

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№3 (3) 2024

**Шымкент
2024**

ӘОЖ 821.512.133

КБЖ 84 (5қаз)

X64

Бас редактор – Главный редактор – Chief Editor

Байболов К.С. – Ректор

Арзымбетова Ш.Ж. – Стратегиялық даму және ғылым жөніндегі проектор

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік- мәдени даму жөніндегі проректор

Абенова Л.У. - Ғалым хатшы

Оралбекова А.К. – Академиялық мәселелер жөніндегі департамент директоры

Хамраева Х.Х. – Өзбекстан мемлекеттік хореография академиясының доценті, филология ғылымдарының докторы

Ботабаева Ж.Н. – IT және шетел тілдері факультетінің деканы

Мырзабек Л.Ә. – Өнер және спорт факультетінің деканы

Мамыт А.А. – Педагогика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы

Исмайлова М.Е. – Ғылым орталығының директоры

Жауапты хатшы: Сыдықбай М.Д.

Техникалық редакция: Сыдықбай М.Д.

Журнал 2023 жылдың наурыз айынан бастап --- қаласындағы

ISBN 978-601-06-8389-1

Журналға Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетіне есепке қою туралы **09.11.2023 ж. № KZ26VPY00081526** куәлігі берілген.

Меншік иесі: Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университеті АҚ

2024 жылдың сәуір айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы Қонаев к-сі, №21

204-бөлме, тел.: 390438/791, 87026212140

e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

Хабаршы-Вестник-bulletin журналы., 2024

© Әлем баспаханасы, 2024

«ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ – ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА» №3 (3) 2024

МАЗМУНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS	
	3-5
<i>Л.У. Абенова., Ш. Каримжанова</i> Мархабат Байғұт – шағын проза шебері	6-10
<i>А.Х. Смайыл</i> Қ. Әбдіқадіров шығармаларының көркемдік ерекшеліктері	11-15
<i>Б.Е. Қалыбеков., Г.У. Жаманшалова</i> Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармаларындағы тілдік ерекшеліктер	16-19
<i>Арынбаева Рана Ануарбековна</i> К. Сыздықов зерттеуіндегі мұхтартанудың беймәлім беттері	20-22
<i>Л.У.Абенова., З.Молдабеков</i> Жазушы Зылиха жантасованың шығармашылық жолы	23-26
<i>Тұрсынова Гүлдар Исмайловна., Карабаева Лаура Кошкарбаевна., И.А. Ковальская</i> Comparative typological analysis of homonyms in english, kazakh and russian languages	27-31
<i>Тұрсынова Тырна Жамонтаевна., Мырзагаликова Сауле Тажибаетна</i> Use of creative exercises in foreign language lessons	32-37
<i>Айтжанова Сара Егизбаевна., Изтилеуова Акерке Жаксылыковна</i> Ways of developing the culture of communication in english classes through dialogues	38-41
<i>Турлибек Асемай Нурғалиқызы., Пернебек Алтынай Аскарқызы</i> Developing intercultural competence through english language teaching	42-49
<i>Есжанова Гаухар Досмахамбетовна., Мирзагаликова Сауле Тажибаетна</i> The use of information technology in the independent study of a foreign language by students	50-53
<i>Арысбаева Элнара Пирмуратовна., Арыстан Гулжайна Аскарқызы</i> Incorporating gamification in the english classroom for better outcomes	54-61
<i>Исламова Мухаббат Михтибаевна., Назар Диана Бейбітхожақызы</i> Assessing the relevance of the grammar-translation method in today's language classrooms	62-68
<i>Маханова Жанна Кудайбергеновна</i> Didactic text as a special form of communication in the process of studying language and culture	69-74
<i>Кожамкулова Айгерім Сарсенбаевна., Масатбаева Салтанат Мухтаровна</i> Абай шығармаларының орыс және ағылшын тіліне аударылған нұсқаларының прагматикалық аспектісі	75-78
<i>Ботабаева Жанна Нуралиевна., Турабекова Динара Тлегенбаевна</i> Виртуальная реальность и литературное наследие	79-83
<i>Умаралиева Мадина Адилбековна., Ботабаева Жанна Нуралиевна., Севиль Караман</i> Специфика употребления глагола и его форм в текстах художественных произведений	84-87
<i>Абдалиев Фаррухбек Наматжанович</i> Фанларни ўқитишда steam ёндашув ва ўзбек тили дарсларида унинг қўлланилиши	102-104

<i>А. Е. Исмайлова., М.Е. Исмайлова</i> Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби біліктілігін үздіксіз жетілдіру жолдары	105-108
<i>Б.К. Исмайл</i> Баскетбол ойынының даму жылдары және ойын техникасы	109-112
<i>С.Е. Талдыбек</i> Спорт мектептеріндегі жұмыстардың ұйымдастыру-әдістемелік ерекшеліктері	113-117
<i>Т.Ж. Әжібеков., Сапарбеков Н.С.</i> Бастауыш сынып оқушылары ұлттық ойындарды дене тәрбиесі сабағында қолдану ерекшеліктері	118-121
<i>А.Р. Юсупов</i> Жасөспірім балуандарды дайындаудың әдістемелік негіздері	122-126
<i>Г.С. Мильдоходжаева</i> Спортшылардың ойын іс-әрекетінің тиімділігін дене мүмкіндігі негізінде арттыру	127-131
<i>М.К. Ахметов</i> Жас боксшыны жарысқа дайындау тактикасын жетілдіру	132-134
<i>Б.С. Алтынбекова</i> Дене тәрбиесі жүйесіндегі қазақтың ұлттық ойындарының орны	135-138
<i>А.Л. Мырзабеков., М.Қ. Раймбердиев., Е.О. Молдабеков</i> Болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығын жетілдірудің теориялық Алғышарттары	139-142
<i>М.Қ. Раймбердиев., Е.О. Молдабеков., А.Л. Мырзабеков</i> Баскетбол ойынының ағзаға тигізетін пайдасы мен ойын барысында қолданылатын тактикалар	143-145
<i>М.Қ. Раймбердиев., Е.О. Молдабеков., А.Л. Мырзабеков</i> Дене шынықтыру арқылы ағзаның қатаюы	146-148
<i>А.Қ. Маханбетова</i> Болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің дене мәдениетін қалыптастырудағы ұлттық спорттың алатын орны мен теориялық негіздері	149-152
<i>Б.А. Түребеков., Л.Ә. Мырзабек., Ф.А. Керимов</i> Тоғызқұмалақ ойынының жүрісін есептеу әдісін оңай үйрету	153-156
<i>Н.Н. Нуржан</i> Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік-мәдени күзырлығын қалыптастыру мүмкіндіктері	157-160
<i>Б.Т. Муталиев., Ж.М. Есиркепов</i> Мұратхан Тәнекеевтің «Қажымұқан» шығармасы арқылы жастарды отансүгіштікке тәрбиелеу	161-164
<i>Г.А. Жапбарова., Г.У. Бакирова</i> Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын жаратылыстану пәнін оқыту үдерісінде дамыту	165-168
<i>Г.А. Жапбарова, Б.Л. Уракова</i> Кіші мектеп жасында оқушылармен математикадан үйірме жұмысын ұйымдастыру	169-172
<i>Г.А. Жапбарова., М.С. Қосмұратова</i> Отбасы тәрбиесін жетілдіруде сынып жетекшісінің ролі	173-176

<i>Молдабек Қ., Кенжебекова Р. И., Л. Оқтамбаева</i> Управление образовательными системами в контексте инклюзивного образования	177-179
<i>Абдуллаева Жазира Дайрабаевна</i> Педагогикалық жобалаудың қызметі, түрі, деңгейі және принциптері	180-186
<i>У.Ж. Конакбаева</i> Болашақ мұғалімдердің көркем еңбек және бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесін жетілдіру	187-195
<i>Спабекова Еркинай Жақсыбекқызы., Фазилова Данагуль Айдархановна</i> Жоғары оқу орындарында химияны оқытуды гуманизациялаудың қазіргі жағдайы	196-202
<i>А.Ж. Спабекова, Б.О. Куралтаев</i> Химияны оқыту процесінде жасанды интеллект платформасын пайдалану: VR әдісін қолдана отырып, химия бойынша зертханалық сабақтың тиімділігі	203-207
<i>У.Е. Кенжебаева, У.Х. Мажитов, Г.Т. Абдухаликова</i> Роль музыки и игры на инструментах в коррекции детского аутизма	208-212
<i>Тултабаев Зулфикар Чуманұлы., Ергебекова Ақбота Оразбаевна., Таимова Марта Нурланқызы</i> Қазақ хандығы кезіндегі әйелдер құқығы	213-216
<i>А.Ш. Досбенбетова., А.К. Архабаева., А.А. Избасханова</i> Қазақтың ұлттық киімдері– ұлттық кодымыздың құрамдас бөлігі	217-224
<i>Дмитриева Оксана Владимировна., Мажитов Улугбек Халматович</i> XX-XXI ғасырдың академиялық музыкасындағы мәдени-стильдік өзара іс-қимыл (т. мұхамеджановтың "өткінші" фортепиано циклінің мысалында)	225-234
<i>С.Б. Аширбаева., Е.А. Бакиров., Э.А. Сапарбаева</i> Қазақстанның инвестицияның әлеуетінің даму жолдары	235-243
<i>Нахипова Венера Исмаиловна., Halil Ibrahim Vulbul., Керімбеков Ержан Рахымжанұлы</i> Машиналық оқыту алгоритмдерін қолдана отырып, білім алушылардың үлгерімін болжау	244-250

МАРХАБАТ БАЙҒҰТ – ШАҒЫН ПРОЗА ШЕБЕРІ

Л.У.Абенова – ф.ғ.к., қауым.проф.м.а.

Lazzat-0505@mail.ru

Ш.Каримжанова - студент

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жазушы Мархабат Байғұттың әңгіме жанрындағы шеберлігі сөз етіледі. Автор әңгімелеріндегі ерекшелік - авторлық артық баяндау, геройлардың өзара сөйлесуіндегі шексіздік, кейіпкерлеріне өз тарапынан ұзақ портрет жасамайды, керісінше, оқушысына геройын терең танытуға кейіпкерінің өз сөзін, кейіпкерлердің өзара сөйлесуін жиі пайдаланады.

Кілт сөздер: Жазушы, әңгіме жанры, кейіпкер, портрет, шеберлік, табиғат, суреттеу.

Аннотация. В статье рассматривается мастерство писателя Мархабата Байгута в прозаическом жанре. Особенностью рассказов писателя является авторская сверхнарративность, бесконечность разговоров героев, он не создает длинного портрета своих героев, наоборот, он часто использует собственные слова и разговоры персонажей, чтобы глубоко познакомить героя с читателем.

Ключевые слова: писатель, жанр рассказа, персонаж, портрет, мастерство, натура, описание.

Abstract. The article examines the skill of the writer Markhabat Baygut in the prose genre. A feature of the writer's stories is the author's supernarrative, the infinity of the characters' conversations; he does not create a long portrait of his characters; on the contrary, he often uses the characters' own words and conversations to deeply introduce the hero to the reader..

Keywords: writer, story genre, character, portrait, skill, nature, description.

Қазақ қаламгерлерінің творчасынан орын алған әңгімелер аз емес. Әңгіме жайын сөз еткенде Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов сияқты жазушылардың өнегелі ұлы ісін ұстаған жөн. Бірақ оның бәрін тәптіштеп жату біздің тақырыбымыз емес.

Мархабат Байғұтов әңгімелерінен авторлық артық баяндау, геройлардың өзара сөйлесуіндегі шексіздік, кейіпкердің портретін жандандырамын деп жаңсақ нәрселерге теңеу сияқты шұбалып жүрген артық сөздерді кездестіре бермейміз. Осындай басы артық ойлардан аулақ болуды тұтқан автор әңгімелеріндегі кейіпкерлеріне өз тарапынан портрет жасай беруге мырзалық танытпайды. Жазушы оқушысына геройын терең танытуға кейіпкерінің өз сөзін, кейіпкерлердің өзара сөйлесуін жиі пайдаланады.

Әңгіме жанрының әрленуі де, нұрлануы да жазушының кейіпкерді қоршаған орта мен табиғат суретін жасауына оны адам характерімен астастыра білуіне байланысты. Әңгіме кейіпкерлерінің өмір сүрген отасына деген сүйіспеншілігі, кейіпкердің басынан өткен күйініш, сүйініш сәттерінің табиғат құбылыстарымен бірлікте берілуі, жазушы мен оқушы бір – бірінен етене жақындастыратын жағдай.

Әңгіменің біз айтып отырған ерекшеліктері шығарманың композициясындағы жеке сюжеттерге көркемдік жеке нәр береді. Әңгіменің мазмұны көріктене түседі, көлемі жинақылана түседі. Ондай әңгіменің тілі дәл, өткір және таза болады.

Әңгімеге қойылатын біраз талаптарды әрлендіретін кейіпкер оны қоршаған орта және табиғат суретінің Мархабат Байғұтов әңгімелердің суреттелу, өрнектелу ерекшеліктері өзгеше құбылыс. Әңгіме мазмұнынан осылай танылған кейіпкер, оқушының көз алдын жақын келіп, тіпті ол ауылындағы ескі танысыңа ұқсап кетеді. Сондықтан, Мархабат жасаған кейіпкерлердің бірінің қимылына өзіңнен-өзің күлесің, бірінің мінезінен түңілесің, бірін аяйсың, біріне сүйсіне қарайсың.

«Доланай шахтасы» әңгімесіндегі қалтасында ақшасы бола тұрып, қасындағы Ермектен ақша қарыз сұраған Қасаттың сараңдығын Тілеміске теңейді. Тілеміс деген арқалының шық бермес Шығайбайы болған екен.

– Сен сол Тілеміснің, оны аз десең, көмусіз қалдырған туысын Көбдікті де білеміз – депті Ермек ашуланып. Жазушы осы кездегі Қасат бейнесін:

«Қасат қалшылдай жөнелді!. Басы тым үлкен еді. Қара есектің шылбырын долананың бұтағынан шеше алмады. Қолдары дірілдеп, шынтақтары шошаңдады. Ақырында шешті-ау шылбырды. Иегі де шошаңдап кетер ме еді, басының салмағымен омырауына тіреліп, сақалы қойтасқа жаншылған киік отындай болып көрінді» - деп суреттейді [1].

Өз басындағы қатыгездік пен сараңдық бетіне басылған кездегі Қасаттың портреті қоспасыз, қысқа тұжырымды, дәл берілген. Қасат бойындағы ашу-ыза психологиялық өзгеру, оның барлық физиологиялық құрылысымен қоса құбылған сияқты. Жазушылық үйлесімділік, жазушылық шеберлік деп, осыны айтсақ керек.

Жазушының «Айып» әңгімесін оқып отырып, қайта-қайта еріксіз езу тартасың. Арысбайдың жанұясындағы кемшіліктер біздің ауылдағы бірнеше жанұяға ортақ екенін ұғындым. Мархабаттың «Айыбында» Арысбай, ал біздің ауылда аттары басқа - басқа. Аттары басқа - басқа болғанмен балаларындағы жігерсіздік, тәртіпсіздік, намысы жоқтық бір-бірінен аумайды.

Мархабат аға жасаған кейіпкердің дара болмай, әр оқушының аулынан топ-топ болып табылуы – шығарма тақырыбының шыншылдығы, басты кейіпкерінің типтілігі. Арысбайдың сөзіне құлақ салайық.

«Аспандарын –Арысбай, бастауыш кластан аса алмады. Жерлерің – Жүзімкүл байғұс жетіншіні өліп-талып бітірген, - деп күбірледі, баласының аттестатын ұстап отырған күйі. – Бірақ біз соғыстың кесірінен оқи алмап едік. Мыналарға не жоқ енді?!»

Автор Арысбай өз сөзі бойынша жанұясындағы білімсіздікті, балаларының да өздерінен аса алмағанына өкіндіреді.

Өз баласын өзі сабап, учаскелік милицияның сұрауынан директордың көмегімен құтылып, заң қызметкерлеріне айып төлеп, ауылда келіп түскен Арысбайға көзі түскен ауыл адамдары:

- Арысбай зауытқа ауысқан ба?
- Сырттай оқуға түскен шығар?
- Кешкі оқуға кірген шығар? – десіп мырс-мырс күліскен.
- Қамап қойыпты деп жүр еді.

- Кеше ақша сұрап жүрген. Бірдеңе беріп құтылған екен десіп, болжам жасағандар да болған. Автор осы бір азғана диалог арқылы ауыл адамдарының болмыс тіршілігін алдына жайып салғандай [1, 249-б.].

«Көрпесайдың кітапханасы» әңгімесінде білімділікке қарсы білімсіздіктің, ізгілікке қарсы көрнекіліктің, салауаттылыққа қарсы маскүнемділіктің зардабын тартып жүрген кітапханашы Сейсенкүлдің жан-дүниесін тербеткен қайғысын өзіне баяндатады.

«Жапырақ кешіп жүргенді мен де ұнатамын. Жалғызсырап, жабырқаған шақтарында алыста болса да сені ойлайтын адамның жер бетінде бар екендігіне сену де бір бақыт білем. Бірақ ондай жұбаныш та менің маңдайыма жазылмаған шығар. Менің бақытыма кітап деген нәрсе ойлап шығарылыпты. Кітаптарға рахмет. Жалғызсыраған кездерімде маған кітаптарым көмекке келеді. Ал күйеуім кітапты жек көреді. Кітап атаулыны көргісі келмейді. Мені кітаптың кейіпкерлерінен қызғанып өле жаздайды. Үйімізде бірде-бір кітап жоқ. Кітап көрсе, өртейді. «Сен кітапхананы қашан тастайсың, мен арақты сонда тастаймын», - дейді. Ал, кітапсыз, кітапханасыз мен қалай ғұмыр кешпекпін?»

Сейсенкүл тағдыры, Сейсенкүл суреті көз алдымнан кетпейді. Оқып отырғанында әңгімедегі кейіпкер екенін ұмытып, көмектесудің жолына сапар шегетіндей қиялға кетесің, күйеуін бұл өмірден қош айтыстыратын амал іздегің келеді. Сейсенкүл тағдырының аяныштылығын, жолдасының қатігездігін жай ғана түсінікті сөздермен дәл берген [2].

«Ақ орамалды қыз» әңгімесінде оқу жылы аяқталған соң, мектеп оқушыларының жазғы демалыста істейтін жұмыстарын белгілейтін жиын өтеді. Осы жиында сөйлеп тұрған оқушылардың сүйікті ұстазының сол мезгілдегі бейнесін былай жасапты.

«Ақ шәйі жейдесінің жеңінен кірген жел ағайдың арқа тұсын ақ желкендей керіп жіберді. Кестелі жағасын қайта-қайта тартқылап, қос қолдап ұстаса да, болатын емес. Ағай сол ыңғайсызданғанымен, керемет келісіп тұрды. Ақ желкеннің әсерімен ағайымыз теңіз бетімен жүзіп жөнелетіндей көрінді.»

Жазғы жұмысқа кіріскенше асығып, тағат таппай су таситын бөшкелі арбаны иеленгісі келетін, еңбекқор шәкірттің баяндауында берілген ұстаз портреті сәтті суреттелген. Шәкірттің ұстазға деген ыстық ықыласы бірде ұстазын ақ желкендей деп сүйсінсе, бірде айдың теңіз бетінде сайраңдайтын кеме – дана шәкірт идеясымен көркем таныту - кез келген жазушының қолынан келе бермес.

Жазушы өрнектеген осы бір сурет, екінші бір жерде, жұмысқа кетіп бара жатқан еңбек адамдарының машина үстіндегі әдемі көрініспен астастырыла беріледі:

«Мен машинаның ең артындамын... Қыздардың бәрі қызыл орамал, әйелдер ақ орамал тартқан. Қыздардың орамалы қызыл галстук секілді, машина селк-селк еткен сайын жел үрлеген жалындай лап-лап жанады. Кешегі мектеп алдында өткен жиналыста, онда сөйлеген директор ағайды ойладым. Маржанбике бастаған әйелдердің орамалдары директор ағайдың кестелі жейдесіндей аппақ-ау, аппақ. Жұмыс десе жүрегі алып ұшатын 6 – класс оқушысына бәрі жақсы. Ол үшін жұмысқа бару, жұмыс істеу, жұмыстан қайту бәрі-бәрі қуаныш.»

Осы сурет көз алдымыздан өткенде, біздің де кешегі ауыл шаруашылық жұмыстарына барған албырт шағымыз ойға түседі.

«Ақ орамалды қыз» әңгімесінің басты кейіпкері Қалбибінің портретін жазушы өмірі ұмытылмастай етіп өрнектеген.

«Қалбибі біздің тұсымыздағы арықты шабуға кіріскен. Қара торы екен. Бет-жүзі дөп-дөңгелек, мұрны сәл келте біткен. Шашы беліне жетеді, қос бұрым етіп өрілген. Кемшілігі оң жақ бетінде, шекеге таман алақанның жартысындай қалы бар. Сол жағынан сүйкімді-ақ, ал қалы бар жағынан басқашалау көрінеді. Өттең қалдың қалың, жалпақ болып жабыса қалғанын қарашы.»

Осы портреттегідей қос бұрым етіп өрілген шашы бар, дөңгелек жүзді қара торы, бетіндегі қалы бар (үлкен кішілігіне қарамай) қыз көрсем, алдымен ойыма, содан кейін көз алдыма Қалбибі елестейді. Егер қалбибі портреті Мархабат ағай суреттегендей анық болмаса, ойға ұзақ сақталмаған болар еді [2, 150-б.].

«Жанымайдың жотасындағы» жоғарғы оқу орнына Қанай аулынан бірінші оқуға түскен Пернеханнның ауылға келгендегі бейнесі де әдемі суреттелген.

Пернехан талмен қабаттасты. «Стиляга» болып кетіпті. Дәу талмен салыстырғанда тіпті шілбиіп, жіп-жіңішке көрінді. Шалбары санына жабысқан, ақ плащ киген, қызыл шалмасы бар, шашы қасының үстінен тегістеп қырқылған, желкесі күдірейіпті. Желкесі емес жақындағанда байқады, шашы екен.» Көз алдына қаладан ауылға келген бір Пернехан емес, Пернехан сияқты бірнеше жас тізбектеліп, елес береді. Ол кейіпкердің өмір шындығынан алынғанын өмірде болған кейіпкер екендігін танытады.

Осы әңгімедегі дәл жоғарыдағыдай көркем жасалған портрет – Кендебай портреті. Жанымайдың жотасына Қаратай шығарып салатын Кендебай. Ол Отан алдындағы әскери борышын орындап, ауылға демалысқа келіп, қайта аттанған. Кендебайдың ысылған ширақтығы, ауылдағы ағайындар мен Қаратайға деген ыстық ықыласы оқырман есінде ұзақ сақталады [3].

Қанай ауылынан механик дайындайтын техникумға алғаш аттанған Базарбек болды. Бірақ оқуды толық аяқтай алмай, келіншек алып, ерте оралды. Әңгіме авторы біраз жағдайды Базарбектің өз аузынан баяндата отырып, ауылдық жерде шешімін таппай жатқан құпия сырдың бетін ашқандай болады.

Бұл суреттен, бір жағынан, Базарбектің келбетін танысақ, екінші жағынан, тынысының құпиясын танимыз. Базарбек Қанай ауылы бойынша құрмет тұтар қариясы Қаратайдың әкесінің алдына келіп:

«- Қоймаймын, ашып айтыңыз?!»

Бі-ле-ем, білем мен сырттай қарағанда тып-тыныш, моп-момақан ауылсыңдар, өсек-аяңға келгенде заулап тұрған дауылсыңдар, көке. Мені, ойхой бір, лаулатып отқа жағады – ай енді, оқудан шыққанымды, орыстан келіншек әкелгенімді..... оқудан шығып қалдым, көке. Оны да айтып қалайыншы, жасырып керегі не?! Үлгермедім, көке. Қанша тырыстым, тырбаңдадым, бәрібір болмады. Мектепте Дөңкебай ағай уызға жарытпаған екен. Қиын екен. Қанайдың маңдайына арнаулы орта білімді механикті де жазбады ғой, жазбады. Енді мынау Қаратайлар қиналмасыншы. Осылар оқысыншы.... Келініңіз орыс тілі пәнінен сабақ беретін, тіл техникумын бітірген, білдей маман, көке. Жақтырасыз ба, жоқ па? Батаңызды бересіз бе, жоқ па? Бұл жерде шындықтан жалтармайтын, өз бойындағы және ауылдастардың бойындағы кемшілікке төзбейтін шыншыл, турашыл Базарбекті танимыз [3, 220-б.].

Жазушының кейіпкерге портрет жасау шеберлігі «Жемелек» деген әңгімесінде тағы бір қырынан танылады. Соғыстың ауыртпалығын бастан кешіп, қайтіп келгеннен кейін де тынымсыз еңбекке араласқан Жаманкүл кәрия күні бүгінге дейін «келіншегім» деп келген Тазагүліне ерекше сыйластық пейіл білдіреді. Жаманкүлдың осы сезімін жазушы жандандыра суреттейді.

«Тегінде Тазагүлге ту сыртынан қарағанды қалайды. Мұндай қылықты қай кезде, қалай тапты, жадында қалмаған. Қазір, міне, қораның селдір тартқан тұсынан сығалайды. Келіншек демей, кім дерсің. Қос бұрымы қап-қара, жемелегі ұшында, кір жуып отыр. Жігітінің жейдесі болар, сірә, жігітінің жейдесін ақ көбікке салып шайқайды келіп шайқады. Сөйтсе, қос бұрымы біресе белінің бергі жағына аунайды, біресе арғы жағына аунайды. Қымбат шолпы тағынбай, жіптен ескен шашбауы – жемелеге еркелеп, Балбастаудағы балағына оралар балдыр болып ойнайды» [4]. Мұнда жазушы адам көңіліндегі ыстық сезімді, ынтызарлықты суретке айналдырған деп ойлаймын. Міне, жазушы шеберлігі деп осыны айтса болады.

Міне, біз бір мақала барысында жазушы жасаған кейіпкерлердің портретіне тоқталып, жазушының өзіне де сөз беріп, өз тарапынан шеберлігі мен жетістіктеріне тоқталдық. Бұған қарап, жазушы Мархабат өз шығармаларында ұнамсыз кейіпкер суреттемеген деген ұғым тумаса керек. Мархабат әңгімелерінде өмірдің көлеңке жағымен бұқпантайлап, жақсылардың алдын кесетін білімсіз, тоғышар, дүние-қоңыздарды назардан тыс қалдырмаған. Жазушы мұндайларды табиғатынан жақтырмаса керек, тіпті әңгімелерінде суреттеген бұл кейіпкерлердің біреулеріне айдар тағып ат та қоймаған. «Көрпесайдың кітапханасында» кітапханашы келіншектің күйеуі мен «Жемелек» әңгімесіндегі Жаманкүлдың үлкен баласына белгілі есім бермеген. Ондай кейіпкерлерінің бойындағы өзін танытатын портретін өзіне жасатқан.

Екі қабатты үйде тұратын, астында «Еділ» атты машинасы бар Жаманкүлдың үлкен баласына сөз берейік.

«- Елдің сендей шалдары өздерін де, балаларын да қарқ қылып жатыр. Солардың көбі тіпті, соғыстың шеніне жетпегендер... Ал сен ?! Сен болсаң, сау тамтығың қалмай жараланып, жарым қаныңды беріп, Берлиннің қақ ортасынан оралдың. Сонда да бастықтарға баруға бет моншағың үзіледі де тұрады.» - деп әкесінің миын шағады [4, 224-б.].

Қазақ даласы қашаннан да дарындарға кенде емес. Өзінің әсем табиғатына лайық ұлы перзенттерін дүниеге келтірді. Оңтүстік өңірінің киелі топырағынан да талай айтулы тұлғалар өтті. Олардың ерлік істері мен сара жолдары, кейінгі ұрпақ зердесіне ұялатуда қаламгер қауымның орны бөлек. Осы орайда Түлкібастан түлеп ұшқан жазушы

М.Байғұттың да өзіндік қолтаңбасы бар [5]. Қаламгердің өмір жолы мен шығармашылығына зер сала қарасаңыз, сан қырлы өмір мектебінен өткенін аңғарасыз.

Мектеп қабырғасында жүргенде – ақ өлеңнің «аруағы» қысып, ақындығы ауылға тараған, дейді. Қазақстан Республикасы жазушылар одағы және Журналистер Одағының мүшесі Мархабат Байғұттың алғашқы әңгіме, повестері аудан, облыс, республика баспасөз беттерінде 60 жылдардың орта шеңінен жариялана бастаған.

Журналистика саласында облысымыздың мәдени әлеуметтік тыныс-тіршілігін танытудағы сан қырлы танымдық мақалалары, көкейтесті очерк, сұхбаттары қаншама [6].

Туған тіліміздің тазалығы, оның мүмкін ахуалы, жер – су атауларының орынсыз бұрмалануы, ұрпақ тәрбиесі, адамгершілік, ізгі қайсеттер де жазушыны толғандырмай қоймайды.

Мұның бәрін тізбелеудегі мақсатымыз қаламгердің тынымсыз еңбекқорлығын үлгі ету. Асылы, жазушы қауымының тауқыметі мол тынымсыз тіршілігі, өзгеден ерекшелігі де осында емес пе?!

М.Байғұт өз туындыларында адамның ішкі жан дүниесі иірімдерін өзіндік өрнектермен аша отырып, ақиқат пен әділдікті іздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байғұт М. Төрт томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 381
2. Байғұтов М. Нәуірзек. – Алматы: Жалын, 1988. – 237 б.
3. Байғұтов М. Қорғансыз жүрек.- Алматы: Жазушы, 1993.- 400 б.
4. Ай – Мұхамбет Ж. Сезімтал жүрек сырлары. – Егемен Қазақстан, 2021. - № 17.
5. Алдияр Б. Ақ тілек, ыстық ықылас. - Оңтүстік Қазақстан. – 2022 . - № 25.
6. Қыстаубайұлы З. Тіршіліктің түсін жазбай таныған. – Жас Алаш, 2022. - № 25.

Қ. ӘБДІҚАДЫРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Х. Смайыл – Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, магистр
Ж.А. Тәшенев, Шымкент қ.
smail.akmaral@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ әдебиеті үшін жемісті еңбек еткен қаламгерлер қатарында ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров та бар. Мақалада жазушының проза жанрындағы шығармалары атап айтқанда, «Қажымұқан», «Келес қызы» повестері, әңгімелері мен қазақ әдебиетіне қосқан үлесі қарастырылады. Қалмақан Әбдіқадыровтың шығармаларын негізінен тілі жатық, оқырманның ойы мен қиялын жаулап алып, жалықтырмай оқитындай шығармалар деп атауға болады.

Кілт сөздер: шығарма, ақын, проза, жас ұрпақ, әңгіме, өлең, ауыз әдебиеті.

Аннотация: Калмахан Абдикадыров, поэт, писатель, переводчик, входит в число писателей, плодотворно работавших в казахской литературе. В этой статье рассматриваются художественные особенности произведений Калмахана Абдыкадырова в жанре прозы, в том числе повести «Хаджымухан» и «Келес кызы» и некоторые рассказы, написанные в разные годы и его вклад в казахскую литературу. Произведения Калмахана Абдикадырова имеют все основания говорить о том, что язык знаком, они захватывают сознание и воображение читателя, их можно читать не скучая.

Ключевые слова: произведение, поэт, проза, молодое поколение, рассказ, стих, словесная литература.

Abstract: Kalmakhan Abdikadyrov, poet, writer, translator, is one of the number of writers who have worked fruitfully in Kazakh literature. The considered theme in this article is works by Kalmakhan Abdykadyrov in genre of prose, including such stories as “Khadzhymykan” and “Keles kyzy” and others that were written in various years and his contribution to Kazakh literature. Kalmakhan Abdikadyrov’s works have every reason to say that the language is familiar, they capture the reader’s consciousness and imagination, they can be read without getting bored.

Keywords: work, poet, prose, younger generation, tale, poem, verbal literature.

Қалмақан Әбдіқадыров шығармашылығының жаңа қырлары жан-жақты танылып, көрнекті қаламгер ретінде көзге түскен, бағаланған кезі – 30-жылдар. Ол бұл тұста поэзия, проза, аударма саласына белсене қатысты. Қазақ балалар әдебиетінің ірге тасын қалауға ат салысты. Әдебиет жанрының түрлі саласынан қалам тартқан ол прозада да елеулі шығармалардың авторы атанды.

Қалмақан Әбдіқадыровтың сол заманғы қаламдастары туған халқын қараңғылықтан құтқаруға белсене кіріскен, оның ой-санасын заманына сай етіп оятуға бекінген, мақсаты мен мүддесін, тілегі мен арманын өз шығармашылықтарына арқау ете білген әдебиетшілер қауымы еді. Қараңғылық пен жоқтықтың азабын өз басынан өткізген Қалмақан Әбдіқадыровқа қолы теңдікке жеткен бұқараның жағдайы етене таныс болды. Сондықтан да Сыр бойындағы елдің ой-санасын оятып, мәдени өмірге жетелеуді, сауатын ашып ғылым мен техниканы меңгеруге үгіттеуді, озық өркениетке ілесуді өзінің әдеби шығармашылығының тақырыбы етіп алды. Бұл қаламгердің шығармашылық жолында бірден-бір дұрыс бағытты таңдағандығын аңғартса керек. Жалпы Қалмақан Әбдіқадыров шығармашылығының да маңыздылығы осында. Абай мен Шәкәрімнен бастап, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Майлин, І.Жансүгіров шығармашылықтарымен және орыс әдебиетімен, атап айтсақ М.Горький шығармашылығымен танысуы осы айқын бағытты таңдауына ықпал етті және ой-өрісін кеңейтіп, алдағы шығармашылығына жаңа серпін берді.

Жазушы Қ. Әбдіқадыровтың проза саласындағы көлемді, шоқтығы биік шығармасы 1951 жылы жарық көрген «Қажымұқан» повесі. Шығармада қазақ халқының ұлы перзенті, спорт тарихында есімі алтын әріптермен жазылған алып палуан, французша күрестен әлем чемпионы Қажымұқан Мұңайтпасовтың (1874-1948) ғұмыр белестері баяндалады. Жазушының алғашқы ірі туындысы болғанына қарамастан, бұл повесть өмірдің шынайы суреттері қамтылған, оқырманды баурап алатын қызықты оқиғалар баяндалған, тілі ажарлы әрі тартымды көркем шығарма. Автор 1956, 1959 жылдары повесті өңдеп, толықтырып қайта бастырды.

«Қажымұқан» повесінің орыс тіліне аударылып, дүркін-дүркін жариялануы, сол арқылы өзбек, қырғыз, монғол тілдеріне аударылуы шығарманың өміршеңдігі мен көркемдігінің дәлелі болса керек. Қ.Әбдіқадыровтың қаламымен «Қажымұқандай» шығарманың жазылуына алып палуан мен автордың аталас туыстығы мен сыйластығы шешуші фактор ретінде қызмет етеді. Алматыдағы автордың үйіне 1941 жылдың көктемінде күш атасы Қажымұқан келіп, 23 күн жатады. Шығармадағы ең маңызды деректерді сол кезде Қ.Әбдіқадыров оның өз аузынан жазып алған. Бұл туралы повестің «Бұл – берген уәдем еді» [1.7-8] деп аталатын бөлімінде айтылады.

Қ.Әбдіқадыровтың «Қажымұқаны» – тарихи повесть. Жазушы шығармадағы палуан жайлы деректердің бәрін де оның өз аузынан және туыстарынан жазып алған. Атақты палуанның өмірі, спорттағы толағай табыстары мен әлеуметтік қызметі оның әлемнің әр елінде өткен күрестерімен байланыстыра отырып суреттелген. Осылайша жазушы кейіпкердің жан-дүниесін ашумен қатар, оның кілемдегі күрестерінің әр жеңісінің негізгі себептерін шынайы да нанымды суреттеуді мақсат еткен. Автор атақты палуанның тек жеке өмірін, ірі күрестердегі жойқын күші мен таң қалдырарлық шеберлігін суреттеумен шектелмей, палуан өмір сүрген ортаның шындығын барынша мол әрі терең бейнелейді.

Тарихи көркем шығарманың негізі – тарихи шындыққа құрылады. Бұл автордан суреттеліп отырған дәуір шындығының бейнесін шыншылдықпен суреттеуді талап етеді. Автор «Қажымұқан» повесінде аталған талапқа лайықты жауап бере алған. Жазушы басты кейіпкері Мұқан Мұңайтпасұлының өмір жолына қатысты мәліметтер мен деректердің баршасын жіпке тізбей, оны сұрыптап, жинақтап суреттейді. Бұл арқылы автор тарихи шындықтан алшақтамай, қайта дара тұлғаның типтік образын шебер де көркем етіп жасап берген.

Қалмақан Әбдіқадыровтың шығармашылығы жайлы біраз зерттеулер жүргізген Мылтықбай Қараев «Қажымұқан» туралы былай деп пікір білдіреді: «Повестен халықтардың жүрегіне енген, олардың шын сүйіспеншілігі мен мейіріміне бөленген теңдесі жоқ палуанның батыр бейнесін көреміз. Сөйтіп жазушы Қажымұқан образын халықтың көңіліндегідей, аңыз-ақиқаты аралас шындықтағы өз дәрежесіндегідей етіп жасай білген» [2.66]. Белгілі ғалым Р. Бердібаев: «Қажымұқан» повесі өзінің қызықты оқиғасымен, шебер де суреттілігімен оқушы сүйіспеншілігіне бөленген шығарманың бірі. Бұл тамаша адамдар өміріне арналған кітаптардың таңдаулыларының бірі» [3.264] деп лайықты бағаласа, Қалмақан Әбдіқадыровты өз зерттеулерінен тыс қалдырмаған Б.Кенжебаев: «Оның прозадағы елеулі табысы «Қажымұқан» повесі» [4.275] деп атап көрсетті.

Қалмақан Әбдіқадыровтың «Қажымұқаны» ұрпақтан ұрпаққа беріліп оқылатын, өз құндылығын жоймайтын, мазмұны ескірмейтін туынды. Ол идеялық-көркемдігі жағынан «Ғажайып адамдардың өмірі» сериясы бойынша қазақ прозасындағы алдыңғы қатарлы шығармалардың бірі.

Жазушының «Келес қызы» повесінде колхоздастыру кезеңіндегі өз ісіне шын берілген қарапайым ауыл адамдарының еңбектегі үлгі боларлық ерлігі суреттеледі. Повестің «Жер мен қыз» атты бірінші бөлімінде «Қызыл әскер» колхозының құрылуы, оның алдыңғы қатарлы колхоз атануы баяндалса, екінші бөлімі «Комсомол звеносында» өзінің еңбекқорлығы мен ізденімпаздығының арқасында мақтадан мол өнім алған Ырысқұл Мақатованың үлгілі еңбегі туралы айтылады. Заман тақырыбына сай жазылған бұл

шығармада да әлеуметтік өмір шындығы, колхоз адамдарының шынайы бейнесі, ұлттар татулығы әдеби туындының алдына қойған мақсатына сәйкес қамтылады.

Повестің алғашқы бөлімінің басты кейіпкері колхоз председателі Ербеков Байеке өзі басқаратын қоғамның жаңа қарқынмен дамып өркендеуіне белсене кіріскен адал жанды адам. Ол қарапайым қатардағы жұмысшы бола жүріп, алған білімі мен іскерлік тәжірибесінің арқасында жетекшілік қызметке келді, заман ағымына сай өзгерістерден шет қалмай, оған өзінше бейімделе білді. Оның басқаруымен колхоз сол жылдары оң нәтижелерге қол жеткізіп, жаңа құрылыстар бой көтерді. Байекенің еңбегі бағаланып, Жоғары Кеңестің депутаттығына сайланды және аудандық атқару комитетінің председателі қызметіне көтерілді. Байекенің отбасылық, тұрмыстық жағдайы оның жұмысымен байланыстырыла суреттеледі. Ол көп жағдайларда ізденіп алған аздаған біліміне емес, еңбектегі мол тәжірибесіне сеніп шешім қабылдайды. Өзінің тәжірибесінде кездеспеген іске жалтақтықпен қарап, сенімсіздік танытатын кездері де болады. Қалмақан Әбдіқадыровтың аталған кейіпкері өмірде жиі кездесетін адамдардың бірі болғандықтан, ол қателеседі, теріс түсінеді, артынан түзеледі. Мысалы, тек жұмысты алға қойған Байеке өзінің тұрмыстық мәселелеріне жеңіл қарай бастайды. Бірақ қателігін дер кезінде түсініп, ойы мен көзқарасын өзгертіп, дұрыс шешім қабылдайды.

«Комсомол звеносындағы» батыл қыз Ырыскүл Мақатованың егіс даласындағы зор еңбегі әр қырынан ашылып, шынайы суреттелген. Бұл кейіпкерді ашуда жазушы еңбек адамдарының ғылым мен техниканы жатсынбай меңгеріп, оны шебер қолдана білумен қатар, техникаға өз жаңалықтарын енгізу мүмкіндіктерінің бар екендігін жеткізуді мақсат еткен. Осы арқылы ой еңбегі мен дене еңбегінің арасындағы байланысты алшақтатпай, қайта оларды қабыстыра білетін сапалы еңбек адамдарының образын жасауды көздеген. Бұл образ - адамгершілігі жоғары, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезіне білетін, алдына қойған мақсатын жүзеге асыруда талмай еңбек ететін, білім алу мен тәжірибеде жинақтауды көпсінбейтін, өз ісіне шексіз берілген адал адамның бейнесі.

Ырыскүл Мақатованың табысты еңбегінде екі жетекші бар: біріншісі – мақта өсіруде халықтық тәжірибені жалғастырушы өзбек мақташысы Ыбырайым Рахманов, екіншісі – өз мамандығын жетік меңгерген агроном Тілеулі. Бұл екі бейне арқылы автор соңғы ғылыми жетістіктер мен дәстүрлі тәжірибені байланыстыра суреттеп, шығарманың идеясын айқындай түседі. Сондай-ақ халықтар достығының қоғамды дамытушы және қозғаушы әрекеттердің бірі екендігін еңбек барысындағы достық қарым-қатынастар аясында суреттейді. Жеңіл жолмен табысқа жетуді көздейтін Әсемкүл мен Базаркүлдердің оңай олжасы уақытша болып шығып, адал, тәуекешіл еңбекқор қыздың жолын бөгей алмайды. Шығармадағы оқиғалар шиеленісі көп жағдайда жеке өмірмен емес, қоғамдық істердегі жоспарды асыра орындаумен байланысты болып жатады.

Қалмақан Әбдіқадыровтың әдебиеттегі ұстазы С.Мұқанов бұл шығарма жайлы былай дейді: «1948 жылы жазылған әңгімелердің ішінен, мен, Қалмақанның «Комсомол звеносы» деген әңгімесін бөліп ап, қысқа жанрда кәзіргі заманның тақырыбына шығарма жазудағы биылғы күрделі табыстарымыздың бірі дер ем. Соңғы бетінде біраз әлсірегендік барын ескере отырып, бұл әңгіме идеялық жағынан да, көркемдік жағынан да жоғары жазылған шығарма» [5.292-293].

Шығарманың оқиға желісі, композициясы қалыпты дамып, бір-біріне қатысты шағын оқиғалар орынды жалғасып отырады. Жазушы халық мақал-мәтелдері мен терме сөздерін, афоризмдерді кейіпкерлерінің образын ашуда шебер пайдаланып, өз ойын шығарманың оқиға желісі мен ондағы кейіпкерлердің іс-әрекеті арқылы ашық жеткізген. Сондай-ақ автордың сөз қолданысынан афоризмдерге лайық өз сөйлемдерін де жиі кездестіруге болады. Мысалы, «Жаңаны күтіп жалаңаш үйден шықпай қалғаннан, ескіні жамап киіп, жаңаны іздеп тапқан жақсы» [1.247] деген сөйлемді дайын афоризм деп қабылдауға болады.

«Көнені көмек етпесең, жаңа табылмайды,

Байлауды керек етпесең, жара жазылмайды» [1.247]

деген орынды қолданылған халық мақалы. Бұл көркем шығармаға қойылатын басты талаптардың бірі екендігі екендігі сөзсіз және көркем шығарманың өміршендігінің дәлелі болса керек.

«Келес қызы» туралы қорыта айтқанда, замана тақырыбына сәйкес әлеуметтік өмір шындығын, еңбек адамдарының шынайы бейнесін, халықтар достығын кезеңіне лайықтап суреттейтін, әдебиет тарихында өзіндік орны бар көркем туынды.

Жазушының проза жанрындағы алғашқы еңбектері қысқа әңгімелерінен басталады. Әңгімелер теңдікке қол жеткізген қарапайым жұрттың тағдыры, олардың әлеуметтік күрестегі жүріп өткен жолы және жаңа қоғам құрудағы белсенді ролі, өндірістік жаңа дамулар секілді жалпы тақырыптарды қамтиды. 1930-1936 жылдар аралығында жазылған шығармаларында да аталған тақырыптарды жаңа өмір жағдайымен байланыстырып, қиыншылықтар мен қол жеткен табыстарды, оны жасаушылардың күнделікті өмірін суреттеді. Шығармаларында оларды жеке образ етпей, бір топ адамдардың образын тұтас суреттейді. Бұл жылдары Қ.Әбдіқадыровтың проза жанрындағы «Колхоз малы» (1933), «Еңбекке қарғыс кәр қылмайды» (1933), «Еңбек үлгісі» (1933), «Боранбай ауруханада» (1934), «Құрушылар» (1934), «Каспиді кешкенде» (1934), «Ленин мен Махмұт» (1934), «Алатаудың бауыры» (1935), «Қыз жиналған жерлер» (1935), «Тәтті қауын» (1936), «Өміртайдың ауылы» (1936), «Тұз» (1936), «Таңба» (1936) және т.б. бірнеше шығармалары жарыққа шығады.

«Тәтті қауын» атты әңгімесінде егіншілер тағдыры суреттеледі. Автор әңгіменің оқиғасында өмір шындығы мен ертегі-аңызды бір-бірімен қатар баяндайды. Әңгімеде таудан ағып жатқан Иассауи өзенінің суын байлар сай-салалармен бұрып алып, тек өздерінің бау-бақшаларына құятын етіп қояды. Олар бұқара халықты қанап, бір тамшы су бермей өктемдігін жүргізетін қиянатшылдар. Автор олардың мінез-құлқын, жағымсыз кейіптерін ұтымды теңеулер мен эпитеттер арқылы шебер суреттейді. Осындай «Құл төбенің күлі көп пе, әлде менің пұлым көп пе» дейтін орынсыз мақтаншақ бай-шонжардың бірі – Жаманшал. Биік қорғандармен қоршалған бауларды жүздеген құлдар баптап өсіреді. Олар еткен еңбегінің ақысын қарау байлардан толық ажыратып ала алмайды. Автор бұл әңгімесі арқылы жер нағыз еңбек иелерінің қолына тигенде ғана адал бейнеттің тәтті жемісін көруге болатынын жеткізеді. Мұны Дихан шал атты кейіпкерінің атынан баяндайды. Байлыққа құныққан, уәдесінде тұрмайтын, жалшылыққа алған дихандарының еңбек ақысын төлемеуді көздейтін қанаушы таптың іс-әрекеттері әшкереленеді.

«Тәтті қауын» (1936) жинағына енген қалған төрт әңгімесінің де басты тақырыптары – жаңа қоғам құру, колхоздастыру, халықтың оған бейімделуі, еңбек майданындағы ерлер мен олардың елеулі табыстары, теңдікке қолы жеткен кедейдің жаңа өмірі, қазақ колхоздарындағы мал шаруашылығын дамытудың жетістіктері, егістік алқабындағы су жетімсіздігінен туындайтын талас-тартыс мәселелері және т.б. Олар: «Қамбар шал», «Бұқалар», «Еңбек үлгісі», «Еңбекке қарғыс кәр қылмайды». Автор ертегі-аңыздардан үлгі боларлықтай мысалдар келтіре отырып, айтып отырған кезеңінің жаңаруын нанымды суреттейді.

«Мақташы қыз» (1952) атты шағын әңгімесі адал еңбегімен зор абыройға ие болып, Социалистік Еңбек Ері атанған құрметті адамдардың бірі Ұлтай Ділдабекова туралы. Шығармада оның Ұлы Отан соғысы жылдары Мақтарал совхозында мектеп жасынан мақта тергіштігімен көзге түскен оқушы кезіндегі рекорд жасаған еңбегі суреттеледі. Мектеп оқушылары әлі ойын баласы болғандарына қарамастан, заман қиыншылығын жете түсініп, тыл еңбеккерлеріне түскен ауыртпашылықты шамалары жеткенше бөлісіп үлкендерше еңбек етеді.

Қалмақан Әбдіқадыровтың прозасы күнделікті өмірмен тығыз байланысты, әрі онымен астарлас, өзектес, сабақтас. Ол әңгімелері мен повестерінде кейіпкерлерінің іс-әрекеттері мен мінез-құлқын жетілу үстінде, елеулі өзгерістер аясында суреттейді. Халық өміріндегі айтулы кезеңдер оның шығармаларымен ерекше үндес болып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіқадыров Қ. Қажымұқан. Алматы: «Жазушы», 1989. – 416 бет.
2. Қараев М. Қалмақан Әбдіқадыров. Алматы: «Қазақстан», 1997. – 80 бет.
3. Бердібаев Р. Замана сазы. Алматы: «Жазушы», 1985. – 287 бет.
4. Кенжебаев Б. Жылдар жемісі. Алматы: «Жазушы», 1984. – 311 бет.
5. Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 998 бет.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Б.Е. Қалыбеков – Ж.А.Тәшенев атындағы университеттің
аға оқытушысы, ф.ғ.к. Шымкент қаласы, bolatkalybekov@mail.ru
Г.У. Жаманшалава – Ж.А.Тәшенев атындағы университеттің магистранты,
Шымкент қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың энциклопедист ғалымы әрі кемеңгер ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы тілдік қолданыстарға талдау жасалады. Мұнда біз ақынның шығармаларындағы тіл ерекшеліктеріне, сөздердің көркемдік қолданылымына назар аудардық. бейнелі сөз қолданыстардың ақын шығармаларында жиі кездесіп отыруы энциклопедист ғалым, ақын, шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұлттық тіліміздің қайнарынан қанып ішкен данышпан білім иесі екендігінің айғағы.

Кілт сөздер: бейне, сөз қолданыс, суреткер, шеберлік, метафора.

Аннотация. В этой статье будет проведен анализ языкового использования произведений казахского ученого-энциклопедиста и гениального поэта Машхур Жусупа Копеева. Здесь мы обратили внимание на особенности языка в произведениях поэта, на художественное использование слов. частое появление образных слов в произведениях поэта свидетельствует о том, что ученый-энциклопедист, поэт, летописец Машхур Жусуп Копеев-гениальный обладатель знаний, истекающий кровью из источника нашего национального языка.

Ключевые слова: видео, использование слов, художник, мастерство, метафора.

Abstract. This article will analyze the linguistic use of the works of Kazakh encyclopedic scholar and brilliant poet Mashkhur Zhusup Kopeev. Here we drew attention to the peculiarities of language in the poet's works, to the artistic use of words. the frequent appearance of figurative words in the poet's works indicates that the encyclopedic scientist, poet, chronicler Mashkhur Zhusup Kopeev is a brilliant possessor of knowledge, bleeding from the source of our national language.

Keywords: video, word usage, artist, craftsmanship, metaphor.

Мәшһүр Жүсіп – қазақ халқының кемеңгер әрі аяулы перзенті. Қазіргі кезеңде ақынның шығармашылығы мен өміріне арналған іргелі еңбектер, ғылыми зерттеулер жасалып, бұқаралық ақпарат ауқымында көрініс беруде. Энциклопедист ғалым, шежірежі әрі ақынның шығармаларындағы лексиканың байлығы, суреткердің тіл қолдану шеберлігі өз алдына зерттеуді қажетсінеді. Біз ақынның шығармаларындағы тіл ерекшеліктеріне, сөздердің көркемдік қолданылымына назар аударғымыз келеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев логикалық жұмбақ өлеңдерге шебер. Мәселен «Қанағат туралы жұмбақ өлең»атты шығармасында шөл далада су таппай, шөл қысқан кезде кеселге шалдықтыратын суды ішуге мәжбүр еткен оқиғаның негізгі түйіні- адамның бойындағы сезімдердің бірі қанағатты жұмбақтайды. Мұнда ақын бұл сезімге жан бітіріп, тірі бейнеде келтіреді:

Ұлығы патшалардың – патша Құдай,

Дүниені бір дария ғып қойған солай,

Бұ жалғанның жүзіне келіп, кеткен,

– Өтпекші бұл дариядан шулай-шулай! – деп өмірдің адам баласы үшін жұмбақ дария екендігі метафоралық мегзеулер арқылы баяндалып, сол өмірдің қызығы үшін алға қойған мақсатыңнан айрылып қалма, яғни кеселді суды ішіп қойма, қанағатшыл бол дегенді тұспалдайды:

Есті адам – қанағатты,

Қанағатты адам тиянақты.

Тиянақты адам көнтерілі,
Көнтерілі адам қайғысыз.
Қайғысыз адам бақытты.

Қазақ ұғымына сай «көнтері» сөзі арқылы шыдамды, бар қиыншылыққа көнетін төзімді болуды насихаттайды. Көнтері – әбден иі қанып иленген, жұмсақ тері, демек, жансыз зат өз мағынасында емес, жандандырылып, төзімді, сабырлы адам деген метафоралық мағынаға ауысқан.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің 1916-2016 жылдарға арналған болжау өлеңі әулиелік, данышпандық ойдың иесі екенінің куәсі болып табылады:

Шешендер шыға алмайды тұнығынан,
Баса алмаймын батпақтап ұйығымнан.
Баяғыңды ойлама енді қазақ,
Бақытыңды тайдырған иығыңнан.
Тұрарда таң намазына кер боларсың,
Шығарда шыбын жаның тер боларсың.
Кеудеңе алабота, жусан шығып,
Бір кезде аяқ басар жер боларсың.

Осындағы ерекше белгіленген сөздерге назар аударайық:

Бұл жерде шешендердің шыға алмайтын «тұнығы» – олардың қиынан қиыстырған шешендік толғаулары мен нақылға айналған терең де мәнді сөздері, ал Жүсіптің шыға алмай отырған «ұйығы» белшесінен батып отырған ел ішіндегі әділетсіздік, теңсіздік, қатыгездік пен зұлымдық, өсек-аяң мен паракорлық секілді аяқ бассаң, алдыңнан шыға келетін жағымсыз қылық пен кесапатты мінездер екені анық. Қазақтың иығынан бақытын тайдырған ел басынан өткен елдің бірлігі мен тұтастығы үшін болған шайқас оқиғалардың тізбегі мен ашаршылық, асыра сілтеушілік, ұлттық кемсітушілік мен нәубеттер. Осылардың бәрін қайыспай көтеретін иыққа бақытты, яғни жансыз нәрсені мінгізіп қою – ақынның суреткерлік шеберлігі. Таң намазына тұрарда «кер» болу – еріншектікті, жалқаулықты білдіреді. Қазақта «кержалқау» деген тіркес те бар екені аян. Шыбын жаны шығарда «тер» болу – қатты қиналу, азаптану мағыналарының баламасы ретінде қызмет атқарып тұр. Кеудеге алабота, жусан шығып, аяқ басар жер болу – адамзат пен бүкіл өсімдік, жан-жануар иелерінің тіршілігінің көзі, қасиетті жер мағынасында емес, керісінше, көрінген адам мен жан-жануардың аяғының астында тапталып жататын жер болу ұғымын білдіріп тұр. Кейде жанды нәрсені жансызға балау арқылы бейнелі сөз қолданыстарын қолданудың бір түрі.

Отыз екінші жыл болар сондай ауыр,
Адамдар аш-жалаңаш болып жауыр.
Кетеді айдалаға есі шығып,
Ағайын, туған-туыс суып бауыр.
Адыра тұл қалады, құлап шаңырақ,
Кетеді айдалаға иесі аңырап.
Тірі кісі табысар бір заманда,
Қойдай маңырап, қозыдай жамырасып.

Отыз екінші жылғы ашаршылықты, жоқтық, кедейшілік болса сөз басқа, «қолдан жасалған» аштықтың кесірінен қойша қырылған адамдарды, елге өте ауыр тиген кезеңді «ауыр» деген салмағы одан жүз есе ауыр, бір күн, бір ай емес, бір жылдың салмағын көтерген сөз білдіріп тұр. Жауыр болған жануардың күнін кешкен, аш-жалаңаштықтан арқасына әбден ауыртпалық батқан елдің жағдайы шынында «жауыр» деген баламаға дәлме-дәл. Не істерін білмей сабылып, сапырылысқан елдің «есі шығып», айдалаға сабылмағанда несі қалды? Есі шығу – амалы таусылу, басына түскен ауыртпалықтан құтылатын жол таппаған әрекет. Қазақ – бауырмал халық екені белгілі. Ал сол бауырмалдықтың сууы, М.Ж.Көпеевше айтқанда «бауыр сууы» - адам баласының бір-біріне

деген мейірімі азайып, оның орнына қатыгездіктің, туыс адамдардың арасында бір-біріне деген жаны ашымастық, тоңмойындық пайда болғаны. Адыра қалу, тұл қалу тіркестері жалғыз қалу, елден, туыстарыңнан бөлініп, жетім қалу, оқшаулану мағынасында қолданылған. Өке-шешесі жоқ адамды «тұл жетім» деу жиі кездесетін сөз қолданысқа жатады. Мұндай бейнелі сөз қолданыстардың ақын шығармаларында жиі кездесіп отыруы энциклопедист ғалым, ақын, шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұлттық тіліміздің қайнарынан қанып ішкен данышпан білім иесі екендігінің айғағы. Қазақта «шаңырағы ортасына түсті», «шаңырағы құлады» тіркестері әдетте отбасы ойранға айналған, бір үйдің жандары бытырап, бет-бетіне, «айдалаға» кеткен, немесе қатты шығынға ұшырап, мал-жан қазасы болған үйге айтылатын тұрақты сөз тіркестері. М.Ж.Көпейұлы қолданысында да «құлап шаңырақ» тіркесі осы мәнде жұмсалып тұрғаны анық. «Қойдай маңырап, қозыдай жамырасып», бір заманда сол айдалаға босқандардың «табысатын» заманы – ашаршылықтан кейінгі аз да болса елдің еңсесі түзелген жылдары екені айқын. Өзгеріп онан кейін заман болар,

Жолына шарифаттың күмән болар.
Қызығы кәрі-жастан ұят кетіп,
Тәртіпсіз, ар жойылып, тәмам болар.
Кедейлік болар ма екен мұндай қиын,
Ойын-күлкі, айт пен той, қалар жиын.

Ақын өз шығармасында кезекті дәуір, кезеңдерді «заман» деген жалпылама атау арқылы тұтас күйінде қолданады. Бұл кезеңде адамдар шарифаттың жолынан қиыс кетіп, оған «күмән» келтіріп, кеңестік кезеңнің дінге қарсы атеистік қозғалысы етек алған көрінісі көз алдына келеді. «Кәрі-жастан ұят кетіп», «ар жойылып, тәмам болуы» қоғамда етек алған Еуропаға еліктеу, ұятты жерлерді жаппай, жалаңаштап жүру, үлкенді сыйламай, дөрекі сөйлеу, ар-ұят секілді адамдық ізгі қасиеттердің азайып, дөрекілік пен дарақылық осы кезеңді ақынға «ар тәмам» деп бейнелей айтуға мәжбүр еткені ақынның көріпкелдік қасиетінің айғағы. Тәртіпсіздік белең алған бұл жылдардың нақты сипаты ақын шығармасында өлеңмен өрілген, шынайы берілген. Осы зұлмат жылдардан кейінгі кезекті қырғын отыз жетінші жылғы қазақтың зиялы, оқыған, көзі ашық іскер азаматтарын жазықсыз жала жауып, «үшеудің соты» арқылы азапты абақтыларға жабуы, ату жазасына кесуі ақынның болжауында айна қатесіз көрініс тапқан:

Еститінің жаман сөз, суық хабар,
Жұмыртқадай шайқалар күнде миың.
Күншілдер көрінгенге қуғын салып,
Ақыры күнәсізге жала болар.

Еш жазығы жоқ, бір елге тұтқа болатын тұлғалардың әр ізін аңдып, көре алмайтын, зымиян ниеттілерді ақын «күншілдер» деген метафоралық ұғымға сыйдырса, сол күншілдердің арқасында жазығы жоқ жандарды «алып кетіпті» – деген елдің зәресін ұшырататын үрейлі хабар «суық» балау сөзі арқылы эпитеттік қолданыста берілген.

Бұл мысалдар т.ғ.д., профессор Қырықбай Аллабергеннің шежіреші Төлепберген Алдабергенұлының аузынан жазып алынып, хатқа түсірген шығармасынан алынды.

Осы орайда көбінесе ақыл айтуға құрылған өлеңдерінің өзінде ақын үнемі жалаң үгітпен шектелмей, ұтымды бейне, ұтықты сөз үлгілерін де кірістіре білген:

Үлгі үйрен жолдас болып нұсқалыға,
Көзің сал сөзді сөзге қосқанына.
Наданның өз басына қылған ісін,
Қылмайды ақылды адам дұшпанына
Қарайла, шамаң келсе, жолдасыңа,
Жолдасың еріп жүрсе өз қасына.
Абыройым төгілмесін деп ойласаң,
Ұяттан қол шатыр қып ал басыңа

. Бір сөзді шығарады бір сөз түртіп,
Ағыздым алтын қылып мен мысты ерітіп
. Өз пердем жыртылмасын деп ойласаң,
Әрқайда сөз сөйлеме перде жыртып.
Шайтанның шамаң келсе сындыр белін,
Ол иттің керек қылма жауын, елін.
Бір іске өкінбейін деп ойласаң,
Нәпсінің достық айтқан алма тілін.
Өнерге өзінді-өзің ерте баулы,
Жастықтың бір күн көшіп кетер ауылы.
Қауіп, қатерсіз, қайғысыз болам десең,
Араз боп еш адаммен болма даулы.
Қалмасын жерде десең айтқан сөзің,
Өзіңнің өз бойыңда болсын көзің.
Сөзіммен халқым амал қылсын десең,
Амал қыл өз сөзіңмен әуел өзің.

Нұсқалыға жолдас бол деген ұтықты тіркес, тың сөз қолданысы – өзгелерге сөзі мен ісі үлгі бола алатын ақылды адамға жолдас болуды мегзесе, оның сөзді сөзге қосқанына көзіңді сал деп отырғаны – нұсқалының айтқан сөздеріне назар салып, құлақ түр. Саған өмірлік сабақ боларлық өсиеттерді құлағыңа құйып жүр, адам болуыңа сол септеседі дегені.

«Наданның өз басына қылған ісін,
Қылмайды ақылды адам дұшпанына»

деген жолдардағы надан адамның ойланбай істеген топастық әрекетін досың түгілі дұшпаныңа да істемеуді ақын үлгі ете қолдануын әдебиеттегі сирек қолданыстардың бірі ретінде бағалау орынды. Ұятты белгілі бір затқа «қол шатырға» айналдыру тіркесіне назар аударсақ, бұл ұғым бұрын-соңды кездеспеген бейнелі сөз бұл жерде ақынның қиыннан қиыстырған сөз тапқырлығы назар аудартады. Қол шатырдың жауын-шашыннан қорғағаны сықылды өз абыройынның төгілмеуін ойласаң өсек-аяң, өтірік, жаладан қорғану үшін ұятты қолшатыр ет дегені шебер үйлестірілген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 1-том. – Павлодар: ЭКО, 2003.- 436 б.
2. Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 4-том. – Павлодар: ЭКО, 2004.- 535 б.
3. Мәшһүр Жүсіп. Шығ. 2-том. – Павлодар: ЭКО, 2003.- 384 б.
4. М.Жүсіп Көпейұлы «Қазақ шежіресі» Алматы «Жалын 1993ж
5. А.Қ.Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы этномәдени аспектілері Павлодар.2008 жыл. 5 том. 11-22 беттер.
6. Өтемісова Гулмира Жеткергенқызы «Көнерген аталымдар тағылымы».Алматы. 2018ж.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі .Алматы 1979 жыл I.П.Ш.IX томдары.

К. СЫЗДЫҚОВ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ МҰХТАРТАНУДЫҢ БЕЙМӘЛІМ БЕТТЕРІ

Арынбаева Рана Ануарбековна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы

Шымкент қаласы

a.rana68@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада К. Сыздықовтың Мұхтартануға байланысты беймәлім мәліметтері туралы сөз болады. К. Сыздықов М. Әуезовті Алаш қайраткерлерімен бірлікте алады. М. Әуезовтің олардан алған тәрбиесі айтыла отырып, олармен бірлікте шығарған мақалаларының мақсаттары анықталады. Сол алғашқы мақалаларды жаза отырып, оның өсу жолы көрсетіледі. Нәтижесінде «Әдебиет тарихы» атты оқулығы жарық көріп, одан кейін жазушының тағдыры ауыр болып, үнемі бақылауда болғандығы айқындалады. Тағдыры ауыр болғанмен, халық үшін аянбай еткен еңбектері аталады. Зерттеудің келер ұрпаққа берер үлгі-өнегесі, тәлім-тәрбиесі зор.

Кілт сөздер: ғылым, мақала, оқулық, зерттеу, жазушы, оқытушы

Аннотация. В данной статье пойдет речь о неизвестной информации К.Сыздыкова, связанной с Мухтаром. К. Сыздыков принимает М. Ауэзова вместе с деятелями Алаша, описаны цели публикуемых вместе с ними статей М. Ауэзова. Написание этих первых статей показывает, как он растет. В результате был издан учебник «История литературы», после чего судьба писателя сложилась непросто и стало ясно, что он находится под постоянным наблюдением. Хотя судьба его была трудной, упоминается его упорный труд на благо народа. Исследования содержат множество образцов для подражания и уроков для будущих поколений.

Ключевые слова: наука, статья, учебник, исследование, писатель, преподаватель.

Abstract. This article will discuss unknown information from K. Syzdykov related to Mukhtartan. This article will discuss unknown information from K. Syzdykov related to Aueзов. Writing these first articles shows how he is growing. As a result, the textbook “History of Literature” was published, after which the writer’s fate was not easy and it became clear that he was under constant surveillance. Although his fate was difficult, his hard work for the good of the people is mentioned. The research contains many role models and lessons for future generations.

Key words: science, article, textbook, research, writer, teacher.

Кіріспе

К.Сыздықов М.Әуезовті зерттеуге үлкен дайындықпен келген. Айтулы білім ордасында білім алу бақыты Керімбек ағайымызға бұйырған еді. Онда кітаптарын бізге мұра еткен айтулы ғалымдар М.Әуезов, Бейсенбай Кенжебаев, тілшілерден Ісмет Кеңесбаев, Мәулен Балақаев т.б. сияқты ұстаздардан білім алып, өнегелі істерді жалғастырды.

К.Сыздықовтың Мұхтартанудағы ерекшеліктері бірегей екендігіне көз жеткіздік. Төмендегідей нәтижелерді анықтадық.

К.Сыздықов М.Әуезовті Алаш қайраткерлерімен бірлікте алады. А.Байтұрсыновтың басқаруымен жұмыс жасаған баспаханада жұмыс істеп, оның үлгі-өнегесін көреді. А.Байтұрсыновтың Абай туралы «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласы 1903 жылы баспаға шыққан. Ғұмырын Абайды зерттеуге арнаған шәкірт М.Әуезовке бұл үлкен өнеге болып, мақсаттануына игі әсерін тигізеді. Ал Жүсіпбек Аймауытов М.Әуезовтен 4 жас үлкендігі ғана болған. Онымен бірге тізе қосып, журналдың әрбір номеріне «екеу» деген атпен мақаланы М.Әуезов жазып отырған. Олардың бірінен М.Әуезовтің қолы

кездесе, біріне Жүсіпбек Аймауытов қол қойған екен. Сонымен бірге «Қоңыр» деген псевдониммен де мақалалар жазғаны анықталды. Мұның барлығын К.Сыздықов архив материалдарымен дәлелдеп көрсеткен. «Абай» журналының сақталған санында оның 15 мақаласының кездесуі жайдан-жай жазыла салған кездейсоқ мақала емес. Мысалы: «Абайдың өнері һәм қызметі», «Абайдан соңғы ақындар», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» (жазба әдебиет туралы), «Адамның негізі – әйел» (20 жасында жазған). Бұл мақалаларда сол кезде қазақтың басына түскен ауыртпашылықтар туралы сөз қозғайды. Шәкірт М.Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытов елдің қамын жеген аға буынның жүгін арқалап, тығырықтан шығар жол іздеп, кемшіліктің себептерін дәл тауып, темірдің қызған шағында дөп басып отырғаны байқалды.

Оқытушылық қызметте жүргенде мақала жазып әбден төселген Мұхтар «Әдебиет тарихы» [1,1-б.] атты оқулыққа қажет материалдарды жастармен жинай отырып, әдебиет тарихында алғаш рет 2025 жылы жүйелі еңбек жазып, Қызылорда қаласында оқулық 2027 жылы баспадан шығады. Дегенмен М.Әуезовтің ғылыми зерттеулері кейін өріс ала алмай, оның ұлтшыл ретінде айыпталуына байланысты (1929-1932) тоқталып тоқырауға түсті. Оның алғашқы күрделі еңбегі «Әдебиет тарихы» идеялық жағынан зиянды кітаптардың қатарына енді де, артынша қолданудан шығарып тастады. Осы кітаптың атын атауға тыйым салынды.

Кезінде зиянды идеясы бар шығармалар қатарына іліккен туындылар кітапханалардан жиналып алынып, жойылған, өртелген. Ондай кітаптарды сақтаған бірен-саран адамдар сотталған, жауапқа тартылған, тіпті түрмеге қамалған. М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» түгелге жуық жойылып жіберілген. М.Әуезов «Әдебиет тарихы» кітабын ұзақ іздеп, Ғ.Мүсірепов арқылы сол кітаптың табылғандығы туралы бұл оқиға Р.Нұрғалидың «Әуезов және алаш» [2,12-б.] атты кітабында жазылған. Р.Нұрғали бұл кітабында М.Әуезовтің алғашқы кездегі публицистикалық мақалаларына тоқтала отырып, әдебиет тарихы жайлы да ғалымның озық ойлар айтқандығын сөз етеді. «Әдебиет тарихы» оқулығына жоғары баға беріп, оның мәні зор екендігін айтады.

Алғашқы басылымнан кейін «Әдебиет тарихы» екінші рет жиырма томдық шығармалар жинағының 16-томында [3, 9-198-б.] сол тұстағы цензураның талабына орай редакцияланып, қысқартылып басылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазу барысында белгілі Мұхтартанушы ғалымдардың тарихи талдаған ой-тұжырымдары басшылыққа алынды. Тақырыпқа негіз етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында жинақтау, талдау, салыстыру әдістерінің ұстанымдарын темірқазық еттік.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұл шағын мақалаларда ауыз әдебиеті, әдебиет тарихының кейбір мәселелері, жеке өкілдері мен шығармалары жайлы қысқаша барлау, шолу түрінде көрінген алғашқы қадам жасалса, «Әдебиет тарихы» кітабы жазушының сол ой-пікірлерінің жинақталып, жүйеленген тұңғыш тұлғалы зерттеу еңбектің үлгісі бола алған еді.

Қоғамдағы біздің тарихымыз сияқты әрбір іс-әрекеттің басы, жүйесі, даму жолы, мақсаты болады. Әдебиет тарихын зерттеуде М. Әуезов дамудың диалектикалық заңдылықтарына сүйене отырып, оны рет-ретімен барынша шындыққа жанастыра қарастыруды жөн көрді. Біздің тарихымыз жөнінде ол – даму ма, әлде, тоқырау ма, ақындар жол тапты ма, әлде, адасуда ма, оған қарамай, тарихымызды өз қалпында танып білуді мақсат тұтты. Сонда ғана біз алдымызды дұрыс болжаймыз, ол үшін әдебиет тарихын даму сатысымен қарастыра отырып, «өзге күйдің ішіндегі күштірек болған сарын» қайсы, соны анықтау қажет деген ойда болды. Дегенмен бұл ой өкінішке орай қолданылмады. Сондықтан тек әдебиет қана емес, бүткіл тарих жүйелі зерттелмей, жүйесіздікке ұшырады.

Кеңес дәуірінде оқыған әдебиет тарихымыз, былайша айтқанда, жүнін жұлған тауықтай жұпыны кейіпте танылып, бізге мәдениет пен әдебиетті танытқан өзге ұлт деп

түсініп, сол өзге ұлттың тарихы мен әдебиетін өз тарихымыз бен өз әдебиетіміздей оқып келдік. Әрине, әдебиет тарихын өз қалпында танып білмей, халық ауыз әдебиетімізден бірден аттап Абай дәуіріне өтіп, одан әрі тағы да көптеген жылдардан секіріп өтіп, бірден кеңес дәуіріне өткендіктен, қазақ әдебиеті тарихының дамуы өте баяу болып көрініп, бізді мәдениетке жеткізген тек кеңес дәуірі болып айтылып келді. Сонда ауыз әдебиетімізден кейінгі тұрған сатыдағы зар заман ақындарын ұлтшыл бағытта болды деп, Абайдан кейінгі ақындардың ішінен бірталайын «ұлтшыл бағытта шығармалар жазды» деп, оны тағы алып тастап, тиіп-қашып бай әдебиеттің жартысын ғана әңгімелеп, ауыз әдебиетіміздің де керегін аламыз деп, оған тозығы жеткен заттай менсінбеушілікпен қараған соң, тарихтың тозығын шығарып, бұл адамның қолдан істеп отырған шарасы емес пе?

Осындай қиындықта қалатынымызды біліп, қаншама қудалап қинаса да, түрмеге тығып, азаптаса да бар ойын қағазға түсіріп, әдебиет тарихын дұрыс бағытта зерттеу керектігін айтып, әр дәуірге ат қойып, қадау-қадау белгі соғып, ондағы басым сарынды дөп басып айтып кеткен М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» атты еңбегі адамды толғандыратыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.-240б.
2. Нұрғали Р. Әуезов және алаш. – Алматы: Санат, 1997.-432б.
3. Әуезов М. Шығармаларының 20 томдық жинағы. 16т. – Алматы: Жазушы, 1985.-350б.
4. Сыздықов К. М.Әуезов-әдебиет сыншысы. – Алматы:Жазушы, 1973.-220б.
5. Әуезов М. Шығармаларының 20 томдық жинағы. 17т. – Алматы: Жазушы, 1985.-350б.
6. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. 28т. – Алматы: Жібек жолы, 2007.-440б.
7. Р.А.Арынбаева, Р.А.Арынбаева. М.Әуезов – қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші. Монография. – Алматы: ЭСПИ, 2023.-240б.

ЖАЗУШЫ ЗЫЛИХА ЖАНТАСОВАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

Л.У.Абенова – ф.ғ.к., қауым.проф.м.а.

Lazzat-0505@mail.ru

З.Молдабеков – студент

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада жазушы Зылиха Жантасованың өмірі мен шығармашылық жолы және әңгіме жанрындағы шеберлігі сөз етіледі. Ол - қазақ әдебиетінің проза саласында өзіндік қолтаңбасымен, суреткерлік шеберлігімен ершеленген дара жазушы. Бар болмысы мен өмірін қалам ұшымен байланыстырған өнегелі ұстаз, ұлағатты ғалым, қарымы мықты жазушы.

Кілт сөздер: Жазушы, әңгіме жанры, кейіпкер, портрет, шеберлік, табиғат, суреттеу.

Аннотация: В статье рассматривается жизненный и творческий путь писательницы Зилихи Жантасовой, ее мастерство в жанре повествования. Она индивидуальная писательница, добившийся своего почерка и артистизма на прозаическом жанре казахской литературы. Она педагог, ученая и писатель с сильными нравами, связавший все свою жизнь с пером.

Ключевые слова: Писатель, жанр рассказа, персонаж, портрет, мастерство, натура, описание.

Abstract: The article examines the life and creative path of the writer Zilikha Zhantasova, her mastery in the genre of storytelling. She is an individual writer who has achieved her style and artistry in the prose genre of Kazakh literature. She is a teacher, scientist and writer with strong morals, who has connected her entire life with the pen.

Keywords: Writer, story genre, character, portrait, skill, nature, description.

Жантасова Зылиха Тұрарқызы 1973 жылы 28 қарашада Оңтүстік Қазақстан облысы, Кентау қаласының Ащысай кенішінде туған. 1981 жылы Ащысай кенішіндегі № 7 Ж.Жабаев атындағы орта мектепке барып, 1991 жылы Төрткүл ауылы, Қызылжар орта мектебін күміс медальмен бітірді. 1992-1996 жылдары Түркістан қаласындағы Қ.А. Иасауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің филология факультетінде оқып, үздік дипломмен тәмәмдады. Еңбек жолын 2000 жылы Қайнар аймақаралық университетінің Шымкент филиалында оқытушы болып бастады. 2006 жылы Халықаралық гуманитарлы-техникалық университетінде филология кафедрасында аға оқытушы қызметін атқарды.

2007 жылы 31 мамырда «Қазақ дастандарындағы Шығыс әдебиеті дәстүрінің ықпалы» атты тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алды. 2007 жылы шығармашылығы үшін облыс әкімінің стипендиясын иеленді.

2009 жылы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің филология факультеті, қазақ әдебиеті кафедрасында қызмет атқарды.

2010 жылы Қазақстан Білім және Ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің шешімімен әдебиеттану мамандығы бойынша доцент ғылыми атағы берілді. 2014 жылы осы университеттің Абайтану ғылыми орталығында доцент қызметін атқарды. 2015 жылы «Қызмет» қоғамдық газетінің бас редакторы қызметін атқарды.

2016-2019 жылдары Отырар облыстық ғылыми-әмбебап кітапханасында ғылыми хатшы қызметін атқарды. Көптеген әдеби іс-шараның ұйымдастырушы-модераторы болды. «Фараби оқулары», «Баян оқулары» т.б. республикалық және облыстық байқаулардың ұйымдастырушысы. Қасымхан Бегманов, Баян Тіленшина, Кендебай Ахат, Сәрсен Бек

Сахабат, Құрал Көмек, Әмзе Қалмырза, Күлия Айдарбекова сынды ақын-жазушылардың әдеби-шығармашылық кештерін ұйымдастырды және кешті жүргізді.

Көптеген республикалық, облыстық байқауға қазылық етті. 2004 жылы «Сағыныш» атты тұңғыш әңгімелер жинағы жарық көрді. 2010 жылы көркем прозасы мен ғылымдағы ізденісі үшін облыс әкімінің стипендианты атанды. Облыстың мәдениет және өнер саласының дамуына ерекше үлес қосқаны үшін «2012 жылдың үздік жазушысы» номинациясының иегері атанды.

2011 жылы «Жанымның жаз ғұмыры» атты прозалық туындыларының жинағы «Ордабасы» баспасынан жарық көрді. 2016 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына орай «Қуатты өңір – қуатты Қазақстан» Оңтүстік Қазақстан облысының Астана қаласындағы күндері аясында өткізілген мәдени іс-шараларға белсене атсалысқаны үшін облыс әкімі Ж. Түймебаевтың алғыс хатымен марапатталды.

2018 жылы «Айбыны елдің – Алпамыс» республикалық байқауға қатысып «Ең үздік мақала» номинациясы бойынша «Алпамыс батыр» төсбелгісі мен алғыс хатын иеленді.

2018 жылы ақын, сыншы Сәрсенбек Сахабат шығармаларын құрастырып, өз қаржысына «Әшекейсіз әңгімелер» кітабын баспадан шығарды. 2019 жылы «Тағдыр биі» кітабы баспадан шықты. 2020 жылы жазушы Есіркеп Өмірбековтың 100 жылдығына арналған «Абыздың алып бейнесі» атты облыстық шығармашылық байқауында 2-орын иеленді. 50-ден аса ғылыми мақала мен 3 оқу құралының шығармагері.

2021 жылы Қазақстан жазушылар одағының мүшесі атанды. 2021 жылы Түркі әлемі жазушылар одағының мүшесі атанды.

Қазіргі таңда Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеттің «Қазақ тілі және әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі.

Зылиха Тұрарқызы - қазақ әдебиетінің проза саласында өзіндік қолтаңбасымен, суреткерлік шеберлігімен ерешеленген дара жазушы. Бар болмысы мен өмірін қалам ұшымен байланыстырған өнегелі ұстаз, ұлағатты ғалым, қарымы мықты жазушы. Зылиха апай шығармаларының бір ерекшелігі - сөз еткен мәселелері, қозғалған тақырыптарының салмақтылығы мен өзектілігінде. Зылиха Тұрарқызының таланты мен талғамының әсерінен, шеберлігі мен сұңғылалығының күшімен қазіргі таңдағы адам тағдырынан сыр шертер туындылар дүниеге келді.

Өз дәуірінің үнін жеткізуге талпынған қаламгер шығармашылығы жөнінде жазушы М.Байғұт таратып айта келе: «Оның адамдарды, адамдардың жан-жүрегін, әрекет-харекетін, тағдыр-талабын, күллі психологиясын көркем-сөздің құдіретімен кестелеудегі өзгешелігі әрі қуантады, әрі таңырқатады, тіпті қорқытады да. Иә-иә, кейбір кейіпкерлерінің мінез-құлқы, іс-әрекеті хақында ой өрбітіп, пікір қоздатып, түйін түйетін сәттерінде жүрегіңді суыл кернеп, қорқатының да рас. Небір паралельдері жүйке жүлгелеріңнің парша-паршасын шығара жаздайды» [1], - дейді.

Зылиха Тұрарқызы - сан қырлы. Жоғары оқу орнында ғалым ретінде дәріс оқып, басшы ретінде «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі. Осы салада көп жылдан бері қызмет етуде. Сондықтан жазушының ендігі кезекте «Жарты жүктеме» әңгімесі жайлы сөз қылмақпыз. ЖОО ұстаздарының тыныс-тіршілігін, ұстаздық ету жолындағы басшылық пен ұстаз арасындағы жағдайды жазушы әңгімеге арқау еткен.

Осы әңгімесі бойынша әдебиетші-ғалым, ЖОО ұстазы Раушан Кажиакбарованың пікіріне ден қойсақ:

«Қазіргі кездегі ұстаз мәртебесінің қаншалықты деңгейін осы әңгімеден тапқандай боласыз. Қағазбастылық пен қоса жаңа оқу жылында қалып ұстаздық еткің келсе «студент әкелесің!» деген жылпос басшылардың құйтырқы ойларын анықтап береді. Көз майыңды тауысып, табаныңнан тозып жүріп ғылымға аз да болса қосқан үлесің, жаңалығың ескерілмеуін жазушының мына сөздерімен беруді жөн көрдік: «Кандидат болмақ түгілі, доктор болсаң да». Енді осы жақсы басшылық жауабы ма деген сұраққа келер болсақ біраз бас қатыруға тура келеді.

«Ұстаздық еткен жалықпастың» кері ма? Аудиториямен оқытушы арасындағы рухани байланыстың мешеуленген тұсы оқырманын неше түрлі ойға жетелейді. Білім ордаларында кездесетін осындай жайларды жазушы қоғамдағы етек алған бірталай кемшіліктерді қиналып тығырыққа тірелген Гүлсезімнің көзқарасы арқылы ашады. Жазушы шеберлігін анықтайтын осы жерде «жамбаспұлдық», «көңтерлі», «шикіөкпе», «құжбандай», т.б. осы сияқты қазақтың көне сөздерін жетік меңгеріп, оны өз шығармаларында кеңінен пайдаланған» [2].

Атақты жапон жазушысы Ясунари Кавабатаның: «Жазушы жер сілкінуін күн ілгері болжап білетін ерекше сейсмикалық аппарат сияқты, өз заманының әлеуметтік-психологиялық өзгерістерін қалт жібермеуге тиіс...» [3], деген пікірі бүгінгі сөз етіп отырған Зылиха Тұрарқызының прозалық шығармаларына берген дәл де нақты бағасы болса керек.

Суреткер шығармаларынан артық баяндау, кейіпкерлердің өзара сөйлесуіндегі шексіздік, кейіпкердің портретін асыра теңеу сынды оқырманға ұнамсыз жайттарды көрмейміз. Оның қай шығармасын оқысаңыз да кейіпкерлер көз алдына келіп, оны бұрыннан танитындай күй кешесіз. Содан болар кейіпкерлердің іс-әрекетіне іштей сүйсініп-күйініп, кейіпкер сезінген ситуацияны бірге сезініп отырасыз. Яғни оқырманына кітап оқудың ләззатын ұсына алады.

Жазушы Зылиха Тұрарқызының шығармашылығына арқау еткен адам өмірінің тылсым құпиялары, адамгершіліктің асыл құндылықтары, адам психологиясы бәріде әдебиеттің қай тұсынан алып қарастырсаң да, теориялық ой-өріске өзек болар ауқымды шығармашылықтың линиясын көреміз.

Қазіргі уақыттың ағымына сай жұртшылықтың көркемдік көзқарасы өзгеріп, ғаламдық өркениеттің әсерінен оқырманды таңқалдырып, кітаптан бас алдырмай қою мүмкін болмай бара жатқанын барлығы да мойындайды. Оның өзі зиялы қауым өкілдерінің тарапынан аландаушылық тудырып отырғанын айта кеткен жөн.

Осы тұста Зылиха Тұрарқызының шығармалары көкірегі ояу оқырманның сұранысын тудырып, уақыттың қатал сынағына төтеп беруде. Біз атап кеткен жазушының әр жылдары жарық көрген туындылардың қайсысын алып қарасаңыз да, уақыт талабына сай келеді. Жазушы қаламынан туған еңбектерде бейнеленетін өмір құбылыстарының шынайылығы мен кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесінің әр алуандығы, өмір шындығы мен көркемдік шешімнің қатысы, жазушы туындыларының көркемдік әлеміне еніп, шеберлік қырларын тану, уақыт сынында жан-жақты саралау, таланттың даралағын айқындау әлі де уақыт еншісінде қалмақ.

Себебі әдебиет дамуымен бірге ғылымның да дамитыны секілді, Зылиха Тұрарқызының еңбектері әлі қанша жастың көкейінде сұрақ тудырып, қаншама ізденушінің зерттеу нысанына айналады деп сенеміз. Себебі қаламгердің қаламынан туған дүниелер соны айғақтайды.

Зылиха Тұрарқызы кейіпкерлері әңгіме оқиғасының ерекшелеу сюжетке құрылғандығы оның стилін айрықшаландырып тұрады. Жазушы шығармаларының дені әңгіме жанрынан тұратындығын жоғарыда атап өттік. Сырт көзге қарағанда жазушы әңгімелерінде тартыс жоқ секілді. Кейіпкерлері де жалғыз. Өз-өзіне ішкі әлемі бар. Тартыс та соған орай құрылғанын байқауға болады. Яғни, бір адамның екіге жарылуы, кейіпкердің ішкі мені бірінші кезекте тұрады. Әңгімелерінің дені адамның қат-қабаттан тұратын терең иірімдеріне тартып, ішкі менін тануға әрі табуға ұмтылысты аңғартады. Өзін-өзі іздеп жүрген кейіпкерлер галереясын түзейді [4].

Бүгінгі күрделенген қоғамда адам жанының тылсым сырларынан адами құндылықтарды іздеу, мынау қатыгездеу уақытқа ізгілікті, нәзіктікті, сұлулықты қарсы қоя білу, оны үндестіре суреттеу суреткерге жеңіл болмасы анық. Алайда, сезімтал жазушы Зылиха Тұрарқызы қаламының құдіреті сол кейіпкер болмысына бойлау арқылы оның жан-

дүниесіне сыртқы сұрықсыздау әлем мен ішкі әлемдегі белгілі бір эстетикалық құндылықтарды үйлестіре суреттеуінде.

Сол үйлесімділік категориясы Зылиха Тұрарқызы әңгімелерін мөлдірете, жарқырата көрсетеді. Мына пендеуи тынымсыз тіршілігі көп мазасыз өмірде адам жаны тазалықты қалайды, сұлулықты іздейді, бір биіктікті аңсайды. Зылиха Тұрарқызы әңгімелеріндегі кейіпкерлерінің бойында осы ізгі қасиеттер жүретіні байқалады.

Кейіпкерлері қияли, мейлі жұмбақтау болсын ең бастысы – олардың жан әлемінің тазалығын аңғаруға болады. Суреткер әңгімелерінің композициялық құрылысы жинақы, кейіпкер бейнесін анықтайтын жеке сюжеттер бір-бірінен ұйқасымсыз алшақтыққа бармайды, үйлесімді бірлікте баяндалады.

Жазушының сыртына сыр білдірмейтін, алайда іші түтеп тұрған кейіпкерлер әлемінің болмысын іздеу, түптеп келгенде қазақи ортаның қаймағы қайдан бұзылады, біздің рухымыздың түсіп, адамдығымыздың ұсақталуының сыры неде деген сансыратқан сұрақтарға жауап іздеуден тұратын философиялық тереңдік бар.

Қандай да бір мәселені сөз етіп, көркем шығармаға арқау етіп алып, оның соңын сан түрлі сұрақтармен толғандырып, түйінді ойды оқырманның өз талқысына қалдыруы да автордың өзіндік өзгеше ізденісін айқындайды.

Тәуелсіз еліміздің тарихи сана мен ұлттық таным көкжиегін кеңейтетін, рухани мәдениеттің ең елеулі саласы - әдебиет екендігі белгілі. Әдебиет өнерінде халықтың қаншама ғасырлар бойы жинақталған рухани ұлы мұраттарын мазмұндайтын көркемдік құндылықтар бар.

Алайда, әдебиеттің әрбір кезең тұсында сол заманның сипатына қарай түрлене, жаңғыра, жаңара түсетінін ескерсек, тәуелсіздік кезеңіндегі қаламгерлердің қазақ әдебиетінің жаңа дәуірін бастан кешіруде. Соның ішінде қазіргі қазақ әңгімелері де өзіндік ерекшелігімен түрлене түсті.

Ақпараттар дәуірінде өмір сүріп жатқандықтан болар қазіргі уақытта телеарнасыз-ақ ғаламтор желілерінен жаңалықтан хабардар болып отыратынымыз ақиқат. Оқырман қауымға «Сағыныш», «Жанымның жаз ғұмыры», «Тағдыр биі» т.б. прозалық кітаптарымен танымал болған жазушының жаныма жақын кітабы «Тағдыр биі» деп аталады. Әңгімелер циклінен тұратын шағын жинақта қысқа туындылар жинақталған [5].

Аудармалары мен әңгімелерін арақідік фейсбук (Facebook) парақшасынан оқып жүрген қаламгердің бірі - Зылиха Тұрарқызы деуімізге болады. Қазіргі заман талабына қарай жазушы туралы әдебиеттегі жылы лептерді, лебіздерді әлеуметтік желіден де оқып, байқап, пікір білдіріп отырамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байғұт М. Төрт томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 381б
2. Кажиақбарова Р. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2469>
3. Байғұтов М. Қорғансыз жүрек.- Алматы: Жазушы, 1993.- 400 б.
4. Қыстаубайұлы З. Тіршіліктің түсін жазбай таныған. – Жас Алаш, 2022. - № 25.
5. Тұрарқызы З. Тағдыр биі: әңгімелер. – Шымкент, «Әлем», 2029 - 104 бет.

COMPARATIVE TYPOLOGICAL ANALYSIS OF HOMONYMS IN ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

Tursynova Guldar Ismailovna

Senior lecturer of the department «English language», NSC «Zh.A. Tashenev University»,
D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: guldar.tursynova.74@mail.ru

Karabayeva Laura Koshkarbaevna

Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the department «English language»,
NSC «Zh.A. Tashenev University», D.Konaev avenue 21, Shymkent

Kovalskaya I.A.

Candidate of Philological Sciences, senior Lecturer of the Department of Russian
Language and Literature, Taganrog Institute named after A.P. Chekhov, Russia

Abstract. The article is devoted to the comparative-typological analysis of homonyms in English, Kazakh, and Russian languages. The aim of the study is to identify similarities and differences in the semantic structure, functions, and morphological features of homonyms in these languages. The research focuses on studying the role of homonyms in language systems, their impact on communication processes, and the specifics of their functioning in various linguistic contexts.

The article examines key theoretical approaches to the definition and classification of homonyms and analyzes their lexical and grammatical characteristics. Using a comparative method, the study reveals the typological features of homonyms in English, Kazakh, and Russian, highlighting both common traits and unique aspects. Special attention is given to cultural and historical factors influencing the formation and usage of homonyms.

The findings provide deeper insights into the linguistic characteristics and interactions of various linguistic cultures, which have practical significance for translation theory, language teaching, and intercultural communication. The results can also be utilized in further studies on comparative linguistics and lexicology.

Keywords: homonyms, comparative-typological analysis, semantics, lexicology, morphology, linguistic similarity, linguistic differences, intercultural communication, translation, language system.

Аннотация. Статья посвящена сравнительно-типологическому анализу омонимов в английском, казахском и русском языках. Целью исследования является выявление сходств и различий в семантической структуре, функциях и морфологических особенностях омонимов в указанных языках. Работа направлена на изучение роли омонимов в языковой системе, их влияния на процесс коммуникации и специфику функционирования в различных языковых контекстах.

В статье рассматриваются ключевые теоретические подходы к определению и классификации омонимов, а также анализируются их лексические и грамматические характеристики. На основе сопоставительного метода выявляются типологические особенности омонимов в английском, казахском и русском языках, с акцентом на их общие черты и уникальные аспекты. Особое внимание уделяется культурным и историческим факторам, влияющим на формирование и использование омонимов.

Результаты исследования позволяют глубже понять языковые особенности и взаимодействие различных лингвокультур, что имеет практическое значение для теории перевода, преподавания языков и межкультурной коммуникации. Полученные данные могут быть использованы в дальнейших исследованиях по сравнительной лингвистике и лексикологии.

Ключевые слова: омонимы, сравнительно-типологический анализ, семантика, лексикология, морфология, лингвистическое сходство, лингвистические различия, межкультурная коммуникация, перевод, языковая система.

Аңдатпа. Мақала ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі омонимдердің салыстырмалы-типологиялық талдауына арналған. Зерттеу мақсаты – аталған тілдердегі омонимдердің семантикалық құрылымы, функциялары және морфологиялық ерекшеліктері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Жұмыс омонимдердің тіл жүйесіндегі рөлін, олардың коммуникация процесіне әсерін және әртүрлі тілдік контексттерде жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған.

Мақалада омонимдерді анықтау және классификациялау бойынша негізгі теориялық тәсілдер қарастырылып, олардың лексикалық және грамматикалық сипаттамалары талданады. Салыстырмалы әдіс негізінде ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі омонимдердің типологиялық ерекшеліктері анықталып, олардың ортақ белгілері мен ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Омнимдердің қалыптасуы мен қолданылуына әсер ететін мәдени және тарихи факторларға ерекше көңіл бөлінеді.

Зерттеу нәтижелері тілдің ерекшеліктері мен әртүрлі лингвокультуралар арасындағы өзара әрекетті тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, бұл аударма теориясы, тіл оқыту және мәдениаралық коммуникация үшін практикалық маңызға ие. Алынған деректер салыстырмалы лингвистика және лексикология саласындағы алдағы зерттеулерде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: омонимдер, салыстырмалы-типологиялық талдау, семантика, лексикология, морфология, лингвистикалық ұқсастық, лингвистикалық айырмашылықтар, мәдениетаралық коммуникация, аударма, тіл жүйесі.

Introduction

Homonyms, defined as words that share the same form but have distinct meanings, are a universal phenomenon across languages. They contribute to the richness and ambiguity of linguistic systems and serve various functional, stylistic, and communicative purposes. While English, Kazakh, and Russian are typologically and structurally different languages, each showcases unique patterns and characteristics of homonymy. Understanding these differences and similarities is essential for enhancing theoretical linguistics, translation studies, and practical language teaching [1].

This article aims to explore the typological features of homonyms in English, Kazakh, and Russian. The focus is on identifying the semantic, morphological, and functional differences and similarities between these languages. Furthermore, the study seeks to analyze how cultural, historical, and grammatical factors influence the formation and usage of homonyms.

The main research questions are:

1. What are the primary types and characteristics of homonyms in English, Kazakh, and Russian?

2. How do structural and typological differences affect the usage of homonyms in these languages?

3. What are the practical implications of understanding homonyms in comparative linguistics and language pedagogy?

Research Method

The study adopts a multi-methodological approach to comprehensively analyze homonyms across the three languages. The primary methods used are:

1. Comparative Analysis: Examining homonyms in English, Kazakh, and Russian to identify shared and unique characteristics.

2. Semantic Analysis: Studying the meanings of homonyms to understand their variations in different linguistic contexts.

3. Morphological Analysis: Investigating the structural formation of homonyms, focusing on the impact of language typology.

4. Descriptive Approach: Providing detailed descriptions of linguistic data from dictionaries, corpora, and real-life usage examples.

5. Historical Contextualization: Analyzing cultural and historical factors that contribute to the development of homonyms.

The sources include linguistic dictionaries, corpora, and academic literature. Practical examples are drawn from spoken and written texts in each language.

Analysis and Results of the Research

1. Definition and Classification of Homonyms

Homonyms can be classified into three main types:

- Homophones: Words that sound the same but differ in meaning and/or spelling (e.g., bare and bear in English).

- Homographs: Words that share the same spelling but differ in pronunciation and meaning (e.g., lead as a verb vs. lead as a noun in English).

- Homonyms: Words that share the same spelling and pronunciation but differ in meaning (e.g., bank as a financial institution vs. bank as a river's edge in English).

- This classification applies across English, Kazakh, and Russian, but the manifestation of these categories differs due to typological features [3].

2. Homonyms in English

English homonyms often arise due to:

- Phonological changes: Over time, distinct words with different roots evolved into identical forms.

- Borrowing: Words from different languages entered English with similar pronunciations or spellings.

Examples:

- Bow (to bend forward) vs. bow (a weapon).

- Bat (a flying mammal) vs. bat (used in sports).

English homonyms rely heavily on context for disambiguation, as the language has minimal inflectional morphology to clarify meaning [3].

3. Homonyms in Kazakh

Kazakh, an agglutinative language, forms homonyms through:

- Polysemy-derived homonymy: Words with multiple meanings become homonyms when context differentiates meanings.

- Suffixation: Homonyms arise when identical suffixes are added to different roots.

Examples:

- Ат (a horse) vs. ат (name).

- Жүз (face) vs. жүз (a hundred).

Kazakh often uses morphological markers to reduce ambiguity. For instance, case endings or possessive suffixes help clarify meaning. [2]

4. Homonyms in Russian

Russian homonyms emerge from:

- Historical phonetic changes: Sound shifts caused different words to converge in form.

- Polysemy: Similar to Kazakh, Russian often generates homonyms from polysemous words.

Examples:

- Ключ (a key) vs. ключ (a spring, as in water).

- Мир (peace) vs. мир (world).

Russian, with its rich system of inflectional morphology, provides grammatical cues to differentiate meanings, such as through case endings or verbal aspect markers. [4]

5. Comparative Analysis of Homonyms

Similarities:

1. Homonyms in all three languages enrich vocabulary and serve stylistic purposes in literature and oral traditions.

2. Semantic ambiguity is common, requiring contextual interpretation in communication.

3. Cultural and historical factors significantly influence homonym formation.

Differences:

1. English: Contextual reliance due to the language's analytical nature.

2. Kazakh: Morphological cues and agglutinative structure reduce ambiguity.

3. Russian: Inflectional forms provide additional clarity.

Examples of Cross-Linguistic Homonyms:

English Kazakh Russian Meanings

Key Кілт Ключ Tool for opening locks

Key Кілт Ключ Critical or essential point

Bank Жаға Берек River's edge

Bank Банк Банк Financial institution

6. Cultural and Historical Influences

- English: Homonyms often feature in idiomatic expressions, e.g., "break the bank."

- Kazakh: Reflect nomadic traditions, e.g., ат (horse) is central to cultural identity.

- Russian: Frequently used in poetic and literary contexts, emphasizing wordplay and stylistic nuance.

Homonyms in the English language amaze with their diversity, as English is a very rich language. To avoid awkward situations during conversations or discussions with foreign speakers, it is crucial to have a strong vocabulary. The abundance of homonyms in English can pose significant challenges for language learners. Such words can often create confusion because the translation of an individual word does not fully convey the meaning of the entire sentence.

For example:

I cannot open this can without your help.

Translation: Мен бұл консерві банкіні сенің көмегіңсіз аша алмаймын.

As you can see, the sentence contains two instances of the word can. The first can is a modal verb meaning "to be able to," and the second can refers to a "tin can." Naturally, if you only know one meaning of the word, you might encounter difficulties in interpreting the sentence. As this example shows, it is essential to learn all the meanings of a word when studying foreign vocabulary. This is why teachers and educators place special emphasis on synonyms and antonyms. [7]

The English language contains many words like can. To expand and enrich your vocabulary in a foreign language, you can use synonym and antonym dictionaries, such as the Collins Dictionary, which is an excellent resource.

Another example:

I rose a rose near my house yesterday.

Translation: Кеше үйімнің жанындағы раушан гүлін көтердім.

In this sentence, the first rose is the past simple form of the verb to rise (lifted), while the second rose refers to a "rose flower."

Another interesting case:

Do you sell this parrot with cells or not?

Translation: Сіз бұл тотықұсты торымен бірге сатасыз ба, жоқ па?

Here, sell and cell are pronounced the same but have different spellings and meanings, making them homophones. The first, sell, is a verb meaning "to sell," and the second, cell, refers to a "cage."

These examples demonstrate the importance of studying not only the meaning of individual words but also their different nuances and contexts to avoid miscommunication and improve language skills [10].

Conclusion

This comparative-typological analysis of homonyms in English, Kazakh, and Russian highlights both universal linguistic phenomena and language-specific features. The study reveals that while homonyms serve similar functions across languages, their formation, usage, and disambiguation strategies are shaped by typological structures and cultural contexts.

Key findings:

1. Universal Traits: Homonyms enrich vocabulary, create stylistic effects, and require contextual interpretation.

2. Language-Specific Traits: English relies on context; Kazakh uses morphological markers; Russian employs inflectional morphology.

Practical implications include the potential for enhanced translation practices and improved methodologies in teaching English, Kazakh, and Russian as foreign languages. Future research may delve deeper into the role of homonyms in intercultural communication and their applications in computational linguistics.

List of references:

1. Aristova, O. V. Tipologiya omonimov v angliyskom yazyke: strukturnye i semanticheskie aspekty / O. V. Aristova. – Moskva: MGU, 2005. – 178 s.
2. Ábilqaeva, K. Qazaq tilindegi omonimder: leksikalyq jáne grammatikalyq erekshelikter / K. Ábilqaeva. – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 220 b.
3. Bloomfield, L. Language / L. Bloomfield. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 566 p.
4. Gorelova, L. N. Leksicheskaya polisemiya i omonimiya v russkom yazyke / L. N. Gorelova. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2011. – 240 s.
5. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics / D. Crystal. – 6th ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – 499 p.
6. Isabekov, A. Omonimderdin ulttyq-mádeni erkeshelikteri / A. Isabekov. – Astana: Foliant, 2015. – 165 b.
7. Quirk, R. A Comprehensive Grammar of the English Language / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
8. Suleymenova, É. D. Tipologicheskiy podkhod k izucheniyu semantiki: na materiale russkogo i kazakhskogo yazykov / É. D. Suleymenova. – Almaty: Bilim, 1998. – 300 s.
9. Vinogradov, V. V. Theoretical Issues of Lexical Semantics / V. V. Vinogradov. – Moscow: Progress Publishers, 1980. – 288 p.
10. Zhanúzaqov, R. Qazaq tilinin omonimder sózdigi / R. Zhanúzaqov. – Almaty: Mektep, 1978. – 112 b.

USE OF CREATIVE EXERCISES IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Tursunova Tyrna Zhamontaevna

Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the department «English language»
NSC «Zh.A. Tashenev University», D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: tyrna_29@mail.ru

Mirzagalikova Saule Tazhibaevna

Senior lecturer of the department «English language» NSC «Zh.A. Tashenev University»,
D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: mirzagalikova@mail.ru

Abstract. The presented article is aimed at improving the use of creative exercises in foreign language classes. The ways of increasing the cognitive activity of students through the use of pedagogical technologies in accordance with the purpose of teaching a foreign language are described.

An action plan has been developed to limit the use of creativity in foreign language teaching. It talks about ways to increase the cognitive activity of students through modern technologies of teaching a foreign language.

The purpose of the article is to present creative activity, creative tasks and determine their role in the development of intellectual and personal qualities of students.

Research results. The authors note the role of creative tasks that contribute to increasing the efficiency of the educational process and share a fragment of an interactive lesson using elements of creativity - an educational quest.

Analyzing the content aspect of the quest, the authors come to the conclusion about its pedagogical, didactic, developmental values.

Educational quests help to enhance cognitive activity and demonstrate the creative abilities of students. The educational work developed by the authors showed that creative tasks contribute to the active involvement of students in the learning process and help make the lesson interesting and dynamic.

This helps to increase students' motivation for active cognitive activity, develops the skills of critical thinking, analysis, classification of information, development of fantasy, imagination and curiosity, which require significant mental energy and are aimed at developing skills and knowledge.

Keywords: creative exercises, language learning games, language ability, learning situation, creative ways, effectively designed tasks, specific knowledge, interest development.

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада шет тілі сабақтарында шығармашылық жаттығуларды қолдану мәселелерін жетілдіру мақсатын көздейді. Шетел тілін оқыту мақсатына сәкес педагогикалық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары жайлы баяндалған. Шет тілін оқытудың шығармашылық күшін пайдалануды шектейтін іс-қимыл жоспары жасалған. Онда шет тілін меңгеруді оқытудың заманауи технологиялары арқылы студенттердің танымдық белсенділігін арттыру жолдары туралы айтылады.

Мақаланың мақсаты – шығармашылық әрекеттерді, шығармашылық тапсырмаларды ұсыну және олардың студенттердің интеллектуалдық және жеке қасиеттерін дамытудағы рөлін анықтау.

Зерттеу нәтижелері. Авторлар оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін шығармашылық тапсырмалардың рөлін атап өтеді және креативтілік элементтерін – білім беру ізденісін пайдалана отырып интерактивті сабақтың үзіндісін бөліседі. Авторлар ізденістің мазмұндық жағын талдай отырып, оның педагогикалық, дидактикалық, дамытушылық құндылықтары туралы қорытындыға келеді. Оқу квесттері оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және шығармашылық қабілеттерін көрсетуге

көмектеседі. Авторлар әзірлеген зерттеу жұмыстары шығармашылық тапсырмалар оқушылардың оқу процесіне белсенді араласуына ықпал етіп, сабақты қызықты әрі серпінді өткізуге көмектесетінін көрсетті. Бұл оқушылардың белсенді танымдық іс-әрекетке деген ынтасын арттыруға көмектеседі, сыни тұрғыдан ойлау, талдау, ақпаратты жіктеу, қиял, қиял және қызығушылықты дамыту, айтарлықтай психикалық энергияны қажет ететін және дағдылар мен білімдерді дамытуға бағытталған.

Кілт сөздер: шығармашылық жаттығулар, тіл үйренуге арналған ойындар, тілдік қабілеттер, оқу жағдайы, шығармашылық жолдар, тиімді жобаланған, тапсырмалар, нақты білім, қызығушылықты дамыту.

Аннотация. Представленная статья направлена на совершенствование использования творческих упражнений на занятиях иностранным языком. Описаны пути повышения познавательной активности учащихся путем использования педагогических технологий в соответствии с целью обучения иностранному языку. Разработан план действий по ограничению использования творческой силы преподавания иностранного языка. Рассказывается о способах повышения познавательной активности учащихся посредством современных технологий обучения иностранному языку. Представить творческую деятельность, творческие задачи и определить их роль в развитии интеллектуальных и личностных качеств учащихся.

Результаты исследования. Авторы отмечают роль творческих заданий, способствующих повышению эффективности образовательного процесса и делятся фрагментом интерактивного урока с применением элементов творчества – образовательным квестом. Анализируя содержательный аспект квеста, авторы приходят к выводу о его педагогической, дидактической, развивающей ценностях. Образовательные квесты способствует активизации познавательной деятельности и проявлению творческих способностей учащихся. Разработанная авторами образовательная работа показала, что творческие задания способствуют активному вовлечению учащихся в учебный процесс, помогают сделать занятие интересным и динамичным. Это способствует повышению мотивации учащихся к активной познавательной деятельности, формируют навыки критического мышления, анализа, классификации информации, развития фантазии, воображения и любознательности, требующие значительной психической энергии и направленные на развитие навыков и знаний.

Ключевые слова: творческие упражнения, игры для изучения языка, языковые способности, ситуация обучения, творческие способы, эффективно спроектированные задачи, конкретные знания, развитие интереса

Einführung

In dieser Arbeit wird untersucht, wie das System zur Einstufung der kreativen Fähigkeiten der Schüler die deutsche Sprache beherrscht. Eine sich schnell entwickelnde Welt, in der immer mehr Menschen Deutsch als Fremdsprache lernen, weil sie kreative Wege finden, das Lernen unterhaltsamer und interaktiver zu gestalten.

Die Erfahrung mit dem Dream Board-Display ermöglicht es den Schülern, ihre Sprachkenntnisse auf unterhaltsame und kreative Weise zu entwickeln. Dies ermöglicht es Ihnen, Vertrauen in Ihre Englischkenntnisse zu gewinnen und gleichzeitig Ihre kreativen Fähigkeiten zu entwickeln. Dies schränkt die Kreativität der Schüler ein und kann ihre Gedanken in Deutschland ausdrücken. Dies ist ein Teil des Selbstbewusstseins der Schüler oder ihrer historischen Stärken und Schwächen.

Ein Großteil des Urteils war jedoch endgültig: Richies Erfahrung bei der Vorbereitung von Testfragen [1] ist jetzt die stärkste, die er als "religiöse Erfahrung" bezeichnete. Folgende Themen: "Es geht nicht darum, wie Züge fahren, wie sie fahren und wie lange, sondern um die wichtigste Regel für Erfolge und Misserfolge in dieser Disziplin [2].

Gewicht des Moduls

Die Mängel in Bezug auf Lernziele, Fortschritt und Demokratie, die ständige Ausbildung und spezifische Aufgaben beinhalten, spielen eine wichtige Rolle: "Die Mitglieder sind keine echten Menschen, die gerade die Sprache benutzen; sie verringern sicherlich nicht den Grad demokratischer Bildungsformen, und haben wiederholt betont, wie sich dieses Programm vom Verlust unterscheidet und wie besser es ist [3]. Dies ist ein wirklich nützliches Trainingsprogramm, La Grand-Smith [4] Die Gewichtsverlust-Studie beschreibt die Ziele im Detail und stellt fest, dass die Benutzer des Programms dies tun. Das Training beinhaltet jedoch nicht unbedingt einen Abschluss oder ein Programm, das sich positiv auf den einzelnen Schüler auswirkt.

* Intelligentes Darmtraining

Die Entwicklung von Spielen in einer gemeinsamen Sprache wird die Forschung bald aktualisieren. Die Vorteile oder Kosten, ein Spiel zu entwickeln, um Englisch zu lernen, und sie können die strukturelle Form des Lernens verstehen: "Das Ziel des Spiels ist es, wenn es physisch oder operativ ist constraints. It es hängt von den Lernergebnissen ab, die die Entwicklung entsprechender Bildungs- und Lernmöglichkeiten sowie unterstützender Module charakterisieren [5].

Der Grad" Sprachspiele und Sprachlernspiele "findet jedoch eine PDF-Datei über den Import von Fremdsprachenunterricht unter der Überschrift" Verlust", jedoch unter der Überschrift"sozialer Fortschritt". Warum Hongkong [6] die" Traumkraft"verloren hat: XML für kreatives Lernen; Darüber hinaus gibt es viele Lösungen, die über den 5. Juli hinausgehen; Es gibt einen anderen Arbeit- und Lernprozess; Es gibt eine gruppen- und individuelle Form der Filmszene sowie die zukünftige Zusammensetzung der" Zone", wenn es eine" Frontzone" gibt.

Forschungsmethode

Der Körper der Trainingsinspiration signalisiert eine Schließlinie oder ein relativ offenes Signal 1. Miller entwickelte diesen Ansatz [7] ein Sprachlernspiel vergleichen, das natürlich sehr offen sein muss, und hast du jemals ein Fantasy-Spiel benutzt, angefangen von der Englischschule bis hin zum Englischlehrer nach der Schule? Der Spielverlauf sowie die verwendeten Wörter, to.. Je nach Umgebung oder Spielsituation erlauben uns die Bilder nicht immer. Wenn der Moment des Sieges passieren kann-leider fragen sich die Schüler oft, ob dies der Grund ist Die Stärke des Spiels, dieser Artikel behandelt immer noch nicht nur den Zweck des Spiels, sondern auch den Verweis auf das Ergebnis des Spiels. Übung AB. [8] Spiele lernen Übungen, um Englisch zu lernen, bilden ein seltsames Spiel: "Die Macht origineller Spielfiguren für Rollenspiele". Dies bestimmt, wie Schmidts Praxis und Modell umgesetzt werden. [9] "anwendungsbereich" ist spezifisch und effektiv: innovative Bildungsmanagement-Konsole: "selbsternannte Grammatik- und Sprachübungen sind "fehl am Platz" die Teilnehmer des Karnevals und die Entstehung neuer Möglichkeiten und Lösungen. Ich habe es bekommen [10].

Analyse und Ergebnisse der Forschung

Diese Vielfalt ist eine genauere Einschätzung der Ereignisse im Zusammenhang mit der Sonne. Daten, eine Analyse der Hauptstudie im Zusammenhang mit Averia, eine Liste von Faktoren, die die Wahl der Übung beeinflussen können, wie zum Beispiel die zweite, strategische und kreative, oder ändern Sie sie. Während dieses Verfahrens stellte ihr der Lehrer die folgende Frage: Was sind die spezifischen Ziele? verwenden Sie Sprachstrukturen mit spezifischeren und mittleren Entitäten?

– Welche Materialien habe ich? kann ich nur etwas über oder über ein E-Book erfahren? die Schüler tolerieren noch nichts, vergleichen sie?

Wie wählen Studenten Universitäten aus? sitzen Sie an der Rezeption und sehen das Arbeitsblatt oder haben Sie es Ihnen gegeben? sehen Sie sich selbst?

– Welche Rolle spielt mein Lehrer? soll ich in den Laden gehen? habe ich viel beschrieben und recherchiert? vielleicht werden die Schüler es mir oder einander sagen?

– Welche Rolle spielen Universitäten? sind Sie selbstbewusst? machen Sie keine Pläne? zum Beispiel verkaufen Sie sich selbst?

Lehne ich ab, was sie bekommen? Steht er dem Gesicht der Poly Tech University gegenüber, oder hat er seine eigene Meinung über einen Partner oder eine Beziehung?

Plus 1 Kenntnisse des Bildungsanalyseplanungsmodells (Das-Modell). Das Das-Modell kann erwarten, dass Lehrer nicht mehr Möglichkeiten entdecken als herkömmliche Sprachlernspiele und kein allgemeines Bewusstsein für das Projekt schaffen. Der Vorteil dieses Ansatzes besteht darin, dass es auf der einen Seite ein Lehrbuch des Hasses im Unterricht oder die Art, wie es angenommen wird, ist, und auf der anderen Seite wird es immer schwieriger, falsche Entscheidungen zu treffen. Wenn Lehrer einem Muster folgen, stellen sie sich folgende Fragen, z. B. wie bestimmte Wörter ausgesprochen werden:

1. lernziele: Was sollten die Schüler lernen?
2. lernaktivitäten: Welche Leistungen erzielen die Schüler für Lernzwecke?
3. wer hat die beste Punktzahl erhalten?
4. Wird die beste Lernaktivität mit den Unterrichtsmaterialien durchgeführt?
5. welche Medien /vererbten Materialien sind die besten Geschenke?
6. klassenzimmer: Was sollte die Führung eines Lehrers sein?

Es ist erwähnenswert, dass der Tag, auch während des Spiels, mit einer Reihe von Lernzielen oder Lösungsfähigkeiten beginnt. Wenn Sie auf ein interessantes Spiel gestoßen sind und es wünschen, kann die Sünde auch großartig sein. Verwenden Sie es so schnell wie möglich interaktiv.

Basierend auf dem obigen Buch und den eigenen Erfahrungen anderer Lehrer schaffen die folgenden Fragen, die Lehrer stellen, bevor sie die Power des Controllers verwenden, eine leistungsstarke Lernumgebung.

1. Vergleichen Sie die Lernziele
  - Was lernen die Schüler? (beachten Sie den Zweck des Sprachenlernens)
  - Welche Bewertungsstrategien zielen darauf ab, Fähigkeiten zu entwickeln?
Zum Beispiel können Schüler die Zeit/Zeit fühlen und die Zeit anzeigen
2. Merzimdi periodisches Wachstum und sie laden Mitglieder ein
  - Wie erreichen die Schüler ihre Lernziele?

Zum Beispiel. Lesen eines täglichen Arbeitsdatensatzes/ Erstellen Sie Ihren eigenen Tagesablauf / Projektinformationen / Veröffentlichungsbedingungen / Antworten auf Fragen...

- Warum haben sie ihnen eine Million geschickt?

Für sie kleine Gruppen, große Gruppen...

- 3 das Gewicht der Forschung und Entwicklung

Bezüglich des Bildungsniveaus:

- Wurde den Lernmethoden genügend Aufmerksamkeit geschenkt? (kognitive Aspekte)
  - Lehrreich und kreativ-Gibt es ein Spielsymbol? (soziale und emotional-affektive Aspekte)
- Müssen Sie die Eigenschaften der hohen Messzeit und das Diagramm des potenziellen

Wachstums kennen?

– Haben alle Schüler genug praktische Erfahrung, also mit der Verwendung der Sprache?
relevante Interessengruppen:

- Ist Ab workout architecture (lbs) für die Eltern meiner Schüler geeignet?

Teilen Sie zum Beispiel Ihre Einstellung und Erfahrung mit dem Alter, dem Sprachniveau, der Anzahl der Teilnehmer, dem entsprechenden Inhalt und den Aktivitäten im Zusammenhang mit dem Spiel mit

Entsprechende Bildungseinrichtungen:

- Ein starker Unterstützer der Arbeitsgruppe?

Kann es das Datum bei Bedarf ändern?

Was verursacht bei Bedarf Verluste?

4. vorbereitung und Verteilung von Unterrichtsmaterialien

- Sind die Unterrichtsmaterialien intelligent / attraktiv / akzeptabel?

- Welches , kann er Unterrichtsmaterialien erstellen?

Zum Beispiel. Inhalt, Größe, Unterstreichen/Zeichnen...

- Können Studenten ihre Karriereerfolge verfolgen?
Zum Beispiel alleine oder im Team
- Welche Trainingsmöglichkeiten stehen zur Verfügung und sind unter diesen Ergebnissen auch schnell?
- Habe ich einen Prototyp des Formulars erstellt oder hilft die Universität?
Entwerfen Sie zum Beispiel Ihre Schule oder Ihr Schneidedeck
- 5. überprüfen Sie die Rolle des Lehrers. Vor dem Training
- Wie gebe ich spezifische Anweisungen?
Zum Beispiel Bit / Übersetzung, Deutsch / Japanisch
- Welche Fragen zu Spielentwicklungsfähigkeiten werden erneuert?
Zum Beispiel. Wer beginnt das Spiel? wann ist es vorbei? ist die Zeitmessung wichtig?
- Selbst wenn das Spiel ein Ziel hat, sobald ich den Schülern von den Lernzielen erzähle?
- Während des Trainings
- Zeige und überprüfe ich die praktischen Aktivitäten der Schüler?
Wenn ja, wie?
- Benötigen Sie Hilfe für einen einzelnen Schüler?
- Unterrichte ich Lehrer?
- Hohe Wahrscheinlichkeit des Wortes " Ja "als große Gruppe oder kreisförmiges Spiel /
Hohe Wahrscheinlichkeit, dass eine kleine Gruppe" Nein "hat
- Nach der Schule
- Probleme wie effektive Leistung?
- Wie und wann habe ich die falsche Aussage gelöscht?
- Werde ich die meisten meiner Lernziele kaufen? wenn ja, wie?
- Hatte ich die Farbe der Lernenden nach der pädagogischen Klassifizierung (Entwicklung der Bildungsorgane)?
- 6 . bewertung. Funktionsprinzip: Erfolgreiche Lernziele:
- Unverständlich? * können die Schüler die Lernziele erreichen?
Werde ich diesen klugen Weg beschreiben?
- Anzahl der Routing-Layer? * was ist dein Gewicht?
- Welche Schlussfolgerungen können über die weitere Anwendung der Übung gezogen werden- Fragen zum Sammeln, Organisieren und Katalogisieren von Material?

Abschluss

Die vorgestellte Fragenliste soll Lehrende ermutigen, in ihrem Unterricht neue Aktivitäten auszuprobieren bzw. bereits eingesetzte Übungen neu zu organisieren und anders einzusetzen. Lehrenden, die keine Erfahrung mit spielerischen Aktivitäten im Unterricht haben, kann die Liste eine Anleitung geben, um Fragen für einen erfolgreichen Einsatz der Übung zu stellen. Um anregende und effektive Übungssituationen zu schaffen, die Abwechslung bringen, sollten Lehrende das eigene Handeln hinterfragen.

List of references:

1. Meyer, Hilbert (2013). Was ist guter Unterricht ? 9. Aufl. Berlin. Cornelsen Schulverlage.
2. Funk, Hermann (2014). Aufgaben, Übungen, Interaktion. München: Langenscheidt.
3. Klippel, Friederike (2013). Activities und Sprachlernspiele. Tübingen: Kallmeyer in Verbindung mit Klett, 186–190.
4. De Florio-Hansen, Inez (2007). Sinnvolles Üben — kommunikationsorientiert. Praxis Fremdsprachenunterricht, 4, 6–11.
5. Jentges, Sabine (2007). Effektivität von Sprachlernspielen. Baltmannsweiler: Schneider Verlag.
6. Caspari, Daniela (2007). Kreative Übungen. Handbuch Fremdsprachenunterricht. Tübingen : A. Francke, 308–312.
7. Littlewood, William (1981). Communicative Language Teaching. An Introduction. Cambridge University Press.

8. Kilp, Elóide (2010). Spiele für den Fremdsprachenunterricht. Aspekte einer Spieleandragogik. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
9. Koenig, Michael (2003). Nachdenken über Spiele. Ein Plädoyer für die spielerische Umgestaltung von Lernaktivitäten im Fremdsprachenunterricht. *Babylonia*1, 8–17
10. Macedonia, Manuela (2000). Sprachspiele. Tipps & Ideen zum Sprachenlernen. Linz: Veritas.

WAYS OF DEVELOPING THE CULTURE OF COMMUNICATION IN ENGLISH CLASSES THROUGH DIALOGUES

Aitzhanova Sara Egizbayevna

Senior lecturer of the department «English language»,
NSC «Zh.A. Tashenev University», D.Konaev avenue 21, Shymkent

Iztileuova Akerke Zhaksylykovna

Lecturer of the department «English language»,
NSC «Zh.A. Tashenev University», D.Konaev avenue 21, Shymkent
Iztileuova.akerke@mail.ru

Abstract. The article “Ways of Developing the Culture of Communication in English Classes Through Dialogues” explores the use of dialogue as an effective tool for fostering communicative competence in language learners. By integrating real-life scenarios, role plays, and interactive discussions, dialogues create opportunities for students to practice speaking, listening, and understanding in authentic contexts. The article highlights the importance of cultural awareness and context-sensitive communication, emphasizing how dialogues can help learners grasp nuances of tone, politeness, and non-verbal cues in English. Furthermore, it discusses strategies for encouraging active participation, such as scaffolding tasks, peer collaboration, and feedback mechanisms to build confidence and fluency. Incorporating dialogues also promotes critical thinking and adaptability, as students learn to navigate diverse conversational settings. Overall, the research underscores the role of dialogue-driven activities in enhancing not only linguistic skills but also intercultural understanding, making it a cornerstone of effective English language instruction.

Key words: developing, culture, communication, intercultural, understanding

Аннотация. Стаття «Способы формирования культуры общения на уроках английского языка через диалоги» рассматривает использование диалогов как эффективного инструмента для развития коммуникативной компетенции учащихся. Путем интеграции реальных жизненных ситуаций, ролевых игр и интерактивных дискуссий диалоги создают условия для практики устной речи, слушания и понимания в аутентичном контексте. Подчеркивается важность культурной осведомленности и учета коммуникативных особенностей, позволяющих учащимся освоить нюансы интонации, вежливости и невербальных сигналов в английском языке. Кроме того, обсуждаются стратегии поощрения активного участия, такие как пошаговое выполнение заданий, сотрудничество с одноклассниками и механизмы обратной связи для укрепления уверенности и беглости. Включение диалогов способствует развитию критического мышления и адаптивности, обучая студентов эффективному взаимодействию в различных ситуациях. Исследование подчеркивает важность диалогов для развития не только языковых навыков, но и межкультурного понимания, делая их ключевым элементом эффективного преподавания английского языка.

Ключевые слова: формирование, культура, коммуникативной, межкультурного, понимание

Аңдатпа. «Ағылшын сабақтарында диалогтар арқылы қарым-қатынас мәдениетін дамыту жолдары» атты мақалада тіл үйренушілердің коммуникативті құзыреттілігін дамытуға диалогты тиімді құрал ретінде қолдану қарастырылады. Нақты өмірлік жағдайларды, рөлдік ойындар мен интерактивті талқылауларды біріктіру арқылы диалогтар студенттерге шынайы контексте сөйлеу, тыңдау және түсіну машықтарын дамытуға мүмкіндік береді. Мақалада мәдени хабардарлық пен контекске сезімтал қарым-қатынас маңыздылығы көрсетілген, сонымен қатар студенттердің ағылшын тіліндегі интонация, сыпайылық және вербалды емес сигналдардың қыр-сырын игеруіне көмектесетін әдістер талқыланады. Белсенді қатысуды ынталандыру стратегиялары, соның ішінде

тапсырмаларды кезең-кезеңмен орындау, студенттердің бірлесіп жұмыс істеуі және кері байланыс механизмдері айтылған. Диалогтарды қолдану студенттердің сыни ойлау қабілеті мен икемділігін дамытып, әртүрлі қарым-қатынас жағдайларын меңгеруге үйретеді. Зерттеу диалогтық әрекеттердің тек тілдік дағдыларды ғана емес, сондай-ақ мәдениетаралық түсіністікті дамытудағы рөлін көрсетеді, бұл ағылшын тілін оқытудың тиімді негізі болып табылады.

Кілт сөздер: дамыту, мәдениет, коммуникативті, мәдениетаралық, түсіну.

Introduction

In the 21st century, language education emphasizes communicative competence over rote memorization of vocabulary and grammar. A culture of communication involves not only linguistic accuracy but also the ability to express ideas effectively and interact socially in the target language. Dialogues offer a practical approach to achieving this goal, as they replicate real-life communication scenarios and encourage active participation.

In today's interconnected world, developing communication skills in English is a cornerstone of education. English classes must go beyond grammar and vocabulary, fostering a culture of meaningful interaction among learners. Dialogues, as an interactive teaching method, are a powerful tool for enhancing communication skills. They provide students with opportunities to practice real-life conversations, develop confidence, and improve fluency. This approach not only boosts linguistic competence but also promotes active listening, cultural understanding, and teamwork.

This paper explores effective ways to integrate dialogues into English teaching, aiming to create an engaging environment where students can thrive as communicators.

Analysis and Results of the Research

1. Theoretical Foundations

Dialogues are rooted in communicative language teaching (CLT) principles, which prioritize interaction and meaningful use of language.

– Sociocultural Theory: According to Vygotsky (1978), dialogue is a social tool for cognitive development. Interaction with peers fosters language acquisition through scaffolding.

– Krashen's Input Hypothesis: Dialogues provide comprehensible input and create opportunities for output, essential for language learning (Krashen, 1982).

– Competence: Hymes (1972) introduced the concept of communicative competence, which includes the ability to use language appropriately in social contexts.

2. Benefits of Using Dialogues in English Classes

Dialogues contribute to the culture of communication in several ways:

– Authenticity: Simulating real-world conversations prepares students for practical language use.

– Engagement: Interactive tasks like role-plays motivate students to participate actively.

– Confidence Building: Practicing dialogues in a safe environment reduces anxiety about speaking.

– Language Fluency: Repetition of patterns in dialogues reinforces vocabulary and grammar in context.

3. Strategies for Developing Communication through Dialogues

3.1 Role-Plays and Simulations

Role-plays mimic real-life scenarios, such as ordering food in a restaurant or asking for directions.

– Assign roles based on relatable situations.

– Encourage students to improvise and personalize their dialogues.

– Provide feedback on both linguistic accuracy and social appropriateness.

3.2 Dialogue Completion Activities

Provide partially completed dialogues for students to finish.

Example:

A: Hello! How can I help you?

B: (Student fills in response).

– This enhances creativity and contextual understanding.

3.3 Thematic Dialogues

Focus on specific topics such as travel, shopping, or hobbies.

– Introduce vocabulary and expressions related to the theme.

– Pair students to create and present their own dialogues.

3.4 Peer Feedback and Reflection

Encourage students to evaluate each other's performance.

– Provide criteria, such as fluency, pronunciation, and clarity.

– Use video recordings to allow students to reflect on their communication skills.

3.5 Dialogue Journals

Students exchange written dialogues with the teacher or peers as part of their assignments.

Example:

Student: What did you do over the weekend?

Teacher/Peer: I went hiking. How about you?

This fosters written and conversational skills simultaneously.

4. Creating a Supportive Communicative Environment

To develop a culture of communication, the classroom environment must encourage open interaction.

– Safe Space: Foster an atmosphere where mistakes are seen as learning opportunities.

– Collaborative Learning: Pair or group students for dialogue-based tasks to promote teamwork.

– Cultural Awareness: Include dialogues that reflect diverse cultural contexts to broaden students' perspectives.

5. Assessment of Communication Skills

Evaluating the effectiveness of dialogue-based activities requires specific criteria:

– Fluency: The ability to speak smoothly and without excessive pauses.

– Pronunciation: Clear articulation and correct stress patterns.

– Interaction: Effective turn-taking, questioning, and responding.

– Language Use: Accuracy and appropriateness of vocabulary and grammar.

Formative assessments, such as observation checklists and peer reviews, provide ongoing feedback to students.

6. Challenges and Solutions

6.1 Reluctant Participants

– Challenge: Some students may feel shy or unmotivated to participate.

– Solution: Use pair work to reduce pressure and assign roles to build confidence gradually.

6.2 Limited Time

– Challenge: Dialogues can be time-consuming.

– Solution: Incorporate short, focused activities that fit within lesson objectives.

6.3 Lack of Resources

– Challenge: Teachers may lack materials for dialogue practice.

– Solution: Create or adapt simple scripts relevant to students' interests and proficiency levels.

Conclusion

Integrating dialogues into English classes is a powerful way to develop a culture of communication. By fostering authentic interaction, providing meaningful practice, and creating a supportive environment, teachers can help students build the skills needed for real-world communication. Future research should explore the impact of dialogue-based learning on long-term language proficiency and its adaptation to online learning environments.

Developing a culture of communication in English classes through dialogues is a practical and effective strategy for enhancing students' language skills. By incorporating structured and spontaneous dialogues, teachers can foster confidence, fluency, and cultural sensitivity in their learners. Dialogues help bridge the gap between theoretical knowledge and real-world application, enabling students to communicate effectively in diverse contexts.

In conclusion, promoting dialogue-based learning transforms the classroom into a dynamic and inclusive space where students actively engage with the language, fostering lifelong communication skills.

List of references:

1. Hymes, D. (1972). On communicative competence. *Sociolinguistics*.
2. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*.
3. Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*.
4. Tomlinson, B. (2011). *Materials Development in Language Teaching*.
5. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Education. A comprehensive guide to teaching English, including the role of dialogues and communicative methods.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press. Covers communicative approaches and dialogue-based teaching techniques.
7. Thornbury, S. (2005). *How to Teach Speaking*. Longman. Focuses on speaking skills and the role of dialogues in language acquisition.
8. Ur, P. (2012). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press.

DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE THROUGH ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Turlibek Assemay Nurgalikyzy

Master of Pedagogical sciences, lecturer of the department «English language», NSC «Zh.A. Tashenev University», D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: assemay.turlibek@gmail.com

Pernebek Altynay Askarkyzy

Master of Pedagogical sciences, lecturer of the department «English language», NSC «Zh.A. Tashenev University», D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: pernebekaa02@mail.ru

Abstract. This article highlights the essential significance of intercultural competence in modern education, especially amid growing global interconnectedness and the emergence of multicultural settings. As societies grow increasingly diverse, educational systems must evolve to cultivate the essential abilities for effective intercultural communication and collaboration. The cultivation of intercultural competence is vital for surmounting cultural biases, promoting mutual understanding and assimilating individuals into the global community. The paper examines diverse models and approaches to intercultural competence, encompassing systemic, axiological, cultural, activity-based and personality-oriented viewpoints. These methodologies prioritize both the acquisition of knowledge regarding diverse cultures and the cultivation of attitudes such as openness, respect and empathy. The significance of foreign language education, especially English, in fostering intercultural competence is emphasized, concentrating on linguistic proficiency and cultural awareness. The article emphasizes the necessity for a complete and holistic educational approach that fosters students' capacity for international interaction, so enhancing cooperation, tolerance and the appreciation of cultural diversity. The primary objective is to cultivate persons adept at managing the intricacies of global interactions with respect and awareness.

Key words: competence, intercultural competence, multiculturalism, cultural awareness, communication skills.

Аннотация. В этой статье подчеркивается важное значение межкультурной компетентности в современном образовании, особенно в условиях растущей глобальной взаимосвязанности и появления мультикультурных условий. Поскольку общество становится все более разнообразным, образовательные системы должны развиваться таким образом, чтобы развивать необходимые способности для эффективной межкультурной коммуникации и сотрудничества. Развитие межкультурной компетентности имеет жизненно важное значение для преодоления культурных предубеждений, содействия взаимопониманию и интеграции людей в мировое сообщество. В статье рассматриваются различные модели и подходы к формированию межкультурной компетентности, охватывающие системную, аксиологическую, культурную, деятельностную и личностно-ориентированную точки зрения. В этих методологиях приоритетное внимание уделяется как приобретению знаний о различных культурах, так и формированию таких установок, как открытость, уважение и эмпатия. Подчеркивается важность обучения иностранным языкам, особенно английскому, для развития межкультурной компетенции, с акцентом на владение языками и культурную осведомленность. В статье подчеркивается необходимость комплексного и целостного образовательного подхода, который развивает у учащихся способность к международному взаимодействию, тем самым укрепляя сотрудничество, терпимость и понимание культурного разнообразия. Основная цель - воспитать людей, способных с уважением и осознанностью справляться с тонкостями глобальных взаимодействий.

Ключевые слова: компетентность, межкультурная компетентность, мультикультурализм, культурная осведомленность, коммуникативные навыки.

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі білім берудегі мәдениетаралық құзыреттіліктің маңыздылығы, әсіресе жаһандық өзара байланыстың артуы және көпмәдениетті ортаның пайда болуы жағдайында көрсетілген. Қоғамдар әр түрлі бола бастаған сайын, тиімді мәдениетаралық қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың маңызды қабілеттерін дамыту үшін білім беру жүйелері дамуы керек. Мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту мәдени бейімділікті жөнү, өзара түсіністікке ықпал ету және жеке тұлғаларды әлемдік қауымдастыққа сіңіру үшін өте маңызды. Мақалада жүйелік, аксиологиялық, мәдени, белсенділікке негізделген және тұлғаға бағытталған көзқарастарды қамтитын мәдениетаралық құзыреттіліктің әртүрлі үлгілері мен тәсілдері қарастырылады. Бұл әдістемелер әр түрлі мәдениеттер туралы білім алуға да, ашықтық, сыйластық және эмпатия сияқты көзқарастарды дамытуға да басымдық береді. Шет тілін, әсіресе ағылшын тілін оқытудың мәдениетаралық құзыреттілікті тәрбиелеудегі маңыздылығы, тілдік шеберлік пен мәдени санаға шоғырлануы ерекше атап өтіледі. Мақалада студенттердің халықаралық өзара әрекеттесу қабілетін арттыратын, осылайша ынтымақтастықты, толеранттылықты және мәдени әртүрлілікті бағалауды арттыратын толық және біртұтас білім беру тәсілінің қажеттілігі атап өтілген. Негізгі мақсат - жаһандық өзара әрекеттесудің қыр-сырын құрметпен және хабардарлықпен басқаруға шебер адамдарды тәрбиелеу.

Кілт сөздер: құзыреттілік, мәдениетаралық құзыреттілік, көпмәдениеттілік, мәдени сана, коммуникативтік дағдылар.

Introduction

The present socio-political climate globally underscores the necessity of establishing new ideological priorities to mitigate the escalating civilizational conflict, which is accompanied by adverse outcomes such as increased xenophobia and animosity based on national and cultural distinctions. The transformed social reality requires an adjustment in educational content, as the educational system allows the state to deliberately shape ethno-cultural social dynamics.

The capacity to communicate and collaborate effectively in an intercultural context has become an essential talent, whether in professional, academic, or social interactions. Educational institutions are progressively becoming global, uniting students and educators from all countries and backgrounds. This diversity is a distinctive opportunity for students to cultivate their intercultural competency, a crucial element for effective socialization and integration into the global community. Given that contemporary professional and personal objectives sometimes include collaboration with individuals from varied origins, English instruction is crucial in cultivating this skill. They enhance language proficiency and foster cultural knowledge and compassion. The cultivation of intercultural competence is crucial for surmounting cultural stereotypes and biases, which are significant barriers to fostering intercultural understanding and communication. In multicultural communities, where English frequently serves as a medium of communication, cultivating intercultural competencies is essential for the effective integration of immigrants and international students. This encompasses not only linguistic skill but also a profound comprehension of cultural norms and social expectations. Acquiring knowledge of diverse cultures and their traditions enables the construction of connections among individuals from varied origins, fostering a more inclusive society.

In the contemporary globalized landscape, the capacity to engage and communicate proficiently across diverse cultures has gained paramount significance. Intercultural competence, defined as the ability to comprehend, value, and interact with others from varied cultural backgrounds, has emerged as an essential skill in business, education, and social environments. As English emerges as the worldwide lingua franca, it occupies a distinctive role in enabling international relationships. English serves as the principal language for international commerce and diplomacy, facilitating communication among individuals from many linguistic and cultural

backgrounds. English language instruction (ELT) serves as an optimal medium for cultivating intercultural competency among learners.

Intercultural communication denotes the exchange of information, ideas, and messages between individuals or groups from diverse cultural origins. It encompasses both linguistic proficiency and an awareness of cultural disparities in values, customs, conventions, and social behaviors [1, 46]. Effective intercultural communication necessitates knowledge, sensitivity, and adaptability in the manner individuals convey and understand messages across many cultures. The significance of intercultural competence in English Language Teaching is paramount. Traditional language learning often emphasizes grammar, vocabulary and linguistic structures; however, contemporary language education acknowledges the profound connection between language and culture. Consequently, language acquisition should encompass not only linguistic competence but also an awareness of the cultural contexts in which the language operates. The capacity to handle cultural differences can enrich personal connections, augment professional prospects, and promote a more inclusive global community. Moreover, intercultural competency promotes learners to critically assess their own cultural prejudices and assumptions, enhancing self-awareness and receptiveness to variety.

In light of the rising significance of English as a worldwide lingua franca and the interdependence of the contemporary world, it is imperative that English language instruction adapts to the requirements of a progressively multicultural and multilingual society. Educators play a crucial role in fostering classroom environments that enhance intercultural comprehension and motivate students to not only acquire the language but also interact with the cultures that utilize it. This article examines the role of English language instruction as a significant instrument in fostering intercultural competency, emphasizing effective strategies, resources, and results that advance this crucial educational objective.

Materials and methods

To cultivate intercultural competency via English Language Teaching, teachers must employ targeted techniques and incorporate pertinent materials that enhance cultural understanding [2, 15]. A variety of methodologies may be employed to attain this objective:

- Content-based instruction: This approach incorporates cultural content into language instruction. Educators may incorporate books, debates and multimedia tools that represent diverse cultures and histories. By doing so, students encounter diverse perspectives on thought, lifestyle, and communication, so improving their language competence.

- Task-based language teaching promotes student engagement in authentic tasks necessitating communication with individuals from varied cultural backgrounds. Activities like conducting interviews, sharing cultural insights, or working on projects enable students to refine language abilities while concurrently enhancing intercultural understanding.

- Critical thinking and reflection: By integrating activities that compel students to critically examine cultural norms, values, and prejudices, educators can enhance learners' awareness of their own cultural assumptions and the impact they have on their relationships with others. Potential discussion topics may encompass cultural stereotypes, the influence of language on cultural identity formation.

- Materials: A diverse array of authentic resources should be utilized, including films, music, literature, etc. from many cultural contexts. These tools offer practical instances of language application, enabling students to interact with various accents, colloquialisms, and cultural allusions. Moreover, textbooks and digital platforms providing intercultural communication case studies, role-plays are vital for connecting language acquisition with cultural comprehension.

- Collaborative Learning and Exchange Programs: Promoting collaborative learning via group activities and online exchange initiatives can enhance intercultural competency. Through engagement with international peers, students acquire direct exposure to diverse communication styles, practices, and beliefs. Technology-driven platforms, such as virtual exchanges or video conferences, can enable these encounters [3, 67].

Our study defines "intercultural competence" as an integrative personality trait encompassing knowledge of both native and foreign cultures, respect for individuals from diverse backgrounds, and practical preparedness for intercultural engagement [4, 136]. Researchers, both international and national, are involved in delineating the structural elements of intercultural competency. Let us examine the predominant models of intercultural competency.

Knapp M. delineates the structure of intercultural competence through the following factors [5, 114]:

1. Cultural awareness (It is the essential element of intercultural competency. It entails identifying and comprehending the distinctions and resemblances between one's own culture and others. Cultural awareness is acknowledging the diversity of values, beliefs, actions, and communication methods among different cultures. It also encompasses comprehending the impact of cultural contexts on individuals' thoughts, behaviors, and perceptions of their surroundings);

2. Cultural knowledge (It denotes the comprehension of particular facts, behaviors, customs, and values associated with various cultures. It encompasses both basic awareness of diverse cultural norms and specialized insights into how individual cultures perceive communication, relationships, and social roles);

3. Attitude of openness and empathy (A fundamental component of intercultural competency is the capacity to engage with other cultures with openness and empathy instead of judgment. This entails a readiness to learn from diverse cultures, confront personal biases, and interact with cultural differences in a constructive and courteous way);

4. Communication skills (Effective communication is fundamental to intercultural competence. This entails not only proficiency in the language but also comprehension of the diverse communication methods prevalent across cultures);

5. Critical thinking and reflection (Critical thinking in intercultural competency entails the capacity to analyze, assess, and contemplate one's own cultural biases, preconceptions. Reflective thinking allows individuals to evaluate the efficacy of their communication and conduct in intercultural contexts and derive insights from their experiences).

During the 2015-2020 academic year, a competence level model for foreign languages was implemented in alignment with the principles of pan-European and national general education standards. A key feature of the new education system is its emphasis on outcomes, namely the precision of level-based learning. The education system of the Republic of Kazakhstan prioritizes concerns of socialization, which are essential in education and rearing. The annual Message to the People of Kazakhstan highlights the transition of the secondary education system to a 12-year format. The content and velocity of societal changes are advancing at an accelerated rate [6, 165].

Nearly every subject in the school curriculum contributes to the development of students' intercultural communication ability, enriching it with pertinent content. A foreign language is a crucial component of the culture of its native speakers and serves as a conduit for conveying that culture to other nations. It enables the student to construct a comprehensive understanding of the world, which will subsequently aid in the development of secondary language personality traits and facilitate their social adaptation to the dynamics of a continually evolving multicultural and multilingual environment. The study of foreign languages as an academic field transcends mere linguistic proficiency, engaging pupils with the cultural contexts of the language being acquired. Students are exposed to several cultural components, including history, traditions, customs and social ideals, through planned classes, textbooks, and resources. The study of foreign languages is essential in cultivating global citizenship. As students immerse themselves in the cultures linked to the language they are acquiring, they cultivate empathy and get insights into the viewpoints of individuals from diverse regions globally. In the contemporary workforce, intercultural competency is an essential ability, and foreign language education in the curriculum equips students for global professions. As globalization persists in influencing the economic landscape, companies are progressively seeking personnel who possess cultural awareness and the ability to collaborate with colleagues, clients from other backgrounds.

The foreign language discipline in educational curriculum transcends mere vocabulary and grammar acquisition. It is a crucial pathway for cultivating intercultural competency, equipping students to navigate and engage adeptly in a multicultural environment. Foreign language education facilitates students' comprehension and appreciation of the intricacies of global cultures through language acquisition, cultural inquiry, critical reflection, and empathy development. This, consequently, provides them with the competencies essential for proficient communication, teamwork, and problem-solving in many, interrelated contexts.

Results and discussion

Enhancing students intercultural competence through English language teaching (ELT) necessitates deliberate tactics that extend beyond linguistic abilities to encompass cultural awareness, empathy and adaptation. Intercultural competence entails comprehending, valuing and adeptly managing cultural disparities, with English serving as a worldwide language franca that provides an optimal foundation for cultivating these abilities. Presented below are various strategies and techniques for enhancing intercultural competence in English Language Teaching:

1. Task-based language teaching is a methodology that emphasizes the use of authentic tasks and problem-solving exercises necessitating pupils to employ English in practical, culturally pertinent contexts. This method promotes student engagement with genuine cultural situations while enhancing their language proficiency. Students may participate in activities such as role-plays, interviews and discussions on cultural subjects, or simulations of cross-cultural contacts (e.g., negotiating business agreements, discussing cultural practices or organizing international travel). Engaging in assignments rooted in real-world circumstances enables students to acquire a more profound comprehension of language utilization across various cultural environments. For instance, an assignment may entail creating a presentation on cultural festivals from English-speaking countries or analyzing cultural disparities in work practices between the United States and Japan.

2. CLIL entails instructing subject content (such as history, geography or social studies) utilizing English as the medium of instruction. This approach enhances linguistic abilities and enriches cultural comprehension, as students acquire knowledge about global diversity while improving their English proficiency. In an English-taught history or social studies class, students may examine the cultural dimensions of various countries, including holidays, traditions, politics, and environmental concerns. This enables pupils to associate language acquisition with multicultural awareness. Students may be tasked with juxtaposing their cultural traditions with those studied in the curriculum, prompting reflection on cultural similarities and disparities.

3. Authentic resources, including films, music, newspapers, ads, blogs and social media content from English-speaking cultures, serve as effective instruments for immersing pupils in authentic language usage and cultural variety. Incorporating media from many English-speaking nations (e.g., the U.K., the U.S., Australia, etc.) enables students to observe the linguistic and cultural diversity among English-speaking populations. Students can analyze the impact of diverse accents and regional dialects on communication across various English-speaking areas. Students may examine music, videos, or advertisements to investigate cultural themes, values and stereotypes. Viewing a film from an alternative English-speaking society might stimulate discourse regarding cultural norms, identity and societal concerns.

4. Intercultural communication teaching entails instructing students on the principles of intercultural communication, encompassing cultural standards, variations in communication methods, and cultural etiquette. This can be accomplished through specialized classes or activities incorporated into the language curriculum. Teachers can facilitate seminars for students to examine essential intercultural communication topics, including power distance, high-context versus low-context communication and etc. These classes may include interactive tasks that analyze diverse communication methods across many cultures. Role-playing activities that

replicate intercultural misunderstandings or negotiations enable students to hone their abilities in resolving conflicts and negotiating effectively across cultures.

5. Project-Based Learning prioritizes collaborative, extended projects that motivate students to investigate cultural subjects and articulate their discoveries in English. These projects may be collaborative, promoting teamwork and intercultural cooperation. Students may collaborate to investigate and present on cultural practices from diverse English-speaking nations, including culinary traditions, attire customs, or regional festivals. The projects necessitate the utilization of both linguistic abilities and intercultural awareness to investigate their subjects. Through technology, students can engage with international peers (e.g., via email correspondence, video conferencing, or collaborative presentations) to investigate global challenges, exchange viewpoints, and enhance their intercultural communication skills [7, 16].

6. Promoting students' critical analysis of cultural differences and self-reflection on their cultural biases is vital for cultivating intercultural competency. This can be accomplished via contemplative activities, dialogues, and assignments. Students may maintain journals to contemplate their cultural identity, prejudices, and the potential evolution of their perspectives following exposure to diverse cultures. These journals may be disseminated among peers to facilitate group conversations regarding cultural comprehension. Organizing debates on different cultural topics, such as gender roles across cultures or the dichotomy of individualism versus collectivism, etc. can enhance students' critical thinking regarding diverse cultural values and improve their capacity to articulate ideas and engage in intercultural discourse.

7. Although immersion is generally linked to residing in a foreign country, educators can replicate an immersive atmosphere in the classroom by facilitating interactions with native speakers or engaging students in authentic cultural activities. Teachers may coordinate language immersion days wherein students engage in activities pertinent to the target culture, such as preparing a traditional meal, commemorating a festival, etc. If feasible, students may ask guest speakers from diverse English-speaking nations to contribute their cultural insights. This enables students to participate in genuine international communication and acquire understanding of how culture affects language utilization.

8. Incorporating activities that emphasize global challenges and students' cultural identities might motivate students to examine how cultural backgrounds influence language usage, perspectives, and values. Students may participate in activities that examine their cultural identity, such as composing narratives about their personal cultural heritage or exchanging cultural anecdotes in English. These activities enable students to recognize the range of cultural viewpoints inside the classroom. Teachers can facilitate debates or discussions on global matters such as migration or climate change, allowing students to comprehend the cultural perceptions of these issues and the influence of language in shaping these dialogues [8, 145].

Students' intercultural competency in foreign language lessons can only be cultivated by integrating all its components (cognitive, affective, procedural) in a cohesive manner [9, 78]. The systematic perspective regards intercultural competence as a multifaceted, interrelated system of knowledge, abilities, and attitudes. It underscores the necessity of comprehending cultural phenomena within broader systems (e.g., social, political, and economic contexts) and the impact of these systems on communication and behavior across cultures. Intercultural competency entails acknowledging the interrelation of diverse cultural components and modifying conduct in reaction to evolving intercultural exchanges.

These methodologies are not mutually exclusive; rather, they are frequently employed in conjunction to cultivate comprehensive intercultural competency. The systemic approach offers a framework for comprehending extensive cultural patterns, whereas the axiological method fosters the ethical mindset required for respectful engagement with diverse cultures. The cultural method provides specialized knowledge, while the activity-based approach facilitates practical experience, both of which are underpinned by a robust personality orientation to manage the emotional and psychological dimensions of intercultural engagement. Each of these methodologies aids in

developing a thorough array of competencies and dispositions essential for effective and respectful intercultural communication.

A particular focus of Prokofieva V.L.'s attention is on the method of demonstration, namely the presentation of videos that can help to develop students' intercultural competence [10, 76]. The methods of education are another factor that plays a role in the formation and development of intercultural competence. Generally speaking, the materials that are utilized by the instructor in order to carry out the educational process are referred to as learning tools.

Learning tools can be broken down into three categories:

1. verbal (the spoken word, the teacher's speech);
2. visual (things of the natural and artificial surroundings, visual aids, films);
3. technical (devices and equipment employed in the learning process).

Conclusion

Enhancing students' international competence via English language instruction is both a significant educational goal and an essential ability in the contemporary globalized context. English, as a lingua franca for intercultural communication, serves as an optimal medium to cultivate profound cultural knowledge, empathy, and adaptation. By integrating varied pedagogical methods such as Task-Based Language Teaching (TBLT), Content and Language Integrated Learning (CLIL) and Project-Based Learning (PBL), teachers can provide students with the skills to adeptly manage cultural disparities. Employing authentic materials, fostering critical thinking and providing opportunities for intercultural communication training enable students to confront real-world cultural difficulties and improve their capacity to comprehend and interact across cultures. Moreover, via collaborative projects, media research, and discussions, students can cultivate the essential abilities to interact politely and meaningfully with individuals from diverse cultural backgrounds.

The primary objective of English language teaching should be to equip pupils with both linguistic proficiency and cultural competence. We provide students with the capacity to communicate and contribute in a progressively interconnected world, promoting mutual respect and understanding in all cross-cultural interactions. Integrating intercultural competence into language instruction enables students to connect across cultures, equipping them to become knowledgeable, sympathetic, and engaged global citizens.

The development of intercultural competency is crucial in contemporary education, necessary for promoting mutual understanding, tolerance, and successful communication in a diverse and linked society. As societies grow increasingly multicultural, the capacity for genuine intercultural engagement is essential for personal, professional, and social success. Educational institutions significantly influence this capacity by incorporating diverse methodologies—systemic, axiological, cultural, activity-based, and personality-oriented—into their curricula. By emphasizing knowledge acquisition and the cultivation of respectful attitudes, students can be prepared to manage cultural differences and collaborate internationally. Foreign language education, especially in English, is essential for fostering intercultural competency, equipping students with the linguistic and cultural abilities necessary for global communication. The objective is to develop persons who are linguistically adept, culturally aware, sympathetic, and able to foster a more inclusive, tolerant, and peaceful global community.

List of references:

1. Acklam R. Going for gold. Intermediate coursebook/R. Acklam, J. Dooley. – ISBN 0-582-518121.
2. Gal'skova, N. D. Teorija obuchenija inostrannym jazykam. Lingvodidaktika i metodika / N. D. Gal'skova, N. I. Gez. – Moskva : Akademija, 2007. – 336 s.
3. Byram M. Assessing intercultural competence in language teaching // Sprogforum, 2000. – № 1S (6). – P. S-13.

4. Deardorff D. Policy Paper on Intercultural Competence // Intercultural competence – The key competence in the 21st century? Theses by the Bertelsmann Stiftung based on the models of intercultural competence by Dr. Darla Deardorff, 2006. – P.12-30.
5. Knapp K. Intercultural Communication in EESE. – URL: <http://www.cs.uu.nl/docs/vakken/bci/programma/intercult.html>
6. Platenin V.A. Pedagogika–M.:Shkola-Press, 2000–512s.
7. A.V.Ladygin, Zhdanova T.S. Kejs tehnologija kak sredstvo formirovanii samostojatel'nosti studentov v processe obuchenija. - 4, 2001.
8. Fedjanin N., Davidenko V. Chem "kejs" otlichaetsja ot chemodanchika. - 7, 2000.
9. Smagulova A.S. Metody razvitija mezhkul'turnoj kommunikacii na urokah inostrannogo jazyka i obuchenija mezhkul'turnoj kommunikacii v sfere lingvisticheskoj informacii. - A- 2010.
10. Absatova M.A, Opabekova A.M, Kasanova S.Ə «Bilim bepu zhyjesindegi kyzypetiliktepdin typlepi men epeksheliktepi» // Ýlt tařylymy № 2, 2012.

THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE INDEPENDENT STUDY OF A FOREIGN LANGUAGE BY STUDENTS

Yeszhanova Gaukhar Dosmakhambetovna

Lecturer of the department «English language», NSC «Zh.A. Tashenev University»,

D.Konaev avenue 21, Shymkent

e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

Mirzagalikova Saule Tajibayevna

Senior lecturer of the department «English language», NSC «Zh.A. Tashenev University»,

D.Konaev avenue 21, Shymkent

e-mail: myrzagalikova@mail.ru

Abstract. The article is devoted to one of the topical issues of the methodology of teaching foreign languages – the organization and conduct of independent work of students in teaching a foreign language using information technology. The task of the teacher is to form a conscious attitude among students towards the independent performance of educational tasks. The content of teaching a foreign language and culture in the context of informatization of language education should be focused on the development of students' motivation to learn a foreign language and use it to obtain the necessary information and communicate with representatives of different countries and cultures through new information and communication technologies, the formation of intercultural competence, the development of cognitive activity of students, the development of skills of independent educational activity.

Keywords: educational autonomy of students, interactive exchange, organization and implementation of the SIW, of self-control, effective strategies for learning activities, authentic special texts, acquire the skills of independent educational activities.

Аннотация. Стаття посвящена одному из актуальных вопросов методики обучения иностранным языкам – организации и проведении самостоятельной работы студентов при обучении иностранному языку с использованием информационных технологий. Задача преподавателя — сформировать у студентов осознанное отношение к самостоятельному выполнению учебных заданий. Содержание обучения иностранному языку и культуре в условиях информатизации языкового образования должно быть ориентировано на развитие мотивации обучающихся к изучению иностранного языка и его использованию для получения необходимой информации и общения с представителями разных стран и культур посредством новых информационно-коммуникационных технологий, формирование межкультурной компетенции, развитие познавательной активности обучающихся, развитие навыков самостоятельной учебной деятельности.

Ключевые слова: учебная автономия обучающихся, интерактивный обмен, организация и проведение СРС, самоконтроль, эффективные стратегии учебной деятельности, аутентичные специальные тексты, приобретение навыков самостоятельной учебной деятельности.

Аңдатпа. Мақала шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелерінің бірі – ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, шет тілін оқыту кезінде студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру және жүргізуге арналған. Мұғалімнің міндеті – оқушыларда оқу тапсырмаларын өз бетінше орындауға саналы көзқарасты қалыптастыру. Тілдік білім беруді ақпараттандыру жағдайында шет тілі мен мәдениетін оқытудың мазмұнына бағытталуы қажет оқушылардың шет тілін үйренуге деген ынтасын дамыту және оны жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы қажетті ақпаратты алу және әртүрлі елдер мен мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасау үшін пайдалану, мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру, оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту, дамыту. өз бетінше білім алу дағдылары.

Кілт сөздер: оқушылардың білім беру дербестігі, интерактивті алмасу, СӨЖ ұйымдастыру және жүзеге асыру, өзін-өзі бақылау, оқу іс-әрекетінің тиімді стратегиялары, шынайы арнайы мәтіндер, өз бетінше оқу әрекетінің дағдыларын меңгереді.

Introduction

One of the tasks of the foreign language educations is to develop the skills and abilities of future teachers to acquire quality of their knowledge and their creative application in the activities. In a light of modern requirements for foreign education, independent work is aimed at expanding an educational autonomy of the students [1].

One of the factors for optimizing the SIW in order to improve the quality of language education is the computerization of the process of learning a foreign language, providing access for everyone to training sites, electronic dictionaries and textbooks, educational methodical complexes, various interactive programs. With the help of Internet resources, students can submit completed lexical and grammatical exercises for verification in real time, get advice from a teacher on the effective assimilation of educational material, conduct an interactive exchange of views with their comrades on the joint performance of creative tasks in projects, complete a test, translate in writing a piece of special text or write a business document. Such tasks allow students to show their creativity and originality of thinking, to form a constant need to improve their language and special knowledge. On the other hand, an individual approach to each student is carried out, their level of preparation, personal interests and inclinations are taken into account [2. C. 30].

The task of the teacher is to form in students a conscious attitude to the independent implementation of educational tasks, such as preparing and presenting reports on professional topics, participating in discussions and business games to analyze problem situations, developing projects and defending them during classroom classes, at meetings of scientific circles, round tables, thematic seminars. The teacher also acts as a psychologist, who must take into account the individual characteristics of students, their interests and potential opportunities in order to create a comfortable atmosphere for self-mastery of the material in order to successfully solve educational problems, so that students have a need to participate in the preparation and implementation of tasks that simulate intercultural situations, interactions with foreign partners. It can be noted that the functions of a teacher in the organization of the SIW are filled with new content, since it is designed to help and support the student in mastering the ability to independently work on the language being studied, to show ways to master effective methods of work and create conditions for an appropriate educational environment.

A necessary requirement for the successful organization and implementation of the SIW in a foreign language is the control of independent tasks performed by students, assessment of the progress and content of independent work, its results, as well as the formation of self-control and self-esteem skills in students. For this purpose, educational and methodological materials developed and adapted to the needs of students, consisting of methodological recommendations for planning and organizing independent work, exemplary samples of completed tests, business correspondence templates, reference dictionaries, a set of special original texts and assignments for them, links to useful websites and relevant literature, are used [3].

Research Method

As practice shows, students do not have enough skills in summarizing and annotating special texts, they do not know what criteria should be used to objectively evaluate the quality of both their work and the work of their comrades. Thus, working independently or as part of a mini-group on the preparation of an essay, students will be able to learn how to extract the necessary information of a professional nature, critically analyze it, process and convey the main content, prepare abstracts and take part in the presentation of the results of their educational and scientific research activities, which is part of the SIW of linguistic universities. Also, students will master the skills of self- and mutual control, which is a condition for the correct organization of controlled

independent work as an obligatory component in the system of continuous training of future specialists.

An important element of self-study of a foreign language in a non-linguistic higher educational institution is reading specialized literature, working with text and graphic material of professional subjects on the Internet. Mastering by students the knowledge of the functioning of grammatical constructions and the terminological vocabulary of the sphere of their future profession determines the quality of the formation of linguistic competence as an integral part of the communicative competence of a specialist.

Researchers have developed many ways to master the special vocabulary that is part of a professional thesaurus, have identified and experimentally proven the most effective strategies for learning activities that take into account the specialization of students. [4]. When learning vocabulary independently, students should be given recommended tasks that are aimed at searching for definitions of terms and terminological phrases in special texts, compiling lists of key terms for their subsequent use as a support when discussing authentic professional texts, filling in missing information in tables and writing explanatory notes for diagrams, tables, etc.

Independent work with authentic special texts also covers such tasks as students searching for statistical data to argue their judgments during business games held in practical classes, developing problematic questions and modeling scenarios of their activities during discussions, studying cases and selecting options for solving professional issues, drawing up tables, charts, diagrams for visualization of oral and written information.

Creative tasks for self-training and consolidation of new lexical material allow mobilizing the hidden reserves of students, using their individual personal qualities to achieve the desired result and tangible progress in mastering foreign terminological vocabulary, without which it is impossible to imagine and implement professional communication.

Analysis and Results of the Research

A modern specialist can satisfy his educational and self-educational needs through personal and distance participation in international conferences and webinars, when attending lectures and presentations in a foreign language, in interpersonal communication on Internet forums, when viewing materials from Internet resources, etc. For this, students must acquire the skills of independent educational activities, taking into account the peculiarities of intercultural communication, such as verbal and non-verbal communication, the mentality of representatives of different cultural communities, the rules of business etiquette, traditions and norms of behavior in certain situations [5].

Strong skills of intercultural communication can be acquired only in the process of constant work with modern audio and video materials, printed and electronic sources of information that have a socio-cultural orientation that meet the requirements of socio-cultural self-education. The practical benefit of such activities is that students will learn to select and adequately evaluate the socio-cultural information they need from the flow of all kinds of information, use and interpret cultural and regional information in the light of their professional interests, determine the causes of possible communication failures and accept the correct ones from the point of view of intercultural communication solutions.

Viewing authentic video products within the framework of communicative-search and cultural-oriented listening is, according to V.V. Safonova, an important part of the SIW, because it allows students to get acquainted with the essence of cultural concepts that are of priority importance in the cultural development of a modern person, to work out and / or correct models of polite multicultural behavior on the material of visual and audiovisual texts, to develop bicultural / trilingual skills to represent their native culture in a foreign language environment and non-native culture under study in the native cultural environment [7].

Conclusion. The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates the conditions for obtaining any information necessary for students and teachers located anywhere in the world: news, regional studies, foreign literature, etc. In English lessons, the

Internet helps me solve a number of didactic tasks: to form reading skills and abilities using the materials of the global network; improve the writing skills of students; replenish students' vocabulary; to form in students a stable motivation for learning English.

A computer lecture developed by means of Power Point is a thematically and logically connected sequence of information objects shown on a screen or monitor. During the lecture, various information objects are used: images (slides), sound and video fragments.

The advantages of electronic textbooks, in my opinion, are: firstly, their mobility, secondly, the availability of communication with the development of computer networks, and thirdly, the adequacy of the level of development of modern scientific knowledge. On the other hand, the creation of electronic textbooks also contributes to solving such a problem as the constant updating of information material.

In today's world it is impossible to do without a computer. The Internet is replacing television, phone calls, face-to-face contact with friends and family, going to the cinema, the library, shopping, writing, and more. But there is a positive side to this fact: the ability to communicate with people with disabilities, search for information, distance learning, etc.

The Internet creates a unique opportunity for foreign language learners to use authentic texts, listen and communicate with native speakers, i.e. it creates a natural language environment.

However, information and subject environments are rapidly developing on the Internet and in other languages. An educated person, who can only be in demand in the conditions of rapidly developing technologies in the developed countries of the world, must have information in his field. Modern means of communication with partners, access to information resources of the Internet require a fairly fluent knowledge of not only computer technology, but also foreign languages.

Modern educational and extracurricular (authentic) Internet resources create favorable conditions for the development of students' cognitive activity. The use of modern ICT in the educational process will allow developing the ability to search, select, evaluate, classify, generalize and present new information.

List of references:

1. Gimpel L.P. Independent work as a means of creative self-regulation of students // Vestnik MGLU. Ser. 2. Pedagogy, psychology, methods of teaching foreign languages. – 2008. – № 1(13). – Pp. 22-31.
2. Sysoev P. V., Evstigneev M. N. Web 2.0 technologies in the creation of a virtual educational environment for learning a foreign language // Foreign languages at school. 2009. No. 3. pp. 26-31.
3. Filatova A.V. Optimization of teaching foreign languages through blog technologies: for students of language specialties of universities: dis. Candidate of Pedagogical Sciences. M., 2009. 197 p.
4. Kiseleva A. A., Starodubtsev V. A. The role of the Internet in the formation of the personal educational sphere of teachers // Vestn. Tomsk State Pedagogical University. University of Tomsk (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2009. Issue 10 (88). pp. 32-34.
5. Titova S. V. Information and communication technologies in humanitarian education: theory and practice: settlement for students. and aspirin. language. faculty of universities and universities. M., 2009. 240 p.
6. Alekseeva, I.V. The use of situational images in a foreign language lesson/ I.V. Alekseeva// Foreign languages at school. – 2002. - No.6. – pp.29-32.
7. Efremenko, A.V. Application of information technologies / A. F. Efremenko // Foreign languages at school. – 2007.- No.8. – pp.18-21.

INCORPORATING GAMIFICATION IN THE ENGLISH CLASSROOM FOR BETTER OUTCOMES

Arysbayeva Elnora Pirmuratovna

Tashenev University, Teacher of the Department of English Language
Shymkent, Kazakhstan
elnora.arysbayeva.00@bk.ru

Arystan Gulzhaina Askarkyzy

Tashenev University, Teacher of the Department of English Language
Shymkent, Kazakhstan
gulzhaina_arystan@mail.ru

Abstract. Gamification has emerged as a revolutionary approach in English language education, leveraging game design principles to create engaging and interactive learning experiences. This paper explores the integration of gamification into English classrooms, focusing on its impact on student motivation, participation, and skill development. By incorporating elements such as points, rewards, challenges, narratives, and game-based platforms, educators can address traditional learning challenges and foster a dynamic, learner-centered environment.

Key benefits of gamification include increased engagement, intrinsic motivation, active learning, and enhanced retention of language skills such as grammar, vocabulary, reading, writing, listening, and speaking. Practical strategies such as using points and badges, creating progress levels, story-based tasks, and role-playing games demonstrate the versatility of gamification. Tools like Kahoot!, Duolingo, Quizizz, and Classcraft provide accessible and effective means to implement gamified learning.

Despite challenges like time constraints, student diversity, and limited technology access, solutions such as combining digital and offline activities, starting with simple game elements, and incorporating student feedback ensure successful implementation. Emerging technologies like virtual reality (VR), augmented reality (AR), and artificial intelligence (AI) promise to revolutionize gamification, offering immersive and personalized language learning experiences.

This study highlights gamification's transformative potential in fostering active participation, skill mastery, and lifelong learning, making it an indispensable tool in modern English language education.

Keywords: Learning English, language learning methods, speaking and writing skills, language teaching methodologies, grammar translation.

Аңдатпа. Геймификация ағылшын тілін оқытуда ойын дизайны қағидаттарын қолдану арқылы тартымды және интерактивті оқу процесін құрудың революциялық тәсіліне айналды. Бұл жұмыста геймификацияны ағылшын тілі сабағына енгізу және оның оқушылардың мотивациясы, қатысуы мен тілдік дағдыларды дамытуға әсері қарастырылады. Ұпайлар, марапаттар, тапсырмалар, сюжеттік желілер мен ойын платформалары сияқты элементтерді қолдану дәстүрлі оқытудағы қиындықтарды шешіп, оқушыға бағытталған динамикалық орта құруға көмектеседі.

Геймификацияның негізгі артықшылықтары – оқушылардың қызығушылығын арттыру, ішкі мотивацияны ояту, белсенді оқытуды қамтамасыз ету және грамматика, сөздік қор, оқу, жазу, тыңдау және сөйлеу сияқты тілдік дағдыларды жақсы меңгеру. Ұпайлар мен белгілерді қолдану, прогресс деңгейлерін жасау, сюжеттік тапсырмалар мен рөлдік ойындар сияқты практикалық стратегиялар геймификацияның әмбебаптығын көрсетеді. Kahoot!, Duolingo, Quizizz және Classcraft сияқты құралдар геймификацияны енгізудің қолжетімді әрі тиімді тәсілдерін ұсынады.

Уақыттың жетіспеуі, студенттердің әртүрлілігі және технологияларға қолжетімділіктің шектеулі болуы сияқты қиындықтарға қарамастан, цифрлық және офлайн әдістерді үйлестіру, қарапайым ойын элементтерінен бастау және студенттердің пікірлерін

ескеру сияқты шешімдер геймификацияны табысты іске асыруға ықпал етеді. Виртуалды шындық (VR), кеңейтілген шындық (AR) және жасанды интеллект (AI) сияқты жана технологиялар геймификацияны жетілдіріп, тіл үйренудің жекелендірілген және тартымды тәжірибесін ұсынуға уәде береді.

Бұл зерттеу геймификацияның белсенді қатысуды, дағдыларды меңгеруді және оқуға деген сүйіспеншілікті қалыптастырудағы трансформациялық әлеуетін атап көрсетеді, оны қазіргі заманғы ағылшын тілін оқытуда таптырмас құралға айналдырады.

Кілт сөздер: ағылшын тілін үйрену, тіл үйрену әдістері, сөйлеу және жазу дағдылары, тіл үйрету әдістемелері, грамматика аудармасы

Аннотация. Геймификация стала революционным подходом в обучении английскому языку, применяя принципы игрового дизайна для создания увлекательного и интерактивного учебного процесса. В данной работе рассматривается интеграция геймификации в учебные занятия по английскому языку, с акцентом на ее влияние на мотивацию, вовлеченность учащихся и развитие языковых навыков. Использование таких элементов, как баллы, награды, задания, сюжеты и игровые платформы, помогает учителям решать проблемы традиционного обучения и создавать динамичную, ориентированную на ученика среду.

Основные преимущества геймификации включают повышение вовлеченности, внутреннюю мотивацию, активное обучение и лучшее запоминание языковых навыков, таких как грамматика, словарный запас, чтение, письмо, аудирование и говорение. Практические стратегии, такие как использование баллов и значков, создание уровней прогресса, сюжетные задания и ролевые игры, демонстрируют универсальность геймификации. Инструменты, такие как Kahoot!, Duolingo, Quizizz и Classcraft, обеспечивают доступные и эффективные средства для внедрения игровых методов обучения.

Несмотря на такие вызовы, как нехватка времени, разнообразие учащихся и ограниченный доступ к технологиям, решения, такие как сочетание цифровых и офлайн активностей, начало с простых игровых элементов и учет обратной связи от учащихся, способствуют успешной реализации геймификации. Появляющиеся технологии, такие как виртуальная реальность (VR), дополненная реальность (AR) и искусственный интеллект (AI), обещают революционизировать геймификацию, предлагая погружающий и персонализированный опыт изучения языка.

Данное исследование подчеркивает трансформационный потенциал геймификации в стимулировании активного участия, освоения навыков и любви к обучению, делая ее незаменимым инструментом в современном преподавании английского языка.

Ключевые слова: Изучение английского языка, методы изучения языка, навыки говорения и письма, методики преподавания языка, перевод грамматики.

Introduction

English as a universal language spoken all over the world. People from different walks of life are households: households, religions, educational activities and speech on both a personal and professional level. Currently, the spoken language is not his language. Speak English fluently so that he can practice both spoken and written English. You will focus on areas of success, and daily sales of English will improve your language proficiency. As mentioned above, you can take English language courses or a language learning program together with veterans of the Second 2nd Language Program. We have experienced linguists with knowledge of English. Make the most of the various possibilities of language teaching methods with high qualifications and final selection. This teaching method helps students to understand English more easily and increase their confidence in spoken and written English.

Gamification has emerged as a transformative tool in English language education, offering interactive and engaging methods to address common teaching challenges. By integrating game

design principles such as points, rewards, challenges, and narratives into learning activities, educators create environments that motivate students, enhance participation, and improve outcomes.

Gamification in English classrooms leverages students' natural interest in game-like experiences to strengthen grammar, vocabulary, reading, writing, speaking, and listening skills. Benefits include increased student engagement, improved motivation, active learning, enhanced retention, and the development of critical life skills like teamwork and problem-solving.

In recent years, researchers and educators from diverse fields have recognized the potential of gamification as a transformative approach in the development of educational materials. Language teaching, in particular, has emerged as a significant area where gamification's interactive and engaging methodologies have shown promising results. While teachers often face the challenge of creating an engaging and interactive learning environment, gamification offers an adaptable solution that aligns with students' natural inclinations toward digital media and game-like experiences. This chapter explores the methodologies, strategies, and applications of gamification in language education, with a focus on its transformative impact on English language teaching.

Analysis and results

Gamification involves the incorporation of game design principles and elements such as points, rewards, challenges, and narratives into non-game contexts. In education, this means turning learning activities into engaging challenges that foster motivation and active participation. Gamification is not about turning the classroom into a game but rather about using game mechanics to enhance the learning process.

For English language learning, gamification provides a way to integrate grammar, vocabulary, reading, writing, listening, and speaking skills into interactive and meaningful activities. By leveraging students' competitive spirit, intrinsic motivation, and desire for achievement, gamification helps in creating a learner-centered environment that supports individual and collective growth.

Gamification offers numerous advantages when effectively integrated into language education:

Increased Student Engagement: By incorporating game-like elements, educators can capture students' attention and keep them actively involved in the learning process.

Improved Motivation: Rewards, progress tracking, and leaderboards motivate students to achieve their learning goals.

Active Learning: Gamification encourages students to actively participate in activities rather than passively receive information.

Development of Life Skills: Through collaborative challenges and problem-solving tasks, students develop critical thinking, teamwork, and decision-making skills.

Enhanced Retention: Gamified activities often involve repetition and reinforcement, which help in better retention of vocabulary, grammar, and language structures.

To incorporate gamification effectively, educators need to align game elements with specific language learning objectives. Below are some proven strategies:

Points and Badges: Students earn points for completing assignments, participating in class, or answering questions. Badges can be awarded for achieving milestones, such as mastering 50 new words or completing a grammar challenge.

Levels and Progression: Create a system where students progress through levels by completing tasks or demonstrating specific skills. For instance, "Beginner," "Intermediate," and "Expert" levels in speaking fluency can be achieved through consistent practice.

Story-Based Learning: Design activities around a narrative where students take on roles and solve problems. For example, they could play detectives solving mysteries using English clues or explorers navigating a new land through language challenges.

Role-Playing Games (RPGs): Allow students to take on characters in a scenario where they must communicate in English. For example, a marketplace scenario can help practice conversational skills.

Gamified Online Platforms: Use tools like Kahoot!, Duolingo, Quizizz, or Classcraft to incorporate Interactive games into lessons.

Classroom Challenges: Organize spelling bees, grammar quizzes, or speaking contests to create a competitive yet supportive environment.

Several tools and platforms support gamification in English language education:

Kahoot!: A quiz-based platform where teachers can create interactive challenges for students.

Duolingo: A widely used language learning app that gamifies the process through points, streaks, and levels.

Quizlet Live: A team-based platform for practicing vocabulary.

Minecraft Education Edition: Enables language learning through immersive virtual environments.

Classcraft: Gamifies classroom management by turning students into heroes who gain points for completing academic tasks.

Gamification has been successfully implemented in various educational settings:

Primary Schools: Vocabulary building through interactive flashcard games and role-play activities. For example, a primary school in Japan reported a 40% improvement in vocabulary retention when using gamified methods.

Secondary Schools: Grammar-focused quizzes integrated into a point-based system. In India, a secondary school improved grammar test scores by 25% within one semester using gamified learning platforms.

University Settings: ESL students participating in gamified language labs showed higher confidence in speaking and listening skills.

Adult Education: Community workshops that incorporated scavenger hunts and competitive trivia improved participant attendance and engagement.

While gamification has clear benefits, it also comes with challenges that need to be addressed:

Time Constraints: Designing gamified lessons can be time-consuming. **Solution:** Start with simple elements like quizzes or point systems and gradually expand.

Student Diversity: Not all students respond equally to competitive or game-based activities. **Solution:** Incorporate cooperative games and allow flexibility in participation.

Technology Access: Limited access to devices or the internet can hinder digital gamification. **Solution:** Balance digital and offline gamified activities, such as role-playing games or card-based vocabulary exercises.

Overemphasis on Fun: Focusing too much on entertainment can dilute educational goals. **Solution:** Ensure that every gamified activity has a clear learning objective and measurable outcomes.

The integration of gamification in English classrooms goes beyond immediate learning outcomes. By fostering a love for learning, gamification cultivates lifelong learners who are curious, motivated, and resilient. It helps students build confidence in their abilities and prepares them to tackle challenges creatively and collaboratively in real-life contexts.

Engagement is a cornerstone of effective learning, particularly in language education, where maintaining student interest can be challenging. Traditional methods, such as rote memorization of vocabulary or repetitive grammar exercises, often lead to disengagement. In contrast, gamification introduces elements of fun and competition that captivate students' attention. For example, when students compete for points or rewards in a language game, they become more invested in completing tasks.

Motivation is another critical factor in learning. Intrinsic motivation, driven by personal interest or enjoyment, is particularly vital in language acquisition. Gamification fosters intrinsic motivation by tapping into the natural human love for games and challenges. For instance, incorporating leaderboards or achievement badges in English lessons encourages students to strive for excellence while enjoying the process.

Effective Gamification Strategies

Points and Badges: Reward participation and milestones to encourage learning.

Levels and Progression: Motivate learners to advance by achieving specific skills.

Story-Based Learning: Incorporate narratives that require problem-solving using English.

Role-Playing Games: Engage students in real-world scenarios to practice language skills.

Gamified Online Platforms: Use tools like Kahoot!, Duolingo, Quizizz, and Classcraft.

Implementation Across Contexts

Primary schools use interactive games for vocabulary retention.

Secondary schools incorporate gamified grammar quizzes.

Universities leverage gamified language labs for skill-building.

Adult education employs competitive and collaborative gamified activities.

Challenges and Solutions

Time Constraints: Begin with simple gamified elements and gradually expand.

Student Diversity: Balance competitive and cooperative activities.

Technology Access: Combine digital and offline gamified methods.

Focus on Fun: Ensure alignment with educational objectives.

Emerging technologies like VR, AR, and AI promise immersive and personalized learning experiences. AI-driven adaptive tools and gamified assessments will further enhance student engagement and provide real-time feedback.

Gamification represents a dynamic approach to English language teaching, turning lessons into engaging journeys that inspire curiosity and lifelong learning. With strategic implementation and inclusivity, gamification can transform classrooms into spaces of creativity, collaboration, and achievement.

Gamification transforms passive learners into active participants. In traditional classrooms, students often passively absorb information, leading to lower retention rates. Gamified activities, such as role-playing games or interactive storytelling, require students to engage actively, think critically, and apply their knowledge. For example, a game where students must solve a mystery using clues written in English encourages them to analyze text, infer meaning, and communicate effectively.

Active learning also promotes deeper cognitive processing. When students are immersed in a game, they are more likely to retain information because they associate it with a memorable and enjoyable experience. Moreover, gamification often involves repetition, which reinforces learning without the monotony of traditional drills.

Gamification allows educators to target specific language skills in a structured yet entertaining manner. Each game can be designed to focus on one or more core competencies of language learning: reading, writing, listening, and speaking. Below are some examples of how gamification supports skill development:

- Reading:* Interactive e-books or apps with embedded quizzes can enhance reading comprehension. For example, a digital "choose your adventure" story requires students to make decisions based on their understanding of the text.

- Writing:* Gamified writing prompts, such as crafting a story to earn points, encourage creativity while reinforcing grammar and vocabulary.

- Listening:* Audio-based games, where students listen to dialogues or instructions and respond correctly to progress, improve auditory comprehension.

- Speaking:* Role-playing scenarios, such as ordering food in a virtual restaurant, help students practice speaking in real-world contexts.

1. Cognitive Benefits

Gamification stimulates cognitive engagement by introducing elements of curiosity, challenge, and problem-solving. For instance, language puzzles or escape room games require students to use logic and linguistic knowledge to progress. Such activities not only reinforce language skills but also improve memory and critical thinking.

Research in cognitive science suggests that gamified learning activates multiple regions of the brain. The combination of visual stimuli, auditory cues, and kinesthetic activities creates a multisensory experience that enhances retention. Furthermore, games that require strategy, such as language-based board games, foster analytical thinking and decision-making.

2. Emotional Engagement

Emotions play a significant role in learning. When students enjoy a game, they experience positive emotions that enhance their willingness to participate and their ability to retain information. Gamification creates a low-stakes environment where students can experiment and learn from mistakes without fear of failure. For instance, in a digital game where incorrect answers lead to humorous consequences rather than penalties, students feel encouraged to try again.

Moreover, gamification fosters a sense of achievement. Earning a badge or advancing to the next level of a game provides immediate gratification, reinforcing students' efforts and boosting their confidence in their abilities.

3. Personalized Learning

One of the strengths of gamification is its ability to adapt to individual learning needs. Many gamified tools use algorithms to adjust difficulty levels based on student performance. For example, an English vocabulary game might present easier words to struggling students and more challenging ones to advanced learners. This personalization ensures that all students remain engaged, regardless of their proficiency level.

Personalized learning also allows students to progress at their own pace. In a traditional classroom, fast learners may become bored, while slower learners may feel overwhelmed. Gamified activities address this disparity by providing tailored challenges and rewards that keep everyone motivated.

4. Provide Inclusive Rewards

To ensure all students feel valued, diversify the types of rewards available. Instead of only rewarding the highest scores or fastest times, consider recognizing:

- Effort and participation
- Creativity in completing tasks
- Improvement over time

5. Leverage Technology Strategically

For schools with limited resources, using free or low-cost tools can make gamification more accessible. Many platforms, such as *Duolingo* and *Quizlet*, offer free versions with essential features. Additionally, educators can:

- Incorporate offline gamification, such as physical flashcards or board games.
- Encourage students to use personal devices responsibly for gamified activities, ensuring inclusivity.

6. Incorporate Student Feedback

Regularly soliciting feedback from students helps refine gamified activities to better meet their needs. This process also increases student ownership and engagement. Educators can ask:

- Which games or activities did they enjoy the most?
- What aspects of gamification helped them learn effectively?
- Are there any elements they would like to see improved or added?

The future of gamification in education is promising, with advancements in technology paving the way for more immersive and effective learning experiences. Here are some trends to watch:

1. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR)

VR and AR technologies can create immersive language-learning environments. For instance:

- Students can explore virtual worlds where they practice English by interacting with characters or solving language-based challenges.
- AR tools can overlay English vocabulary or phrases onto real-world objects, enhancing contextual learning.

2. Artificial Intelligence (AI) in Adaptive Learning

AI-powered platforms can analyze student performance and provide personalized learning paths. For example:

- An AI tutor might adjust the difficulty of vocabulary exercises based on a student's progress.
- Chatbots can simulate real-life conversations, offering instant feedback on grammar, pronunciation, and fluency.

3. Gamification in Assessment

Future assessments may integrate gamified elements to make testing more engaging and less intimidating. Examples include:

- Interactive, game-based tests that assess reading comprehension or listening skills.
- Real-time feedback during assessments, allowing students to correct mistakes and learn immediately.

4. Data-Driven Insights

Advanced analytics will enable educators to gain deeper insights into student performance. Gamified platforms will provide detailed reports on:

- Time spent on tasks
- Success rates in specific skill areas
- Patterns of improvement or difficulty

These insights will help teachers tailor instruction to individual and group needs more effectively.

Conclusion

Gamification in the English classroom is more than a trend; it is a transformative approach that has the potential to redefine language education. By combining fun with purpose, educators can create engaging, student-centered environments where learning feels like an adventure rather than a chore. As educational technology continues to evolve, gamification offers endless possibilities to inspire and empower the next generation of learners.

Incorporating gamification in the English classroom represents a powerful strategy for enhancing student engagement, motivation, and learning outcomes. By leveraging game design principles, educators can transform traditional lessons into interactive experiences that foster active participation, collaboration, and skill development.

While challenges such as resource constraints and balancing fun with learning exist, strategic planning and creative implementation can overcome these hurdles. The growing accessibility of digital tools and advancements in educational technology further support the adoption of gamification, making it an increasingly viable approach for schools worldwide.

Looking ahead, gamification holds the potential to revolutionize language education. With innovations like VR, AR, and AI on the horizon, English classrooms may soon offer fully immersive and personalized learning experiences. For now, even small steps toward gamification can make a significant difference, turning language learning into an exciting and rewarding journey.

By embracing the possibilities of gamification, educators can empower students to achieve better outcomes while cultivating a lifelong love for the English language. With careful implementation and a focus on inclusivity, gamification can transform classrooms into vibrant hubs of creativity, collaboration, and growth—proving that learning truly can be fun.

List of references:

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From Game Design Elements to Gamefulness: Defining “Gamification”. Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments, 9–15.
2. Gee, J. P. (2003). What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. Palgrave Macmillan.
3. Kapp, K. M. (2012). The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education. John Wiley & Sons.
4. Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does Gamification Work? A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences, 3025–3034.
5. Prensky, M. (2001). Digital Game-Based Learning. McGraw-Hill

ASSESSMENT OF THE RELEVANCE OF THE GRAMMAR-TRANSLATION METHOD IN MODERN LANGUAGE CLASSES

Исламова Мухаббат Михтибаевна

Педагогика ғылымдарының магистрі, «Ағылшын тілі» кафедрасының аға оқытушысы, Ж.Тәшенев атындағы университет АҚ, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент
e-mail: islamova.muhabbat@mail.ru

Назар Диана Бейбітхожақызы

Педагогика ғылымдарының магистрі, «Ағылшын тілі» кафедрасының оқытушысы, Ж.Тәшенев атындағы университет АҚ, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент
e-mail: diana_nazar@bk

Андатпа. Грамматикалық-аударма әдісі (ГАӘ) – тіл үйретудің ең көне тәсілдерінің бірі және ол ғасырлар бойы білім беру мекемелерінде кеңінен қолданылып келеді. Бұл әдіс грамматика ережелері мен сөздік қорын жүйелі түрде үйретуге, сондай-ақ мәтіндерді мақсатты тілден оқушылардың ана тіліне аудару арқылы үйренуге басымдық береді. Тарихи маңыздылығына қарамастан, бұл әдіс шынайы қарым-қатынас құру және тілді өмірде қолдану дағдыларын дамытуға жеткіліксіз көңіл бөлгені үшін сынға ұшырауда.

Бұл мақала қазіргі заманғы тіл сыныптарында ГАӘ-нің маңыздылығын қарастырады, әсіресе сөйлеу еркіндігіне, мәдени интеграцияға және интерактивті оқытуға басымдық беретін заманауи кезеңде. Зерттеуде қазіргі ғылыми зерттеулер мен сынып тәжірибелерін шолу арқылы ГАӘ -ті заманауи педагогикалық қажеттіліктерге қалай бейімдеуге болатыны немесе оны коммуникативтік тәсілдермен бірге қалай қолдануға болатыны талданады. Нәтижелер көрсеткендей, ГАӘ оқу және жазу дағдыларын дамыту үшін әлі де пайдалы болуы мүмкін, бірақ оның шектеулері қазіргі оқушылар үшін тиімді және теңдестірілген тіл үйрену тәжірибесін қамтамасыз ету үшін мұқият қарауды талап етеді.

Кілт сөздер: Грамматикалық аударма әдісі (ГАӘ), Тілдік білім беру, Педагогикалық тәсілдер, Коммуникативтік оқыту, Әдістемелік интеграция

Аннотация. Метод грамматического перевода (ГТП), один из старейших подходов к обучению языкам, на протяжении веков широко использовался в образовательных учреждениях. Он акцентирует внимание на систематическом обучении грамматическим правилам и словарному запасу, часто через перевод текстов между целевым языком и родным языком учащихся. Несмотря на свою историческую значимость, метод подвергся критике за недостаточное внимание к коммуникативной компетенции и использованию языка в реальных ситуациях. В данной статье рассматривается актуальность ГТП в современных языковых классах, особенно в эпоху, когда придается приоритет беглости, культурной интеграции и интерактивному обучению. Через обзор современных исследований и практик в классе исследование изучает, как ГТП можно адаптировать к современным педагогическим потребностям или использовать в сочетании с коммуникативными подходами. Результаты показывают, что, хотя ГТП все еще может быть полезен для развития навыков чтения и письма, его ограничения требуют внимательного рассмотрения для обеспечения сбалансированного и эффективного процесса изучения языка для современных учащихся.

Ключевые слова: Метод грамматического перевода (ГП) Языковое образование Педагогические подходы Коммуникативное обучение Методологическая интеграция

Abstract. The method of grammatical translation (GTP), one of the oldest approaches to language teaching, has been widely used in educational institutions for centuries. He focuses on the systematic teaching of grammar rules and vocabulary, often through the translation of texts between the target language and the native language of students. Despite its historical significance, the method has been criticized for not paying enough attention to communicative competence and the use of language in real situations. This article examines the relevance of GTP in modern

language classrooms, especially in an era where fluency, cultural integration, and interactive learning are prioritized. Through a review of current classroom research and practices, the study explores how GTP can be adapted to modern pedagogical needs or used in combination with communication approaches. The results show that although GTP can still be useful for developing reading and writing skills, its limitations require careful consideration to ensure a balanced and effective language learning process for modern learners.

Keywords: Grammatical translation method (GP) Language education Pedagogical approaches Communicative learning Methodological integration

Introduction

The study of language acquisition has undergone numerous shifts in theory and practice over the centuries. Among the various methods employed to teach languages, the Grammar-Translation Method (GTM) has historically been one of the most enduring. Originating in the early 19th century, it became the dominant approach in teaching classical languages such as Latin and Greek before being adapted to modern languages. The method's primary focus lies in the meticulous teaching of grammar rules and vocabulary through translation exercises from the target language to the learner's native language and vice versa.

Despite its longstanding influence, the Grammar-Translation Method has been the subject of much criticism for its lack of emphasis on communication, fluency, and practical language use. Contemporary language teaching methodologies, such as the Communicative Language Teaching (CLT) approach, prioritize interactive and functional language use, leading many educators to question whether GTM still holds relevance in modern classrooms.

This article aims to critically assess the relevance of the Grammar-Translation Method in today's language classrooms, examining its advantages, disadvantages, and potential for adaptation in light of contemporary educational goals and learner needs.

Historical Background of the Grammar-Translation Method

The Grammar-Translation Method originated during the late 18th and early 19th centuries, primarily as a means to teach classical languages such as Latin and Greek. These languages were not intended for practical communication but were considered essential for intellectual development, scholarly pursuits, and cultural appreciation. Consequently, the method emphasized reading and translating literary texts, with little attention paid to listening, speaking, or oral communication. Grammar Translation Method (GTM) is one of the methods that need to be applied in teaching grammar to English language learners. This method is able to make a positive contribution in increasing their interest and ability as well as minimizing the obstacles in translating sentences from Indonesian into English. Grammar and translation method is a teacher-centered method, where the teacher uses grammar and translation method to focus students' attention on grammar and vocabulary.

The main basis of this method is the memorization of rules, grammatical analysis of discourse, and then translation into the language used as an introduction to the lesson. Very little attention is paid to speaking skills. This means that the emphasis of this method is not on training students to be good at communicating actively, but on understanding language logically based on careful analysis of aspects of grammatical rules.

To evaluate learning outcomes, students can apply GTM using question and answer techniques to students about the material that has been learned to measure and evaluate the extent to which students can digest and understand the lessons that have been learned. In addition, teachers can also apply it by giving questions routinely given according to ability. The words that can be given are very diverse, starting from everyday verbs, nouns, and can also introduce themselves at a basic level.

Strengths of the Grammar-Translation Method

Despite its traditional nature, GTM offers several advantages:

- Deep Grammatical Understanding. GTM’s emphasis on explicit grammar instruction helps learners build a strong foundation in the structural aspects of a language.
- Focus on Accuracy. The method encourages precision in language use, which is beneficial for academic and professional contexts where accuracy is crucial.
- Cognitive Skill Development. Translation exercises improve critical thinking, problem-solving, and analytical skills, as learners decipher linguistic and syntactic differences.
- Accessibility. GTM is resource-efficient, relying on textbooks and written exercises, making it viable in underfunded educational settings.

Criticisms of the Grammar-Translation Method

GTM has been widely criticized for its limitations, especially in communicative and interactive learning environments:

- Neglect of Communication Skills. The method focuses heavily on reading and writing, often leaving learners ill-prepared for real-life conversational situations.
- Overemphasis on Accuracy. Prioritizing grammatical perfection can hinder fluency, as learners may become hesitant to speak for fear of making mistakes.
- Lack of Contextual Learning. Translation tasks often lack cultural and situational relevance, limiting learners’ ability to understand language in its real-world context.
- Demotivation. The repetitive and monotonous nature of translation exercises can reduce learner engagement and interest in the language.

Relevance in Today’s Classrooms

While GTM alone may not meet the demands of modern language learning, it can serve as a valuable supplement to communicative approaches:

- Blended Methodologies. Combining GTM with communicative teaching can balance grammar instruction with practical language use, ensuring both accuracy and fluency.
- Advanced Language Learning. GTM is particularly effective for advanced learners who require detailed knowledge of grammar for academic or professional purposes.
- Translation in Multilingual Contexts. Translation tasks can help multilingual learners understand linguistic relationships and enhance vocabulary retention.
- Resource-Constrained Environments. In classrooms with limited access to technology or native-speaking instructors, GTM provides a structured framework for language learning.

Case Studies and Empirical Evidence

Studies have shown that GTM, when integrated with other methods, can improve learners’ grammatical accuracy and textual comprehension. For example, in bilingual classrooms, translation exercises have been used to build cross-linguistic awareness, fostering a deeper understanding of both languages. Additionally, hybrid models that incorporate GTM alongside task-based learning have proven effective in developing well-rounded language skills.

The Grammar-Translation Method, though traditional, retains relevance as a complementary tool in modern language education. Its strengths in fostering grammatical understanding and cognitive skills make it valuable in specific contexts, particularly for advanced learners or in resource-limited settings. By integrating GTM with communicative and task-based approaches, educators can create a balanced methodology that caters to diverse learner needs, ensuring a holistic approach to language acquisition.

Based on the research reports, utilizing GTM is still applicable in current English language classroom (in some limitations), since it enables students to understand the complicated grammatical rule, i.g tenses, and a number of isolated words from reading text. Further, grammar translation method provides students ability to acquire more accuracy in terms of translation of text reading and song lyric. It helps teachers and students to have clear instruction as it is allowed to use their native language.

Key features of the method include:

1. Explicit Grammar Instruction: Grammar rules are taught deductively, with learners memorizing rules and applying them to translation exercises.

2. Vocabulary Lists: Learners are provided with extensive vocabulary lists, often with direct translations.

3. Translation Exercises: Students translate sentences or passages from the target language to their native language and vice versa.

4. Reading and Writing Focus: Listening and speaking skills are largely neglected, with the primary emphasis on reading comprehension and written translation.

This method quickly became the standard for language instruction in Europe and beyond, with its influence extending to the teaching of modern languages such as French, German, and English.

Advantages of the Grammar-Translation Method

Despite widespread criticism, the Grammar-Translation Method offers several advantages that contribute to its continued use in some educational settings today:

1. Strong Foundation in Grammar. One of the primary strengths of GTM is its focus on providing learners with a solid foundation in grammatical structures. By systematically studying grammar rules and their application, learners develop a deep understanding of the target language's syntax and morphology. This can be particularly beneficial for students who value precision and accuracy in their language use.

2. Development of Reading and Writing Skills. GTM places significant emphasis on reading comprehension and written expression. Through the analysis of complex texts and translation exercises, learners develop their reading skills, expand their vocabulary, and enhance their ability to construct grammatically accurate written sentences. This focus aligns well with academic and professional contexts where reading and writing proficiency are essential.

3. Logical and Analytical Thinking. The method encourages logical and analytical thinking by requiring learners to identify and apply grammatical rules systematically. This analytical approach can be beneficial for learners who excel in structured and rule-based learning environments, such as those with a preference for mathematics or sciences.

4. Cultural Awareness. The study of classical and literary texts often exposes learners to the cultural, historical, and philosophical contexts of the target language. This cultural enrichment can deepen learners' appreciation of the language and its literary heritage.

5. Accessibility and Cost-Effectiveness. GTM is relatively easy to implement, requiring minimal resources beyond textbooks and dictionaries. This makes it a cost-effective option for educational institutions with limited budgets or resources, especially in non-English speaking countries where access to native speakers and multimedia resources may be limited.

Criticism of the Grammar-Translation Method

Despite its advantages, the Grammar-Translation Method has been widely criticized for its numerous limitations and shortcomings, particularly in the context of contemporary language education:

1. Lack of Communication Skills

One of the most significant criticisms of GTM is its neglect of listening and speaking skills. The method does not prioritize oral communication or interactive language use, which are essential for real-life communication. As a result, learners may struggle to use the language effectively in conversational settings.

2. Limited Practical Application

The focus on translation and grammatical accuracy often results in limited practical application of the language. Learners may become proficient in reading and writing but lack the confidence and fluency needed for everyday communication or spontaneous interactions.

3. Monotonous and Passive Learning

The repetitive nature of grammar drills and translation exercises can lead to a monotonous and passive learning experience. This can reduce learner motivation and engagement, particularly for younger learners or those with a preference for interactive and experiential learning methods.

4. Overemphasis on Accuracy

While accuracy is important, an overemphasis on grammatical correctness can hinder learners' willingness to take risks and experiment with the language. This can stifle creativity and spontaneity, which are essential for developing fluency and communicative competence.

5. Neglect of Listening and Pronunciation

GTM provides little to no attention to listening comprehension or pronunciation skills. This can result in learners who can read and write well but struggle to understand spoken language or pronounce words correctly.

Contemporary Relevance of the Grammar-Translation Method

In today's language classrooms, the relevance of the Grammar-Translation Method is a subject of ongoing debate. While the method has largely been supplanted by communicative and task-based approaches, it continues to be used in certain contexts and for specific purposes:

1. **Complementary Role in Language Instruction.** Rather than being used as the sole instructional method, GTM can serve as a complementary tool within a broader language curriculum. For example, it can be integrated into advanced-level courses focused on grammar refinement, academic writing, or literary analysis.

2. **Use in Translation and Interpretation Training.** The method remains highly relevant in translation and interpretation programs, where a deep understanding of grammatical structures, vocabulary, and linguistic nuances is essential. In these contexts, the analytical skills developed through GTM are invaluable.

3. **Applicability in Certain Educational Contexts.** GTM is still widely used in countries where language instruction is heavily exam-oriented and focuses on reading and writing proficiency. In such contexts, the method aligns well with the goals of standardized testing and academic achievement.

4. **Adapting GTM for Modern Classrooms.** To enhance its relevance in contemporary classrooms, educators can adapt the Grammar-Translation Method by incorporating communicative activities, multimedia resources, and technology. For example:

- Pairing translation exercises with speaking and listening activities to develop well-rounded language skills.

- Using authentic texts and real-world scenarios to make translation exercises more engaging and meaningful.

- Incorporating collaborative group work and interactive activities to promote active learning and peer interaction.

Research Methods

The study employed a mixed-methods approach to assess the relevance of the Grammar-Translation Method (GTM) in modern language classrooms. Both qualitative and quantitative methods were used to gain a comprehensive understanding of the method's impact on language learning outcomes.

1. Literature Review:

A thorough review of existing scholarly literature, research papers, and historical studies on the Grammar-Translation Method was conducted. This provided a theoretical framework and historical context for the research.

2. Quantitative Data Collection:

- **Pre-test and Post-test Design:** Language proficiency tests were administered to two groups of students: one taught using the Grammar-Translation Method and the other using a Communicative Language Teaching (CLT) approach.

- **Surveys and Questionnaires:** Both students and teachers completed surveys to assess their perceptions of the effectiveness, challenges, and benefits of the GTM.

3. Qualitative Data Collection:

- **Classroom Observations:** Observations were conducted to analyze the teaching methods, student engagement, and interaction in classrooms employing GTM and CLT.

– Interviews: Semi-structured interviews with language instructors provided insights into their experiences, challenges, and strategies for integrating GTM with other methodologies.

4. Data Analysis:

Quantitative data from the tests and surveys were statistically analyzed to compare the performance and satisfaction levels of students in both groups. Qualitative data from interviews and observations were analyzed thematically to identify patterns, themes, and insights into the practical application of GTM in contemporary classrooms.

This mixed-methods approach ensured a balanced and comprehensive assessment of the Grammar-Translation Method's relevance and effectiveness in today's language education.

Results

The study revealed a complex relationship between the Grammar-Translation Method (GTM) and modern language teaching practices. While the method remains relevant in specific contexts, such as academic settings where the focus is on reading comprehension, translation skills, and mastery of grammar, it is often insufficient for developing communicative competence.

Key findings include:

1. Retention of Vocabulary and Grammar: Students exposed to GTM showed a higher level of accuracy in grammar usage and vocabulary retention compared to those taught through purely communicative methods.

2. Limited Speaking and Listening Skills: Learners struggled with spontaneous communication, demonstrating limited proficiency in speaking and listening, which are critical for real-world language use.

3. Suitability for Certain Learners: GTM proved beneficial for learners who prefer structured learning and those studying classical or less commonly spoken languages, where communicative resources are scarce.

4. Integration with Communicative Approaches: Blending GTM with modern methods, such as task-based learning and the communicative approach, resulted in improved language outcomes, balancing accuracy with fluency.

Overall, the results indicate that while GTM retains some value, its effectiveness can be significantly enhanced when integrated with interactive and communicative strategies.

Conclusion

The Grammar-Translation Method, while often criticized for its limitations, remains a valuable tool in certain educational contexts. Its focus on grammatical accuracy, vocabulary development, and analytical thinking provides learners with a strong foundation in language structure. However, its neglect of communication skills and practical language use necessitates careful consideration of its role in contemporary language instruction.

By integrating the strengths of GTM with communicative and task-based approaches, educators can create a balanced and effective language learning experience that meets the diverse needs of today's learners. Ultimately, the relevance of the Grammar-Translation Method lies in its thoughtful adaptation and integration into a holistic language curriculum that prioritizes both accuracy and fluency.

List of references:

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
2. Larsen-Freeman, D. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching* (3rd ed.). Oxford University Press.
3. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). Pearson Education.
4. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Longman.
5. Cook, V. (2016). *Second Language Learning and Language Teaching* (5th ed.). Routledge.
6. Krashen, S. D. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. Longman.

7. Howatt, A. P. R., & Smith, R. (2014). *The History of Language Teaching*. Oxford University Press.
8. Rivers, W. M. (1981). *Teaching Foreign-Language Skills* (2nd ed.). University of Chicago Press.
9. Littlewood, W. (1981). *Communicative Language Teaching: An Introduction*. Cambridge University Press.
10. Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford University Press.

DIDACTIC TEXT AS A SPECIAL FORM OF COMMUNICATION IN THE PROCESS OF STUDYING LANGUAGE AND CULTURE

Makhanova Zh. K.

PhD, Zhumabek Tashenov University, Shymkent

e-mail: zhanna_kudaibergenovna@mail.ru

Abstract. The article explores the strategies of pedagogical discourse, focusing on communicative orientations aimed at the socialization of the individual. The main goal is to transform the individual into a full-fledged member of society who shares the values, norms, beliefs, and knowledge characteristic of the communicative community. Modern linguistics considers the basis of the typology of educational texts through their differentiation by spheres of social interaction, as learning through printed materials primarily occurs in these areas of collective verbal communication. This differentiation of texts plays a crucial role in text modeling and serves as a fundamental typological principle in the structure of educational texts. During the development of self-regulation skills, students realize that the success of their work largely depends on their own efforts and personal qualities.

Keywords: linguistics, socialization, didactic text, communication sphere, culture.

Аңдатпа. Мақалада педагогикалық дискурстың стратегиялары жеке тұлғаны әлеуметтендіруге бағытталған коммуникативтік бағдарлар арқылы зерттеледі. Негізгі мақсат – жеке тұлғаны коммуникативтік қоғамға тән құндылықтар, нормалар, көзқарастар мен білімдерді бөлісетін толыққанды қоғам мүшесіне айналдыру. Қазіргі лингвистикада білім беру мәтіндерінің типологиясы негізінен әлеуметтік қарым-қатынас салалары бойынша мәтіндерді саралау арқылы қарастырылады, себебі баспа материалдары арқылы оқыту ең алдымен ұжымдық ауызша қарым-қатынас салаларында жүзеге асады. Мәтіндерді осылайша саралау олардың моделін құруда маңызды рөл атқарып, білім беру мәтіндерінің құрылымындағы негізгі типологиялық қағида болып табылады. Өзін-өзі реттеу дағдыларын меңгеру процесінде студенттер өз жұмыстарының нәтижелілігі көбінесе олардың жеке күш-жігері мен жеке қасиеттеріне байланысты екенін түсінеді.

Кілт сөздер: лингвистика, әлеуметтену, дидактикалық мәтін, қарым-қатынас саласы, мәдениет

Аннотация. Статья исследует стратегии педагогического дискурса, опираясь на коммуникативные ориентации, направленные на социализацию личности. Основной задачей является трансформация индивида в полноценного члена общества, разделяющего ценности, нормы, убеждения и знания, характерные для коммуникативного сообщества. Современная лингвистика рассматривает основу типологии образовательных текстов через их разделение по сферам социального взаимодействия, поскольку обучение с использованием печатных материалов в первую очередь связано с этими сферами коллективной вербальной коммуникации. Такое разделение текстов имеет ключевое значение для их моделирования и служит основным принципом типологии в образовательной текстовой структуре. В процессе формирования навыков саморегуляции студенты осознают, что успешность их деятельности во многом определяется их собственными усилиями и личными характеристиками.

Ключевые слова: лингвистика, социализация, дидактический текст, сфера общения, культура.

Introduction

The article explores the strategies of pedagogical discourse, emphasizing communicative attitudes aimed at the socialization of individuals. The primary objective is to integrate individuals into society by fostering their acceptance of its shared system of values, norms, knowledge, and opinions. In contemporary linguistics, the typology of educational texts is rooted in their

classification by social communication domains. This is because learning through printed materials predominantly takes place in these collective verbal interaction settings. Such differentiation is pivotal in modeling texts and serves as a foundational typological principle in the structure of educational content.

Through the process of acquiring self-regulation skills, students come to understand that their success is largely influenced by their own efforts and personal attributes. In the context of pedagogical discourse, both educators and learners are active participants. According to M.S. Biryukova, "the didactic text is a precedent text within pedagogical discourse" [1, p. 2]. The overarching goal of pedagogical discourse is to socialize individuals as members of society. This type of discourse is characterized by system-defining attitudes expressed through axiological protocol statements, which often include markers of obligation (such as "must," "should," and "ought to") and references to positive values.

The strategies inherent in pedagogical discourse, as outlined by M.S. Biryukova, encompass several communicative techniques, including explanation, evaluation, control, facilitation, and organization. These strategies guide the process of socializing individuals into a community where they internalize shared norms, values, and knowledge systems.

Didactic texts play a significant role as a specialized form of communication within the domain of language and culture education. Particularly in foreign language teaching, these texts not only convey linguistic content but also introduce cultural elements, enabling students to develop a comprehensive understanding of the target culture's values, traditions, and perspectives. As a result, didactic texts facilitate the integration of students into a new linguistic and cultural context.

Designed specifically for educational purposes, didactic texts range from simple materials for teaching fundamental language concepts to complex content incorporating cultural, historical, or philosophical themes. In language learning, they act as a medium for students to grasp the structure of a foreign language while simultaneously gaining cultural insights. These texts are essential tools for enhancing both language proficiency and cultural competence, fostering a holistic understanding of the target language and its associated culture.

Research Methods.

The explanatory strategy focuses on systematically conveying opinions and knowledge about the surrounding reality to the individual. The evaluative strategy highlights the teacher's role and status within society, emphasizing their authority to assess situations, events, characters, and student achievements during the educational process. The controlling strategy encompasses a multi-faceted approach that includes gathering objective information, developing skills, and adopting a system of values. This strategy relies on feedback mechanisms such as assessing readiness for new material, monitoring comprehension during explanations, and evaluating understanding through tests, surveys, and exams. It also involves maintaining communication with students and stimulating their engagement.

The facilitative strategy, on the other hand, is centered on providing support to students. While facilitation and evaluation share similarities, the former focuses on ensuring the individual's growth in favorable conditions, whereas the latter is concerned with objective assessment.

The organizing strategy involves collective actions among participants, such as:

1. Adherence to etiquette norms;
2. Maintaining order;
3. Conducting training or game-based activities in both classroom and extracurricular settings.

As A.A. Bragina notes, "discourse strategies are identified with a certain degree of convention and represent a research abstraction" [2, p. 180]. Scholars often categorize precedent texts of pedagogical discourse as including school textbooks and anthologies, behavioral norms, excerpts from popular children's literature, plots from well-known animated films and movies,

song lyrics, proverbs, and aphorisms related to knowledge, learning, and teacher-student interactions.

According to I.R. Galperin, “a text is a product of the speech-creative process, characterized by completeness, and presented as a written document with literary refinement, consisting of a title and a set of special units interconnected by lexical, grammatical, logical, and stylistic ties, all reflecting intentionality and a pragmatic orientation” [3, p. 144].

The selection criteria for educational texts, independent of generalized definitions of "text," raise important questions. Emphasis must be placed on the coherence and integrity of texts, as highlighted by scholars such as I.R. Galperin and Z.Ya. Turaeva. Typologies of universal texts often identify features such as cohesion, coherence, intentionality, relevance, informativeness, situationality, and intertextuality.

A. Vezhbitskaya points out that “reading texts should meet specified criteria and be compact in format” [4, p. 287]. Similarly, E.M. Vereshchagin describes "small-format texts" (SFTs) as self-contained units characterized by pragmatic functionality, intertextuality, thematic clarity, informativeness, and a general intent. These texts often overlap with related discursive practices, reflecting the linguocultural stability inherent in their design [5, p. 179].

The text serves as a universal didactic tool, combining two key elements: mastery of linguistic systems and adherence to communicative norms. Its importance in teaching various speech activities is unparalleled, as it can convey complete ideas, offer practice materials, illustrate vocabulary, and fulfill both educational and developmental objectives. Ideally, printed texts should be a core component of every English language lesson.

Text-based activities are adaptable to any English language curriculum. Each linguistic concept is introduced through textual examples, and theoretical knowledge is reinforced through practical application, allowing students to understand how language rules function in real communication.

As L.A. Gorodetskaya notes, “didactic texts in foreign languages promote dialogue by addressing universal human concepts, fostering spiritual connections and making the text highly engaging for readers.” This dynamic interaction creates an implicit dialogue between the author and the audience [6, p. 48].

N.D. Arutyunova emphasizes that “dialogicity, a characteristic of the text, reflects the interaction of the communicants' semantic positions” [7, p. 913]. Given its central role in English teaching, the text must meet various requirements. It should integrate all aspects of the English course, allowing for detailed exploration of spelling, grammar, and syntax. Furthermore, texts should serve as exemplary models, showcasing the linguistic richness, thematic depth, and expressive qualities of the English language.

An analysis of existing methods for teaching English in secondary schools revealed a lack of comprehensive descriptions of instructional resources designed using a structured classification of educational texts.

The classification of foreign language teaching materials is typically based on several key criteria, such as text structure, communication context and scope, textual functions, and the level of preparation required for students to comprehend, interpret, and internalize the content. Educators select texts of various functions, styles, and genres according to the specific objectives and tasks of the educational process. Additionally, the requirements and methodologies applied to students' engagement with the text (e.g., reading or translating) are significantly influenced by the text type.

Analysis and Results.

The main function of didactic texts is to facilitate language learning. By engaging with diverse genres – such as narrative, descriptive, and expository texts—students can acquire vocabulary, grammar, syntax, and other linguistic elements in a meaningful context. Unlike isolated drills, didactic texts provide opportunities for learners to see language as it is used in real-world scenarios, making the educational process more engaging and effective.

1. Cultural Education and Socialization

Language acquisition is inherently linked to understanding the culture of its speakers. Didactic texts are instrumental in conveying cultural nuances through mediums like literature, historical accounts, folklore, or modern media. By exploring these texts, students gain insights into the values, traditions, social norms, and customs of the target culture.

For example, English language learners might study British literary works, analyze cultural customs, or engage with contemporary materials like news articles and social media. Such exposure introduces students not only to the language but also to the cultural context in which it operates.

2. Enhancing Critical Thinking and Reflection

Didactic texts often present narratives or ideas that encourage learners to critically evaluate the content. Through analysis, students engage with language structures, uncover cultural themes, and assess the perspectives conveyed in the texts. This reflective process develops their cognitive abilities and deepens their understanding of both language and culture.

3. Creating Contexts for Communication

Didactic texts do more than teach language; they establish frameworks for communication. These materials allow students to practice language skills in authentic settings. For instance, after reading about a cultural event, learners might engage in discussions or write reflections about it. Such activities foster meaningful use of language for both comprehension and expression.

Types of Didactic Texts for Language and Cultural Studies

1. Linguistic Texts: These focus on linguistic structures such as grammar, vocabulary, and syntax. They are often supplemented with exercises to help students apply new concepts in varying contexts.

2. Cultural Texts: These offer insights into the history, traditions, and social practices of a language community. Examples include folk tales, news articles, and literary excerpts, which allow learners to explore cultural perspectives and societal norms.

3. Authentic Texts: Real-world materials such as advertisements, newspaper articles, films, or social media posts provide learners with practical exposure to everyday language use. Authentic texts bridge the gap between academic learning and real-life communication.

4. Literary Texts: Works like novels, poems, plays, and short stories provide rich language input. These texts showcase complex structures, figurative language, and cultural depth, offering students an immersive linguistic and aesthetic experience.

5. Didactic Dialogues: Simulated conversations in these texts help students practice everyday language, internalizing conversational norms, question forms, and culturally specific expressions.

The Teacher's Role in Utilizing Didactic Texts

Teachers are pivotal in selecting and guiding students through didactic texts. When choosing materials, they consider factors such as language proficiency levels, educational goals, and cultural relevance. Teachers also assist students in interpreting cultural nuances, analyzing the social and ideological aspects of the text, and engaging in meaningful interactions.

Classification of Educational Texts

In contemporary linguistics, the categorization of educational texts is often based on their social communication context. This classification considers:

1. General Criteria:

- Social and communicative goals within specific interaction spheres.
- The typical subjects of communication.
- Situational characteristics of communication.
- Common communication channels.

2. Detailed Social Context: Narrowing the general framework to specify the social context of the text.

3. Genre Identification:

- Defining pragmatic and communicative factors.
- Establishing the situation that generates the genre.
- Recognizing genre stereotypes.

Functional-stylistic criteria are emphasized, as the stylistic features of texts influence their use in different communicative styles and contexts.

Selecting Texts for English Language Teaching

A systematic approach to choosing printed texts for English lessons includes:

1. Aligning content with students' interests and cognitive needs.
2. Evaluating the text's length, complexity, and thematic relevance.
3. Ensuring authenticity and cultural appropriateness.
4. Designing exercises and tasks that foster interaction and comprehension.

Teachers aim to use texts enriched with cultural references and engaging activities to maintain student motivation. The chosen materials reflect the age, interests, and learning needs of middle school students, helping them develop self-regulation skills and an appreciation for the English language.

By fostering self-awareness, students come to understand that their success in language learning is closely tied to their personal effort and attributes. This approach ensures a well-rounded, practical, and meaningful language education experience.

Conclusion

In summary, utilizing printed texts in English lessons serves not as an ultimate goal, but as a tool to enhance students' ability to produce coherent speech. Engaging with texts through reproduction, adaptation, and analysis provides valuable support in achieving the overarching objective of enabling students to generate their own written works. This method not only refines linguistic competencies but also deepens their understanding of the cultural subtleties conveyed through language.

Working with texts fosters students' analytical skills, enabling them to extract main ideas, structure logical arguments, and interpret information—key components of critical thinking development. Additionally, such texts offer learners the chance to explore cultural traditions, social norms, and real-world contexts, bridging the gap between language learning and everyday life.

In this way, incorporating printed texts into the curriculum becomes a vital part of the educational process. It aids in the holistic development of students' communicative and cognitive abilities, ultimately shaping them into self-assured and mindful language users.

List of references:

1. Biryukova M.S. Lingvisticheskaya i kul'turnaya kompetenciya: sodержaniye i teoreticheskiye osnovy / M.S. Biryukova // Nauchnyye zapiski. Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2016. – S. 1-7.
2. Bragina A.A. Leksika yazyka i kul'tury strany v lingvistiko-kul'turnom aspekte: ucheb. posobiye / A.A. Bragina. – Moskva: Akademiya, 2011. – 180 s.
3. Gal'perin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya / I.R. Gal'perin. – M.: Urss, 2020. – 144 s.
4. Vezhbitskaya A. Ponimaniye kul'tur cherez klyuchevyye slova / A. Vezhbitskaya. – Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2011. – 287 s.
5. Vereshchagin E.M. Lingvisticheskoye kraevedeniye i tekst: ucheb. posobiye / E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov. – Moskva: EKSMO, 2010. – 179 s.
6. Gorodetskaya L.A. Lingvisticheskaya i kul'turnaya kompetenciya lichnosti kak kul'turnaya problema: avtoref. dis. ... dok. kul'turologii: 24.00.01 / L.A. Gorodetskaya. – Moskva, 2007. – 48 s.
7. Arutyunova N.D. Yazyk i mir cheloveka // Moskva: LitRes, 2017. – 913 s.

8. Makhanova Z., Arynbayeva R., Pavlovskaya O. Lingvokul'turnyy fenomen internet-resursov: effektivnost' ispol'zovaniya podkastinga pri izuchenii russkogo yazyka // <https://link.springer.com/article/10.1007>. – 10.10.2023.

9. Dolzhikova A. i dr. Lingvodidakticheskoe profil'irovaniye pri obuchenii russkomu yazyku kak inostrannomu trudovym migrantam // *Journal of International Migration and Integration*. – 2018. – T. 19. – S. 181-194.

10. Bourina Kh.V., Dunaeva L.A. Lingvodidakticheskaya sreda dlya prepodavaniya mezhkul'turnoy kommunikatsii v protsesse izucheniya frantsuzskogo yazyka // *E-Learning and Digital Media*. – 2017. – T. 14, Vyp. 6. – S. 331-340.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРЫЛҒАН НҰСҚАЛАРЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Кожамкулова Айгерім Сарсенбаевна

магистр, «Ж.А. Тәшенев атындағы университет» АҚ «Ағылшын тілі» кафедрасының оқытушысы, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент қаласы

Масатбаева Салтанат Мухтаровна

магистр, «Ж.А. Тәшенев атындағы университет» АҚ «Ағылшын тілі» кафедрасының оқытушысы, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент қаласы

Андатпа. Мақала Абай Құнанбаевтың шығармаларын орыс және ағылшын тілдеріне аударудың ерекшеліктерін зерттеуге арналған, оның ішінде прагматикалық аспектілерге ерекше назар аударылады. Бұл мақалада прагматиканың мәтіндерді түсінуге және оларды әртүрлі мәдениеттер контекстінде интерпретациялауға қалай әсер ететіні қарастырылады.

Мақалада аудармашылардың түпнұсқалардың мағыналық реңктерін, эмоционалдық қанықтылығын және мәдени ерекшеліктерін жеткізудегі тәсілдері, сондай-ақ бейімдеу барысында кездесетін қиындықтары талданады. Бірнеше аудармалардың салыстырмалы талдауы ұсынылып, авторлық стиль мен мазмұнды жеткізуге әртүрлі көзқарастар анықталады.

Зерттеудің мақсаты – аудармашыларға аударма сапасын жақсартуға және түпнұсқа мәтіндердің тереңдігін сақтауға бағытталған ұсыныстар жасау. Қорытындыда әдеби шығармаларды аударудағы прагматикалық тәсілдің маңыздылығы атап өтіледі, бұл әртүрлі мәдениеттер арасындағы өзара түсіністікті жақсартуға және әдеби мұраны сақтауға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Абай Құнанбаев, әдеби аударма, мәдени ерекшеліктер, эмоционалдық әсер, тілдік бейімдеу, салыстырмалы талдау, түпнұсқа мәтін, прагматика, авторлық стиль.

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей перевода произведений Абая Кунанбаева на русский и английский языки с акцентом на прагматические аспекты. В данной статье рассматривается, как прагматика влияет на понимание текстов, а также на их интерпретацию в контексте различных культур.

В статье анализируется, как переводчики передают смысловые нюансы, эмоциональную насыщенность и культурные особенности оригиналов, сталкиваясь с трудностями при адаптации. В статье приводится сравнительный анализ нескольких переводов, что позволяет выявить различные подходы к передаче авторского стиля и содержания.

Цель исследования заключается в формировании рекомендаций для переводчиков, направленных на улучшение качества перевода и сохранение глубины оригинальных текстов. В заключении подчеркивается значимость прагматического подхода в переводе литературных произведений, который способствует лучшему пониманию и взаимодействию между разными культурами, а также служит сохранению литературного наследия.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, литературный перевод, культурные особенности, эмоциональная нагрузка, языковая адаптация, сравнительный анализ, оригинальный текст, прагматика, авторский стиль

Abstract. This article is dedicated to the study of the features of translating the works of Abai Kunanbayev into Russian and English, with a focus on pragmatic aspects. It examines how pragmatics influences the understanding of texts and their interpretation in the context of different cultures.

The article analyzes how translators convey the semantic nuances, emotional intensity, and cultural peculiarities of the originals, facing challenges during adaptation. A comparative analysis

of several translations is provided, which allows for identifying different approaches to conveying the author's style and content.

The aim of the study is to develop recommendations for translators aimed at improving translation quality and preserving the depth of the original texts. The conclusion emphasizes the importance of a pragmatic approach in translating literary works, which contributes to better understanding and interaction between different cultures and helps preserve literary heritage.

Keywords: Abai Kunanbayev, literary translation, cultural peculiarities, emotional load, linguistic adaptation, comparative analysis, original text, pragmatics, authorial style.

Кіріспе

Абай Құнанбаев – қазақ мәдениеті мен әдебиетінің жарқын тұлғасы, оның шығармалары философиялық тереңдігімен, этикалық маңыздылығымен және көркемдік ерекшеліктерімен танымал. Оның поэзиясы мен қара сөздері тек қазақ оқырмандарына ғана емес, әлемдік қауымдастыққа да рухани азық беріп келеді. Осыған байланысты Абай шығармаларының басқа тілдерге аударылуы – мәдениаралық қарым-қатынастың маңызды бөлігі.

Бұл зерттеудің мақсаты – Абай шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларында прагматикалық аспектілердің қалай сақталғанын және өзгергенін талдау. Осы талдау барысында аудармашылардың түпнұсқаның семантикасы мен мәдени контекстін жеткізудегі жетістіктері мен қиындықтары анықталады.

Прагматика – тілдің контексте қалай қолданылатынын зерттейтін лингвистиканың маңызды бағыты. Аударма процесінде прагматикалық элементтерді дұрыс жеткізу өте күрделі, себебі әрбір тіл өзінің мәдени, тарихи және әлеуметтік ерекшеліктерімен байланысты. Жазушының түпнұсқалық ниеті мен аудиторияға әсер ету тәсілдері аудармада өзгеруі мүмкін.

Абай шығармалары қазақ халқының мәдениетін, философиясын және ұлттық дүниетанымын көрсетеді. Оның шығармаларын басқа тілдерге аудару барысында бұл мәдени ерекшеліктерді сақтап қалу – аудармашылардың басты міндеттерінің бірі. Бұл аударманың сапасы тек мәтіннің мағыналық мазмұнын ғана емес, сонымен қатар түпнұсқаның прагматикалық әсерін де жеткізуге негізделеді.

Зерттеу әдістемесі

Бұл зерттеуде салыстырмалы-талдамалы әдіс қолданылды. Абай шығармаларының түпнұсқасы орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен салыстырылып, олардың прагматикалық ерекшеліктері қарастырылды. Негізгі назар аудармашылардың түпнұсқа мәтіннің мәдени және эмоционалдық мәнін қалай жеткізгеніне аударылды.

Талдау және зерттеу нәтижелері

Абайдың шығармалары қазақ тілінің байлығы мен терең философиялық мағынасын көрсетеді. Оның поэзиясы бейнелі тіл, метафоралар және ұлттық дәстүрлерге толы. Мысалы, оның "Қара сөздері" адамгершілік, білім, ұлттық сана және рухани байлық мәселелеріне арналған [1].

Абай шығармаларында жиі қолданылатын бейнелі сөздер, аллитерация, метафоралар және идиомалар оның прагматикалық ерекшелігін анықтайды. Бұл элементтерді басқа тілдерге аударғанда олардың мағыналық және эмоциялық әсері жиі өзгереді.

Абай шығармаларының орыс тіліне аударылуы ХХ ғасырдың басында басталды. Орыс аудармашылары қазақ мәдениеті мен философиясын орыс оқырмандарына түсінікті етуге тырысты. Бірақ кейбір аудармаларда ұлттық ерекшеліктерді жеткізуде қиындықтар байқалады [2].

Мысалы, "Қара сөздердегі" метафоралар мен ұлттық терминдер орыс тілінде бейтарап сөздермен алмастырылған, бұл олардың эмоционалдық және прагматикалық әсерін төмендеткен. Абайдың кейбір сөздеріндегі ұлттық идиомалар аудармада тура мағынада берілген, бұл түпнұсқаның прагматикалық әсерін өзгертті.

Абай шығармаларының ағылшын тіліне аудармалары ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жарық көрді. Ағылшын тіліндегі аудармаларда түпнұсқа мәтіндегі философиялық тереңдікке басымдық берілгенімен, мәдени контексті жеткізуде қиындықтар орын алды.

Мысалы, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне қатысты терминдер ағылшын тіліне аударғанда баламасы табылмай, түсініктемелер арқылы беріледі. Бұл аудармалардың оқырманға прагматикалық әсерін әлсіретеді, себебі түпнұсқаның поэтикалық ерекшеліктері мен ұлттық реңкі жоғалады. Мысалы Абайдың 7-қарасөзі "Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Біреуі – көрсем, білсем деп, ержетіңкірегенде ит үргенде «ол неге үрді?» деп, ... ғалым болса, «ол неге үйретеді?» деп... сұрау тұмақшы." орыс тіліне "Маленький ребенок, появившись на свет, рождается с двумя качествами: одно – это желание есть, спать, наслаждаться. Другое – стремление познать, понять, увидеть.", ағылшын тіліне "A young child is born with two traits: one is the desire to eat, sleep, and enjoy life. The other is the curiosity to know, see, and understand." деп аударылады. Мұнда түпнұсқадағы адамның туа біткен екі қасиеті нақтылы мысалдармен түсіндірілген. "Ит үргенде..." деген сөздер оқырманды тұрмыстық шынайылық арқылы ойландырады. Орыс тіліндегі аударма: "Ит үргенде..." сияқты нақты мысалдар алынып тасталған, бұл мәтіннің қазақ тұрмысына жақын прагматикалық ерекшеліктерін әлсіретеді. Ағылшын тіліндегі аударма: Түпнұсқадағы "ит үргенде..." мысалы көркемдік тұрғыдан жеткізілмеген, бұл мәтіннің прагматикалық мәнін тек рационалды ойға айналдырған [3].

Дәл осы 7-қарасөзде Абай баланың өмірге деген алғашқы қатынасын философиялық және практикалық тұрғыдан сипаттайды. Мұнда "ішсем, жесем, ұйықтасам" сияқты тіркестер тұрмыстық қарапайымдылықты, ал "көрсем, білсем" терең танымдық мотивтерді көрсетеді. Сонымен қатар, "ит үргенде..." сияқты нақты мысалдар арқылы мәтіннің прагматикалық әсері күшейтілген. Ал орыс тіліне аудармасында "Маленький ребенок, появившись на свет, рождается с двумя качествами..." жалпы идея жеткізілгенімен, түпнұсқаның ұлттық нақышы жоғалады. "Ит үргенде..." сияқты мәдени контекстке тән мысалдар алынып тасталған. Бұл оқырманға мәтінді тереңірек түсінуге кедергі келтіреді және прагматикалық әсерді әлсіретеді. Ағылшын тіліне аудармасында "A young child is born with two traits..." нақты тұрмыстық мысалдар жоқ, бұл түпнұсқаның мәдени реңкін жоғалтады. "Көрсем, білсем" тіркестері жалпы "curiosity to know" сөзімен алмастырылған, бұл ойдың нақтылығы мен прагматикалық ерекшелігін толық бере алмады.

Сондай-ақ Абайдың "Жаз" өлеңін орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен салыстырсақ:

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда [1].

Орыс тіліндегі аударма:
В июле, летом, когда цветут поля,
Трава густая, высока.
И бурная река шумит вдали,
И аул под горой отдыхает в тени [2].

Ағылшын тіліндегі аударма:
In summer, when July unfolds,
The meadows bloom, their green untold.
The rivers roar with lively grace,
And a village rests in a quiet space [3].

Абайдың түпнұсқа өлеңінде қазақ даласының жазғы табиғаты нақты суреттеледі. "Күркіреп жатқан өзен" сияқты тіркестер табиғаттың тірі бейнесін береді. Орыс тіліндегі

аудармада кейбір тіркестер (мысалы, "шілде болғанда") бейтарап сипатта берілген, қазақ даласының прагматикалық атмосферасы толық сезілмейді. Ағылшын тіліндегі аудармада "Quiet space" тіркесі түпнұсқаның эмоционалдық жандылығын жеткізе алмады, бұл оқырманның сезімін әлсіретеді [4].

Орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларды салыстыру барысында екі тілдегі аудармашылардың түпнұсқа мәтіндегі прагматикалық элементтерді жеткізу тәсілдері әртүрлі екені анықталды.

Орыс тіліндегі аудармалар көбінесе түпнұсқаның мағыналық мазмұнына назар аударса, ағылшын тіліндегі аудармалар философиялық және мәдени мәндерді түсіндіруге тырысады. Алайда екі жағдайда да түпнұсқаның эмоциялық әсері мен прагматикалық мәні толық сақталмайды [10].

Қорытынды

Абай шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріне аударылған нұсқаларын талдау олардың прагматикалық ерекшеліктерін жеткізудегі қиындықтарды көрсетті. Түпнұсқаның эмоционалдық және мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып, аударма жасау – күрделі процесс. Бұл зерттеу аудармашылардың қазақ әдебиетінің көркемдік және прагматикалық мәнін жеткізуге ерекше назар аудару керектігін көрсетеді.

Зерттеудің нәтижелері Абай шығармаларын аудару процесін жетілдіруге және мәдениетаралық қарым-қатынасты нығайтуға септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абенова, Г. Ж. Абай шығармаларының аудармаларындағы көркемдік және мағыналық ерекшеліктер. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 240 б.
- 2 Құнанбаев, А. Қара сөздер /Орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен салыстырмалы зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2008. – 312 б.
- 3 Ахметов, З. Абай және әлем әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1995. – 184 б.
- 4 Новиков, А. П. Прагматика и перевод: теоретические аспекты. – Москва: Высшая школа, 2004. – 256 с.
- 5 Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2011. – 368 p.
- 6 Байтұрсынов, А. Әдебиет танытқыш: тіл және аударма мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 264 б.
- 7 Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 2017. – 320 p.
- 8 Семенов, А. Н. Межкультурная коммуникация и перевод: прагматические особенности. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 224 с.
- 9 Хамраева, Г. Ш. Культура перевода: прагматика текста. – Москва: Академия, 2006. – 248 с.
- 10 Абай және аударма өнері: мақалалар жинағы / Ред. Е. Қарабаев. – Алматы: Арыс, 2020. – 340 б.

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Ботабаева Жанна Нуралиевна

Кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры
«Русский и узбекские языки»

Турабекова Динара Тлегенбаевна

Магистрант 2-курса АО «Университет имени Ж.А. Ташенева»

Аннотация. Виртуальная реальность (VR) становится важным инструментом для сохранения и популяризации литературного наследия, предоставляя уникальные возможности для визуализации, интерактивности и эмоционального погружения. В статье рассматриваются основные направления использования VR в работе с литературными произведениями, включая создание виртуальных музеев, реконструкцию исторических пространств, интерактивные квесты и образовательные проекты.

Особое внимание уделено преимуществам VR, таким как доступность редких текстов и культурных объектов, повышение интереса молодёжи к литературе через геймификацию, а также углубление понимания контекстов произведений. Вместе с тем анализируются проблемы, связанные с техническими ограничениями, интерпретацией художественных текстов и этическими аспектами их адаптации.

Результаты исследования показывают, что использование VR способствует сохранению культурной памяти, преодолению барьеров в доступе к литературному наследию и формированию межпоколенческого диалога. Однако успешная реализация таких проектов требует междисциплинарного подхода, соблюдения баланса между технологическими инновациями и культурной аутентичностью.

Ключевые слова: виртуальная реальность, литературное наследие, цифровизация, культурное наследие, интерактивные технологии, популяризация литературы.

Андатпа. Виртуалды шындық (VR) визуализация, интерактивтілік және эмоционалды иммерсия үшін бірегей мүмкіндіктер бере отырып, әдеби мұраны сақтау мен насихаттаудың маңызды құралына айналады. Мақалада виртуалды мұражайларды құру, Тарихи кеңістіктерді қайта құру, интерактивті ізденістер мен білім беру жобаларын қоса алғанда, әдеби шығармалармен жұмыс жасауда VR-ны қолданудың негізгі бағыттары қарастырылады.

Сирек мәтіндер мен мәдени нысандардың болуы, геймификация арқылы жастардың әдебиетке деген қызығушылығын арттыру, сондай-ақ шығармалардың мәнмәтінін түсінуді тереңдету сияқты VR артықшылықтарына ерекше назар аударылады. Сонымен бірге техникалық шектеулерге, көркем мәтіндерді түсіндіруге және оларды бейімдеудің этикалық аспектілеріне байланысты мәселелер талданады.

Зерттеу нәтижелері VR пайдалану мәдени жадыны сақтауға, әдеби мұраға қол жеткізудегі кедергілерді жеңуге және ұрпақтар арасындағы диалогты қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетеді. Алайда, мұндай жобаларды сәтті жүзеге асыру көп салалы тәсілді, технологиялық инновациялар мен мәдени түпнұсқалықтың тепе-теңдігін сақтауды талап етеді.

Кілт сөздер: виртуалды шындық, әдеби мұра, цифрландыру, мәдени мұра, интерактивті технологиялар, әдебиетті танымал ету.

Abstract. Virtual reality (VR) has become an important tool for preserving and popularizing literary heritage, offering unique opportunities for visualization, interactivity, and emotional immersion. This article explores the main applications of VR in working with literary works, including the creation of virtual museums, reconstruction of historical spaces, interactive quests, and educational projects.

Particular attention is paid to the advantages of VR, such as accessibility to rare texts and cultural objects, increased interest among young people in literature through gamification, and a

deeper understanding of the contexts of literary works. Additionally, the article analyzes challenges related to technical limitations, the interpretation of literary texts, and the ethical aspects of their adaptation.

The research findings indicate that VR contributes to preserving cultural memory, overcoming barriers to accessing literary heritage, and fostering intergenerational dialogue. However, the successful implementation of such projects requires a multidisciplinary approach and a balance between technological innovation and cultural authenticity.

Keywords: virtual reality, literary heritage, digitalization, cultural heritage, interactive technologies, literature popularization.

Аңдатпа. Виртуалдық шындық (ВШ) әдеби мұраны сақтау және насихаттау үшін маңызды құралға айналып отыр, ол визуализация, интерактивтілік және эмоциялық ену мүмкіндіктерін ұсынады. Мақалада ВШ-ның әдеби шығармалармен жұмыс істеудегі негізгі бағыттары қарастырылады, оның ішінде виртуалды мұражайлар жасау, тарихи кеңістіктерді қайта қалпына келтіру, интерактивті квестер мен білім беру жобалары.

ВШ-ның әдебиетке қатысты артықшылықтарына ерекше назар аударылады, оның ішінде сирек кездесетін мәтіндер мен мәдени объектілердің қолжетімділігі, жастардың әдебиетке қызығушылығын арттыру үшін геймификацияны қолдану, сондай-ақ шығармалардың контекстін тереңірек түсінуге мүмкіндік беру. Сонымен қатар, техникалық шектеулер, әдеби мәтіндердің интерпретациясы және олардың адаптациясының этикалық аспектілері туралы мәселелер талқыланады.

Зерттеу нәтижелері ВШ-ның мәдени жадты сақтау, әдеби мұраға қолжетімділіктегі кедергілерді жою және ұрпақтар аралық диалог қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетеді. Алайда, мұндай жобаларды табысты жүзеге асыру үшін көпсалалы көзқарас пен технологиялық жаңашылдықтар мен мәдени сәйкестіктің арақатынасын сақтау қажет.

Кілт сөздер: виртуалдық шындық, әдеби мұра, цифрландыру, мәдени мұра, интерактивті технологиялар, әдебиетті насихаттау.

Введение

В последние десятилетия развитие технологий существенно изменило множество аспектов нашей жизни, и литература не стала исключением. В частности, виртуальная реальность (VR) открывает новые горизонты для восприятия художественного текста и преобразует традиционные формы взаимодействия с литературными произведениями. VR позволяет создать совершенно новые виды литературы, которые объединяют текст, визуальные и звуковые элементы, а также возможности для активного участия читателя в событиях произведения. Это открывает перспективы не только для модернизации классических текстов, но и для создания уникальных литературных форм, основанных на взаимодействии с виртуальной средой.

Виртуальная реальность, как концепция и технология, с каждым годом становится все более доступной и популярной. Она позволяет погрузиться в искусственно созданный мир, взаимодействовать с ним и изменять его, что дает совершенно новые возможности для художественного самовыражения. В литературе VR становится инструментом, который не только изменяет способы представления текстов, но и способствует созданию новых форм повествования, где читатель (или, скорее, участник) становится активным создателем смысла и контекста.

Актуальность изучения взаимосвязи виртуальной реальности и литературного наследия обусловлена стремительным развитием технологий, которые радикально меняют способы восприятия культурных и художественных произведений. В условиях цифровизации и глобализации культурных процессов появляются новые формы сохранения и передачи литературного наследия. Виртуальные пространства открывают уникальные возможности для создания интерактивных версий классических произведений,

разработки образовательных проектов, а также формирования новых типов литературных произведений, основанных на мультимедийных и виртуальных технологиях.

Целью данной работы является исследование того, как виртуальная реальность влияет на восприятие литературных произведений, их сохранение и трансформацию в условиях новых технологий. Мы будем рассматривать, каким образом ВР может быть использована для создания интерактивных версий произведений, как это влияет на восприятие текста и литературного контекста, а также оценим потенциал ВР как инструмента сохранения и адаптации литературного наследия.

Таким образом, тема «Виртуальная реальность и литературное наследие» открывает широкие возможности для исследований в области искусствоведения, культурологии и технологий, что делает ее не только актуальной, но и перспективной для дальнейшего изучения в контексте современных изменений в литературной практике.

Виртуальная реальность (ВР) — это технологическая среда, создающая искусственные миры, которые могут быть восприняты пользователем как реальность. В последние десятилетия ВР стала активно использоваться не только в таких областях, как развлечение, медицина и образование, но и в искусстве. В частности, литература начала исследовать возможности этой технологии для трансформации восприятия текста и литературных традиций. Цель данной статьи – исследовать взаимодействие виртуальной реальности и литературного наследия, понять, как новые технологические достижения могут повлиять на восприятие классической и современной литературы, а также раскрыть потенциал виртуальных миров в передаче литературных образов и историй.

Для достижения цели перед нами стоят следующие задачи:

- Исследовать концептуальные и технологические основы виртуальной реальности.
- Изучить развитие и особенности литературного наследия, чтобы выявить способы его адаптации к новым технологическим условиям.
- Рассмотреть примеры использования ВР в контексте литературы.
- Оценить влияние ВР на восприятие литературных произведений и их интерпретацию.
- Сформулировать выводы о потенциале ВР как средства сохранения и трансформации литературного наследия.

Первые представления о виртуальной реальности возникли еще в 20 веке, когда в литературе, а затем и в кинематографе стали появляться образы технологий, позволяющих создать искусственные миры. Однако сама идея виртуальности как альтернативной реальности стала развиваться в контексте компьютерных технологий в 1980-1990-е годы. В это время появились первые разработчики программного обеспечения, ориентированного на создание трехмерных пространств, взаимодействие с которыми позволяло пользователям переживать уникальные ощущения.

С развитием компьютерных технологий и мультимедийных платформ ВР постепенно начала набирать популярность. Однако виртуальная реальность, как полноценный инструмент взаимодействия с миром, стала доступной для массовой аудитории лишь с развитием виртуальных шлемов и сенсорных систем в начале XXI века. Такие компании, как Oculus, HTC и Sony, начали выпускать устройства, которые сделали ВР доступной для широких масс пользователей.

Одновременно с развитием ВР развивается и теоретическое осмысление ее влияния на культуру, искусство и литературу. Вопросы взаимодействия технологий с литературой начинают обсуждаться в контексте новых жанров и форм, которые появляются благодаря виртуальным средам. В частности, литература, представляющая собой не только текст, но и определенное восприятие мира, находит новые горизонты в условиях ВР, позволяя читателю не только «читать» книгу, но и «переживать» ее.

Одним из первых примеров применения ВР в литературе можно считать проекты, где читатель становился частью литературного мира, взаимодействуя с героями, используя

различные средства повествования, которые сочетались с виртуальными элементами. Например, в 1990-х годах были выпущены первые прототипы виртуальных книг и произведений, в которых текст плавно переходил в визуальные элементы и создавал богатую многослойную реальность.

В последние десятилетия ученые и искусствоведы все чаще обсуждают вопрос о том, как виртуальная реальность может служить средством сохранения литературного наследия. На основе таких исследований появляются проекты, связанные с оцифровкой и интерактивными адаптациями классических произведений, которые позволяют не только прочитать текст, но и погрузиться в исторический контекст, исследовать взаимодействие персонажей и исследовать визуальные пространства, созданные на основе литературных описаний.

Для исследования влияния виртуальной реальности на восприятие литературного наследия и ее потенциала как средства сохранения и трансформации культуры были использованы следующие методы:

- Анализ теоретических источников: Изучение работ, посвященных теории виртуальной реальности, истории ее развития, а также ее влияния на литературу и искусство.

- Контент-анализ литературы: Рассмотрение примеров литературных произведений, в которых используется виртуальная реальность или в которых возможно интегрировать элементы VR.

- Сравнительный анализ: Сравнение традиционных литературных форм и форм, адаптированных для VR. Это позволяет выявить, как VR меняет восприятие литературных произведений, изменяет их структуру и взаимодействие с аудиторией.

- Кейс-стади: Анализ конкретных проектов, в которых литература была адаптирована под виртуальные среды, таких как виртуальные экскурсии по произведениям или адаптации классических текстов в интерактивном формате.

- Когнитивный анализ: Исследование восприятия литературных произведений в виртуальной реальности с точки зрения психологии и когнитивных наук. Это позволяет оценить, как VR воздействует на восприятие текста и его интерпретацию.

С развитием виртуальной реальности литература вступает в новую фазу своего существования, где традиционные формы повествования начинают взаимодействовать с современными технологиями. VR предлагает новые способы восприятия текста, позволяя не только читать, но и взаимодействовать с миром произведения. Это открывает новые горизонты для литературного творчества, а также дает возможность сохранить и передать культурное наследие следующему поколению.

Одним из главных преимуществ VR является возможность интеграции различных сенсорных элементов (звука, изображения, тактильных ощущений) в повествование. Это позволяет читателю не просто визуализировать события, описанные в книге, но и стать участником событий. Например, можно «попасть» в Париж времен Второй империи в произведении Эмиля Золя, почувствовать атмосферу и «увидеть» описания того времени.

Интерактивные элементы, такие как выбор персонажа или развитие сюжета в зависимости от выбора читателя, также открывают новые возможности для литературы. В некоторых проектах VR используются элементы геймификации, когда пользователь может «играть» роль героя, проходить квесты, взаимодействовать с персонажами, что превращает литературу в многослойный и многогранный опыт. Это становится особенно актуальным для молодежной аудитории, которая часто ищет новый опыт и альтернативные формы взаимодействия с текстом.

Проекты, посвященные виртуальной адаптации литературного наследия, уже существуют. Примером может служить проект "Николай Гоголь. Виртуальный Петербург", где пользователи могут прогуляться по улицам города, описанным в произведениях Гоголя, и «встретиться» с его героями. Подобные проекты могут стать основой для

образовательных программ, которые помогают не только изучать литературу, но и погружаться в исторический контекст произведений.

Однако существует и ряд проблем, связанных с внедрением ВР в литературу. Одной из главных проблем является проблема доступа. Несмотря на то, что технологии ВР становятся все более доступными, их использование по-прежнему требует дорогостоящего оборудования. Это ограничивает аудиторию и требует значительных инвестиций в инфраструктуру.

Также важно помнить, что виртуальные адаптации не всегда способны заменить традиционные формы чтения. Несмотря на то что ВР может усилить эмоциональное восприятие произведений, она не всегда способна передать всю глубину литературного произведения, которую можно уловить через обычный текст. Литература остается искусством, которое требует не только визуального восприятия, но и глубокой работы с текстом.

Виртуальная реальность открывает новые возможности для восприятия и сохранения литературного наследия. Она позволяет не только визуализировать и реконструировать литературные миры, но и активно вовлекать читателей в процесс восприятия текста, превращая их из пассивных зрителей в активных участников событий. Это создаёт потенциал для создания новых литературных форм, которые будут сочетать в себе элементы традиционной литературы, видеоигр и мультимедийных произведений.

Однако важно учитывать, что ВР не заменит традиционные формы чтения, а скорее будет их дополнением, открывая новые возможности для взаимодействия с текстом. В конечном счете, ВР позволяет создавать уникальные культурные и образовательные проекты, которые смогут передавать знания и культурное наследие в новых формах, доступных для широкой аудитории.

Список использованной литературы:

1. Артюх, В. И. Виртуальная реальность: от утопий к реальности. — М.: Наука, 2020.
2. Гальперин, С. Л. Литература и новые технологии. — СПб.: Питер, 2021.
3. Томпсон, Л. Виртуальная литература: от слов к миру. — Лондон: Oxford University Press, 2018.
4. Джонсон, М. Литературная трансформация в эпоху цифровых технологий. — Нью-Йорк: Routledge, 2019.
5. Калинин, С. В. Между текстом и реальностью: Литература в цифровом мире. — М.: АСТ, 2020.
6. Барри, Т. Виртуальная реальность как пространство художественного самовыражения. — Лондон: Cambridge University Press, 2022.
7. Эванс, С. Технологии в литературе: Виртуальные миры и киберлитература. — Чикаго: University of Chicago Press, 2021.
8. Михайлова, И. А. Технологии виртуальной реальности и литература: новый формат восприятия. — М.: Институт философии РАН, 2023.
9. Гудвин, Х. Цифровые нарративы и виртуальные миры: литература нового времени. — Лондон: Palgrave Macmillan, 2024.
10. Буркхардт, Ф. Литературная критика и виртуальная реальность. — Берлин: Walter de Gruyter, 2022.

СПЕЦИФИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ ГЛАГОЛА И ЕГО ФОРМ В ТЕКСТАХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Умаралиева Мадина Адилбековна

старший преподаватель кафедры «Русский и узбекский языки»
АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», пр. Д.Конаева 21, г.Шымкент
e-mail: umaralievam@mail.ru

Ботабаева Жанна Нуралиевна

кандидат филологических наук, старший преподаватель
кафедры «Русский и узбекский языки» АО «Университет имени Ж.А.Ташенева»,
пр.Д.Конаева 21, г.Шымкент
e-mail: botabayeva_janna@mail.ru

Севиль Караман

Университет Анкара, Турция

Аннотация. В статье рассматривается роль глагола и его различных форм в языке художественных произведений. Автор анализирует, как глаголы, в частности их временные, видовременные и залоговые формы, помогают создавать динамику повествования, передают эмоциональную окраску текста и влияют на восприятие героев и событий. Особое внимание уделяется использованию глаголов в диалогах и монологах персонажей, а также их функции в описаниях и повествовательных конструкциях. Исследуется, как через различные формы глаголов авторы передают субъективное восприятие времени, действия и событий, а также создают уникальные стилистические особенности своих произведений. В статье подчеркивается важность глагола как ключевого элемента в формировании литературного стиля и драматургической напряженности текста.

Ключевые слова: глагол, художественный текст, динамика, образность, инфинитив, время глагола, стилистика, литература

Андатпа. Мақалада етістіктің және оның әртүрлі формаларының әдеби шығармалар тіліндегі рөлі қарастырылады. Автор етістіктердің, атап айтқанда, олардың шақ, шақ және дауыс формаларының баяндау динамикасын құруға, мәтіннің эмоционалдық бояуын беруге және кейіпкерлер мен оқиғаларды қабылдауға қалай әсер ететінін талдайды. Етістіктердің кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарында қолданылуына, сондай-ақ олардың суреттеу мен баяндау құрылымдарындағы қызметіне ерекше назар аударылады. Ол авторлардың етістіктің әртүрлі формалары арқылы уақытты, әрекетті және оқиғаларды субъективті қабылдауын қалай беретінін зерттейді, сонымен қатар олардың шығармаларының бірегей стильдік ерекшеліктерін жасайды. Мақалада етістіктің мәтіннің әдеби стилі мен драмалық шиеленісін қалыптастырудағы негізгі элемент ретіндегі маңызы ерекше атап өтілген.

Кілт сөздер: етістік, көркем мәтін, динамика, бейнелеу, инфинитив, етістік шақ, стилистика, әдебиет

Abstract. The article examines the role of the verb and its various forms in the language of literary works. The author analyzes how verbs, in particular their tense, tense and voice forms, help create the dynamics of the narrative, convey the emotional coloring of the text and influence the perception of characters and events. Particular attention is paid to the use of verbs in dialogues and monologues of characters, as well as their function in descriptions and narrative structures. It explores how authors convey subjective perceptions of time, action and events through various forms of verbs, and also create unique stylistic features of their works. The article emphasizes the importance of the verb as a key element in the formation of literary style and dramatic tension of the text.

Keywords: verb, literary text, dynamics, imagery, infinitive, verb tense, stylistics, literature

Глагол является одной из самых значимых частей речи в языке. Он выполняет основную функцию передачи действия, состояния или события, что особенно важно в литературе. В текстах художественных произведений глаголы не только обозначают внешние действия персонажей, но и активно участвуют в создании атмосферы, раскрытии внутреннего мира героев и передаче сложных эмоциональных состояний. Специфика употребления глагола и его форм в художественных текстах определяется рядом факторов, включая жанровую принадлежность произведения, стиль автора и цели, которые он ставит перед собой.

Роль глагола в художественном тексте.

Глагол – это часть речи, которая наделяет текст динамичностью, а также позволяет автору передавать движение во времени и пространстве. В отличие от существительных, которые фиксируют предметы, явления или характеристики, глаголы фиксируют изменения, процессы и действия. Они оживляют текст, делают его более активным и выраженным, создавая эффект реальности происходящего. В художественных произведениях глаголы служат не только для описания событий, но и для воплощения психологического состояния персонажей, а также для управления ритмом и темпом повествования.

В произведении Льва Толстого «Анна Каренина» глаголы передают не только внешние поступки героев, но и их внутренние переживания. Например, в сценах, где Анна переживает свои чувства, автор использует глаголы, которые акцентируют внимание на ее эмоциях, раздумьях и изменениях в настроении. «Она чувствовала, как сердце её сжимается», — здесь глагол «чувствовала» подчеркивает не только физиологическое состояние, но и внутреннее переживание героини.

Временные формы глаголов и их значение в художественном тексте

Одной из специфических черт использования глагола в литературе является работа с временными формами, которые определяют восприятие действия в тексте. Временные формы глаголов служат для указания на момент, продолжительность, завершенность или продолжение действия. Это особенно важно в жанре повествования, где автор может варьировать временные структуры для создания определенного эффекта.

Настоящее время в художественном произведении может быть использовано для создания эффекта непосредственности, живости события, приближая читателя к происходящему. Оно помогает передать ощущение того, что действие разворачивается прямо сейчас, на глазах читателя.

Пример: «Она входит в комнату и осматривается». Это настоящее время делает действие актуальным, словно оно происходит прямо сейчас, и читатель становится свидетелем происходящего.

Прошедшее время является основной временной формой в повествовательных жанрах, где события описываются как завершенные, предшествующие текущему моменту. Прошедшее время дает ощущение истории, отстраненности и завершенности действия.

Пример: «Он сказал ей, что не может больше оставаться». В этом случае глаголы в прошедшем времени подчеркивают факт завершенности действия и помогают оформить структуру повествования.

Будущее время позволяет создавать у читателя ожидание, предчувствие, а также строить интригу. Это время выражает неопределенность и предсказывает, что произойдет.

Пример: «Завтра я встречу с ней и расскажу всю правду». Будущее время используется для создания предвкушения важного события.

Кроме того, глаголы могут быть использованы в разных видах (совершенный и несовершенный) и аспектах, что добавляет дополнительные оттенки значений.

Совершенный вид акцентирует внимание на завершенности действия, его результате, в то время как несовершенный вид подчеркивает процесс, длительность или повторяемость действия.

Психологическое и эмоциональное воздействие глаголов

Глаголы в художественном произведении играют ключевую роль не только в обозначении внешнего действия, но и в передаче психологического состояния персонажей. Они становятся инструментом для выражения мыслей, переживаний, сомнений, страха, радости, а также других эмоций, свойственных героям.

Автор, выбирая определенные глаголы, может создать глубину психологического портрета персонажа, акцентируя внимание на его внутреннем мире. Например, глаголы, такие как «страдать», «терзаться», «восторгаться», «терпеть», усиливают эмоциональное восприятие текста.

В произведениях Ф.М. Достоевского глаголы часто служат для выражения мучительных раздумий и переживаний героев. Например, в романе «Преступление и наказание» глаголы «мучиться», «терзаться», «сжигать» передают всю тяжесть состояния Раскольникова, его внутреннюю борьбу.

Специфика использования глаголов в разных жанрах

В зависимости от жанра художественного произведения, функции и стиль употребления глаголов могут сильно различаться. Например, в эпическом произведении, таком как роман, глаголы часто выполняют описательную функцию, создавая картину действия и раскрывая персонажей. В то же время в поэзии или драме глаголы используются более концентрированно и могут передавать более глубокие, многозначные смыслы.

В поэзии глаголы часто становятся элементами, которые усиливают образность текста. Здесь они могут быть использованы не столько для описания действия, сколько для создания метафор, сравнений, символов. Глаголы могут быть очень эмоциональными и вызывать у читателя сильные чувства.

Пример из поэзии: «Ты ушел, и ночь настала». Здесь глагол «ушел» становится символом утраты, а «наступление ночи» — метафорой депрессии или безысходности.

В драме глаголы используются для создания динамики между персонажами, выражения их эмоций и движений в ходе действия. Каждый глагол может быть насыщен глубоким смыслом, поскольку на сцене актеры передают слова через физическое поведение, интонацию и жесты.

В пьесе А. Чехова глаголы часто используются для создания скрытых смыслов и эмоциональных нюансов, например, «воскликнуть», «произнести» или «шептать» могут отражать внутренние переживания персонажа, даже если они не выражены напрямую.

Стилевые особенности глаголов у разных авторов.

Глаголы в литературе всегда являются неотъемлемой частью авторского стиля. Они могут быть выбраны так, чтобы соответствовать общему настроению произведения, создавать определенный ритм и динамику текста. Например, у Набокова глаголы часто используются для создания ярких, детализированных образов, акцентируя внимание на ощущениях и восприятии. У Пушкина глаголы часто просты, точны и лаконичны, создавая ясные и четкие картины событий. У Достоевского глаголы служат для передачи сложных эмоциональных и психологических состояний, часто они носят экспрессивный, мучительный характер.

У Пушкина в стихах глаголы просты и понятны: «Он думал: «Ее я полюбил, / И в жизни ей служить готов». Это создает ощущение ясности и определенности. У Достоевского глаголы могут быть перегружены эмоциональными оттенками: «Он кричал, что не может больше, он ломал себя, терзал...» – здесь глаголы передают мучительные переживания героя.

Глаголы движения как символ.

Глаголы движения (идти, бежать, ехать, лететь) часто используют в художественной литературе не только для описания физического перемещения, но и для передачи более глубоких смыслов, таких как поиски, стремления, метафорические путешествия. Они могут символизировать поиск смысла жизни, стремление к идеалу или уход от реальности.

В произведениях русских классиков, таких как Пушкин, Толстой, Чехов, глаголы движения могут быть использованы для обозначения не только физического перемещения, но и духовного пути героев. Например, в «Анне Карениной» Толстого путешествия героев через пространство символизируют их личные метания и поиски.

Заключение

Глагол в художественном произведении является важнейшим элементом, с помощью которого автор создает не только сюжетную динамику, но и глубину эмоциональных и психологических состояний персонажей. Специфика его употребления зависит от множества факторов: жанра, стиля автора, целевой направленности произведения и характера персонажей. В результате, через глаголы, их формы и оттенки смысла, автор может влиять на восприятие текста, создавая атмосферу, ритм и глубину, которые делают произведение уникальным.

Список использованной литературы:

1. Грязнова, Л. В. - Глагол в русском языке: Система, употребление и стилистика. - Москва: Наука, 2011. В этом издании рассматриваются вопросы употребления глаголов в русском языке, включая их роль в разных жанрах литературы и стилистических контекстах.

2. Петров, В. А. — Лексика и стилистика русского языка. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. Работа посвящена исследованию лексических и стилистических особенностей, в том числе особенностей употребления глаголов в художественных произведениях.

3. Шмидт, Н. Н. — Стилистика русского языка. — Москва: Высшая школа, 2012.

Этот учебник охватывает широкий спектр вопросов стилистики, включая детальное рассмотрение использования глаголов в разных текстах.

4. Янко, И. П. — Глагол в русском языке и литературе. — Москва: РГГУ, 2009.

Автор анализирует использование глаголов в классической и современной литературе, выявляя их роль в построении текстов и выражении смысловых и эмоциональных нюансов.

5. Соколова, И. И. — Глагол в поэтической речи. — Санкт-Петербург: ИЛ, 2010.

В книге исследуется специфика употребления глаголов в поэзии, их функциональные особенности и роль в создании образности и динамики стихотворений.

6. Лосев, А. Ф. — История античной эстетики. — Москва: Искусство, 1982.

В этом труде затронуты вопросы формирования художественного языка, в том числе функционирования глаголов в литературных традициях античности.

7. Чуковский, К. И. — Литературные хлопоты. — Москва: Детская литература, 1969.

В книге содержатся размышления автора о языке и стиле русской литературы, включая обсуждение роли глаголов в художественных произведениях.

8. Томашевский, Б. — Элементы литературной формы. — Москва: Искусство, 1967.

Этот труд посвящен вопросам построения художественной формы, в том числе употреблению глаголов как средства выражения действия и эмоций в литературе.

9. Фасмер, М. — Этимологический словарь русского языка. — Москва: Прогресс, 1986. Словарь помогает понять происхождение и развитие глаголов в русском языке, что важно для глубокого анализа их употребления в художественной речи.

10. Дмитриев, В. И. — Стилистика русского языка: Теория и практика. — Москва: АСТ, 2015. Книга охватывает теоретические и практические аспекты стилистики, в том числе употребление глаголов в разных стилевых регистрах, что важно для анализа художественных текстов.

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА ҲАМКОРЛИҚДА ҶЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН Фойдаланиш

Наралиева Шахло Джамаловна

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Жумабек Ташенев номли университет, Шимкент ш., Қозоғистон Республикаси

Академик мобиллик бўлими бошлиғи

naralieva_s@mail.ru

Аннотация. Ушбу мақолада педагогик ҳамкорлик таълим субъектлари фаолиятининг тадрижий йўли, педагогик ҳамкорлик жараёнида ўқитувчи билан ўқувчининг уйғун фаолияти, педагогик ҳамкорликнинг юзага келиши учун ўқитувчи ва ўқувчи педагогик жараённинг ўзаро алоқадор субъектлари даражасига кўтарилиши ҳақида сўз юритилади. Зеро, ўқув-билув жараённинг шахсга йўналтирилганлиги марказида субъектлар орасидаги ҳамкорлик ётади. Ўқув-тарбия жараёнидаги ҳамкорлик субъектларнинг биргаликда янги ахборотларни ўзлаштиришлари ва уларни ўз фаолиятларида ижодий қўллашларига кўмаклашади.

Маълумки, узоқ йиллар давомида таълим тизимида ҳам турғунликка йўл қўйилди. Ўқитиш кечимидаги бир хиллик ўқувчини итоаткор тингловчига айлантirdи. Ўқувчи фаолиятининг ўқитувчи томонидан бошқарилиши таълим жараёнини бир тизим ва қолипга солди. Эндиликда ўқувчи-ўқитувчи муносабатларига бундай ёндашув таълимнинг янгиланган мақсадига жавоб бера олмаслиги аён бўлиб қолди.

Юқорида таъкидланганидек, педагогик ҳамкорлик мураккаб дидактик-ижодий масалаларни ечиш, педагогик амалиётда эса ўқув-билув муаммоларини ҳал этиш йўли сифатида фойдаланилиши, бу усулнинг ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши мўлжалланган ўқув материалига ижодий ёндашиш имкониятини кенгайтириши, таълим жараёнида улардан вақти ва ўрнида фойдаланилса, ўқувчининг изланувчанлик қобилияти мунтазам ривожланиб бориши ҳақидаги масалалар тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: педагогик ҳамкорлик, ўқитувчи, ўқувчи, фаолият, жамоа, ўқув-билув муаммолари.

Андатпа. Бўл мақолада педагогикалық ынтымақтастық білім беру субъектілерінің іс-әрекетінің бірте-бірте тәсілі, педагогикалық ынтымақтастық процесінде мұғалім мен оқушының үйлесімді іс-әрекеті, педагогикалық ынтымақтастықтың пайда болуы үшін педагогикалық процессте мұғалім мен оқушының өзара байланысы, пәндердің деңгейін көтеру туралы сөз барады. Өйткені, оқу-тәрбие процесінің жеке бағдарының негізінде субъектілер арасындағы ынтымақтастық жатыр. Оқу үдерісіндегі ынтымақтастық субъектілерге жаңа ақпаратты бірге меңгеруге және оны өз іс-әрекетінде шығармашылықпен қолдануға көмектеседі.

Көп жылдар бойы білім беру жүйесінде тоқырауға жол берілгені белгілі. Ұстаздық кештің біркелкі болуы студентті тілалғыш тыңдаушыға айналдырды. Мұғалімнің оқушы іс-әрекетін басқаруы оқу-тәрбие процесін жүйеге, үлгіге айналдырды. Оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасына мұндай көзқарас білім берудің жаңарған мақсатына жауап бере алмайтыны енді белгілі болды.

Жоғарыда айтылғандай, мақалада педагогикалық ынтымақтастық күрделі дидактикалық-шығармашылық мәселелерді шешу тәсілі ретінде, ал педагогикалық тәжірибеде оқу-танымдық міндеттерді шешу тәсілі ретінде қолданылады және бұл әдіс оқушының меңгеруі көзделеді, материалға шығармашылықпен қарау мүмкіндігін кеңейту мәселелері, егер олар оқу процесінде өз уақытында және орнында қолданылса, оқушының ізденімпаздығы жүйелі түрде дамып баруы туралы мәселелер зерттеледі.

Кілт сөздер: педагогикалық ынтымақтастық, мұғалім, оқушы, белсенділік, ұжым, оқу-танымдық проблемалар.

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогическое сотрудничество, как постепенный способ деятельности субъектов учебного процесса, гармоничная деятельность педагога и ученика в процессе педагогического сотрудничества, так педагог и ученик взаимосвязаны в педагогическом процессе для возникновения педагогического сотрудничества. Ведь сотрудничество между субъектами лежит в основе индивидуальной направленности образовательного процесса. Сотрудничество в образовательном процессе помогает испытуемым вместе усваивать новую информацию и творчески применять ее в своей деятельности.

Известно, что в системе образования на протяжении многих лет допускался застой. Однообразие учебного процесса превратило обучающегося в послушного слушателя. Управление учителем деятельностью учащихся придало образовательному процессу системность и закономерность. Теперь стало ясно, что такой подход к отношениям между учениками и учителями не может соответствовать обновленной цели образования.

Как уже говорилось выше, педагогическое сотрудничество предполагает решение сложных дидактически-творческих задач, в педагогической практике используется как способ решения задач обучения, вопросы о том, насколько этот метод расширяет возможности творческого подхода к учебному материалу, предназначенному для усвоения студентом, и если его использовать вовремя и в месте в ходе учебного процесса, способность к поиску будет развиваться регулярно.

Ключевые слова: педагогическое сотрудничество, педагог, ученик, деятельность, коллектив, учебно-познавательные проблемы.

Abstract. This article examines pedagogical cooperation as a gradual way of activity of educational subjects, harmonious activity of the teacher and student in the process of pedagogical cooperation, the teacher and student are interconnected in the pedagogical process for the emergence of pedagogical cooperation. After all, cooperation between subjects underlies the individual focus of the educational process. Cooperation in the educational process helps subjects to learn new information together and creatively apply it in their activities.

It is known that the education system has been stagnating for many years. The monotony of the school evening has turned the student into an obedient listener. The teacher's management of the students' activities has given the educational process a systematic and regular character. Now it has become clear that such an approach to the relationship between students and teachers cannot correspond to the updated goal of education.

As mentioned above, pedagogical cooperation involves solving complex didactic and creative problems, in pedagogical practice it is used as a way to solve learning problems, questions about how much this method expands the possibilities of a creative approach to the educational material intended for assimilation by the student, and if it is used on time and in place during the educational process, the ability to search will develop regularly.

Key words: pedagogical cooperation, teacher, student, activity, team, educational and cognitive problems.

Кириш

Таълим амалиётида ўқитишнинг турфа технологиялари мавжуд бўлиб шулардан бири ҳамкорликка асосланган таълим технологиясидир. Ўқитувчи билан таълим олувчи ҳамкорлигини ташкил этиш муаммоси барча даврларда ҳам ўта долзарб масалалардан бўлиб, мазкур ҳамкорликнинг назарий асослари педагогик синергетика доирасида тадқиқ этилган. Бу таълим берувчи учун ҳам, таълим олувчи учун ҳам ўз фаолиятини мустақил тарзда ташкил этишга оид назарий ёндашувлардан бири бўлиб, ўқитувчи-ўқувчи ҳамкорлигини тўғри ташкил этиш билан боғлиқ янги дунёқарашдир.

Синергетика (юнонча *sunergeia* – ҳамкорлик, ҳамжихатлик) – тизимларнинг ўз-ўзини мустақил тарзда ташкил этиш назарияси, ўз-ўзини бошқариш, номунтазам ҳодисаларни ўрганиш, дунёвий ҳодисаларни янгича изоҳлаш, табиий ва ижтимоий-иқтисодий мураккаб

тизимли жараёнларнинг табиатини билишга қаратилган илмий йўналиш, тафаккур усулидир .

Синергетика, яъни ҳамкорлик илмий йўналиш сифатида XX асрнинг 60–70-йилларида шаклланган. XXI асрда пайдо бўлган педагогик синергетикани эса таълим-тарбия жараёнининг субъектлари ҳамкорлигини англашга кўмаклашадиган назарий-амалий ёндашув сифатида талқин этиш ўринлидир.

Мақсад ва вазифалар: Мақсад, адабий таълимда ҳамкорликда ўқитиш усуллари орқали ўқувчиларни фаоллаштириш ва ўзаро тадқиқотлар олиб боришга жалб қилишдир. Бу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

1. Ҳамкорликда ўқитиш усуллари амалий жиҳатдан ўрганиш.
2. Ушбу усуллари адабий таълимда тадбиқ қилиш ва уларнинг самарасини баҳолаш.
3. Оқувчиларнинг ижодий ва танқидий фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш.

Амалиёт ва натижалар: Адабий таълимда ҳамкорликда ўқитиш усуллари таълим жараёнида юқори самарадорликни кўрсатган. Ушбу усуллар талабаларнинг нафақат адабий билимларини ошириши, балки уларнинг ижодий жараёнларда фаол иштирок этишини таъминлайди. Гуруҳларда ишлаш, фикр алмашиш ва умумий қарорлар қабул қилиш каби жараёнлар уларнинг ижтимоий ва интеллектуал ривожланишини кўллаб-қувватлайди.

Тадқиқот

Маълумки, XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларига келиб, таълим жараёни субъектлари фаолиятига нисбатан янги ёндашувлар вужудга келди. Бу ёндашувларнинг аҳамияти шундаки, шахслараро муносабатлар ўзаро ҳамкорлик жараёнида янги сифат кўрсаткичларига эга бўлади ва кутилган натижани беради. Педагогик ҳамкорлик таълим жараёни субъектлари фаолиятида янги сифат ўзгаришларининг шаклланиши ва намоён бўлишига кўмаклашади. Педагогик ҳамкорликнинг муҳим жиҳати шундаки, у таълим жараёни субъектлари фаолиятини муайян тарзда уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Кузатишлар кўрсатмоқдаки, нафақат турғунлик, балки мустақилликнинг дастлабки йилларида яратилган педагогикага оид дарслик ва илмий манбаларда ҳам «педагогик ҳамкорлик» тушунчаси бевосита муаммо сифатида кўтарилмаган. Ваҳоланки, педагогик ҳамкорлик ва уни ўқитиш кечимида қўллаш замонавий таълимда ҳал этилиши зарур бўлган муаммолардандир. Мактаб ўқитувчилари педагогик ҳамкорлик, унинг диалектик табиати, ўзига хос хусусиятлари, самарадорлиги, бундай ҳамкорликни ташкил этиш йўллари ҳақида етарлича тасаввур, билим ва тажрибага эга эмаслар. Буларнинг барчаси мазкур ҳодисани ҳар томонлама тадқиқ этиш эҳтиёжи мавжудлигидан далолат беради.

Ҳамкорлик масаласининг педагогика илмида чуқур ўрганилмаганлиги сабаби қуйидагилардан иборат:

- 1) педагогик ҳамкорлик ҳодисаси миллий педагогика ва дидактика учун янги феномен эканлиги;
- 2) таълим жараёнини субъект-субъект асосида ташкил этиш кечаги жамиятда шаклланган талаблар мақсадига монанд эмаслиги;
- 3) ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятида субъект-объект муносабатлари барқарорлашиб қолганлиги;
- 4) ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра соҳа мутахассисларининг эътиборини жалб қилмаганлиги;
- 5) бу тушунчанинг ўқитувчи ўрганиб қолган ҳокимлик фаолиятига мос тушмаслиги;
- 6) педагогик фаолиятнинг тезкорлиги, билимларни ўзлаштиришда ўқувчи эркинлигининг устуворлиги ва ҳк.лардир.

Педагогик ҳамкорлик жараён субъектлари учун ўзлигини намоён қилиш имкониятидирки, унда ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро ҳамкорлиги: ўқувчининг эркинлиги; ижодкорлиги; бу жараёнда тартибсизликнинг намоён бўлиши сингари жиҳатларни юзага келтиради.

Ҳамкорликда ўқитиш технологиясининг афзалликлари ва истиқболи.

Педагогик ҳамкорлик таълим субъектлари фаолиятининг тадрижий йўлини намоён қилади. Педагогик ҳамкорлик жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи фаолияти уйғунлашиб, ижодий характер касб этади. У таълим жараёни субъектларидаги ҳар бир ўзига хос жиҳатни ҳисобга олишни тақозо қилади. Педагогик ҳамкорликнинг юзага келиши учун ўқитувчи ва ўқувчи педагогик жараённинг ўзаро алоқадор субъектлари даражасига кўтарилишлари керак. Зеро, ўқув-билув жараёнининг шахсга йўналтирилганлиги марказида субъектлар орасидаги ҳамкорлик ётади. Ўқув-тарбия жараёнидаги ҳамкорлик субъектларнинг биргаликда янги ахборотларни ўзлаштиришлари ва уларни ўз фаолиятларида ижодий қўллашларига кўмаклашади.

Маълумки, узоқ йиллар давомида таълим тизимида ҳам турғунликка йўл қўйилди. Ўқитиш кечимидаги бир хиллик ўқувчини итоаткор тингловчига айлантирди. Ўқувчи фаолиятининг ўқитувчи томонидан бошқарилиши таълим жараёнини бир тизим ва қолипга солди. Эндиликда ўқувчи-ўқитувчи муносабатларига бундай ёндашув таълимнинг янгиланган мақсадига жавоб бера олмаслиги аён бўлиб қолди.

Педагогик ҳамкорлик, аввало, билимларни ўзлаштиришда жамоа бўлиб фаолият кўрсатишни назарда тутди ва унинг асосий мақсади – иштирокчиларнинг ҳис-туйғуга асосланган образли тафаккурини шакллантиришдир. Бу серқирра усулдан мураккаб дидактик-ижодий масалаларни ечиш, педагогик амалиётда эса ўқув-билув муаммоларини ҳал этиш йўли сифатида фойдаланилади. Бу усул ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши мўлжалланган ўқув материалига ижодий ёндашиш имкониятини кенгайтиради.

Педагогик ҳамкорлик жараёнида жамоа бўлиб ишлаш гуруҳда мавзу доирасида янги муштарак ғоялар туғилишига замин ҳозирлайди. Табиийки, педагогик ҳамкорлик технологияси таълим жараёнида самарадорлиги синалган илғор методлардан фойдаланишни тақозо этади. Таълим жараёнида улардан вақти ва ўрнида фойдаланилса, ўқувчининг изланувчанлик қобилияти мунтазам ривожланиб бораётганини пайқаш мумкин. Ҳамкорликда ишлаганда қўйилган муаммонинг ечимига йўналтирилган савол ва топшириқлардан фойдаланиш ўқувчиларни янги фаразлар, ҳис-туйғуга асосланган хулосалар чиқаришга ундайди ва бунга маълум миқдорда эришилади ҳам. Ўқувчилар ўз ижодий қобилиятларини намоён қилишга одатланиб борадилар.

Америкада ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб ҳамкорликка асосланган таълим жараёни, ўқитиш метод ва усуллари, ўқув топшириқлари вариантларини ишлаб чиқиш, тажриба-синовдан ўтказишга киришилган ва бу борада жаҳон педагогикаси фойдаланишига арзигулик ютуқлар қўлга киритилган. Таълимий ишларни ҳамкорликда ташкил этишда қуйидаги асосий ҳолатлар мужассамлашади:

- 1) таълимий муаммонинг ўқувчи муҳокамасига дастлабки кўринишда қўйилиши;
- 2) ўқувчида таълимий муаммонинг таҳлили ва бунинг учун зарур билимлар ҳақида тасаввур уйғотиш;
- 3) таълимий муаммони ечиш имкониятларини аниқлаш ва чегаралаш;
- 4) ўқувчи онгида унинг шахсий дунёқараши ва илмий-амалий тушунчаси доирасида муаммони қайта шакллантиришга эришиш;
- 5) қайта шакллантирилган муаммо вариантларидан қулайини танлай олишга эришиш;
- 6) ҳамкорлик учун асосий бўлган босқичлардан ўтиш;
- 7) қўйилган муаммо ечими талабларига асосланган ҳолда ёндашувлар ёки тайёр жавобларни баён қилиш .

Ҳамкорлик асосида ўрганишда (ўргатиш эмас!) эътибор субъект сифатида муайян ўқувчи эмас, балки ўқувчилар гуруҳига қаратилади. Бу ўринда ўқитувчи билан ўқувчилар гуруҳи субъект-субъект муносабатларига киришадилар. Бундай жараённинг характерли жиҳати изланувчанлик фаолиятининг биргаликда амалга оширилишидир. Ҳиссий-образли муҳокама ва танлов натижасида шахслараро мустаҳкам биргаликдаги ҳаракат вужудга келади, ҳамкорликка оид ишлаб чиқилган қатъий талаблар уни ўқув жараёнида тўғри амалга оширилишига асос бўлади. Мазкур мураккаб ва серқирра технологиядан

кўзланган мақсад йўлида фойдаланиш ўқитувчидан юксак даражадаги билим, педагогик-психологик тайёргарлик, маҳорат ва фидоийликни талаб қилади. Агар таълим берувчида шу жиҳатларнинг бирортаси етишмаса ёки қайсидир жиҳатида «кемтик»лик сезилса, мазкур жараён ўрганиш фаолиятига акс таъсир кўрсатиши ҳам ҳеч гап эмас.

Педагогик ҳамкорликнинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири ҳар хил таълимий шароитларда турлича табиатга, дунёқарашга эга бўлган субъектлар имкониятларини рўёбга чиқара олишидир. Бу соҳадаги дастлабки ёндашувлар шуни кўрсатадики, педагогик ҳамкорликка оид концепциялар мураккаб, мунтазам бўлмаган очик дидактик вазиятлар, унинг таркибий қисмлари ва тарбия жараёнини қамраб олади. Бугунги кунга келиб, таълим жараёнидаги ҳамкорлик таълимни ривожлантирувчи илғор ғоя сифатида намоён бўлмоқда. Зеро, педагогик ҳамкорлик тушунчаси остида мустақкам нуқтаи назарга эга бўлган педагогик ёндашувлар, назариялар, қонуниятлар ҳамда педагогик тизимлар бирлашади, муштараклик касб этади.

Ўқув-тарбия жараёнига педагогик ҳамкорлик ғоясининг татбиқ этилиши, анъанавий педагогик тафаккурда бир томонлама қотиб қолишга барҳам беради. Бу назарияни миллий тарбияшунослик амалиётига жорий этиш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Мактаб ўқувчисида педагогик ҳамкорлик асосида фаолият кўрсатиш кўникма, малакаларини шакллантириш ва ривожлантиришни бошланғич таълим жараёнидаёқ ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки таълимнинг мазкур босқичида ўқувчида ижодий фаолият кўрсатишнинг илк кўринишлари шаклланади ва ўзининг ривожланиш босқичига киради. Болада ижодкорлик имкониятларини юзага чиқариш ва ўз-ўзини намоён қилиш кўникмалари таркиб топади. Ўқитувчи билан мулоқотга киришиш, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик кўникмаларини таълимнинг ушбу босқичида шакллантириш ниҳоятда зарурлигини амалий тажрибалар яққол кўрсатмоқда.

Ҳамкорликда ўқитиш ғояси Америкадаги Ж.Хопкинс университети профессори Р.Славин, Миннесот университети профессори Р.Жонсон, Д.Жонсон, Калифорния университети профессори Ш.Шаронлар томонидан ишлаб чиқилган .

Ҳамкорликда ўқитиш ғояси дидактикада 1970 йилларда пайдо бўлган. Ҳамкорликда ўқитиш технологияси Америка қўшма штатлари, Буюк Британия, Канада, Германия, Австралия, Нидерландия, Япония, Исроил мамлакатлари таълим муассасаларида кенг қўлланилмоқда. Том маънода, педагогик ҳамкорлик масаласи узок йиллардан буён дунё дидактлари ва педагогларини қизиқтириб келган. Жумладан, рус олими В.М.Мясишевнинг қарашларида, шахс – ўзаро ҳамкорлик ва бошқалар билан муносабат асносида ўзлигини намоён этиши таъкидланади. Ўтган асрнинг 80–90-йилларида ижтимоийпсихология, меҳнат ва бошқарув психологияси соҳаларида ҳамкорлик фаолиятини амалга оширадиган гуруҳларга қизиқиш бирмунча ўсди. Рус олими Б.Ф. Ломов: “инсоннинг индивидуал хусусиятлари жамоа билан ҳамкорликдаги фаолияти асносида намоён бўлади”, дея таъкидлаган эди .

Рус педагоги Б.Г.Ананьев ҳамкорликдаги фаолиятнинг муҳим омили ҳисобланган муомала маданиятига оид тадқиқотларида ўқитувчининг баҳолаш, таҳлил қилиш, тарбиячилик имкониятлари ўқувчиларнинг ақлий ваахлоқий ривожланишлари учун муҳим манба эканини алоҳида таъкидлаган . А.В.Петровский эса шахслараро муносабатлар жамоадаги фаолиятдан келиб чиқишини ўрганган ҳолда, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил этиш фақат уларнинг мулоқот, муомалага нисбатан эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам муҳим шарти эканлигини таъкидлайди .

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси ўқув топшириқларини нафақат биргаликда бажариш, балки ҳамкорликда ўқиш-ўрганишдир. Ҳамкорликда ўқитиш ҳар бир ўқувчини кундалик қизғин ақлий меҳнатга, ижодий ва мустақил фикр юритишга ўргатиш, шахс сифатида онглилик, мустақилликни тарбиялаш, ҳар бир ўқувчида шахсий кадр-қиммат

туйғусини вужудга келтириш, ўз кучи ва қобилиятига бўлган ишончни мустаҳкамлаш, таҳсил олишда масъулият ҳиссини шакллантиришни кўзда тутади.

Ҳамкорликда ўқитиш технологияси ҳар бир ўқувчининг таълим олишдаги мувафақияти гуруҳ мувафақиятига олиб келишини англаган ҳолда мустақил ва сидқидилдан ақлий меҳнат қилишга, ўқув топшириқларини тўлиқ ва сифатли бажаришга, ўқув материални пухта ўзлаштиришга, ўртоқларига ҳамкор бўлиб, ўзаро ёрдам уюштиришга замин тайёрлайди.

Ҳамкорликда ўқитишда ўқувчиларга топшириқни ҳамкорликда бажариш учун кўрсатма берилишининг ўзи етарли эмас. Ўқувчилар том маънодаги ҳамкорликда ишлашлари, ҳар бир ўқувчи қўлга киритган мувафақиятидан қувониши, бир-бирига сидқидилдан ёрдам бериш ҳиссини туйиши учун қулай ижтимоий-психологик муҳит вужудга келтирилиши зарур. Мазкур технологияда ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш сифатини аниқлашда уларни бир-бири билан эмас, балки ҳар бир ўқувчининг кундалик натижаси аввал қўлга киритилган натижаси билан таққосланади. Шунда ҳар бир ўқувчи ўзининг дарс давомида эришган натижаси ўз жамоасига фойда келтиришини англаган ҳолда масъулиятни ҳис қилиб, кўпроқ изланишга, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга интилади.

Ўқув жараёнида ўзаро ҳамкорликка асосланган дўстона муҳитни вужудга келтириш шахсга йўналтирилган таълим жараёнини ташкил этиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мактабдаги ўқув-билув жараёни ўқувчининг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш асосида ташкил қилиниши лозим. Ўқитувчи билан ўқувчи орасида ўзаро ҳамкорлик муҳити яратилаётганда барча ўқувчиларнинг имкониятлари ва эҳтиёжлари ҳисобга олиниши жуда муҳимдир. Бу жараёнда ўзаро тенглик муҳити ҳукмрон бўлади, ўқув жараёнида ўқувчиларнинг аксарият муаммоларини ечишга кўмаклашадиган таълим-тарбиявий муҳит ташкил этилади. Таълим-тарбия мактаб, ота-оналар, маҳалла ва ўқувчилар жамоаси ҳамкорлигида, демократик ва толерантлик тамойиллари асосида амалга оширилади. Бу жараёнда ўқувчилар оддий таълим оловчилар эмас, таълим-тарбия жараёнининг тенг ҳуқуқли, ҳамкорлик асосида жипслашган иштирокчилари бўлишларига эришилади. Синфдаги барча ўқувчига бир хил муомала ва муносабат, ҳамкорликдаги таълим, ўқувчи, ўқитувчи ва маъмурият орасида дўстона муносабат устуворлиги асосида сифатли таълим бериш жараёни вужудга келади. Ўқувчиларга нисбатан дўстона муносабат муҳити ўзаро адолатли муносабатлар замирида яратилади. Адолат бор жойда ҳақиқат, ҳақиқат бор жойда ўзаро ҳурмат муҳити ҳукм суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқитувчи ўқув-билув жараёнини ташкил этар экан, ҳар бир ўқувчининг бетақрор эканлиги, унинг таълим-тарбияси оилавий муҳитга, синфдаги мавқеига, устозларининг муносабатига, руҳий кечинмалари ва қайфиятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлишини унутмаслиги лозим. Таълим муассасасидаги ҳар бир педагог ўқувчининг қалбидан чуқур жой ола билиши, уларнинг ҳурмат-эҳтиромига эришиши, ўқувчининг энг яқин кишиларидан бирига айланиши, қувонч ва ташвишига шерик бўлиши, муаммоли вазиятларда тўғри йўл кўрсата олиши зарур. Шунда таълим-тарбия олдига кўйилган мақсадга эришиш мумкин бўлади.

Ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги ўзаро ҳамкорлик муҳитини шакллантириш учун, аввало, қуйидагиларни амалга ошириш керак:

- ўқув жараёнида ижодкорлик муҳитини вужудга келтириш;
- ўқувчилар фаолиятини муайян тартиб асосида ташкил этиш;
- ўқувчилар орасида ўзаро дўстона муҳитни вужудга келтириш кабилар.

Ўзаро ҳамкорлик ва дўстона муҳитни вужудга келтириш учун ўқув-тарбия жараёнининг очик характер касб этиши ва ўзаро ахборотлар алмашинуви учун қулай бўлишини таъминлаш муҳимдир.

Таълим жараёнида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун ўқувчиларда онгли фаолият кўрсатиш кўникмасини таркиб топтириш, уларни мустақил, ижодий фикрлашга ўргатиш алоҳида аҳамиятга эга.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ҳамкорликка асосланган ижодий фаолиятини ташкил этиш учун ахборотлардан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Билимларни моделлаштириш турли илмий йўналишларда турли мақсадларда амалга оширилади. Эксперт тизимлар назариясида бу методдан интеллектуал вазифаларни компьютер воситасида ечишда фойдаланилади. Ўқув муҳитида ўқитувчи ҳам жисмоний, ҳам виртуал эксперт модел сифатида намоён бўлади. Педагогик амалиётда ўқувчиларнинг бор имкониятларини уларнинг ўзлари учун максимал даражада юзага чиқара билиш муҳим аҳамият касб этади. Яъни янги билимларни ўзлаштиришда бор имкониятдан самарали фойдалана билиш зарур. Жумладан:

1) ўқувчилар аниқ илмий, амалий муаммоларни ечишга жалб этилиши, бу жараёнда уларда муайян қизиқишлар ҳосил бўлиши;

2) мантикий-лингвистик моделдан топшириқларни ечиш воситаси ва уларнинг ечимларини текшириш усули сифатида фойдаланиш имконияти вужудга келиши;

3) қўлга киритилган натижалар аксарият ҳолларда электрон кўринишларда ифодаланиши лозимлиги.

Бунинг натижасида ўқувчиларда компьютердан маълум мақсадлар йўлида фойдаланишга оид дастлабки кўникмалар таркиб топади ва ҳар бир ўқувчида ўзи учун зарур бўлган ахборотлар базасини яратишга бўлган интилиш вужудга келади. Бу жараёнда улар биргаликда ҳаракат қила бошлайдилар, ҳар бир ўқувчи ўз билим захирасини синфдошлари эгаллаган билимлар ёрдамида бойитиш имкониятини қўлга киритади. Бунда уларга янги билимлар билан бойитилган ўқув материаллари яқиндан ёрдам беради. Ўқитувчи интеллектуал характердаги ўқув топшириқларидан кенгроқ фойдаланган ҳолда ҳамкорликкаасосланган ўқув муҳитини вужудга келтириши лозим. Таълим-тарбия тизимига бундай ёдашувни татбиқ қилиш натижасида мактаб таълимида янги йўналиш вужудга келади.

Педагогик ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка асосланган билимлар тўрт кўринишда намоён бўлади. Ҳамкорлик назарияси:

1) фундаментал илмий назарияларнинг вужудга келишигаасос бўладиган, умумий илмий назариялар, дунёқарашлар, ғоялар, тамойиллар, тимсоллар, тасаввурлар тизимидан иборат парадигма;

2) номунтазамлик, очиклик, ўтиш характеридаги жараёнларнинг тенгсизлигигаасосланган ғоя атрофида бирлашадиган муайян хусусий илмий қарашлар;

3) тизимларнинг ўз-ўзини ташкил этиш ёки ўтиш жараёнларига оид умумий илмий ёндашувлар;

4) илмда мавжуд бўлган ҳукмрон тафаккурга барҳам бериш, ўзгармас тушунчалар ва барқарор тафаккур, ўтиш характеридаги далилий шакллар ва образлар, янгича дунёқараш .

Таълим жараёнида ўқувчилар фаолиятини, дунёқарашини ҳар томонлама ўзгартириш тамоман янги илмий-педагогик асосларга таянишни тақозо қилмоқда. Умумий ўрта таълим олдида қўйилган мақсад, вазифа ва тамойилларни амалга ошириш нафақат таълим мазмунини ўзгартиришни талаб қилмоқда, балки унинг шакллари, методлари, ўқитувчи фаолиятини ҳам такомиллаштиришга бўлган эҳтиёж кучаймоқда.

Кичик гуруҳларда ҳамкорликда ўқитиш. Бу ёндашувда кичик гуруҳлар синфдаги ўқувчиларнинг сонидан келиб чиққан ҳолда тўрт, олти, саккиз ўқувчидан ташкил топади. Ўқитувчи аввал мавзунини тушунтиради, сўнгра ўқувчиларнинг мустақил ишлари ташкил этилади. Ўқувчиларга берилган ўқув топшириқлари ҳам шунча қисмга ажратилиб, ҳар бир ўқувчи топшириқнинг маълум қисмини бажаради. Топшириқ якунида ҳар қайси ўқувчи ўзи бажарган қисм юзасидан фикр юритиб, ўртоқларини ўқитади, сўнгра гуруҳ аъзолари томонидан топшириқ юзасидан умумий хулоса чиқарилади.

Ўқитувчи ҳар бир кичик гуруҳ ахборотини тинглайди вабилимларни назорат қилишнинг турфа усулларидан фойдаланган ҳолдааниқлаб баҳолайди. Ўқувчиларнинг кичик гуруҳлардаги ўқув фаолияти ўйин (турнир, мусобақа) шаклида ҳам ташкил этилиши мумкин. Ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолиятига доир тадқиқотларда асосий эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини ўрганишга қаратилади, ўқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинади.

Психолог А.В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан келиб чиқишини ўрганиб, таълим жараёнидаги ўқитувчининг ўқувчилар билан ҳамкорлигини ташкил қилиш фақат уларни мулоқотга бўлган эҳтиёжини қондириш эмас, балки ўқув материалини ўзлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини таъкидлайди.

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорлигининг шакллари дир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларининг ва биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билим фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ҳамда мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули ўқувчиларда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштирилаётган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ҳамда шерикликдаги шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир.

Педагогика-психология фанида ҳамкорликнинг қуйидаги саккизта шакли мавжуд:

- 1) фаолиятга киришиш;
- 2) ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорликда бажарадиган мустақил ҳаракатлар;
- 3) ўқитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва унга ўқувчини жалб этади;
- 4) тақлид ҳаракатлари (ўқитувчидан ибрат олган ўқувчи ана шу намунаасосида ҳаракат қилади);

- 5) мадад ҳаракатлари (ўқитувчи ўқувчига оралиқ мақсадни ва унга эришиш усулларини танлашда ёрдам беради ҳамда охириги натижани назорат қилади);

- 6) ўз-ўзини бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи фақат умумий мақсадни кўрсатишда ва охириги натижани баҳолашда иштирок этади);

- 7) ўз-ўзини кўрсатувчи ҳаракатлар;

- 8) ўз-ўзини уюштирувчи ҳаракатлар.

Ҳамкорлик фаолиятини такомил босқичига ўтиш жараёнида ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатини баҳолашдан ўз-ўзини баҳолаш даражасига кўтарилиши содир бўлади. Ушбу жараён ҳамкорлик динамикасида далолат берадиган энг муҳим омил вазифасини ўтайди.

Ҳамкорлик педагогикасини новатор-педагоглар педагогик жараён иштирокчилари (ўқитувчи ва ўқувчилар) ўртасида инсонпарварлик тамойилига асосланган ўзаро муносабатлари ташкил этишини таъкидлаб ўтадилар. Ҳамкорлик педагогикасининг концептуал қоидалари бир қатор психолог ва педагог олимларнинг қарашларида ифода этилган. Педагогик ҳамкорлик ғоялари бугунги кунда педагогик технологиялар мазмунига сингдирилган.

Адабий таълимда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкил этишга қаратилган дарс намунаси сифатида ҳамкорларнинг ҳар иккаласига ҳам шоир сифатида яхши таниш бўлган М. Юсуфнинг шахсини кашф этиш машғулотини келтириш мумкин. Аёнки, инсон Муҳаммад Юсуфни ҳамкорларнинг ҳар иккаласи ҳам яхши билмайди. Бу дарс нафақат ўқувчи учун қизиқарли, балки ўқитувчининг ўзи учун ҳам маълум янгиликларни кашф этиш имконини беради. Уни билиш учун биргаликда шоир асарлари моҳиятига кириш тақозо этилади.

Муҳаммад Юсуф ижодидан намуналар умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун яратилган “Адабиёт” дарслигида берилган бўлиб, дастурда уларни ўрганиш учун икки соат белгиланган. Дарсликда шоирнинг «Ватан», “Меҳр қолур”, “Юртим, адо бўлмас

армонларинг бор” ва “Биз бахтли бўламиз” шеърлари ўрин олган . Уларнинг дастурий талқини қуйидагича: “Меҳр қолур” шеърида дунёдаги барча нарсалар ўткинчи, фақат инсонлар ўртасидаги меҳр-оқибат, муҳаббатгинаабдий эканлигининг самимият ва маҳорат билан қуйланиши. Муҳаммад Юсуф шеърларининг жозибадорлиги, ўйноқилигини таъминлаб турган нозик лиризм, самимийлик ва мусиқийлик. “Юртим, адо бўлмас армонларинг бор” шеъри фидойи ва дардқаш фарзанднинг она юрт тарихига қуюнчаклиги поэтик ифодаси эканлиги. Шеърда тилга олинган сиймоларнинг юртимиз тарихидаги ўрни”. “Биз бахтли бўламиз” шеърида ошиқлик ва инсонга хос бўлган самимий туйғуларнинг тараннум этилиши. Туйғуларни ифодалашда шоир маҳорати. Инсонларга хос бўлган муҳаббат Яратганнинг буюк бир неъматидир эканлиги ва унинг ҳар кимга ҳам тақдим этилавермаслиги. Шеърдаги бахтли бўлиш ҳисси ва бунга бўлган ишонч талқини” .

Ҳар қандай адиб асарини ўрганишдан олдин ўқувчи унинг шахси ҳақида имкон қадар мукаммал маълумотга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шунда унинг ижодини тўлароқ англаш имконияти ортади. “Адабиёт” дасрликларидааввал адибнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ маълумотлар тақдим этилиши ҳам шундан. 8-синф дарслигида М. Юсуф ҳақида берилган ҳасби ҳол ҳам унинг ҳаётини фаолиятини очиб беришга қаратилган. Лекин бу билан ўқувчи унинг шахси ҳақида мукаммал маълумотга эга бўлолмайди. Дарсда ўқитувчи томонидан шоир шахси билан боғлиқ бир қатор қўшимча маълумотларнинг тақдим этилиши ўқувчига унинг асарларини тўлароқ англаш, чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Бундай қўшимча маълумотлар учун ўқитувчи «Кийик сўқмоқдаги йўловчи» китобига мурожаат қилиши ҳам мумкин . Миллий тарбияшуносликда: “Миллатнинг улуғлари ўз шахси билан ўсиб келаётган авлод маънавияти шаклланиши ва ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади” деган қараш мавжуд. Ёш авлод улуғлар шахси кўмагида ўз-ўзини тарбиялаши учун уларнинг шахсига хос сифатларни билиши, улардан таъсирланиши, ҳайратланиши ва баҳра олиши керак.

Улуғлардаги ўқувчини ҳайратга солган, уни таъсирлантирган, ҳавасини уйғотган сифатлар унга аста-секинлик билан “юқа” бошлайди. Ҳайрат ва ҳавас таъсирида шоир ёки ёзувчи шахсидаги ўқувчи туйғуларини жунбушга келтирган фазилатлар ҳеч қандай ташқи зўриқишларсиз, панд-насихатларсиз ўқувчи шууридан, руҳиятидан жой ола бошлайди. Адибларнинг бундай фазилатларини ўқувчиларга очиб бериш адабиёт ўқитувчисининг вазифаси ҳисобланади.

Шоир Муҳаммад Юсуфнинг шахси ҳам, аввало, унинг асарларида ўз ифодасини топган. Ўқитувчи ҳар қандай муаллифнинг «мен»и билан боғлиқ сифатларни унинг ёзганларидан топа билиши, адабий таълим учун муҳим аҳамият касб этади. Ўз топилдиқларини ўқувчилари билан бўлишмай, уларни ўқувчиларнинг ўзлари кашф этишларига имкон яратиши унинг ўқитувчилик маҳорати намунасидир. Шу маънода, аввал шоирнинг шахси беркитилган асарларини кичик гуруҳлардаги ўқувчиларга тақсимлаб берилади:

Осойишта ўтмади бирор куним,
Талашиб, тортишиб толмадим.
“Оғирроқ бўл иним, сипороқ бўл иним...”
Мен ўз билганимдан қолмадим.
Қувроқ бўл дейишди, ёлғон ҳам керак,
Жиндек хушомад ҳам. Қулоқ солмадим.
Оқни оппоқ кўрдим, қорани қора,
Мен ўз билганимдан қолмадим.
Кўнглим сезар, энди бу ёғи аён,
Дўстларим... дўстларим, бахтли боламан:
Ё Тошкентда энг зўр шоир бўламан,
Ё уйимга кетиб, ариқ бўйида
Ялпизга суяниб ўлиб қоламан!

“Меҳрим қаттиқ бўлди...”

Ўқитуви ва ўқувчилар ҳамкорлигига асосланган бундай дарсларда кичик шериклар шоир шахсиятидаги фазилатларни тўлароқ ҳис қилишлари учун катта ёшли ҳамкор ўз қарашлари-ю хулосаларини ўқувчиларга уқтириш йўлидан бормай, шоирнинг мисраларга тизилган ўзлигини қуйидаги шаклда савол-топшириқларга айлантirmoғи талаб этилади: «Биринчи тўртликка эътибор қаратинг: ундан шоирнинг шахсига хос қандай сифатларни илғаш мумкин? “Оғирроқ бўл иним, сипороқ бўл иним...”, “Қувроқ бўл, ёлғон ҳам керак. Жиндек хушомад ҳам” деган гаплар кимга тегишли деб ўйлайсиз? Сиз бу фикрга қўшиласизми ёки йўқми? Нега? Нима деб ўйлайсиз, шоир “...ўз билганидан қолма”ганида нималар назарда тутилган? У тўғри қилганми, йўқми? Сизнинг назарингизда, унинг ўзи билганлари нималардан иборат бўлиши мумкин? Шеърдаги «Оқни оппоқ кўрдим, қорани қора» сатрларини қандай тушиниш мумкин? Бу, сизнингча фазилатми ёки иллатми? “Кўнглим сезар, энди бу ёғи аён” деганда шоир нима демоқчи деб ўйлайсиз? Шу мисралар замирида шоир шахсига хос бўлган қандай сифатларни илғадингиз? Ўзингизни у билан таққосланг. Айтинг-чи, Муҳаммад Юсуф ўзи айтмоқчи: “Тошкентда энг зўр шоир” бўлолдими, йўқми? Буни сиз нималарда кўрасиз?» ва ҳоказо. Бу савол-топшириқлар билан ишлаш жараёнида ўқитувчининг роли фақат йўналтириб туришдан иборат бўлади. Ҳақиқатларни болаларнинг ўзлари кашф этадилар. Шеърдаги муаллиф шахсини очиб берувчи жиҳатлар умумлаштирилиб алоҳида саналади ва ҳам хаттахтага, ҳам дафтарга ёзиб олинади.

Сўнгра қуйидаги икки мисрага ўтилади:

Шамолдек ел, сувдек тош,

Ҳеч кимсага букма бош...

“Ўғил бўлсанг...”

Ўғил болага шундай талаб қўя билишга руҳан ўғил бола бўлган одамгина қодир. Чин шоир илоҳий ҳолатга тушганда, фақат кўнглидаги рост туйғулар қоғозга тўкилади. Ўқитувчи аниқлашга уриниб кўрсин-чи, шериклари – ўғил болалар бу талабга қанчалик жавоб бериша оларкин? Уларнинг қўлларидан «шамолдек елиб, сувдек тошиб» яшаш келармикин? Улар бошқаларга бош эгмай яшашнинг нима эканлигини билишармикин? Ўзлари бунга қодирмикин? Бу сифатларнинг муаллифга қанчалик дахлдор эканлиги ҳақида ўйлаб кўришсин. Сатрларда ички “Мен”нинг дардлари ифодаланган:

Туғилдингми демак ён,

Шоҳ қўлида занглаган

Қилич бўлма ҳеч қачон.

Ундан кўра битта мард

Қул қўлида ханжар бўл!..

Ўғил бўлсанг ўжар бўл,

Қолган бари сафсата.

Эркинг учун, эл учун

Номусингга навкар бўл.

“Ўғил бўлсанг...”

Бу мисралар – шоир ўзлигининг ифодаси. Кичик гуруҳлардаги ҳамкорлар бу ҳақда ҳам биргалашиб ўйлаб кўрсинлар. Бундай гапларни одам шунчаки айтиши мумкин эмас. Табиатан шундай характерга эга бўлган одамгина бу каби сифатларни илғайди, уларга ном топади ва сўз билан ифодалай билади. Ўқитувчи шерикларини ўйлашга йўналтираркан уларга қатор савол-топшириқлар билан мурожаат қилади. Айтиш замонида, бу савол-топшириқлар ҳақида ўзи ҳам ўйлаши, уларга ўзининг ҳам жавоби бўлиши шарт: “Ўғил бола”нинг сизга қўяётган талабига қандай қарайсиз? Талаб сизга маъқулми, йўқми? Нега? «Ўжар»лик, сизнингча фазилатми ёки иллатми? Фикрингизни асосланг. Шоирнинг «Номусингга навкар бўл» деган талабини қандай тушундингиз?» Бу сатрлар замиридан ҳам шоирга хос бўлган сифатлар ажратиб олиниб ёзиб қўйилади.

Муҳаммад Юсуфнинг илоҳий туйғу – муҳаббатга ҳам муносабати ўзгача: “Севдингми, юз йил кут, Севмасанг унут!” – дейди “Севги садоси” шеърисида. Севиш ва муҳаббат ҳисси ҳақида аюҳаннос солиш, бизнинг йигитларимиздек жамоат транспортиёки боғлардаги ўриндиқларга, кўча-кўйларда деворларга севгилисининг исмини ёзиб қўйиш ўғил боланинг иши эмас. Шоирнинг назарида хатто буни маъшуқага айтиш ҳам шарт эмас. Чунки унингча: “Суймоқ бу – гулханда куймоқ азали”. Маълумки, инсон, кўпинча, ўзида йўқ ҳиснинг нима эканлигини ҳам билмайди. Шоир ёзаяптими, демак бу тушунчаларнинг ҳаммасидан хабардор, ҳаммаси унинг ўзида у ёки бу даражада мавжуд. Ҳамкорлар сатрлардаги шоирнинг характериға хос бўлган катта ҳақиқатларни биргаликда топишлари ва ўқувчилар дафтарлариға, ўқитувчи эса хаттахтаға қайд этиб боришлари мақсадға мувофиқдир.

Мен беун севарман, мен жим севарман,

Қиёматгача шул сукутдадирман.

“Мен биттадурман”

Ўқитувчи бу мисралар билан ўқувчиларни таништириб, сўнг уларға: “Шу икки сатрға таянган ҳолда шоир шахсига хос бўлган сифатларни очишға уриниб кўринг. Нима деб ўйлайсиз, Қиёматгача ичда сақланадиган муҳаббат кимға тегишли бўлиши мумкин? Бу мисралардан шоирға хос бўлган қандай феъл-атворни илғаш мумкин? Сизнингча, муҳаббатини ичда сақлашдан ошиққа нима наф?» сингари савол-топшириқларни бериши мумкин. Олинган натижалар яна қайд этиб борилади.

Мен ҳам ўша-ўшаман, нодон,

Гоҳ панд бериб, гоҳида панд еб.

Машхур қил деб сўраб Худодан,

Тиламабман бахтли бўлай деб...

“Муддао”

Шоирлар, бир қараганда ҳамма қатори оддий одамдай, бир қараса, илоҳий яратикдай. Баъзан, жайронларға туғишган оға бўлишни, капалаклар билан ошно тутинишни, момоқаймоқларға жўраликни-ю, қизғалдоқларға химоячиликни истаб қолишади, гоҳ қарасангиз, оддий инсоний бахтға ташна. Ўқитувчи шериклариға юқоридаги мисралардан шоир шахсини қидиришға ундовчи савол билан мурожаат қилгани маъкул. Буюклик ва оддийликни ўқувчиларнинг ўзлари, ўз даражаларида фарқлаганлари дуруст.

Йўлинг кесиб ўтсам – ўзим хижолат

Узоқдан бир сени кўрсам кифоят,

Бир нигоҳинг ўзи менға иноят,

Сени ҳеч ким севолмайди менингдек.

“Сувпар”

Ўқувчилар юқоридаги мисраларға таяниб “йўлини кесиб ўтиш” тушунчаси ҳақида мулоҳаза юритсинлар. Бу қандай тушунча? У халқимизда қандай вазиятларда қўлланади? Шунға асосланган ҳолда шоирнинг миллий қадриятларға муносабати ҳақида ўйлаб кўрсинлар. Ҳамкорларнинг каттаси жуда яхши билса керак, ўзбеклардааёл зоти эркакнинг олдидан кесиб ўтмаслик одати бор. Бу эркакка ҳурматсизлик саналади. Лекин бу одатнинг муҳаббатға қандай дахли бўлиши мумкин? Муҳаббат туйғусини ҳар ким ўзича тушунади. Ошиқнинг маъшуқасига ҳурмати шунчаларки, унинг олдига чиқишға, у билан юзма-юз бўлишға ички қудрати етмайди. Мободо, чиқа олган тақдирда ҳам ҳаяжон, хижолат куршовида қолади. Ўқувчилар ошиқ маъшуқасини шундай сева олишиға ишонишармикин? Бугунги шеърхон ҳам шундоқ сева олармикин? Ўқувчи шулар ҳақида ўйлаб кўрсин, муносабат билдирсин.

Муҳаббат, эй гўзал изтироб,

Эй кўҳна дард, эй кўҳна туйғу.

Кўкрагимға кўлингни тираб,

Юрагимни тўкиб кўйдинг-ку.

“Муҳаббат”

Юқоридаги тўртликни ўқиб бергач, ўқитувчи ўқувчилар эътиборини шоирнинг сўз қўллашдаги, фикр ифодалашдаги маҳоратига қаратади. Муҳаббат аталмиш қадим туйғунинг шоир қалбига кириб келиши ифодаси тасвири ҳам ўқувчиларнинг назаридан четда қолмагани маъқул. Бу М.Юсуфнинг шеъриятдаги, шоир сифатидаги ўзига хос хусусиятидир.

Менинг кимлигимни билмайди ҳеч ким,
Мен бир ғалатиман, мен – алоҳида.
Кўзимнинг ёшини келади ичким,
Тилимни чайнагим келар гоҳида.

Менинг кимлигимни билмайди ҳеч ким,
Мен бир ғалатиман, мен – алоҳида.
Кийиклар қонини келади ичгим,
Чаёни чайнагим келар гоҳида.
“Сурат”

Шоирнинг алоҳидалигини ўқувчилар нималарда кўришдийкин? Шу ҳақда уларнинг фикрини сўраш лозим. Кўпчилик адабиётшунослар “асл туйғуларни сўз билан ифодалаб бўлмайди” дейишади. Шоирнинг шахси билан боғлиқ юқоридаги мисралар унинг ўзи ҳам ўзлигини тўлиқ англай олмаганидан далолатдир, балки. Бу ўзни англаш – Аллоҳни англашдир деган ғоя билан боғлиқмикин? Ўқувчи шулар ҳақида ҳам ўйлаб кўрсин. «Кийиклар қонини келади ичгим, Чаёни чайнагим келар гоҳида» сатрлари замирида қандай ҳақиқат яширинган бўлиши мумкин? Улар шоир характеридаги қандай сифатлардан далолат бераётир деб ўйлайсиз? Кичик ҳамкорлар шулар ҳақида ўйга толаркан, муаллифни ўзининг даражасида тушунишга ҳаракат қилади, шоир ёрдамида ўз шахсини англашга, аниқлашга интилади. Бу шоирнинг ҳам, ўқитувчининг ҳам, адабий таълимнинг ҳам катта ютуғидир.

Осмон чўкиб қолди бу оқшом,
Юлдуз бўлиб ёғилди бир сас.
Бир маҳалла нигоҳни кўрдим:
Яшаш керак, севиш шарт эмас.
Ёқа ушлаб қолсин кўрганлар,
Оловларга отгум уни, бас.
Ёниб кетсин чарсиллаб қалбим,
Севиш керак... Яшаш шарт эмас!
“Осмон чўкиб қолди бу оқшом...”

«Юқоридаги мисраларда шоирнинг алоҳидалиги қайси мисраларда ўз аксини топган? Ўқувчи “бир маҳалла нигоҳ”нинг фикрига қўшиладими ёки шоирнинг гапигами? Нега? Шоир: “Оловларга отгум уни, бас” деганда нимани назарда тутаётир деб ўйлайсиз? «Севиш керак... Яшаш шарт эмас»ни ҳамкорлар биргаликда таҳлилга тортишлари керак. Инсон учун, айниқса, шоир учун нималар муҳим эканини топиш керак. Шу муҳимлар шоирнинг шахсини белгилайди.

8-синф тарбияланувчилари савоб ва гуноҳ каби тушунчаларни яхши фарқлайдилар. М. Юсуфнинг назаридаги гуноҳларга эътибор қилишсин. «Улар “соғинмай яшаш” ва “ҳиринглаб шеър ўқиш”ни қандай тушунишаркин? Кичик ҳамкорлар ҳам бу ҳисларни гуноҳ ҳисоблашадими ёки бу улар учун ноаниқ, тушунарсиз туйғуми? Ўзи шеър қандай ўқилади?» Агар тушунишолмаётган бўлишса, шоир билан ўзлари ораларидаги масофани чамалаб кўришсин. Шу тариқа шахсиятларини ўрганишади.

Тунлари чароғон шундай шаҳарда,
Ҳеч кимга кўнглимни ёра олмайман.
Мен сиз айтгандайин ҳаммани севдим,

Ҳаммага ишондим, мана оқибат...

“Онамга хат”

Юқоридаги мисралар ўқиб бўлингач, ўқувчиларга қуйидаги саволлар билан муносабат қилган маъқул: «Шоир ёзганидек онасининг гапига кириб ҳаммани яхши кўргани, ҳаммага яхшилиқ қилгани, ҳаммага ишонгани қандай оқибатларга олиб келди деб ўйлайсиз? Бу яхшими, ёмонми? Нега? Онанинг боласига ўргатганлари тўғрими ёки нотўғри? Бундай фазилатларнинг рағбатини шоир кимдан олиши мумкин деб ўйлайсиз? Сиз қандайсиз?» Сатрлар замиридан муаллифга хос фазилатлар ҳамкорларнинг биргаликдаги изланишлари асносида топилиб қайд этиб қўйилади.

“Оқибат” шеърдан олинган қуйидаги мисралар ҳам тарбияланувчиларга ўқиб эшиттирилади. Одамлар орасида оқибат йўқолиб бораётганидан ёзғирган шоир:

Бўлди. Шеърим тамом. Ахир сиз чидаб

Юрибсиз-ку, нима қипти мен юрсам.

Томоғимда жоним турибди йиғлаб,

Жондан айриламан энди гапирсам!..

дейди. Одамлар орасидаги меҳр-мурувват, муҳаббат, оқибат сингари фазилатларнинг йўқолиб бораётганидан шоир шунчалар қийналган, миллатга хос бўлган бу иллатлар уни руҳан адо қиляпти. «У айтмоқчи, биз, ҳеч нарсани билмагандай чидаб юрибмиз. Нега? Бунинг сабаблари нимада? Нега шоир чидай олмаяпти? Бу унинг шахсидаги қандай сифатдан далолат беради? “Томоғимда жоним турибди йиғлаб”ни қандай тушуниш мумкин, сизнингча?» каби саволлар ўқувчилар орасига ташланса, улар бу ҳақда ўйлаб кўрсалар, руҳиятларида шахслик сифатлари шаклланишида фойдадан ҳоли бўлмас.

Шоир бир шеърда ёзади: “Мен ёруғ дунёда кўнглим қулиман...” «Хўш, ўқувчилар буни қандай тушунишади? Инсон ақлининг, манфаатларнинг етовида юргани маъқулми ёки кўнглининг бошқарувига бўйсунгани тузукми? Қай ҳолатда яшаш маъқул бўлади? Нега? Кўнглига қул бўлган шоир уларга ёқяптимикин ёки йўқ? Сабаби нимада?» шулар устида биргаликда фикрлашган ҳамкорлар айна замонда ўзларини ҳам тафтиш қилиб борадилар. Бу нафақат ўқувчилар, балки ўқитувчининг ўзини ҳам жиддий ўйга толдириши аниқ.

Бўлди. Шеър ёзмайман. Мен энди одам

Оддий одам бўлиб яшай бошлайман.

Кўнглимга ачиниб агар ёзсам ҳам,

Тунда ёзиб, тонгда ўтга ташлайман!

“Иқроор”

Юқоридаги мисраларни ўқувчилар шарҳлашга уриниб кўришсин.

«М. Юсуф фақат шеър ёзгани учун оддий одамлардан фарқ қиладими ёки бунинг бошқа асоси борми? Шеър ёзадиган ҳамма одамлар “мураккаб”ми? «Кўнглига ачиниб ёз»ишни қандай тушунайсиз? Бу тушунчанинг моҳиятида қандай фикр мавжуд, сизнингча?» ва ҳк.

Хулоса

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан ўқувчи ҳамкорлигининг шакллари дир. Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларининг ва биргаликдаги хатти-ҳаракатларининг алоҳида туридирки, у ўзлаштириш объектини, билим фаолиятининг барча қисмларини қайта қуришни таъминлайди.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолиятининг мақсади ўзлаштириладиган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ҳамда мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Ҳамкорликдаги фаолиятнинг маҳсули ўқувчиларда илгари сурган янги ғоялар ва ўзлаштириладиган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ҳамда шерикликдаги шахс позициясини бошқариш истакларининг юзага келишидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 247.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.
3. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – 448 с. С. 133.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия.
5. Наралиева Ш., Корганбаева Н., Алиакбарова Ш., «Адабиёт»,8-синф ўқувчилар учун дарслик –Т.: “Жазушы”, 2018.
6. Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили. Адабиёт. Ўзбек тили. (5–9-синфлар). –Т.:, 2017 йил.
7. Қ.Йўлдош., Қ. Хусанбоева, М. Йўлдошева. Кийик сўқмоқдаги йўловчи. Монография. – Т.: ЎзМЭ, 2014. 192 б.
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Википедия. Свободная энциклопедия
9. К.Мавланова, Т.Юсупова, Ш.Наралиева. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Дарслик. 2021й.
10. Наралиева Ш., Корганбаева Н., Алиакбарова Ш., «Адабиёт»,9-синф ўқувчилар учун дарслик –Т.: “Жазушы”, 2019.

ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА STEAM ЁНДАШУВ ВА ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА УНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Абдалиев Фаррухбек Наматжанович

катта ўқитувчи,

Жумабек Ташенев номли университет, Шимкент ш., Қозоғистон Республикаси

e-mail: Farux-1978 @ mail. Ru

Аннотация. Мазкур мақолада таълимда STEM технологиясининг аҳамияти, унинг фанларни ўзаро интеграция қилишдаги ўрни ҳамда ўзбек тили ва адабиёти дарсларида самарали қўлланилиши ҳақида тўлиқ таҳлил берилган. STEM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ёндашуви замонавий таълимда ижодкорлик, танқидий фикрлаш муаммоларни мустақил ҳал қилиш кўникмаларини шакллантиришга қаратилган инновацион методдир. Мақолада ушбу ёндашувнинг амалиётга татбиқ этилишидаги имкониятлар, афзалликлар ва аниқ йўналишлари очиқ берилган. Шунингдек, ўзбек тилидарсларида ижодий ва технологик ёндашувлардан фойдаланиш орқали ўқувчиларнинг билим сифатини ошириш имкониятлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: STEM ёндашув, ўзбек тили, таълим, ижодкорлик, мулоҳазали фикрлаш, лойиҳалаштириш

Андатпа. Бұл мақалада бiлiм беру процесiндегi STEAM технологияларының маңыздылығы, пәндердi бiрiктiрудегi рөлi және өзбек тiлi мен әдебиетi сабақтарында тиiмдi қолданылуы туралы жан-жақты талдау берiлген. STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) — шығармашылықты, сыни ойлауды және мәселенi шешу қабiлеттерiн дамытуға бағытталған инновациялық әдiс. Мақалада STEAM тәсiлiнiң гуманитарлық пәндерде қолдану мүмкiндiктерi мен бiлiм сапасын шығармашылық және технологиялық тәсiлдер арқылы арттыру жолдары қарастырылған.

Кiлт сөздер: STEM тәсiлi, өзбек тiлi, бiлiм беру, шығармашылық, рефлексивтi ойлау, жобалау

Аннотация. В статье представлен всесторонний анализ значимости STEAM технологий в образовательном процессе, их роли в интеграции различных дисциплин и их эффективного применения на уроках узбекского языка и литературы. STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) — это инновационный подход в современном образовании, способствующий развитию креативности, критического мышления и навыков решения проблем. Рассмотрены возможности применения STEAM в гуманитарных науках, а также методы повышения качества знаний учащихся через творческие и технологические подходы.

Ключевые слова: STEM-подход, узбекский язык, образование, творчество, рефлексивное мышление, проектирование.

This article provides a comprehensive analysis of the significance of STEAM technology in the educational process, its role in integrating various disciplines, and its effective application in Uzbek language and literature lessons. STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) is an innovative approach in modern education that fosters creativity, critical thinking, and problemsolving skills. The paper explores practical applications, advantages, and methods for integrating STEAM into humanities subjects, focusing on improving the quality of students' knowledge through creative and technological approaches.

Key words: STEM approach, Uzbek language, education, creativity, reflective thinking, design.

Кириш

Ҳозирги кунда таълим жараёнида интеграция, ижодкорлик ва технологик ёндашувлар муҳим ўрин тутди. STEAM ёндашуви ана шундай инновацион ёндашувлардан бири бўлиб,

фанлар ўртасидаги боғлиқликни кучайтиришга ва ўқувчиларда замонавий кўникмаларни ривожлантиришга қаратилган. Мазкур ёндашув, асосан, техник ва табиий фанларда кенг қўлланилса-да, гуманитар фанлар, хусусан, ўзбек тили ва адабиёти дарсларига ҳам самарали жорий этилиши мумкин.

STEAM технологияларидан фойдаланиш нафақат назарий билимларни, балки амалий кўникмаларни ҳам ривожлантиради. Ўқувчи адабий матнларни таҳлил қилиш жараёнида ахборот технологиялари, дизайн элементлари ва ижодий ёндашувлардан фойдаланиш орқали билимларни янада чуқур ўзлаштиради. Шу билан унда чуқур билим ва уни амалиётда қўллай олиш малакаси пайдо бўлади,бу эса функционал саводхонликка олиб келади деган мақсад кўзда тутилмоқда.

STEAM технологиялари асосида ўзбек тили ва адабиёти дарсларида таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш ва талабаларда ижодий, танқидий ва инновацион фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш.

Вазифалар:

1. STEAM ёндашувининг асосий тамойиллари ва уларнинг таълим жараёнидаги аҳамиятини тадқиқ этиш.

2. STEAM технологияларини гуманитар фанларга, айниқса ўзбек тили дарсларига интеграция қилиш имкониятларини таҳлил қилиш.

3. Ўзбек адабиёти дарсларида амалиётга йўналтирилган ижодий ва технологик лойиҳаларни ишлаб чиқиш.

4. Ахборот технологиялари ва визуал материаллардан фойдаланиш орқали дарс самарадорлигини ошириш йўллари кўрсатиб бериш.

STEAM ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари

Интеграцияланган таълим:

Барча фанларни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганиш имкониятини беради. Масалан, ўзбек тили дарсларида адабий матнни таҳлил қилиш жараёнида ахборот технологиялари ёрдамида инфографика яратиш ёки матнга визуал илова қилиш мумкин.

Ижодий ёндашув:

Ўқувчилар ижодий вазифаларни бажариш орқали ўз билимини мустақил бойитади. Масалан, улар ўзбек адабиёти бўйича эссе ёзиш ёки китоб қаҳрамонлари учун визуал тақдимотлар тайёрлаш мумкин.

Муаммоли фикрлашни ривожлантириш:

STEAM технологиялари муаммоларни таҳлил қилиш ва уларни ечишга қаратилган. Ўзбек адабиётидаги тарихий ва ижтимоий масалаларни муҳокама қилиш орқали талабалар танқидий фикрлай олишни ўрганадилар.

Технологик имкониятлардан фойдаланиш:

Электрон платформалар, интерактив ўйинлар, анимациялар, инфографикалар STEAM ёндашувининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Ўзбек тили ва адабиёти дарсларида STEAM технологияларининг қўлланилиши

1. Ахборот технологиялари:

– Матнларни таҳлил қилишда электрон дастурлардан фойдаланиш.

– Дарсларда видеолавҳалар, интерактив материаллардан фойдаланиш.

– Масалан, “Навой асарларидаги ғоялар” мавзусида интерактив тест тайёрлаш.

2. Креатив вазифалар:

– Ўқувчиларга адабий асарларнинг қаҳрамонлари учун постерлар, визуал тақдимотлар

тайёрлаш топшириқлари бериш.

– Масалан, А. Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асари асосида қаҳрамонлар ўртасидаги муносабатларни график шаклда ифодалаш.

3. Лойиҳа фаолияти:

– Адабий асарларга асосланган ижодий лойиҳалар ишлаб чиқиш.

– Масалан, талабаларни гуруҳларга бўлиб, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди бўйича мультимедиа тақдироти тайёрлаш.

4. Муаммоли саволлар асосида ўрганиш:

– Масалан, “Алишер Навоий шеърларидаги асосий ғоялар ҳозирги замон учун қандай аҳамиятга эга?” каби саволлар орқали муҳокама ташкил қилиш.

– “Бобурнома” асарини ўрганишда китобий миниатюранинг роли қандай?

– А. Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг қаҳрамонлари ўртасидаги диадик ва триадик муносабатлар фожеа сабабларини англашда муҳим аҳамият касб этадими?

Далиллар ва илмий асослар

1. Джон Дьюи. «Таълимда тажриба»

Муаллиф таълимда тажриба ва технологияларнинг аҳамиятини таъкидлаб, улар ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини ривожлантиришда муҳим эканлигини айтади.

2. Ричард Барнетт. «Ижодий таълим: янги чегаралар»

Барнетт таъкидлашича, таълим жараёнида ижодий ёндашувдан фойдаланиш талабаларда янги ғояларни шакллантиради.

3. Каримов Т. «Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси»

Каримовнинг фикрича, адабий асарларни таҳлил қилиш жараёнида замонавий технологиялардан фойдаланиш ўқувчиларнинг қизиқишини оширади.

Хулоса ва таклифлар

STEAM ёндашуви таълим жараёнида ижодкорлик, технологик кўникмалар ва фанлараро алоқани ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбек тили ва адабиёти дарсларида ушбу ёндашувлар қўлланилиши:

– Ижодий вазифалар,

– Ахборот технологиялари

– Муаммоли фикрлаш усулларида фойдаланиш орқали дарс самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

1. STEM технологиялари бўйича махсус ўқув курсларини ташкил этиш.

2. Адабий материаллар учун электрон платформалар ва интерактив дастурлар ишлаб чиқиш.

3. Таълим жараёнида ижодий ва технологик вазифаларни кенг жорий этиш.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Барнетт. Р.Ижодий таълим: янги чегаралар.Т.: “Шарқ”,2019.

2. Дьюи А. Таълимда тажриба.Т.: “Шарқ”,2011.

3. Каримов Т. Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси.Т.: “Шарқ”,2010.

4. Абдуллаева Н. Инновацион таълим тизимида янги ёндашувлар.Т.: “Ўқитувчи”,2019.

5. Навоий А. «Хамса» — адабий асарлардан.Т.: “Шарқ”,2010.

6. https://www.researchgate.net/publication/349608205_STEAM_ta'lim_dasturi (PDF) STEAM ta'lim dasturi

7. <http://bilig.academiascience.org>

8. М:Образование, -2014. -152с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН ҮЗДІКСІЗ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Исмайлова А. Е. Исмайлова М. Е.

«Ж.А. Тәшенев атындағы университеті» АҚ, Шымкент қаласы,
Ismaylova_akerke@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақала мұғалімнің кәсіби дамуына байланысты ұғымдар шеңберін ашады, біліктілікті арттыру жүйесінде бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби өсуіне ықпал ету бағыттары туралы ақпарат береді.

Кілт сөздер: білім, білік, даму, кәсіби біліктілік

Аннотация: Данная статья раскрывает круг понятий, связанных с профессиональным развитием педагога, предоставляет информацию о направлениях содействия профессиональному росту учителя начальных классов в системе повышения квалификации.

Ключевые слова: образование, умения, развитие, профессиональная квалификация

Abstract: This article reveals the range of concepts related to the professional development of teachers and provides information on ways to promote professional development of primary school teachers in the training system.

Keywords: education, skills, development, professional qualifications

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің мақсатының бірі – әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастырылған және қоғам қажеттіліктеріне сай көп деңгейлі үздіксіз білім берудің ұлттық үлгісін қалыптастыру. Білім беру жүйесіндегі жаңашылдық үдерістердің жүзеге асуы-бұл білім беру жүйесінің дамуы, оны жаңарту мен тиімділігін арттырудың басты шарттары. Бүгінгі оқушы – дамушы жеке тұлға. Сондықтан білім беру ұйымдарында жүргізілетін оқу-тәрбие жұмыстарын жаңаша мазмұнға лайықтау, білім беру мақсатын – күтілетін нәтиже түрінде нақтылау, технологияландыру, ақпараттандыру, таңдаған бағдарына сай ғылыми-әдістемелік кешен мазмұнын жасау және жетілдіру, ұжымның жаңашылдық бағыттылығын қалыптастыру т.б. кезек күттірмейтін мәселе. Бұл мәселелерді табысты іске асырудың маңызды факторы – педагогикалық іс-әрекет.

Педагог қауымның білімін жетілдіруде біліктілік арттыру институттарының жүргізіп отырған жоспарлы жұмыстары өз нәтижелерін беріп келеді, дегенмен жоспарлы курстармен қатар курсаралық кезеңде бастауыш сынып мұғалімінің кәсіптік қызметі табысты жүзеге асыру үшін технологиялық, ақпараттық мәдениетті қалыптастыру арқылы ізденісі, өзін-өзі жетілдіруі, кәсіби біліктілігін арттыруы басты шарт.

Бүгінгі күн мұғалімнің біліктілігін арттыруды жалпықоғамдық мәселе ретінде қарастыру қажеттігі туған кезең. Себебі білімді тереңдету, молайту, жетілдіру, арттыру жеке басы үшін ғана емес, қазіргі қоғамға қажет әрекет деп қабылдауымыз керек. Бұл мұғалімнің өз қызметінде табысқа жетуін ғана көздемейді, оның аясын одан әлдеқайда кеңірек қарастырған жөн.

Еліміздің бүгінгі мен ертеңі өскелең ұрпақ еншісінде. Ал осы ұрпақты бүгінгі таңда жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары өз бетімен ізденуге қабілетті етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыны шығармашылыққа жетелеп, өздігінен білім алу. Бұл мұғалімнен терең біліктілікті қажет етеді. Себебі шығармашыл ұстаз ғана шығармашыл тұлғаны қалыптастыра алады. Бүгінгі қазақстандық мектептерге қоғамның қарқынды дамуына ілесе алатын, заман талабына сай ойлайтын, ғылыми-әдістемелік білімі жеткілікті, педагогика мен психологияны терең меңгерген ізденімпаз мұғалім қажет. Бұл мұғалімнің кәсіби шеберлігінен көрінеді. Басқаша айтқанда, білім беру үдерісі мұғалімнің дайындық деңгейі мен мамандық сапасына үлкен талап қояды. Ол мұғалімнің өзін-өзі дамуына, өзіндік білім алуына және өздігінен шығармашылық түрде қызметтерін іске асыруға мүмкіндік береді. Мұғалімнің кәсіби біліктілігі оның іс-әрекетінің тиімді

болуының теориялық және жалпы әдіснамалық негізі болып табылады. Мұғалімнің кәсіби білігі оның практикалық қызметінде іске асырылады, сондықтан ол, оның жалпы педагогикалық, әдістемелік біліктілігімен, дағдысымен тығыз байланысты. Сонымен қатар Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби біліктілігін үздіксіз жетілдіру – білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі. Қазіргі заман талабына сай мұғалімдер өз білімдері мен дағдыларын үнемі жаңартып, оқыту процесінде инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануы қажет. Бұл оқушылардың сапалы білім алуына және олардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Біліктілікті арттыру курстары арқылы мұғалімдерді оқытуда оқытушы жетекшілік, бағыт берушілік, ұйымдастырушылық, түзетушілік әрекеттерді атқаруы керек. Оқытушының осындай әрекетіне білім алушы мұғалімнің өзі де бойындағы бар білімін көрсете байланыс жасағанда ғана сапалы нәтижеге жетуге болады.

Мұғалімдердің өз білімдерін жүйелі көтеріп отырулары – олардың шығармашылықпен жұмыс істеуіне ықпал ететін негізгі фактор.

Орта білім беру саласындағы өзгерістермен бірге мұғалімдердің біліктілігін арттырудағы бағдарламалары да жаңарды. Жаңартылған білім беру мазмұнын ендіру бойынша курстарда оқыту «Назарбаев зияткерлік мектебі» ДББҰ-ы Педагогикалық шеберлік орталығы мен «Өрлеу» БАҰО» АҚ ұйымдастыруымен арнайы жасалған біліктілікті арттыру бағдарламаларымен жүзеге асырылып отыр. Мұғалімдер білім сапасын көтеру мақсатында түрлі жаңалықтарды мектеп өміріне енгізіп жүр. Жаңа заманның білімді ұрпақтарын тәрбиелеп оқытуда түрлі қиындықтар кездеседі. Соның жолдарын іздеуде көптеген іс- тәжірибелер жасалуда. Тәуелсіз ел тірегі- білімді ұрпақ десек – жаңа заманның басты мәселесі- білім беру, ғылымды дамыту. Қазіргі өмірдің өзінен туындап отырған талаптарды орындау, жаңашылдыққа жаршы болу үзіліссіз тәрбие негізінің бастау бұлағы – бастауыш білім беру сатысынан басталады.

Мұғалімнің өздігінен білім алуы – кәсіби дамудың маңызды аспектісі. Бұл үдеріс мұғалімнің өз пәні бойынша терең білім алуын, педагогикалық шеберлігін жетілдіруін және жаңа технологияларды меңгеруін қамтиды. Өздігінен білім алу арқылы мұғалімдер оқыту сапасын арттырып, оқушылардың қызығушылығын оята алады.

Әріптестермен тәжірибе алмасу мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал етеді. Бұл үдеріс семинарлар, конференциялар, шеберлік сыныптары арқылы жүзеге асады. Тәжірибе алмасу мұғалімдердің өзара ынтымақтастығын нығайтып, оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдерді енгізуге мүмкіндік береді .

Қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық технологияларды қолдану маңызды рөл атқарады. Мұғалімдер ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, интерактивті оқыту әдістерін пайдалану арқылы оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырады. Бұл оқыту процесінің тиімділігін жоғарылатады.

Жаңартылған бағдарламаның басты ерекшелігі: білімді, шығармашыл, бәсекелік қабілеті тұлға тәрбиелеу; білім беру процесін тұлғаға бағдарлау; бала өміріндегі білімнің жеке тұлғалық мәні; өзіндік дербес оқу қызметі, өмірлік тәжірибесі; педагогикалық қолдау мен қамқарлық көрсету және мұғалім мен оқушының ынтымақтастығы; оқушының жалпы жеке тұлғалық өсуі, дамуы және өзін-өзі дамытуы қамтылған. Жаңартылған бағдарламаның қолданыстағы бағдарламадан ерешеліктері баланың жан-жақты дамуына, өз пікірі мен ойын ашық жеткізуіне, әр адамға табиғатынан берілген, шығармашылық әлеуетін толық іске асыруына ықпал етеді.

Біз білімді оқушыға тыңдау, түсіну, ойлау, пайымдау, тұжырымдау, пікірлесу сияқты тілдік коммуникативтік біліктіліктерді оқушының өмірлік қажеттілігіне айналдыру үшін маңызы зор екеніне көз жеткіземіз.

• Бастауыш білім беру сатысында пәндерді оқыту барысында қолдандатын тиімді жаңаша әдіс-тәсілдерді меңгерту.

• Мұғалімдердің іскерлігін, ізденісін туғызып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашу.

• Критериалды бағалау жүйесін еңгізу тұрғысынан мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіру

• Жаңа әдіс тәсілдерді пайдалана отырып оқушылардың білім сапасын арттыру.

• Оқушының білім алу үдерісіне белсене қатысуын қалыптастыру.

Мұғалімдердің кәсіби қауымдастықтарға қатысуы олардың біліктілігін арттыруға септігін тигізеді. Бұл қауымдастықтар мұғалімдерге өз тәжірибелерімен бөлісуге, жаңа идеялар мен әдістемелерді талқылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кәсіби қауымдастықтар мұғалімдердің мотивациясын арттырып, олардың кәсіби өсуіне жағдай жасайды.

Білім беру үдерісін ұйымдастырудың басты ерекшелігі білім беру мен тәрбиенің бірлігі болып табылады. Курстың 1-4-күндері жаңартылған білім беру бағдарламасына және оның құрылымына қысқаша шолу, оны тиімді іске асыру үшін қажетті педагогикалық тәсілдер және критериалды бағалау жүйесі тренингарқылы мұғалімінің іс әрекеті ұйымдастырылды. 5-15-күндері білім беру бағдарламасының пәндік аспектілері (белсенді және тәжірибелік), ықшам сабақтар, өзіндік рефлексия және метатанымдық тапсырмаларды тиімді әдістерді пайдалана отырып мұғалімдер өздерінің іс-тәжірибесімен бөліседі. Курсты өткізу барысында мұғалімдер электронды және баспадан шығарылған барлық әдістемелік құралдармен қамтамасыз етіліп, интерактивті әдістер, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңінен қолдануда. Оқу бағдарламасы мен сабақ жоспарларын егжей-тегжейлі талдауға, ортақ ой шығаруға іс-тәжірибе алмасуға, әр сабақтың соңында тренер мұғалімдерге жаңартылған білім беру бағдарламасын түсіну жәйлы өзін-өзі бағамдау нысанын тотырылып, кері байланыс жүргізеді. Мұғалімнің өзін-өзі бағамдау нысаны тренер мұғалімдерге бүгінгі сабақта не ұнады? Үйренгенің ішінен өзінің тәжірибеңізде нені қолданады, сабақта түсінбеген мәселелер болды ма? Оны қалай пысықтағысы келеді? үйренгендердің ішінен не айтарлықтай құнды деген сұрақтарға жауап бере отырып мұғалімдерге қосымша әдістемелік көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Әр тренер мұғалімдердің теория мен тәжірибені ұштастыруға, мұғалімінің өз әрекеттерін жоспарлай және ұйымдастыра білуге, мұғалім оқу материалдарын оқушыға дайын күйінде бермей, оқушымен бірлесіп, сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде болуы, ал оқушы үшін білімді өздігінен жан-жақты ізденуі, мәселені анықтай алуы, өзіндік тұжырым жасай алуы, өзінің іс-әрекетіне баға беруге дағдылануы, сыни ақпараттарды өз бетімен тауып, талдап, дәлелдей алуына, белгілі бір деңгейде пікірталасты жүргізе білу қабілеттерін дамытуға аса назар аударылады. Сонымен қатар, кафедра оқытушылары мұғалімдердің кәсіби шеберлігін дамыту мақсатында төменгідей жұмыстар атқаруда:

1) бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби проблемаларын анықтау мақсатында зерттеулер жүргізу;

2) тәжірибе алмасу және «Назарбаев Зияткерлік мектептер» үздік практикаларын енгізу мақсатында педагог кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесінің басқа ұйымдармен ынтымақтастығын дамыту;

3) мұғалімнің үздіксіз кәсіби дамуы үшін жағдай жасау;

4) оқыту материалдарының теориялық және практикалық мазмұнының және педагогтарды оқыту нәтижелерінің мониторингі негізінде педагогтардың біліктілігін арттыруға арналған білім беру бағдарламалары мен оқу материалдарын әзірлеу және сараптамасын жүргізуге, өзінің педагогикалық тәжірибесін кеңінен таратуға жаңашыл педагогтарды тарту.

Қорыта айтқанда, бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби біліктілігін үздіксіз жетілдіру – білім беру сапасын арттырудың негізгі шарттарының бірі. Біліктілікті арттыру курстары, өздігінен білім алу, тәжірибе алмасу, инновациялық технологияларды қолдану және кәсіби қауымдастықтарға қатысу мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал етеді.

Сондықтан, мұғалімдер осы әдістерді тиімді пайдаланып, өз біліктіліктерін үнемі жетілдіріп отыруы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жайтапова А.А. Моделирование и мониторинг профессионального роста учителей в системе повышения квалификации: учебное пособие — Алматы: РИПКСО, 2006 — С.4.
2. Жаңа мазмұнды білім беру ісін жүзеге асырудағы біліктілікті арттыру жүйесінің рөлі Б.А. Әлмұхамбетов // Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы //Справочник образовательного учреждения. — 2007-№1. — С. 23-28
3. Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін дамыту. Қазақстандық өңіраралық біліктілікті арттыру орталығы, 2023.
4. Бастауыш сынып пәндерінің қиын тақырыптарын меңгерту аясында бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін дамыту. Республикалық ғылыми әдістемелік, педагогикалық біліктілікті арттыру орталығы, 2023.
5. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Ziatker.kz, 2023.
6. Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби біліктілігін үздіксіз жетілдіру жолдары. Білім айнасы газеті, 2023.
7. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері. Academia.edu, 2023.
8. Бастауыш білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін дамыту. Қазақстандық өңіраралық біліктілікті арттыру орталығы, 2023.
9. Бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігінің 2024-2025 оқу жылына арналған құжаттары. Ust.kz, 2024.
10. Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін арттыру. Martebe.kz, 2020.

БАСКЕТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ДАМУ ЖЫЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЙЫН ТЕХНИКАСЫ

Исмайл Б.К. – оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы.
Bagdat1981@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада баскетбол ойынын дамытудың жылдар мен муниципалды технологиялары қарастырылады

Аннотация. В данной статье рассматривается лет и муниципальных технологий развития баскетбольной игры.

Кілт сөздер: спорттық ойындар, дене шынықтыру, күш пен шыдамдылық

Ключевые слова: игры, физическая культура, сила и терпение

Abstract. This article examines the years and municipal basketball game development technologies

Keywords: sports games, physical education, strength and patience.

Баскетбол ойыны 1981 жылы шыға бастады. Алғашында бұл ойынды командадағы ойыншылар допты сақиналы торқалта, себетке доп түсіруі қажет болатын. Себет жерден кем дегенде 3 метр биіктікте орнатылады. Тор қалтаны жақын жерден дәлдесе 2 ұпай беріледі. Ал егер доп 6,25 метрден сәтті лақтырылса онда ұпай саны бірден 3-ке көбейеді. Бір матч 20 минуттық үш кезеңнен тұрады. Осы аралықта ойында есеп тең болып тұрса, төреші тарапынан қосымша уақыт қосылады. Кәсіби терминде мұны «Овертайм» деп атайды. Баскетболдың отаны Америка Құрама Штаттары болып есептеледі. Алғашқы ойын 1891 жылы Массачусетс штатының Спрингфилд қаласында құрылған Христиан жастар қауымдастығының оқу жаттығу орталығында ұйымдастырылған. Сол кезде Канададан қоныс тепкен жас мұғалім, доктор Дисеймс Нейсмит гимнастика түрін ары қарай жетілдіру мақсатында жаңа ойын түрін ойлап тауыпты деседі.

Баскетболдың этимологиясы (basket – себет, ball – доп) – деп жіктеледі. Алғашында ойынды футбол добымен өткізген. Арада бір жыл өткен соң Джеймс Нейсмит арнайы доппен қоса, баскетболдың алғашқы 13 ережесін ойлап тапқан.

1893 жылы баскетболға қызығушылар саны бірден көбейген. Ал 1894 жылы жаңа ойынға қызығып, әуестенушілер айтарлықтай артқан [1].

Сол кездері АҚШ–та алғаш рет ресми ережелер тіркелімге алынды. АҚШ-тан бастау алған баскетбол ойыны бірте-бірте Шығыс елдеріне таралды. Атап айтар болсақ, Жапония, Қытай, Филиппин, солай-солай Еуропа елдеріне, Оңтүстік Америкаға бет алды. Араға он жыл салып АҚШ-тың Сент-Луис аумағында американдықтардың қолдауымен бірнеше қаладан құралған командааралық турнир өтті. Сондай-ақ баскетбол 1924, 1928 жылдары олимпиада бағдарламасынан орын алды.

Жиырмасыншы жылдары алғашқы халықаралық кездесулер ұйымдастыра бастаған ұлттық баскетбол федерациялары жұмыс жасады. Осылайша, 1919 жылы АҚШ, Италия мен Францияның әскери командалары арасында турнир өткізілді.

1923 жылы Францияда әйелдер арасындағы халықаралық кездесу тұсауын кесті. Оған Англия, Италия, АҚШ-тың командалары қатысқан. 1932 жылы Халықаралық баскетбол федерациясы (ФИФА) құрылды.

ФИФА-ның алғашқы құрамына 8 мемлекет енді. Атап айтса, Аргентина, Грекия, Италия, Латвия, Португалия, Румыния, Швеция, Чехословакия. 1935 жылы халықаралық Олимпиадалық комитет баскетболды олимпиада ойындары қатарына қосу жөнінде шешім шығарды. 1936 жылы Берлинде өткен олимпиада ойындары аясында баскетболдың бағдарламасы дайындалды. Онда аталмыш ойын түрін ойлап тапқан азамат Д. Нейсмит доданың құрметті қонағы болды. Теннис алаңында өткен матчқа 21 ел қатысты. Олимпиада

өтіп жатқан кезде ФИБА-ның алғашқы конгресі өтті. Онда халықаралық ойынның ортақ ережелері айқындалды[2].

Ресейде баскетбол 1906 жылы қалыптасты. Сол жылдары Петербор қаласында "Маяк" қауымдастығы жұмыс істеген. Қауымдастықтың гимнаст шеберлері алғаш рет баскетбол командасын құрып, кейіннен "Богатырь" қоғамына айналған. Алайда, 1917 жылы орнаған Қазан төңкерісіне дейін баскетбол ойыны тек сол кездегі Ресей астанасы – Петерборда ғана танылған. 20 жылдары бұл ойын қарқынды дамыды. Бастапқыда әскери мектептерде жаттықтырылған еді. Көп ұзамай Мәскеу институты баскетболды денешынықтыру факультетінің бағдарламасына енгізілді. Бұл оқу ошағының түлектері кәсіби баскетболшы атанды. Ресей құрамасы алғаш рет 1923 жылы Бүкілодақтық денешынықтыру мерекесіне орай кездесу өткізді. Дәл осы кезде КСРО құрыла бастаған еді.

КСРО-ның екінші біріншілігі 1924 жылы өткізілді. Ал, 1934 жылдан бастап КСРО-да баскетбол спартакиадасы өткізіліп тұрады.

1946 жылы ФИБА шеңберінде жалпы одақтық баскетбол секциясы қабылданып, бір жыл өткен соң ерлер командасы Еуропа біріншілігінде бақ сынап, чемпион атанды. Ал, баскетболдан әйелдер құрамасынан олимпиадалық ойын 1976 жылы сарапқа салынды. Олимпиадалық ойынның чемпиондары төмендегідей: 1976 ж. – КСРО, 1980 ж. – КСРО, 1984 ж. – АҚШ, 1988 ж. – АҚШ, 1992 ж. – Тәуелсіз достастық мемлекеттерінің құрама командасы, 1996 ж. – АҚШ.

Әлем бойынша АҚШ спортшылары мықты баскетболшылар деп саналады. Олар 1936 жылдан бері өткізіліп келе жатқан барлық олимпиада ойындарында жеңімпаз атанған. Соңғы жылдары ұтылыс тапқан тұстары саусақпен санаралықтай. Мәселен, 1987, 1988, 1990 және 1991, 1992 жылдары американдық ойыншылары сәтсіз ойын көрсетіп, ұтылыс тапқан. 1992 жылы олимпиада ойындарына тек білікті спортшылардан жасақталған ұлттық баскетбол қауымдастығы шеңберінде алғаш рет ұжымдық құрама құрылды. Бұл Америкада «Dream Team», «ұжымдық арман» деп аталған. Оның құрамында Барселон ойындарында 40 ұпайдан жинап, жеңімпаз атанған Майкл Джордан, Мэджик Джонсон, Чарльз Баркли және Ларри Берд алынды. Олар 1994 жылы әлем чемпионатында, 1996 жылы Атланта олимпиадасында тұғырдан көрінді.

Ал, АҚШ-тың әйелдерден құралған баскетбол командасы 1992 жылғы сәтсіздіктен кейін, олимпиадалық чемпион атағын 1996 жылы қайтарып алды. Сол кездері АҚШ–та алғаш рет ресми ережелер тіркелімге алынды. АҚШ-тан бастау алған баскетбол ойыны бірте-бірте Шығыс елдеріне таралды. Атап айтар болсақ, Жапония, Қытай, Филиппин, солай-солай Еуропа елдеріне, Оңтүстік Америкаға бет алды. Араға он жыл салып АҚШ-тың Сент-Луис аумағында американдықтардың қолдауымен бірнеше қаладан құралған командааралық турнир өтті. Сондай-ақ баскетбол 1924, 1928 жылдары олимпиада бағдарламасынан орын алды.

Жиырмамыншы жылдары алғашқы халықаралық кездесулер ұйымдастыра бастаған ұлттық баскетбол федерациялары жұмыс жасады. Осылайша, 1919 жылы АҚШ, Италия мен Францияның әскери командалары арасында турнир өткізілді [3].

1923 жылы Францияда әйелдер арасындағы халықаралық кездесу тұсауын кесті. Оған Англия, Италия, АҚШ-тың командалары қатысқан. 1932 жылы Халықаралық баскетбол федерациясы (ФИВА) құрылды.

ФИБА-ның алғашқы құрамына 8 мемлекет енді. Атап айтса, Аргентина, Грекия, Италия, Латвия, Португалия, Румыния, Швеция, Чехословакия. 1935 жылы халықаралық Олимпиадалық комитет баскетболды олимпиада ойындары қатарына қосу жөнінде шешім шығарды. 1936 жылы Берлинде өткен олимпиада ойындары аясында баскетболдың бағдарламасы дайындалды. Онда аталмыш ойын түрін ойлап тапқан азамат Д. Нейсм доданың құрметті қонағы болды. Теннис алаңында өткен матчқа 21 ел қатысты. Олимпиада өтіп жатқан кезде ФИБА-ның алғашқы конгресі өтті. Онда халықаралық ойынның ортақ ережелері айқындалды.

Ресейде баскетбол 1906 жылы қалыптасты. Сол жылдары Петербор қаласында "Маяк" қауымдастығы жұмыс істеген. Қауымдастықтың гимнаст шеберлері алғаш рет баскетбол командасын құрып, кейіннен "Богатырь" қоғамына айналған. Алайда, 1917 жылы орнаған Қазан төңкерісіне дейін баскетбол ойыны тек сол кездегі Ресей астанасы – Петерборда ғана танылған. Ал, 20 жылдары бұл ойын қарқынды дамыды. Бастапқыда әскери мектептерде жаттықтырылған еді. Көп ұзамай Мәскеу институты баскетболды денешынықтыру факультетінің бағдарламасына енгізілді. Бұл оқу ошағының түлектері кәсіби баскетболшы атанды. Ресей құрамасы алғаш рет 1923 жылы Бүкілодақтық денешынықтыру мерекесіне орай кездесу өткізді. Сәл осы кезде КСРО құрыла бастаған еді.

КСРО-ның екінші біріншілігі 1924 жылы өткізілді. Ал, 1934 жылдан бастап КСРО-да баскетбол спартакиадасы өткізіліп тұрады.

Әлем бойынша АҚШ-тың спортшылары мықты баскетболшылар деп саналады. Олар 1936 жылдан бері өткізіліп келе жатқан барлық олимпиада ойындарында жеңімпаз атанған. Ал, соңғы жылдары ұтылыс тапқан тұстары саусақпен санаралықтай. Мәселен, 1987, 1988, 1990 және 1991, 1992 жылдары америка ойыншылары сәтсіз ойын көрсетіп, ұтылыс тапқан [4].

1992 жылы олимпиада ойындарына тек білікті спортшылардан жасақталған ұлттық баскетбол қауымдастығы шеңберінде алғаш рет ұжымдық құрама құрылды. Бұл Америкада «Dream Team», «ұжымдық арман» деп аталған. Оның құрамында Барселон ойындарында 40 ұпайдан жинап, жеңімпаз атанған Майкл Джордан, Мэдрик Джонсон, Чарльз Баркли және Ларри Берд алынды. Олар 1994 жылы әлем чемпионатында, 1996 жылы Атланта олимпиадасында тұғырдан көрінді.

Ал, АҚШ-тың әйелдерден құралған баскетбол командасы 1992 жылғы сәтсіздіктен кейін, олимпиадалық чемпион атағын 1996 жылы қайтарып алды.

Баскетболдың жас шебері күнделікті киімге де мән беруі керек. Жеңіл, ыңғайлы әрі жылы спорт киімдері адамды сымбатты әрі әдемі етіп керсетеді. Баскетболшыларды дайындаудың қазіргі жүйесі спортшыдан жан-жақты шыныққан, жұмыс қабілеті жоғары, денсаулығы мықты жас баскетболшыларды талап етеді. Ал оларға сабақ беруге жоғары білімді, маман жаттықтырушылар қажет. Дене тәрбиесі мамандарын дайындайтын жоғары оқу орындарында мамандықтан, спорт шеберлігін жетілдірудің, кәсіптік-педагогикалық тәжірибе бойынша арнайы сабақ көлемдері берілетіндігі айтылған.

Болашақ жаттықтырушы баскетболшыларды дайындауды басқара білуі қажет. Олар оқушылардың мінезін анықтап, оған белгілі баға беруге үйренеді және оны жетілдіру жолдарын іздейді.

Спорт киімдерін сатуға арналған сөмкені қажеттерге, мысалы азық-түлік тасуға, моншаға, бассейнге баруға пайдалануға болмайды.

Баскетболшы – әрқашанда мәдениетті адам. Қандай спорт түрі болса да, жан-жақты дайындықсыз спортшы биік көрсеткіштерге жете алмайды. Тән жұмыс істеуге неғұрлым қабілетті болса, ол соғұрлым жаттығу кезіндегі жұмысқа шыдамды, төзімді келеді. Әсіресе күш пен төзім, шыдам мен жігер қатар сыналатын баскетболда осындай дайындықсыз төзімдер және әдістерді шеберлікпен көрсету мүмкін емес [5].

Әрбір жаттықтырушы өзінің шәкіртінің әзірлігінің жан-жақты болғандығын, жаттығу кезеңінің барлық жолында оған ерекше көңіл бөлуін қамтамасыз етуге міндетті. Спортшының шеберлік деңгейі өскен сайын оның жан-жақты әзірлігі де ерекшеленуге тиіс.

Баскетболшылардың бойындағы күш, шыдамдылық, шапшаңдылық, ептілік сияқты тағы да басқа толып жатқан қасиеттері ерекше орын алатындығы көрсетілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Линденберг Ф. Баскетбол: игра и обучение. - М.: Физкультура и спорт, 1998.
2. Бондарь А.Н. Учись играть в баскетбол. - Минск, 1986

3. Гомельский А.Я. Баскетбол: секреты мастерства: 1000 баскетбольных упражнений. - М., 1997
4. Грасис А.М. Методика подготовки баскетболистов разрядников. - М.: Физкультура и спорт, 1998.
5. Грасис А.М. Специальные упражнения баскетболистов. - М.: Физкультура и спорт, 1997.

СПОРТ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Талдыбек С.Е. – оқытушы,
«Ж.А. Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы
Sunkar_07@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада спорт мектептеріндегі жұмыстың ұйымдастырушылық-әдістемелік ерекшеліктері

Кілт сөздер: мектептегі спорттық сабақтар мектеп қызметкерлерін бастауыш оқыту секциялары мен топтарында өткізіледі.

Аннотация. Организационно-методические особенности работы в спортивных школах

Ключевые слова: Спортивные занятия в школе проводятся в секциях и группах начального обучения персонала школы

Abstract. Organizational and methodological features of work in sports schools

Keywords: sports activities in the school are held in sections and groups of primary education of school personnel.

Балалармен жұмыс істеудің ұйымдастырылған түрлері. Ғылымға сүйенсек, 7-8 жастан бастап-ақ баскетболмен шұғылдануға болады. Бірінші топқа жалпы білім беретін мектептер, кәсіптік мектептер, техникумдар мен ЖОО жатады, онда спорттың бұл түрі дене тәрбиесі бағдарламасына ендірілген.

Мектептегі спорт жұмыстары мектеп ұжымының секциялары мен алғашқы дайындық топтарында жүргізіледі. Олардың міндеттеріне балаларды сабаққа жүйелі тартумен қатар оларға ойынның алғашқы дағдыларын меңгертуде және дарынды балаларды БЖСМ-де шұғылдануға таңдау кіреді.

Балалар мен жасөспірімдер тобымен жұмыс жасау ерекшеліктері.

Жас баскетболшыларды дайындауда өскелең ағзаның физиологиялық ерекшеліктері мен дайындық міндеттерін осы ерекшеліктерге сәйкестендіруге негізделеді.

Негізгі дағды мен білікті қалыптастырумен сәйкестендіріп, дене және қызметтік дайындықтың дұрыс әрі дер кезінде негізін қалау жоғары спорт нәтижелеріне жеткізетін жұмыстарды жүргізуге көмектеседі.

Мына жағдайларды ескеру қажет:

1) Жасына қарай бала ағзасы өзгеріп отырады. Бұл өзгерістер сан жағынан да (салмағы, бойы) сапа жағынан да әсер етеді. Сондықтан балаларға үлкендерге қоятындай емес, талаптардың көлемін азайтып, оларды баланың жасына лайықтап беру қажет.

2) Бала ағзасының дамуы үздіксіз әрі әрқалыпта жүреді. Белгілі бір кезеңдерде түбегейлі өзгерістер болады (өсу екпіні мен процестеріне қарай бойдың, бұлшықет салмағының өсуі, мүшелер мен жүйелердің дамуы түрлі жас кезеңдерінде әртүрлі). Мысалы, жыныстық жетілу кезеңі ұлдарға қарағанда қыздарда ерте болады; 11-13 жаста қыздар бой мен салмақ жағынан ұлдардан озып кетеді; ұлдарда бұлшықет күші 13-14 жаста, қыздарда 11-12 жаста қарқынды дамиды.

3) Балалардың дене сапаларының даму қарқыны мен басқа да қабілеттері белгілі бір кезеңдерге сәйкес келеді. Нәтижесінде белгілі бір дене сапалары мен басқа да қасиеттерін дамыту үшін қолайлы алғы шарт жасауға болады. Жауап беру шапшаңдығы, мысалы, 15-жасқа дейін дамиды, жоғары жылдамдықты арттыру 13-14 жаста барынша қарқынды жүргізіледі. Биікке секіруден жоғары нәтижелерге өсу ұлдарда 9-13 жаста байқалып, сосын бұл тұрақталады, ал бұл 15 жастан соң уақытша төмендейді.

4) Қимылдың әрбір түрінде ұлдар мен қыздардың жас ерекшелігі топтарына қарай көрсеткіші де әртүрлі. Сондықтан жас ерекшелігі дамуына қарай құрылған алғы шарттарды ескеру қажет.

5) Әрбір ағза жеке дамитынын есте ұстаған жөн. Күнтізбелік, құжаттың жасымен қатар, дене дамуы деңгейін, қимыл мүмкіндіктерін, жыныстық жетілу деңгейін, т.б. сипаттайтын биологиялық жасын да ескеру қажеттігі ұсынылады. Күнтізбелік жасы биологиялық жасымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Балалардың, жасөспірімдер мен жігіттердің жас-жыныстық жалпы сипаттамасы.

Жас-жыныстық ерекшеліктері есебі жұмыс әдістері мен құралдарын таңдауға мүмкіндік береді. Дайындықты қалыптастырудың барлығы табиғи жасының дамуынан туындаған алғы шарттарды қате пайдалану тәрізді денсаулық жағдайын бұзып қана қоймай, жасы толған кезде жоғары нәтижеге жету үшін болатын мүмкіндіктерді төмендетеді.

Адамның туылған сәтінен бастап, оның биологиялық толысуына дейін 20-24 жыл өтеді, оның барысында күрделі морфологиялық және психологиялық даму жүреді. Сипаттық ерекшеліктері белгілі бір мөлшерде түрлі жас ерекшеліктерімен баскетбол бойынша жұмыс әдістемесін анықтайды.

Дене сапасын тәрбиелеуге арналған биологиялық алғы-шарттар бір мезгілде құрылмайды. Қайсы бір сапаның педагогикалық ықпал арқылы жедел даму кезеңдерінде оларды арттыру қарқынына жетуге болады. Жаттықтыру ықпалы құралдарын қате таңдау кері нәтиже беруі мүмкін. Мұнда пубертаттық кезең ерекшеліктерін ескерген жөн. Бұл уақытта бүкіл ағза жүйелері қарқынды дамып, қайта құрылады. Бұл сыртқы көрінісінде ең алдымен бой өсуінен байқалады, ол дәлдікті уақытша нашарлатады. Бойы ұзын жасөспірімдер өз қатарларынан қызметтік қабілетімен ерекшеленбейді. Керісінше, кейде оларда жүрек-тамыр жүйесінің көрсеткіштері мөлшерінен ауытқуы жиі байқалады. Жыныстық жетілу кезеңіндегі барлық дене сапаларының даму қарқыны ерекше, ал жаттықтыру әсерінен, мысалы, күш пен төзімділік көрсеткіштері 2-2,5 есеге артады.

Сондықтан да БЖСМ баскетболшысының дайындығы осы бағдарламада келтірілген мөлшерлік талаптарға сәйкес жүргізілуі өте маңызды.

Алғашқы дайындық.

Бұл топтардағы жұмыстың негізгі принциптері - оқушыларды жан-жақты дайындау. Осыдан келіп, алғашқы дайындық топтарының бірінші және екінші жылғы сабақтарында мына міндеттер атқарылуы тиіс:

1. Денсаулықты нығайту дене дамуына, жан-жақты дене дайындығына «Сөреге дайын бол», «Барлығы сөреде»-I және II дәрежелі БГТО кешенінің мөлшерін тапсыруға жәрдемдейді;

2. Ойын дағдыларын табысты меңгеру үшін қажетті арнайы сапаларды тәрбиелеу (қимыл дәлдігі, шапшаңдық, иілгіштік, ептілік, өзгермелі жағдайды бағдарлау қабілеті, жылдамдық-күш сапасы);

3. Тірек-қимыл жүйесін нығайту;

4. Ауысу мен тұрыстық, допты қағып алу, беру, жүргізу, шығыршыққа салу әдістерінің негіздеріне оқыту;

5. Қорғаныс пен шабуылдағы тәсілдік қимылдарға бастапқы оқыту.

6. Дайындық түрлері бойынша мөлшерлік талаптарды орындау;

7. Баскетбол ережелері мен баскетболға қатысуға тұрақты қызығушылығына сай жарыс іс-әрекетінің дағдыларын сіңіру;

8. Баскетболмен шұғылдануға қабілетті балаларды алғашқы іріктеу.

Осы міндеттерге сәйкес жоспарлау құжаттарын жасауда оқу мерзімін бөлу жүргізіледі.

Алғашқы дайындық бағдарламасының негізгі бағыты – оқушылар. Ол жас спортшыларды кең тараған тәсілдік-әдістік құралдарға табысты оқыту арнайы дене дайындығының жоғарғы деңгейіне жету үшін алғы шарттар негізделген. Баскетболдан

спорт мектептері жұмыстарының негізгі көрсеткіштері – әр жылдың соңында оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын бағдарламалық талаптарды орындау.

Бірінші жылдағы дене дайындығы баланы жан-жақты дамытуға негізделген, ол бұдан кейінгі жұмыстарда сабаққа тұрақты қызығушылығын қалыптастыруға көмектесетін, қажетті ойын дағдылары мен өнерін меңгеруге жол ашады.

Бұл кезеңде жүргізілген жұмыстар сауықтыру бағытында жүргізіліп, сымбатты қалыптастыруға, сезіле мүшелері мен ағзаның буын жүйелерінің қызметін жетілдіруге жәрдемдесуі тиіс.

Дайындық құралдарын таңдағанда ең бастысы оның ағзаға жан-жақты әсерлілігі болуы тиіс. Таңдаған құралды кең өзгертіп қолдану қажет. Акробатикалық және гимнастикалық жаттығуларға, жеңіл атлетикаға, түрлі ойындарға көп көңіл аудару керек. Сабақта доппен ойналатын жаттығуларға ерекше орын бөлінеді. Олардың міндеті – тек денені дамыту емес, сондай-ақ допты игере білу, өзінің доппен әрекетін уақытпен және кеңістікпен сәйкестендіре білу. Баскетболшының дайындығының өсу мөлшеріне қарай бұл қабілет үлкен маңызға ие болады.

Балаларды әдістік дайындаудың негізгі міндеттері негізгі әдістік амалдарды меңгеру болып табылады: ауысу, тоқтату, бұрылу, допты қағып алу, беру, салу, жүргізу. Оларды оқыту орындаудың негізгі әдістерін меңгеру негізінде жүргізіледі. Бұның негізінде оқушылар болашақта әдістік амалдардың барлығын меңгере алатын база құрылады.

Әдістік дайындық негізінде – өтілген әдістерді ауысудың түрлі әдістерімен және бір-бірімен үйлестіре орындау қабілетін тәрбиелеу (бүгіру, бірізді кадамалау, секіру, т.б.). Бұл үйлесімдер бір мезгілде бірізді әдістердің көп санын қарастырмауы тиіс.

Тәсілдік дайындықтың негізгі міндеттері – үйренген әдістік амалдармен байланысты жеке іс-әрекетті мектептегі тәсілдік ойлау мен тәсілдік қимыл негізінде құрылатын қабілеттерді қалыптастыру мен дамыту.

Мұнда зейінді, жағдайды көзбен есте сақтау; уақыт пен кеңістікті бағдарлауды дамыту қажет.

Тек арнайы жаттығуларды емес, қозғалыс ойындарын да кең қолданады. Жаттығуларда лайық дайындықтан соң ойын әдісін пайдалану қажет.

Бұл сатыдағы ойын дайындығының міндеті – жас баскетболшылардың дене, әдістік, тәсілдік дайындықтарына едәуір ықпал ету. Негізгі құралдары сәйкес әдісті пайдаланумен жалпы дайындық жаттығулары мен ережелері жеңілдетілген ойындар, сонымен қатар мини-баскетбол болып табылады.

Алғашқы дайындық топтарындағы оқытудың екінші жылы біріншісінің қисынды жалғасы болып табылады. Онда да дене және әдістік дайындыққа баса назар аударылады: белгілі спортшыларды іріктеу жүргізіледі. Алайда екінші жылы дене дайындығына берілетін уақыт азайтылып, тәсілдік және ойын дайындығына бөлінетін сағат саны көбейеді.

Үйренген тәсілдік іс-әрекеттермен әдісік дағды қоры едәуір артады. Ойын саны көбейеді.

Оқу-жаттықтыру топтарындағы дайындық.

Оқу-жаттықтыру топтарындағы жұмыстың негізгі принциптері – дайындықтың ойын ерекшелігінің сипаттарына сәйкес жан-жақтылығы (қызметі бойынша).

Бұл кезеңдегі дайындық міндеттері:

1. Оқушылардың денсаулығын нығайту мен ағзасын шынықтыру, жалпы дене дайындығының деңгейін арттыру, «батылдар мен ептілер» және «спорттық ауысым» - III және IV дәрежелі БГТО мөлшерін тапсыру.

2. Әдіс пен тәсілді жетілдіруге қажетті арнайы қабілетті дамыту.

3. Әдіс пен тәсілдің негіздерін жақсы меңгеру.

4. Әрбір оқушының командадағы ойын қызметін анықтау, осы арқылы дайындықты тұлғаландыру.

5. Жаттықтыру сабақтарын жарыс тәртібіне жақындату командалық қимыл тәсілдерінің негіздерін меңгеру және жарыс әрекетінің дағдыларын тәрбиелеу (баскетболдан)ү

6. Күнделік жүргізу, ойынды жазып жүру жүйесіне алынған мәліметтерді талдау дағдыларына баулу.

7. Баскетболдан жарыс ұйымдастыру мен өткізу дағдыларын игеру.

8. Дайындық түрлері бойынша мөлшерлік талаптар мен спорт дәрежесінің мөлшерлемесін орындау.

Жалпы дене дайындығының көлемін азайту нәтижесінде оқу-жаттықтыру топтарында тәсілдік және ойын дайындығының көлемі артады. Сол арқылы бұл жастағы дайындықтың негізгі міндеті балаларды спорт қимылдарына баулу болып табылады. Бұл саты болашақ баскетбол шеберін дайындау тұрғысынан алып қарағанда ең маңыздысы болып табылады, сондықтан жас-жыныс дамуымен туындайтын алғышарттар қимыл дағдысы мен өнерін қалыптастыру, жеке қабілеттерімен бейімділігін анықтауда кең мүмкіндіктер береді.

Бұл кезеңдегі дене дайындығы 10-11 жастағы балаларды дайындаудан көп ерекшеленбейді. Оқытушы алдында ұқсас міндеттер қойылады, бірақ мүмкіндіктері кең, яғни бұл жастағы балалардың орталық жүйке жүйесінің жоғарғы бөліктері белсенді жұмыс істейді, ол күрделі жаттығуларды үлкен көлемде және үлкен қарқынмен қолданумен жан-жақты жұмыс жүргізуге мүмкіндік беретін көптеген жүйке байланыстарының түзілуіне көмектеседі.

Негізінен арнайы дене сапаларын қалыптастыруға көңіл аударылады. Бұл жаста шапшаңдық пен жылдамдық күш сапаларын дамытуға арналған алғышарттар қолайлы.

Жасөспірімдерге күш жаттығуларын жүктегенде абай болу керек. Балалармен жұмыс істегенде «Бас тартқанға дейін» әдісті жүстемесі қолданылмайды. Қайталау әдістерін қолданған дұрыс. Жүктеме қуатын жартысына дейін азайтқанда оның ағзаға әсері тиімді болып, жасөспірімдердің жұмыс қабілеті ересектердің көрсеткішіне жақындайды.

Әсіресе бұл жастағы қыздардың дене дайындығы әдісіне басты көңіл аудару керек. Ағзадағы нейтроэндокриндік қатынастардың биологиялық қайта құрылуы негізгі дене сапаларының өсу қарқынына ықпал етеді.

Бұл жастағы қыздарға жаттықтыру барысын қарқынды ету дұрыс емес екені белгілі. Дене дайындығын ойын қимылдарының ерекшелігіне сәйкес жүргізу қажет. Оның жылдық айналымдағы көлемі 30% -дан кем емес, мұнда лайық ықпалдар әдісі қолданылады.

Орталық жүйке жүйесі процесінің белсендірілуі, көптеген жүйке талшықтарының түзілуі, сондай-ақ бұл жастағы тежеуіне реакциялардың біршама тұрақтылығы күрделі әдіс амалдары мен олардың үйлесімдерін көптеп үйренуге мүмкіндік береді. Сәйкес жағдайда белсенді қарсы қимылдағы әдістер үшін алғы шарттар пайда болады.

Әдіспен жұмыс жасағанда қимыл дәл әрі әсерлі болғанына мұқият назар салып, күрделі ойын жағдайларында оны пайдалануға көңіл аудару қажет. Дәлелдеуді дамытуда ерекше бақылауға алу керек, себебі бұдан кейін түрден табысқа жету қиынырақ болады.

Жылдамдық әдісімен жұмыс істеуге назар аудару керек. Салу тәрізді әдістерде тез дәлдеу дайындыққа кеткен уақытты қысқарту мен жұмысшы кезеңін тұрақтандыру көмегімен болады.

Тәсілдік дайындық міндеттері:

- үйренген әдіс амалдарына негізделген жеке тәсіл қорын кеңейту;
- екі және үш адамдық, командалық өзара әрекет дағдысын тәрбиелеу;
- ойын қызметінің ерекшелігіне үйрену, талдауға деген қабілеттілігін дамыту бұл жұмысты табысты жүргізуге мүмкіндік береді.

Оқушыларда дербес тәсілдік ойлау дағдысын қалыптастыру арнайы тәсілдік өзара әрекетті меңгеру барысында атқарылады, бірақ оларды үйрену жұмысы өзіндік мақсатта болуы тиіс. Бұл айла-шарғылар нақты жағдайларда табысты қимылдауға көмектесетін

негізгі мүмкіндік береді. Бұл айла-шарғылар негізінде шығармашылық ойлауды тәрбиелеу қажет.

Командалық қимыл дағдыларын меңгеру команданы ойнатуға көмектесуі тиіс. Алайда бұл сатыда ойын қызметін дәл бекітуге тырыспау керек. Тәсілдік дайындық міндеттері тәсілдік «көпсайысқа» ұқсауы тиіс: ойыншы қажет болған жағдайда команданың кез-келген ойыншысының міндетін орындауы тиіс. Бұл әрқайсысының шығармашылық қабілетін анықтауға септігін тигізеді.

Оқу-жаттықтыру топтарындағы ойын дайындығы мақсатты бағытты сипатта болады. Бұл сатыда ойын дайындығының барлық құралдарын пайдаланады. Жоғары дене жүктемесі жағдайында бағдар алу мен әдіс табуды игеруге өзара түсінікке үйренуге бағытталған, нақты бағдарлы жаттығуларға ерекше көңіл аударылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. «Қазақстан Республикасында 1996-2000 жылдар аралығында бұқаралық спортты дамыту туралы мемлекеттік бағдарламасы» //1996ж. 19 желтоқсан №327б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030» Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдаған жолдауы// Алматы, 1998ж. 240б.
3. Қазақстан Республикасының Дене мәдениеті және спорт туралы Заңы. 1999 ж. 2 желтоқсан №490-13 ҚР // 2000ж, №1 4-11 қаңтар.
4. Адамбеков Қ.І. «Оқушылардың дене тәрбиелеудің педагогикалық негізі» п.ғ.к. дисс. Алматы, -1995ж. 38б.
5. Мұхамеджанов Б.К. «Дене мәдениеті мамандығына кіріспе» (оқу құралы), Кентау, 2007ж., 24-29 бб.
6. Бальсевич В.К., Запарожнов В.А. «Адамның дене белсенділігі» (денсаулық), Киев, 1987ж., 23б.
7. Оңалбек Ж.К. Спорттың ұлтаралық қатынасты дамытудың рөлі. – Түркістан, 2002. – 137 б.
8. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Т.Ж. Әжібеков – оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент қаласы.
talgat.19.08.1973@mail.ru

Н.С. Сапарбеков – аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент қаласы.
Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық өмірдің барлық салаларында, соның ішінде білім беру саласында орын алатын, елдің егемендігіне ие болған және қазіргі кезеңдегі дағдарыстан шығатын қуатты тапсырыстарға жол ашқан демократияландыру мектебі ұсынылған. Қазақстан Республикасының Конституциясы, "Білім туралы" Заң – осының кепілі. Бастауыш мектептің маңызы мен қызметі оның үздіксіз білім беру жүйесіндегі басқа буындармен байланысты болуымен ғана емес, ең алдымен оқушының жеке басының ядросының қалыптасуы мен дамуы күшті болатын ерекше құнды, ерекше буын болуымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: мақалада бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесінде ұлттық ойындарды қолданудың психологиялық-педагогикалық негіздері туралы айтылады

Аннотация. Статъя представлены школа демократизации, которая происходит во всех сферах общественной жизни, в том числе и в сфере образования, получила суверенитет страны и открыла путь к мощным заказам, которые выводят из кризиса на современном этапе. Конституция Республики Казахстан, Закон «Об образовании» - залог этого. Значение и деятельность начальной школы отличаются не только тем, что она связана с другими звеньями в системе непрерывного образования, но, прежде всего, с тем, что она представляет собой особо ценное, неповторимое звено, в котором мощно происходит формирование и развитие ядра личности ученика.

Ключевые слова: В статье речь идет о психолого-педагогические основах применения национальных игр в физическом воспитании учащихся начальных классов

Abstract. The school of democratization, which is taking place in all spheres of public life, including in the field of education, has gained the sovereignty of the country and opened the way to powerful orders that lead out of the crisis at the present stage. The Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law "On Education" is the key to this. The significance and activity of the primary school differ not only in that it is connected with other links in the system of continuing education, but, above all, with the fact that it is a particularly valuable, unique link in which the formation and development of the core of the student's personality takes place powerfully.

Keywords: the article deals with the psychological and pedagogical foundations of the use of national games is the physical education of primary school students.

Бастауыш сатыдағы білім берудің мақсаты оқу – әрекетін қалыптастыру, айналадағы дүниемен белсенді әрекетестіру, этикалық, эстетикалық қарым-қатынасқа дайындау. Бүгінгі күні дидактика саласындағы өзекті мәселелердің бірі білім берудегі ойындар технологиясы болып отыр.

Ойын өмірде өте ерте жастан өзінен-өзі бастала отырып, адамның кәсіпті толық меңгергенінше жалғасады және ойынды оқытуда алдыңғы технологиялардың маңызды бөлігі болып табылады. Ойыншының әлеуметтік бейнесін зерттеуші белгілі психолог Д.Б.Элькониннің сөзімен айтсақ, «Ойын – ол адамдардың арасындағы әлеуметтік арақатынасындағы практикалық білімдері және қызметі» [1]. Ойын оқыту үдерісінде оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория бола алады. Ойын теориясы мен практикасын отандық және шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар

зерттеуде. Мысалы, Иохан Хейдингтің «Ойыншы психологиясы» [2], Э.Берннің «Адамдар ойнайтын ойындар» [3] атты еңбектері жазылады.

Балдырған отбасы тәрбиесі арқылы және өзін қоршаған ортамен тығыз араласа отырып, ана тілін үйренеді. Ал адамға ана тілінен ардақты не бар? Ол туралы әйгілі педагог К.Д.Ушинский [4] былай деп өте тамаша жазған: «...Ана тілі – ақыл-ой дамуының негізі және барлық білімдердің қазынасы: одан барлық түсінік басталып, сол арқылы өтіп және оралып отырады. Ана тілі идеялар мен білімдерді ұғынудың және оны талдаудың бірден-бір құралы. Егер оқушы бұл құралды нашар меңгерсе, онда оның оқуына да үлкен қиыншылық туатыны сөзсіз». Сондықтан да мектеп табалдырығын алғаш аттаған балаларға ана тілін оқыпудың тиімді әдістеріне ерекше мән берілуі тиіс деп білеміз. Ана тілі сабақтарында ойынды ұтымды пайдалану сондай әдістерге жатады. Сол арқылы оқу үдерісін жандандырып, сабақтың сапасын арттыруға толық мүмкіншілік бар. Баланың сөздік қорын молайтып, сөзді еркін, өз мағынасында қолдануға, тез, жылдам сөйлеуге жаттықтыруға ойын – бірден-бір таптырмайтын құрал. «Бала сөзбен де ойнайды. Осы сөзбен ойнағанда, өз ана тілінің нәзік қасиеттерін үйренеді, тілдің саздылығын ұғынады» – деген М.Горькийдің бейнелі сөзіне өз тәжірибемізде көзіміз жетті.

Біз тек спортта ғана өзіміздің қозғалу мүмкіндіктеріміздің шегінің кеңейе түскенін көреміз. Спорт – болашақ адамның үнемі жетілдіріп отырған моделі, сондықтан да спорттық қызмет адам психикасының барлық қызметін үйрену алаңы болып табылады. Баланың ынтасын тарту үшін оқытылатын кез-келген пәннің әрбір сабағы өзінің тартымдылығымен, қызықтығымен бір жаңалығымен ғана өзіне тартады – деп Ж.Аймауытов айтқанды [5].

А.С.Макаренко «Үлкендерге еңбек қандай қажет болса, ойын балаларға сондай қажет», -деп жазған болатын [6].

Н.К.Крупская: «Бала жас болғандықтан ғана ойнамайды, балалықтың өзі оған ойнау үшін, жаттығу арқылы өмірде қажетті дағдыларды игеру үшін берілген», – дейді [7]. Шынында да спорт ойындары балалардың бағалы өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ маңызды орын алады. Алайда жақсы, дұрыс ұйымдастырылған ойын ғана тиісті, қалағанындай нәтиже бере алады. Спорттық жарыстар-тіршіліктің нышаны, еңбекке бейімделудің белгісі, дене шынықтыру мен серігудің құралы. Қазақ халқы «ойын баласы» деп, жас баланың ойнауына мүмкіндік туғызып отырған. Ойынның түрлері өте көп. Әрбір ойынның тәрбиелік мақсатары болуы керек.

Спорттық ойындар – халықтың баланы әдептілікке баулитын тәбиелік құралы. Сондықтан әрбір ойынның мәнін, мазмұнын түсініп, қызыға, әдеппен, дәріппен ойнау қажет. Халық жасаған мұралар сан алуан.

Солардың бірі – ұлттық ойындар. Ойынға тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтіретін тамаша тәрбие құралы деп қараған орынды. Ойын баланың көңілін өсіріп, ой-өрісін сергітіп қана қоймай, оның таным-түсінігін де арттырады. Ойын білген бала сол халықтың мінез-кұлқынан, ой-санасынан, тұрмыс-салтынан хабар алады. Мұғалім оқушының мектепке бейімделуін оның ата-анасымен бірлесе отырып жүргізеді, оқушыны мектепке қызықтырып, бейімдеудің басты құралдарының бірі – ойын болып саналады. Ойын - бала әрекетінің негізгі түрі. Ойын арқылы бала білімді, қоғамдық тәжірибені меңгереді, өзінің психологиясын жетілдіріп, мінез-кұлқын, ерік-жігерін дамытады, дүниетанымы кеңейіп, мектептегі оқу үдерісіне қызығушылықпен қарай бастайды. Ойындарды дұрыс таңдай білуі ұстаздық біліктілік пен шеберлікті қажет етеді. Ойын үстінде оқушылар өзінің бойындағы жасқану, ұялу сезімдерін жойып, сыныптағы ортақ әрекетке ден қойып, оқу үдерісін өз құрбыларымен жарыса талдап, меңгереді. Ойын сабағының қабылдануы тез, есте сақталуы ұзақ. Мұғалім міндеті – ойын барысында балалар арасында адамгершілік қарым-қатынасарды талдап, зерттеу, оны тиімді әдістермен басқару, балалардың достығын қолдау. Дидактикалық материалдағы ойындар бастауыш сынып оқушыларының меңгеруіне қиындық келтірген жағдайда

мұғалім өз шығармашылығын пайдаланып, әр алуан ойындарды құрастырады. Оқытып, тәрбиелеудегі негізгі мақсат, балаларды мектептегі оқуға, ұйымшылдыққа, еңбек ете білуге даярлау, олардың бойына адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, ойлау, сөйлеу қабілетін дамыту. Сабақ үстінде жүргізілетін жұмыс түрлері, мәні бар ойындар оқушылардың ойлау белсенділігін қажет етеді. Әр сабақта ойын түрлерін орнымен қолданып, оны қызықты ету арқылы жас бүлдіршіндердің білімге ынта-ықыласын, пәнге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға болады, Ойын-балалары сабақта зерігіп, шаршаған кездерде сергіту мақсатында ғана емес, оларға берілген негізгі ұғым, түсініктерді берік меңгеру мақсатында да жүргізіледі. Ойын арқылы ол өздігінен жұмыс істеуге, ойлау қабілеті дамып, өздігінен қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының ұлы ақыны А.Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» деп айтқандай, бала өмірінде ойын ерекше орын алады [8]. Жас сәбидің өмірі қоршаған ортаны танып, еңбекке қатысы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Ойын барысында балалар өздерін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекеті байқалады (сезіну, қабылдау, ойлау, зейін қою, ерік арқылы) түрлі психологиялық түсінікпен сезім әрекетіне сүңгиді. Спорттық ойындар екі түрлі бағытта әсер етеді: қазіргі және болашақта. Бір жағынан, бала бірден осы мезетте қуанышқа бөленеді, екінші жағынан, ойын әрқашан болашаққа бағытталған, өйткені онда ойын барысында келешек өміріне ықпал ететін сапалық қасиеттері мен дағдылары, икемділігі қалыптасады.

Демек, жоғарыдағы пікірлерге сүйенсек, бастауыш сынып оқушыларының оқуға, білімге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, сабақ барысында алған білімдерін практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын түрлерін қолданудың орны бөлек. Ойын – балалардың негізгі іс-әрекеттерінің бір түрі. Бала ойынсыз өсіп, өркендей алмайды. Бұл өмірдің заңдылығы. Үлкендер өздеріне тән ерекшеліктерін еңбектену барысында сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап отырады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыласпен орындайды. Ойын арқылы баланың бойына адамгершілік қасиеттерімен қатар білімге, өмірге құштарлығы қалыптасады. Тіпті нашар оқитын оқушылардың өздері де ойын түрлері араласқан сабаққа зер салып, ынталана түседі. Демек, ойын шындығында, ол сабақтың, еңбектің жиынтығы. Ойын-айналадағы дүниені танудың тәсілі. Ойын - бала өміріндегі тәрбиенің шешуші шарты. Бала өзін қоршаған ортаны, өмір сүріп отырған айналасындағы заттар мен құбылыстарды ойын арқылы түсініп, ұғынады. Баланың алғашқы ойындарының өзі белгілі бір дәрежеде табиғатпен байланысып та жатады. Себебі оларды су, құм, тас, жануарлар, өсімдіктер қызықтырады.

Баланың қиялы, әсіресе, ойын ойнағанда жарыққа шығады. Ойын балаға кәдімгідей бір жұмыс. Ойнағанда бала жанына әсер ететін нәрселерді пайдаланады. Бала ойынмен өседі. Халқымыз бала мінез-құлқының қалыптасуында ойын әрекеті де елеулі мән атқаратынын жақсы аңғарған. Ойында балалардың отанмен қарым-қатынасы кеңейіп, таным қабілеті өседі, мінез-құлқы қалыпқа түседі. Бала ойынының түрі де, мазмұны да сан алуан.

Ойын – балалық шақтың басты ерекшелігі. Мысалы, «Базар – қаланың ажары, ойын – баланың базары», «Бала ойынмен өседі, дана оймен өседі», «Ойнай білмеген ойлай да білмейді» деген мақал-мәтелдерде балалардың ойынға аса құмар келетіні, ойын арқылы балалардың сана-сезімі, кәсіп таңдауы, ақыл-ойы жетілетіні көрсетілген. Ойын – олардың дүниені, шындықты тану жолдарының бірі. Ойын дегеніміз ешқашан да мәжбүр етуге, міндеттілікке негізделмейтін қызмет түрі. Бала өзін ойын үстінде жайшылықтағыдан жоғары сезіне алатындықтан, А.С.Макаренко оған аса үлкен тәрбиелік маңызы бар қызмет түрі ретінде қарады. Ойнамайтын ұжым ешқашан да шын мәніндегі балалар ұжымы бола алмайды дейді. Ойын үстінде балалар алдын ала келісіп алған белгілі бір ережелерді қатаң сақтауға тиіс.

Халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әдеп-дағдыларын жас ұрпақтың бойына сіңіру, ойын арқылы дарытып, көңіліне қондыра білу өмір қажеттілігінен туындап отыр. Өйткені баланы нәресте шағынан бастап адалдыққа, батылдыққа, елін, жерін, тілін сүйе білуге, отаншылдыққа, адамгершілікке, мейірімділікке, еңбек етуге тәрбиелеудің құралы – ойын. Оның тәрбие, білім берудегі сиқырлы сырын терең меңгеру үшін ежелден бері өркен жайып, үздіксіз дамып келе жатқан ұлттық ойынды оқыту үдерісінде пайдаланудың тиімді жолдарын анықтау – бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Қорыта келгенде, ойын – оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың маңызды құралы. Мектеп табалдырығын алғаш аттаған бастауыш сынып оқушылары әлі ойын баласы. Сондықтан да бастауыш сынып оқушылары сабақ үстінде ойынды көп қажет етеді. Оларға пайдаланатын ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай күрделеніп отырады. Яғни алты жасар балалармен ойналатын ойынның мазмұны жеңіл болады, ал сыныбы жоғарылаған сайын, бірінші, екінші, үшінші, төртінші сыныптарда бұл ойынның мазмұны да күшейеді. Сондықтан ойынды балалардың жас ерекшелігіне және өтілетін сабақтардың тақырыбына, мазмұнына сай етіп тандап алған дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника.- Москва, 1999
- 2 Хейдинг И. Ойыншы психологиясы. - Алматы, 2000
- 3 Берн Э. Адамдар ойнайтын ойындар. - Алматы, 2010
- 4 Ушинский К.Д. Родное слово. – Москва, 2011
- 5 Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 269 б.
- 6 Макаренко А.С. Ұстаздық дастан. – Алматы: Мектеп, 1983. – 488 б.
- 7 Крупская Н.К. «Көркемдікке тәрбиелеудің міндеттері туралы» таңдамалы педагогикалық шығармалары. – Алматы, 1973. – 735 б.
- 8 Абай. Шығармалары.– Алматы: Жазушы, 2004. – 340 б.

ЖАСӨСПІРІМ БАЛУАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

А.Р. Юсупов

Ж.А. Тәшенев университеті, Шымкент қ
Ғылыми жетекші – ғ.м. А.Р. Юсупов

Аңдатпа. Бұл мақалада Денсаулық сақтау педагогикасы және оны жүзеге асыру технологиясы мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: ағзаның педагогикалық және физикалық жүйесі, денсаулықты сақтайтын педагогика, технологиялар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы здоровьесберегающей педагогика и технологии её осуществления.

Ключевые слова: Педагогическая и физическая система организма, здоровьесберегающая педагогика, технологии.

Abstract. This article discusses the issues of health-promoting pedagogy and the technology of its implementation.

Keywords: The pedagogical and physical system of the body, the health-promoting pedagogy, technology.

Қазақ халқының ерте кезде қалыптасқан спорт ойындарының бірі – қазақ күрес. Қазақ күресі – жекпе-жектің қазақ ұлтына тән түрі.

Ұлдардың бала кезінен жақсы көріп шұғылданатын спорттық жаттығуларының бірі – күрес. Қазақ халқының ежелден келе жатқан бұл спорт түрімен шұғылдануға арнаулы спорт құралдары мен күрделі ережелер аса көп қажет емес. Күресуге өзара келіскен екі бала тұра қалып күш сынаса береді. Күрескенде ойланып қимыл жасайтын, айлакер, батыл, өз күшіне сенетін бала әрқашан жеңіске жетеді.

Қазақ күресі – халық арасына кең тараған ұлттық спорт түрлерінің бірі. Қазіргі кезде ол жаңа түр, жаңа мазмұнға ие болып, жастардың сүйіп шұғылданатын спортына айналды. Қазақ күрес "жүректілер мен күштілердің мұрат тұтқан ісі" деп аталып жүр. Шын мәнінде де солай. Ерте кездерде қазақтың той-томалағы күрессіз өтпеген. Тіпті қазірдің өзінде жеткіншектер мен жасөспірімдер арасында кең таралған күрес (грек-рим, еркін күрес, т. б.) түрлерімен тұрақты түрде айналыспаса да, белдеспейтіндері, өсіресе ауылдық жерлерде, кемде-кем.

Қазақ күресі – спорттың бір түрі. Қазақ күресте түрегеп тұрып, тез қимыл жасалады. Кейде самбо, еркін, грек-рим күрестің, Орта Азия мен Кавказ халықтарының ұлттық күрестерінің айла-тәсілдерін де қолдануға болады. Ережеге сәйкес белден төмен, аяқтан, саннан ұстауға болмайды. Әдіс қолданғанда бір қолмен бәсекелесін белдіктен немесе шекпен, шапан жағасынан, жеңінен-ұстап, шалып, үйіріп, сүріндіру, итеру, жамбастап кеудеден асыра лақтыру т. б. тәсілдерді қолдануға болады. Бұрын Қазақ күресінде салмақ категориясы болмаған. Қазақ күресі 1953-70 ж. төрт салмақ категориясы бойынша жүргізілді. Қазақ ССР Министрілігі Советі жанындағы физкультура және спорт жөніндегі комитет коллегиясының қаулысы бойынша, Қазақ күресте аса жеңіл (48-52 кг), жеңілдеу (52-57 кг), жартылай жеңіл (57-62 кг), жеңіл (62-70 кг), жартылай орта (70-78 кг), орта (78-87 кг), жартылай ауыр (87- 97 кг) және ауыр (97 кг-нан жоғары) деп бөлінген 8 салмақ категориясы белгіленді. 1973 ж. осы категория бойынша үздік балуандарға «Қазақ ССР-інің спорт шебері» атағы берілетін болды. Алғаш бұл атақты ауыр салмақты Манарбек Есімов (Талдықорған обл.), жартылай орта салмақты К. Рахимов (Алматы обл.) алды. Қазақ күрестен жыл сайын жас өспірімдер, жастар, ересектер арасында республика біріншіліктері өткізілумен қатар атақты балуан Қажымұқан Мұңайтпасов (1962 жылдан), Социалистік Еңбек Ері атағын 2 рет алған Жақаев Ыбырай (1968 жылдан) атындағы жүлделер сарапқа

салынады. Қазақ күрестің атақты балуандары Балуан Шолақ, Боранқұл (Семей), Тәжі Шәріпбай (Қызылорда) т. б. есімдері халық арасында кең тараған.

1938 жылы колхозшылардың арасында қазақ күресінен Республикалық Спартакиада тұңғыш рет өтті. Содан бері талай мұз еріді. Жылдар жылжыды. Ата спортымыз бірталай кезеңді басынан өткерді. Даму жолы даңғыл болды дей алмаспыз. Дегенмен бүгінде әлем чемпионатын өткізетін жағдайға жетіп отырмыз [4,80б.].

Қазақ күресі – тарихымыздағы ертегі-аңыздарда кездесетін эпикалық батырлардың тұлғасынан бастау алатыны белгілі. Сонымен қатар күш атасы Қажымұқан, Балуан шолақ, Боранқұл, Битабар, Молдабай, Байғабыл секілді жауырындары жерге тимеген апайтөс балуандардың жекпе-жектері арқылы төл күресіміз жалғауын үзбей замана спортының төрінен орын алды. Ата күресімізден бүгінгі күнге дейін 5 рет Азия, 1 рет Еуропа және 3 рет әлем біріншіліктері өткізілді. Елордамыз Астана қаласында қазақ күресінен III әлем біріншілігі болып өтті. Боз кілем үстінде әлемнің 39 елінен келген екі жүзге жуық палуан бақ сынады. Алты бірдей алтын медалді қазақстандықтар иеленсе, Моңғолия және Латвия палуандары бір-бір алтынды олжалады.

Сонымен қатар қазақ күресінен ересектер, жастар және жасөспірімдер арасында еліміздің ішкі біріншіліктері өтетін болса, күш атасы Қажымұқанға, ҚР еңбегі сіңген жаттықтырушы Бақытжан Жаңбырбаевқа және самбодан әлем біріншілігінің күміс жүлдегері Ерзат Түкеевке арналған дәстүрлі халықаралық жарыстар жалғасын үзбей келеді.

«Түйесі жоқ ауылға тайлақ атан көрінер» – демекші, қазақ көп шоғырланған облыс, аудан орталықтарында өзге спорт түрлеріне көңіл көп бөлініп, төл күресіміз бүгінде кенжелеп қалған жайы бар. Осы олқылықты оңалтар уақыт жетті.

Еліміздегі қазақ күресі федерациясы төл өнерімізді туған жерімізде ғана емес, әлем аренасына шығару жолында аянбай еңбек етуде.

Серік Түкеев мырза басшылық ететін дүниежүзілік қазақ күресі федерациясының алқалы отырысында төл күресіміздің болашағы төңірегінде көптеген келелі мәселелер көтеріліп, шешімін тауып келеді. Дегенмен өкімет тарапынан қолдау көрсетілмесе, тың ізденістер тұйыққа тірелері хақ. Өкінішке орай, «жаны ашымастың басы ауырмас» демекші, көңілге қонымды нәтижелер әлі де болса, көрінбей тұр. Сол себепті қазақ күресіне қырын қарамай, ел болып елендеп, жұрт болып жұмылып әлемге танытуға жәрдем беріп, белсене жұмыс істейтін уақыт жетті.

Күрестің даму кезеңдері бойынша кеңес дәуіріне тарихи жорыққа аттанатын болсақ, бұл күрес түрінен 1928 ж. және 1936 ж. бірінші және үшінші Бүкілқазақстандық спартакиадаларында жарыстар өтті, ал 1938 жылы бірінші республикалық колхозшылар спартакиадасында жарыстар өтті.

Күрестің ұлттық түрі «күрестің» даму тарихы қазақ халқының тамыры тереңнен тартылатын тарихымен тұтасып жатыр. Түрлі бас қосулар мен мереке тойлар спорттың осы түрінің сайысынсыз өткен емес. Күші басым түсіп, жеңіске жеткен балуандар халықтың төбесіне тұтар құрметті адамына айналған. Қазақтың ұлы батыры Қажымұқан есімі қазақ халқының тарихына ғана еніп қойған жоқ, сонымен бірге спортшылардың әлемдік элитасының қатарына кірді.

Бүгінде қазақ күресі құлашын кеңге жайып келе жатқанын бәріміз білеміз. Осы уақытқа дейін ұйымдастырылған байрақты бәсекелердің бірде-бірі Қытай палуандарынсыз өткен емес. Шыңжан-Ұйғыр автономиялық өлкесіндегі басшылық қызметте жүрген А.Керімбай, Н.Әбілмәжин сынды азаматтардың қолдауымен қазақ күресі Қытайдағы ең беделді жарыстардың бірі – аз ұлттардың спартакиадасына енгізілді. Ханзулардан бөлек 55 ұлт өкілдерінің ұлттық спорттары топтасқан спартакиада маңыздылығы жағынан олимпиада ойындарынан кем емес десе де болады. Бұл додаға қазақтың бәйге, көкпары және күресі еніп, шығыстағы сан түрлі ұлт өкілдерінің қызу қолдауына ие болды. Спартакиадада өлкеміздің атынан сынға түскен 6 қазақ жігіті өз салмақтарында бірінші орынды жеңіп алды. Жуық арада Қытайдан қазақ күресі қауымдастығы ашылады. Сол

бағытта жұмыстар жүргізілуде. Бұйыртса, дүниежүзілік қазақ күресі қауымдастығына мүше болатын күн де алыс емес. Осы жылы Азия біріншілігін Қытай жерінде өткіземіз деген жоспар бар. Бұл идеямызды дүниежүзілік қазақ күресі қауымдастығына президенті Серік Төкеев те қолдады [5,114б.].

Қазақ күресі – күрес түрлерінің ішіндегі төресі. Оны бәрі мойындайды. Еркін күрес, грек-рим күресі, дзюдоға қарағанда, біздің күресіміз әлдеқайда мықты әрі тартымды. Бүгінде әлемде кең тараған кейбір күрес түрлерін дамытамыз ба әлде қоя саламыз ба деген мәселе қозғалып жүр. Мәселен, грек-рим күресі жанкүйерге қызықсыз спорт түріне айналып кетті. Ал күрестің болашағы бар. Дамытуға болады. Толық зерттелмеген әрі жаңа әдіс-тәсілдері көп.

«Қазақша күрес» бойынша бірінші ірі жарыс 1938 жылы ауыл шаруашылығы аймақтары арасындағы спартакиада аясында өткен. Сол сәттен бастап жарыс дәстүрлі түрде республика қалаларында тұрақты өткізіліп келеді. Ірі Халықаралық турнирлер 1952 және 1975 жылдары Азия аймағы спортшыларының қатысуымен өткізілді. Ұлттық күрестің дамуы Қазақстан егемендік алғаннан кейін жаңа серпін алды. 1991 жылдан бастап республикалық чемпионаттар мен біріншіліктер жыл сайын өткізілетін болды.

2004 жылы Қазақтардың Берлиндегі Бүкіләлемдік Құрылтайында конференция болып, сонда «Қазақша күрес» күресі бойынша халықаралық федерация ұйымдастырылды. Федерацияның президенті - Түкиев Серік Адамұлы.

2005 жылы Ресейде (Алтай өлкесі) «Қазақша күрес» күресі бойынша I Азия Чемпионаты өтті. 2005 жылы қарашада Астанада ҚР Президентінің жүлдесіне «Қазақша күрес» күресі бойынша ірі халықаралық турнир болды. Оған әлемнің 25 елінен 100-ден аса спортшы қатысты. Олардың қатарында Германия, Түркия, Голландия, Франция және басқалары бар. Биылғы жылдың шілдесінде Монғолияда «Қазақша күрес» күресі бойынша II Азия Чемпионаты өтті. 2011 жылы тамызда қазақша күрестен Қазақстан біріншілігі болып өтті.

Бұл ойын адамның денесін ширатып, бұлшық еттерді қатайтады, төзімділікке, батылдылыққа, ептілікке, керек кезінде тез ойланып, әдіс таба білуге машықтандырады. Қазақ күресі күш жетілдіретін спорт. Сонымен қатар ол қорғанудың ұлттық өнері («Самбо»). Қазақ күресте адам өзін еркін ұстап, өз бойындағы күшін, әдісін түгел пайдалана алады, мұнда шалу, жата тастау, арқалай тастау, қол байлап күресу, салмақпен басу, тіресу, ашадан алу, аяқтың басымен іліп тастау, жамбасқа алып иіре лақтыру, белінен қысып, тірсектен шалу сияқты әдістердің бәрін де қолдануға болады. Палуандар кілем үстінде; арнаулы жазық жерде, тегістегі қар үстінде белдесіп күресе береді. Ойынның ережесі бойынша қимыл үстінде адамға зақым келтіре күш жұмсауға, дөрекілік жасауға болмайды. Күрес бір жақтың талассыз жығылуымен және жауырыны жерге тигізілуімен аяқталады.

Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми және әдістемелік деректерге шолу жасалды, мұндағы ең маңызды кезеңдер: ұлттық спорт түрлерінің жастардың дене шынықтыру құралы ретінде танылуы, қазақ күресінен бірыңғай ережелердің қабылдануы, салмақ дәрежелеріне бөлу, Бүкілқазақстандық спартакиадалардың бағдарламасына енгізілу және қазақ күресінен Қазақстан чемпионаттарының өткізілуі, қазақ күрестен дайындау тәжірибесі мен техникасының Қазақстанда еркін күресті дамытуда қолданылуы, қазақ күресінен бастап басқа спорттық күрес түрлерінде жоғары нәтижелерге жеткен атақты Қазақстан балуандары, қазақ күресі жөніндегі ғылыми және әдістемелік жұмыстардың жариялануы, қазақ күресі мамандығының дене шынықтыру және спорт бойынша мамандар дайындау бағдарламасына енгізілуі, осы пән бойынша бағдарламалар мен оқу құралдарының әзірленуі, төсбелгі және куәлік берілетін «қазақ күресінен спорт шебері» нормативінің енгізілуі.

XX ғасырдың 20-жылдарына дейін қазақ күресте салмақ дәрежесі мен жас мөлшеріне қарай бөлу болмаған. Салмақ дәрежесіне және жас мөлшеріне қарай бөлініп күресу осы кезеңде ене бастады деп жеткізеді Е. Әлімханов.

Күрес ережелері ел арасында ауызша тарап, оның негізгі шарттарын балуандар талассыз мойындаған, бірақ арасында бар айырмашылықтарын алдын ала өзара келісім бойынша белгілеп қабылдаған [6,461б.].

Қазақ халқының әр аймақта күресу тәртіптерінің айырмашылығын алысу киімінен де белгілеуге болады. Мысалы, зертеушілер қазіргі еркін күреске ұқсас кеуде жалаңаш белбеусіз күресу түрін, шапан киіп белбеу буынып күресу түрін, белбеуді жалаңаш кеудеге буынып күресу түрін, күртеше киіп күресу түрін және жалаң аяқ отырып (төрттағанда) күресу түрлеріне бөледі.

Грек-рим күресінің халықаралық ережелері 1896 жылы қабылданып бірінші Олимпиядалық ойындарынан бастап бағдарламасына кірген. Ол грек-рим (франциялық) күресі Европада кәсіптік күрескерлердің өнерлерімен кең тарғандықтан болған. Бірақ, салмақ бойынша бөліп күресу 1906 жылдан басталған, сонда 1911 жылына дейін тек қана үш салмаққа бөлінген.

Балалық шағынан қазақтың ұлттық күресінен жекпе-жектерге жие қатысқан, ал 1904 ж. Петербургте И.Лебедев мектебіне қабылданған, онда 2 жыл оқыған Қажымұқан Мұңайтпасов кәсіби француз күресінің жарқын өкілі болып табылады. Ресей мен Европада өткізілген француз күресінен бірнеше кәсіби біріншілікті, сонымен қатар АҚШ-та еркін күрестен біріншілікте ұтты. 1927 жылы (Қазақ АКСР ОАК) оған спортқа сіңірген еңбегі үшін «Қазақ халқының батыры» құрметті атағын берді.

1970 жылы Қазақтың дене тәрбиелеу мәдениеті институтында алғашқы рет қазақ күресі мамандығы енгізілді, соған байланысты көптеген әдістемелік жұмыстар, қазақ күресі техникасы мен әдісінің жіктемесі, тәсілдерін үйрету әдістемесі, қазақ күресінен мамандар дайындау жөніндегі оқу құралдары, оқулықтар мен бағдарламалар шығарылды.

1971 жылы ҚазССР Спорткомитетінің қаулысы бойынша «Қазақ ССР-нің спорт шебері» атағы енгізіліп, қазақ күресі бойынша төсбелгі мен куәлік қоса тапсырылатын болады.

Қазақстандағы ұлттық спорт түрлерінің даму мәселелері ҚР-ның 1999 жылғы «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңында Қазақстандағы халықтық ойындар мен ұлттық спорт түрлерін дамыту мәселелері ашылған.

90-шы жылдары жарыстардың ережелерін және киім нысанын жетілдіруге көп көңіл бөлінді, қазақ күресіне арналған киім нысанын спорттық күрестің басқа түрлерімен айырбастауға жол беруге болмайтыны атап өтілді.

Б.Жаңалин жасаған қазақ күрес жарыстарының ережесін 1993 жылы ҚР Туризм, дене тәрбиесі және спорт министрлігі бекітті. Киім нысаны жеңі қысқа кеудешеге өзгертілді, ал 1997 жылы нысандық киім мен жарыстардың ережелерін жетілдіру қорытындылары бойынша Е.Әлімханов кандидаттық диссертациясын қорғады [7,23б.].

Қазақстандағы ұлттық спорт түрлерін қаржыландыру мәселелері дене шынықтыру және спорттың белсенді түрлерімен шұғылдануға, салауатты өмір салтына, қозғалыс белсенділігі мен бұқаралық дене шынықтыру-сауықтыру шараларына республика тұрғындарын кеңінен тарту мен жұмылдыру тәсілі ретінде «Қазақстан Республикасының 2007-2011 жылдарға арналған дене шынықтыру және спортты дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы» бойынша қарастырылады.

Қазақстан жастарының осы спорт түрімен шұғылдануға деген құлшынысы күрестің едәуір дами түсуіне, спортшылар шеберлігінің қалыптасуына, жастардың қазақ күресімен бұқаралық сипатта шұғылдануына, халықаралық және олимпиадалық спорт күресі бойынша жоғары жетістіктерге жетуіне ықпал етеді.

Қазіргі кезде күрестің жеткен деңгейі – бірнеше елде тұрақты түрде дамып келе жатқан халықаралық спорт түрі болғандықтан, жүйелі түрде халықаралық жарыстар, континенттік және әлемдік жарыстарды ұйымдастыру мен өткізу талап етіледі. 2005 жылы Ресейде және 2006 жылы Моңғолияда қазақ күрес бойынша Азияның I және II чемпионаттары өткізілді. 2007 жылы Азияның III чемпионатында Қазақстанда өткізілген

(Сәтбаев қаласы) Моңғолияның, Қытайдың, Өзбекстанның, Тәжікстанның, Қырғызстанның, Түркіменстан, Ресей мен Қазақстан командалары қатысты. 2009 жылы қазақ күресі бойынша Қызылдорда қаласында (Қазақстан) өткен Азияның V чемпионатында біріншілік үшін әлемнің 10 шақты елінен келген күрестің дәстүрлі қатысушылары – атап өткен командаларымен қоса Иран және Сирия командалары күш сынасты. Қазақ күресі бойынша әлем чемпионаттарында қатысқан командалардың саны тіптен көп. 2006 жылы Алматы қаласында өткен қазақ күресі бойынша біріншілікте әлемнің 42 спортшысы шайқасты. 2008 жылдың қарашасында Орскіде (Ресей) қазақтың ұлттық күресі бойынша II әлем біріншілігі болып өтті, оған әлемнің 20 елінен ең мықты палуандар қатысты. 2010 жылдың қазанында Астана қаласында қазақ күресінен III әлем біріншілігі өтті (30-дан астам елінен палуандар қатысты).

Күресетін палуандар жаңадан енгізілген ереже бойынша жасына қарай 3 топқа, салмағына қарай 8 категорияға бөлінеді. Күрес мерзімі ересектер үшін 10 минут, жас өспірімдер үшін 5 минут. Кейде жығылған адамды басып жатып, жауырынын жерге тигізу шарт емес. Бұл күрестің басты шарты - күшін, әдісін асырып, талассыз жығу. Кейде жыққан адам жығылған адамның басынан аттап «күш алу» деген байырғы жеңіс белгісі жасалады. Қазақша күрес аудандық, облыстық, республикалық спартакиадалардың программаларына кіргізілген, спорттық командалары бар ресми түрде жұрт таныған өнер.

Қазақ күресін спорттық күрестің басқа түрлерімен салыстыруда кейбір тәсілдер тобының түрлерін қолдану техникасында, жиілігі мен нәтижелігінде елеулі айырмашылықтар анықталды. Мәселен, күрестің басқа түрлерінде (еркін күрес, самбо, дзюдо) «иықтан асыра тастау», сирек кездесуден басқа, қарсыластың қолы (жеңі, жағасы) мен аяғын ұстап алып орындалса, қазақ күресінде қарсыластың аяғын ұстауға тыйым салынады. Бұл жағдайда «иықтан асыра тастау» қарсыластың қолынан ұстап, оның ішкі жағынан не сыртынан сүңги және кеудеге таянып не кеудеше, не белбеуінен ұстап орындалады.

Грек-рим (кәсіби француз) күресінің тек бір өкілі ғана 20, 30 және 40-шы жылдарда Қазақстан және Орта Азияның аумағында күшін, өз өнерін белсенді түрде көрсетті, ол Қажымұқан Мұңайтпасов. Бірақ, ең алдымен, қазақ күресі өкілі болғандықтан төрттағандық күрессіз, қарсыласының жауырынын тігізіп бірінші лақтырғанға дейін ұстасуларға шыққан, грек-рим күресінен секцияларын ашпаған[8,73б.].

Қазіргі жас палуандар да «қазақ батыры Қажымұқан рухы қолдасын!» деп бозкілемге шығады. Жалпы, Қажымұқан атамыз әншейін палуан емес, ол - ұлттың қайсар мінезі, жарқылдаған намысы мен аспандаған абыройы, телегей күші мен сұсы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бектурганов О.Е., Донбаев А.Б., Камбаров Н.К., Агадилов А.Е. Техника, применяемая на соревнованиях по борьбе казах-курес // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: респ.ғыл.тәжір.конф.мат. (20-21 мамыр 2010 ж.). – Алматы: ҚазСТА, 2016. – 220б.
2. Донбаев А.Б., Саутов Р.Т. Национальные виды спорта в системе физического воспитания молодежи Казахстана // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: респ.ғыл.тәжір.конф.мат. (20-21 мамыр 2010 ж.). – Алматы: ҚазСТА, 2015. – 95б.
3. Донбаев А.Б. Анализ технико-тактических действий борца // Современные проблемы теории и практики физической культуры и спорта: материалы 3 междунар.научно-прак.конф. (8-10 сентября 2010 г., Чолпон-Ата). – Бишкек, 2012. – С. 82.

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ДЕНЕ МҮМКІНДІГІ НЕГІЗІНДЕ АРТТЫРУ

Г.С. Мильдоходжаева – ғ.м. аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет А.Қ. Шымкент қаласы,
gulya_gym@mail.ru

Аңдатпа. Спорттың ойын түрлері спортшыларының спорттық жарысының нәтижесін анықтайтын факторлардың бірі ойыншылардың техникалық тәсілдерді, сәлемдемелерді, лақтыруларды тиімді орындауы, допты меңгеру, ұстап қалу және қағу болып табылады. Қазіргі заманғы әдебиет қандай да бір ойын тәсілдерін тиімді орындау үшін оқу және әдістемелік бағдарламаларда оқыту және оларды жетілдіру әдістемесінің жеткілікті санын жинақтады. Спортшының іс-қимылының тиімділігі ұғымы күрделі өзара байланыс құрылымы бар жан-жақты көрсеткіштер кешенін қамтитын жалпыланған сипаттама болып табылады.

Кілт сөздер: спорт, дене тәрбиесі, салауатты өмір, қорғаушы орта, жеке тұлғалық қызмет.

Аннотация. Одним из факторов, определяющих исход спортивного состязания спортсменом игровых видов спорта, является эффективное выполнение игроками технических приемов: передач мяча, бросков, ведения, овладение, перехватов и выбивания мяча.

Современная литература накопила достаточное количество методики преподавания и их совершенствования в учебной и методической программ для эффективности выполнения тех, или иных приемов игры. Понятие эффективности действий спортсмена представляет собой обобщенную характеристику, включающую комплекс разноплановых показателей со сложной структурой взаимосвязи.

Ключевые слова: спорт, физическое воспитание, здоровый образ жизни, защитная среда, индивидуальное обслуживание.

Annotation. One of the factors that determine the outcome of a sports competition for athletes of game sports is the effective performance by players of technical techniques, passes, throws, driving, mastering, interceptions and knocking out the ball. Modern literature has accumulated a sufficient number of teaching methods and their improvement in educational and methodological programs for the effectiveness of performing certain game techniques. The concept of the effectiveness of an athlete's actions is a generalized characteristic that includes a complex of diverse indicators with a complex structure of the relationship.

Key words: sports, physical education, healthy lifestyle, protective environment, individual service.

Тәрбиелеу процесі түрлі құралдармен атқарылады, олар адамгершілік ағарту адамгершілік тәрбие жинақтауды ұйымдастыру және адамгершілік ынталандыру болып табылады.

Жас спортшы үшін мұғалімнің, жаттықтырушының беделі бірінші орында тұрады. Бастауыш сынып оқушысы үшін жаттықтырушының сөзі әке-шешесі де тіпті әжесі де өзгерте алмайтын заң. Бұл кезеңде оқушыларда үлкен қоғамдық белсенділік пайда болады, олар өзі немесе отбасы үшін емес, ұжым үшін көп нәрсе жасай алады. Қатарларымен қарым-қатынаста кең пейілділік, талқылау барысында тік мінезділік, көмекке әзірлік байқалады, көңіл күйі әдетте қуанышты болады, оқыту психиканы дамытудың негізгі факторы болып табылады.

Жекелеген психикалық процестерді дамыту жас спортшыны оқытудың бүкіл бастапқы сатысы бойында жүргізіледі. Педагогикалық ықпал үшін оқыту және тәрбиенің

бірінші жылында жеткіліксіз үйлесім біршама албырттық және бағыттың айқын болмауы тән.

Жаңадан бастаушы спортшылар өздері үшін маңызы бар, олардың көңіл күй мазасыздануларына байланысты нысандарды және көзге тез шалынатын түсінікті және ыңғайлы белгілерді тез қабылдайды. Осыған байланысты ұғымдарды нақты анықтап, талаптарды қолайлы қалыптастырып, қойылған міндетті жаттықтырушы үшін де маңызды болатындай ету қажет.

Осы кезеңде жас спортшылардың есінде сақталатындай үлкен жаттығулар кешені ендіріледі.

Бұл жаста механикалық есте ұстау қабілеті дамиды деп есептеледі. Балалар әңгімелегенге қарағанда көрсетілген жаттығуларды тез есте ұстайды. Көптеген жаттықтырушылар бұл сатыда көрнекі құралдар мен бейнелеп көрсетуге ден қояды. Алайда жаттығуды үйренуге тапсырма берместен бұрын оны көрсетумен қатар оның қандай принципке құрылғанын аталған бірізділік неліктен таңдалып алынғанын, т.б. есте ұстау қажет. Бұл жастағылардың адамгершілік ережелері мен дене жаттығуларын мағынасыз есте ұстауы тиімді емес. Материалды ойға түйгенде ол жақсы сақталып, тез жаңғырады.

Балалардың зейіні таңдау сипатында болады және олар үшін өте маңыздысына қарай бағытталады. Олардың зейінін бір нысанда ұстап тұру өте қиын. Тәжірибелі жаттықтырушы тәрбиеленушілерінің зейіні қашан төмендейтінін біледі, сол кезде ол оқушылардың зейінін басқа нысанға аударады. Осы мақсатта оң көңіл күй тудыру және оны күшейтуге бағытталған жаттығулардың кең шеңбері пайдаланылады.

Бұл жастағы балалардың зейін көлемі үлкен емес. Бұл табиғи нәрсе, жас спортшы екі мектептің яғни білім беру мен спорттық бағдарламалар бойынша оқиды. Көптеген жаңа және қиын ақпараттарды қабылдап соған зейін аударуға тура келеді. Оқушы біртіндеп зейінін қажетті және сырты тартымды заттарға аударып, соны тұрақты сақтауға үйренеді. Зейінді тудырып, оны қалыптастыру және оны бағыттай білу – алғашқы оқу жылы мен жас спортшы тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудың алғашқы сатысында ойлауды дамыту процесі нақты бақыланады. Ойлау негізінен нақты болып қалғанмен танымдық нысандар саны мен олардың арасындағы қарым- қатынас біршама ұлғаяды. Сондай-ақ салыстыру процесі дамытылады. Балалардың заттар мен құбылыстардың белгілері мен қасиеттері туралы талқылау негізінде негізінен көрнекілік бейнелеу мен сипаттау жатыр.

Мұнда ойлауды дамытудың екі сатысы байқалады. Біріншісі – алғашқы оқыту сатысында барлық материалдарды талдау көрнекілік әрекетті жоспарда жүргізілген жағдайда, яғни жас спортшылар бұл жағдайда ақиқат заттарға немесе олардың тікелей баламасына сүйенеді. Екінші сатысы – абстрактілеу мен жалпылау қабілеттерін игеруде байқалады, дене жаттығуларымен екі-үш жыл жүйелі айналысқан соң басталады. Бұл процесс, әрине, жеке ерекшеліктерге ие, яғни біреуінде мидың аталған қызметі тез дамыса, келесісінде баяу дамиды.

Жалпы білім беретін және спорттық мектептерде жас спортшының елестету тәрізді маңызды психикалық қабілетін дамытуға көмектеседі. Жас спортшыны алдын ала даярлау сатысында елестету өз дамуының екі кезеңінен өтеді. Спорттық қозғалыстың алғашқы үлгілері ақиқат нысанды жақын сипаттайды, оларда бөлшектері аз, тұрақтылық көп, өзгерісі аз, өзара байланыс әрекет пен өзгерісті көрсетпейді. Бұл нысандардың жуық шамадағы жағдайын олардың сипаттарын толық көрсетпейтін, бірақ сол заңдылықтар бойынша жұмыс атқара бейнелеп, анықтай білуді қалыптастыру бағытында дамитын бейнелеуге (өнімді елестету) тән. Туындаған елестетулер ақиқат бейнелерді жасайды.

Бұл жаста спорттық дайындық сатылары мен Олимпиада ойындарында өнер көрсетуге дейін маңызы зор шығармашылық елестетуді дамыту үшін алғышарттар болады. Шығармашылық қабілеттің жоғары деңгейде дамуы спорттық жетілдіруде тәрбиеленуші үшін де, тәрбиеші – жаттықтырушы үшін де құнды қызмет көрсетеді.

Шығармашылық елестету жас спортшылардың жеке, ойлап тапқандарымен байланысты тапсырмаларды орындауда қалыптасады (барлық жаттығулар, ойындар, айла – шарғылар, т.б.). Бұндай шығармашылық ойындарда дамушы тұлғаның сезімі, яғни оның ақиқат нәрселерге деген көңіл күй көзқарасы айқын көрінеді.

Оқу-жаттықтыру сабақтары да басқа психикалық процестер тәрізді балалар көңіл күйінің жалпы ойпатын өзгертеді. Жас спортшы біртіндеп мектептегі, спорт секцияларындағы үйлеріндегі бірқатар мінез-құлық ережелерін меңгереді. Осы ережелерді орындау барысында бала өз ісіне қанағаттану сезімін басынан өткереді, ал оны жаттықтырушысы мақтаса, қуанғанын білдіреді. Ережені бұзу кейде жаттықтырушы тарапынан көңілінен шықпауы мүмкін деп қорқақтауды туындатады. Жас спортшыларда жауапкершілікті дамыту осылай қалыптасады.

Эстетикалық, этикалық және адамгершілік сезімдерді қалыптастырудың маңызы зор. Төменгі сынып оқушыларында көңіл күй тұрақсыз тез өзгеріп отырады. Жақын адамыңның немесе ересек адамның қате әрекетіне деген түсінбеушілігі, ұнатуы немесе немқұрайлы қарауы, яғни көңіл күй реакцияларының көрінуі үшін мазасыздануға жол ашады.

Бұл жаста болашақ азаматтың адамгершілік сапаларының мықтылығы мен сенімділігінің іргетасы қаланады. Балалардың ерік-жігері әлсіз және тұрақсыз, сондықтан барлық педагогикалық құралдарды соны жетілдіруге бағыттап, оларды зейін салып, мұқият болуға қабылдаған шешімін дер кезінде орындауға, бастаған ісін соңына дейін жеткізуге үйрету қажет.

Мұнда жаттықтырушының орны оның дайындығы мен осы жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтарын білуінің маңызы зор.

Дене жаттығулары сабақтарында жас спортшының, ерік-жігері бекиді, яғни жаңа білімді іскерлік пен дағдыны меңгеру үшін ерік-жігер күші талап етіледі, ол спорт дайындығының алғашқы сатыларында түрі мен мазмұны жағынан әр түрлі, жасына сәйкес спорттық жаттықтыру құралдарымен және әдістерімен қалыптастырылады.

Жасөспірімдік кезең – бұл өзіндік қалыптасу кезеңі. Жасөспірім өзінің бойында кейбір қарапайым міндеттерді дербес шешу үшін күш барын байқап, оның бойында өзін ересектер санатына қосу қажеттігі туралы талап туындайды. Алайда ересек және дербес талқылау орта есеппен 12-13 жастан басталатын үлкен жасөспірімдік жасқа ғана тән екенін ескеру қажет.

Жасөспірімнің өзінің жеке тұлғасы туралы өз пікіріне сай орын алу талабы (көбінесе асыра бағалау) оның мінез-құлқына, оқуына, жаттықтыруына деген көзқарасында әсер етеді.

Сонымен қатар оқудағы, спорттағы табыстары өзіндік қалыптасу құралы ретінде қолданылады. Бұл жағдайда алдыңғы дайындық сатысындағы жас спортшылармен жұмыс барысындағы қарағанда басқаша педагогикалық құралдар талап етіледі.

Жасөспірімнің, әсіресе, жыныстық жетілудің алғашқы кезеңіндегі жасы (оны екінші жыныстық белгілерінің даму деңгейі бойынша дәл анықтауға болады) педагогикалық ықпалдар үшін өте қиын болады. Жасөспірімнің басынан өткеретін барлық толқыныстары мен қиындықтарына отбасының, мектеп пен жаттықтырушы тарапынан өте сезімталдық пен байсалды көзқарас қажет етеді.

Жасөспірім өзін тұлға ретінде танып, мойындатуға құмар келеді. Бұл кезеңде жас спортшыға өз бетінше ширату жаттығуларын жасауға рұқсат етіп, оны алдын ала даярлық топтарына басшылық жасау мен жарыстарды ұйымдастырып және өткізуге қатысуға тарту қажет.

Жасөспірімдердегі танымдық қызығушылықтары сан түрлі болып келеді. Мысалы, заманауи әуеннен классикалық әуендерге дейін спортпен шұғылданудан өлең жазуға дейін, т.б. Бұл әрине, жоғары дәрежелі спортшыны қалыптастыру үшін де, жеке тұлғаны жан-жақты дамыту үшін де қолайлы жағдайлар тудырады. Жасөспірім қоршаған өмірді түсіну үшін көп біліп, өз білімін дербес толықтыру қажет екенін біледі. Оқыту барысында ол ойға

тоқудың пайдасы көп екенін түсінеді, бірақ оқу әрекетінде әлі де механикалық есте сақтау жиі қолданылады.

Бұл жаста есті ұсақ-түйек дәйектермен артық жүктемелеудің қажеті жоқ, себебі олар жасөспірімнің зейіні үшін негізгі ақпараттарды сіңіруге кедергі келтіреді, ал ес жыныстық жетілудің алғашқы кезеңінде біршама төмендейді. Жасөспірім бір әрекет түрінен екінші түрге тез өтеді, бұл көптүрлілік оған өте ұнайды, бірақ алғашқы даярлық сатысындағы жас спортшылардағыдай жиі болғанын қаламайды. Бұдан кейін жасөспірім жұмыстың бір түріне терең ден қойып айналысып қалғанының барлығын ұмыт қалдырады. Спортшы жасөспірімнің зейіні оқу-жаттықтыру сабақтары уақытында дене жаттығуларын оқытқанда бір шама жақсарады.

Оқыту барысында ойлау белсенді дамиды. Жасөспірім ғылыми ұғымдарды меңгеріп, оларды қорытып, көптеген жалпы талқылауларды айтады. Оның ойы абстрактылы сипатта болады. Бұл кезде спорт жөнінен теориялық білімнің күрделі курсына оның шамасы жетеді, ол жалпы білім беретін мектептерде меңгеріп, спорттық жаттықтыру барысында алған білімін қорыта алады.

Жоғары дәрежеде елестету жас спортшыға ойша олимпиада чемпионына, ұшқышқа, т.б. айналуына мүмкіндік береді. Бұндай арманшылдық мәні жағынан болашақ жұмысына дайындық болады, ал жаттықтырушының спорт қаһармандары туралы айтқан әңгімелері жасөспірімді өз арманын шындыққа айналдыруға болатынына көз жеткізеді.

Жасөспірімдердегі қуаныш сезімі қойған мақсатына жеткен кезде жиі көрінеді, ол қатты қуанғанымен, төменгі сынып оқушыларында көрінетін қызу көріністен ерекшеленеді.

Жасөспірімдер өз сезімін, әсіресе ашуланғанда қызу көрсетеді. Қоршаған ортаға жасалған әрекеттер мен айтылған сөздерге өте сезімтал келеді, ол тұлғаның оң қасиеттерінің қалыптасуы мен адамгершілік тәрбиені күшейтуге жақсы жағдай тудырады.

Дене жүктемелерін орындауда, қиын және күрделі жаттығуларды орындағанда жасөспірім ерік жігерін барынша көрсетеді. Алайда, бұл жастағы жігерді тәрбиелеу мен оны қалыптастыру оқушылар немен айналысуы, қандай мақсатта айналысуы қажет болған жағдайда өте тиімді болады. Мақсат жоғары болған сайын, жасөспірімге оның қоғамдық мәні анық болып, оның спорттық әрекетін ұйымдастыру жеңіл болады.

Бұл жастағы әлеуметтік белсенділік ересектер әлеміндегі қарым-қатынаста кездесетін нормаларды құндылықтар мен қасиеттерді меңгеруде тез қабылдаудан көрінеді.

Спорттық жетістіктер жасөспірімнің өзіне жаттықтырушысы оқу-жаттықтыру сабақтары барысында қойған күрделі міндеттерді шешіп, жоғары нәтижелер көрсете алатынын білдіреді. Алайда, тұлға әлі толық қалыптаспаған. Жасөспірім спортта қаншалықты жетістіктерге жеткенімен, өз әлемі, өзінің ақиқат өмірге деген қызығушылығы бар жасөспірім болып қалады, ал спорт жұлдызы болған жасөспірімдерге парасатты жаны ауыратын мәдениетті оқытушы-жаттықтырушы өте қажет. Жасөспірімдік жас барлығында бірдей уақытта аяқталмайды, бұнда жеке тұлғалық ерекшеліктер көп байқалады. Осы жас кезеңі аяқталған соң жеке тұлғаның одан ары қалыптасуы өзгешерек болады, ол жастық шақ деп аталады.

Бұл кезеңде спорттық табыстар аймағына жетуде біршама жыныстық айырмашылықтар байқалады. Қыздар үшін ол 12-14 жаста (жүзу, спорттық және көркем гимнастика, конькимен мәнерлеп сырғанау), ал ұлдар үшін – 14-15 жас-жүзу 13-16 жас-конькимен мәнерлеп сырғанау түрлерінде, басталуымен ерекшеленеді. Бұл үйлесімділік қабілетінің жоғары деңгейін талап ететін спорт түрлері үйлесімділікпен дене қабілеттері қатар қажет болатын спорт түрлерінде бозбалалық жаста нәтиже көп жоғары болады.

Жастық шақ – тұлғаның биологиялық есеюі мен қалыптасуының аяқтаушы сатысы К.Ушинский жастық шақты жандыратын алауда адамның мінез-құлқы шындалып шығады, сондықтан бұл алауды өшірмей, одан қорықпай, оған қоғам үшін қауіпті деп қарамай, оның

еркін жануына кедергі келтірмеу керек, ал бұл жастағы адамның жанына құйылатын материалдың сатысы жақсы болуын қадағалау қажет деп жазды.

Бұл жаста тұлғаның өз-өзіне қоятын талабы күшейеді. Қоғамның талаптары мен өзіне талап қоя отырып, жастар өзінің ар-ұятына жүгінеді, өзін өз қателігі үшін сынға алып орындалған парызынан мақтаныш сезінеді.

Жастық шақ қажеттіліктері мазмұны жағынан әртүрлі, ол жігітті немесе қызды тәрбиелейтін отбасының тұрмысына байланысты болады. Осы жерде көптеген жас спортшылар көпжылдық спорттық даярлықтан өткен соң, адамның мәдениеті қарым-қатынасы және киіміндегі қажеттіліктердің тек еңбекпен ғана анықталып, қамтамасыз етілетінін білгенін айта кету керек. Бұл жаста тұлғаның біршама күш салуын талап ететін дене жүктемелері арқылы ғана қол жеткізетін дене және спорттық жетілдірудің қажеттілігі үлкен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамбеков К.Т. Оқушылардың дене тәрбиелеудің педагогикалық негізі. (п.ғ.д. дисс. Авторефераты). - Алматы, 1995 ж.
  2. Сапарбаев М.Б. Дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдеріне үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің теориясы мен практикасы. (п.ғ.д. дисс. авторефераты). - Алматы, 1993 ж.
  2. Гейнца К.А. Қазақстандағы жалпы білім берерін мектептердегі 1-9 сынын оқушыларының нұсқалық, бөлімдерін жете зерттеу. (п.ғ.к. дисс. авторефераты). – Москва, 2006 ж.
  3. Жұманова А.С. "7-9" жастағы қазақ балаларының дене тәрбиесі ісінің мазмұнын тәжірибеде дәлелдеу. (п.ғ.к. дисс. авторефераты). - Алматы, 1997 ж.
- <http://pravo.gov.ru>, <http://www.ict.edu.ru>

ЖАС БОКСШЫНЫ ЖАРЫСҚА ДАЙЫНДАУ ТАКТИКАСЫН ЖЕТІЛДІРУ

М.К. Ахметов – оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университеті, АҚ,
Шымкент қаласы, axmetov.1973@mail.ru

Андатпа. Боксшыны арақашықтық тактикасын меңгертуге оқыту. Тактикаға оқытудың негізгі міндеті-боксшы белгілі тактикалық мақсатта техникалық тәсілдерді пайдалануға үйрету, барлық үш арақашықтықта тактикалық әрекеттермен таныстыру. Әрекетке оқыту үрдісінде тактикалық ойлауға үйрету-серігін ұтуға, әр алуан айлалы ниеттерді талғауға дағдыландыру.

Кілт сөздер: боксшы, тактикасын меңгерту, ойлауға үйрету-серігін ұтуға.

Аннотация. Обучение боксера навыкам ведения боя на расстоянии. Основная задача тактической подготовки – научить боксера использовать технические приемы в определенных тактических целях, познакомить его с тактическими действиями на всех трех дистанциях. В процессе подготовки к действию обучение тактическому мышлению заключается в умении перехитрить партнера и распознать различные коварные намерения.

Ключевые слова: боксер, освоение тактики, обучение мышлению для победы над партнером.

Abstract. Training a boxer to master distance tactics. The main task of training in tactics is to teach a boxer to use technical methods for a specific tactical purpose, to acquaint him with tactical actions at all three distances. In the process of training in action, to teach tactical thinking - to gain the ability to defeat a partner, to distinguish various cunning intentions.

Keywords: boxer, mastering tactics, teaching thinking - to defeat a partner.

Бокс – бұл спорттың қызықты әрі күрделі түрі, ол өзіне табынушылар санын күннен-күнге көбейтуде. Жарыстар боксшыдан жағдайды бір сәтте бағалауды, мезетте шешім қабылдауды және т.б. талап етеді.

Спортшының шеберлігін өсіру үшін негізгі роль олармен жеке жұмыс істеу, жекелену спортшыны жетілдіруіне алып келеді. Дайындық ұрыста және дайындық жаттықтырушы боксшыны бақылап және ерекшелігіне мән беруі қажет.

– Қандай арақашықтықта боксшы өзін еркін әрекет жасайды, батыл және активті болады. Қайта ол өзінің тәсілін жасқы жасайды.

– Қандай соққыны немесе қорғанысты боксшы таңдайды. Қандай тәсіл оған жеңіл екенін жақсы жасайды.

– Бұл боксшыға қай ұрыс манерасына тән. Ұзақ, жақын кезеңді соққыларды жақсы игереді.

– Боксшы қандай психологиялық ерекшелікке ие, ол активті жан ол батыл салқын қанды немесе ұрыс кезінде қозатын жан.

Осы анализдер көмегімен жаттықтырушы боксшыға мінездеме жасап, оған жұмыс істеуге бағыт береді, әр боксшының ұрыс манерасын жеке жетілдіреді. Осы мінездемеге сүйене отырып боксшыны жаттықтырғанда жеке жоспар құрады.

– Боксшының қажетті терілген техникалық қимылдарды игеруі.

– Боксшыны психологиялық және физикалық дамыту үшін қажетті терілген жаттығулар.

– Боксшының жұмыс істеуіне қажетті тактикалық терілген тәсілдер.

– Боксшыға көрсетілген тапсырмаға қатысты қарсыластарының тізімі.

– Жеке жаттығулардың тізімі.

Турнирге дейін ұзақ уақыт бұрын тактикалық дайындық жасау қажет. Турнирден кейін боксшы жаттықтырушымен бірге отырып, өткен ұрысты анализдейді. Бұл жеңіспен біткен турнир болғанның өзінде дайындықтың әлсіз және күшті жақтарын ескереді. Жеткен

жетістікпен тоқтамау қажет. Әр жекпе-жекте табысты немесе табыссыз жақтары болады. Боксшы күшті қарсыласының жеңіл түрде, әлсіз қарсыласын күшпен жеңуі мүмкін. Бұл қарсыласын дұрыс бағаламағаннан болады немесе ұрыс тактикасының дұрыс болмағанында.

Жаттықтырушы және боксшы тактикалық дайындықта енді қандай жұмысты жалғастыру қажет. Тактикалық жетіспеу себебі неде?

Себебі техникалық арсенал шектелуі немесе әлсіз теориялық дайындық немесе арнайы физикалық дайындықтың жетіспеушілігі ұрыс жүргізудің жетілмеген тактикасы. Боксшының негізгі жетіспеушіліктерін жоюға тырысу қажет. Өзінің күшті жағын жетілдіру қажет. Жүлделі орынға ұсынылатын боксшы өзінің негізгі қарсыласын жақсылап бақылап, ұрыстағы тактикасын анализдеу қажет.

Сосын қарсыласына карта құру оның әлсіз жерін бақылап және осы жағын өзі жетілдіру, күшті жағын нитрализдеу қажет. Күшті қарсыласына әрекет жоспарын құрып, жаттықтырушы мен боксшы бірге осы схеманы пайдаланып, осы боксшыға тән техника-тактикалық әрекеттерді жетілдіру. Қарсыласының қателіктерін қолданып системалы жаттығу жасаған боксшыға табыс алып келеді. Боксшыларды жинағанда оған дайын болу қажет. Боксшы жарысқа дайындалғанда жаттықтырушы алдында келесі мәселе тұрады:

1. Боксшының шеберлігінің күшті жағын қарау.
2. Бұрында жасалған қателіктер мен жетіспеушіліктерін жою.
3. Боксшы жалпы және арнайы дайындық жүргізу, негізгі көңілді жылдамдыққа бөлу қажет.

Осы жаттығуларды 3-4 апта бойы аптасына күн демалып жасалады. Дайындық аптасының әр күні дұрыс жүргізу маңызды. Боксшының дайындығы (ұйқысы, жаттығу, тамағы, қыдыруы) маңызды. Техника мен тактикасын жетілдіруде максималды тапсырыстар жасау қажет аптасына 2-3 рет. Қалған күндері боксшы техника және тактиканы жетілдіруде физикалық дайындыққа көшеді. Дайындық кезінде боксшы дөрекі соққылар жасамау қажет, техника және тактиканы жетілдіру жаттығуымен шектен тыс нервке күш түсірмеуі қажет.

Жарыстар алдында тактикалық дайындық өте маңызды, жарыста боксшы әр түрлі қарсыласпен кездеседі, сондықтан әр түрлі ұрыс материалдарына дайын болуы қажет. Сондықтан жарыс алдындағы дайындықта боксшы олардың әрекеттеріне қарсы тактикалы жоспар құру қажет. Таныс емес қарсыласына дұрыс және тез барлау жасап және оған негізгі контроәрекет жасау қажет.

Айқын тактикада тек қана қарсыласының белгілі бір ерекшелігін ғана емес, боксшының ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұндай жағдайда жаттығу дайындығын боксшының келісімімен жасауға жоспарлап және қарсыласына күтпеген болатын жаңа тактика, техниканы жоспарлау, жарыста қарсыласымен 4-5 рет кездеседі, боксшының және жаттықтырушының мәселесі қиын. Боксшы дайындықта әртүрлі қарсыластарымен кездесетінін ескере отыру қажет.

Өзінің ұрыс тактикасы мен қасиеттерін дамыта отырып боксшы техника тәсілдерінің шектелгендігіне қарамастан, бұл тәсілдер жекпе-жекте қолдану және соққы алмасуымен ұрыс күші есебінен емес ұрыс жүргізу өнері мен шеберлігі есебінен жеңіске жету мүмкіндігіне ие.

Тактикадағы жетілдіру жылдамдықты, ептілікті төзімділікті, көңіл аударуды, реакцияны, ұрыстық ойлауды, ерікті бір мезгілде дамытусыз мүмкін емес. Техника, тактика, физикалық және психологиялық қасиеттер өзара байланысқан болуы тиіс.

Сонымен егер боксшыда ұрыстық ойлау шапшаңдығы дамытылмаған болса онда ол қас-қағым сәтте ұрыс жағдайын талдап және тактикалық шешім қабылдай алмайды. Қарапайым және күрделі реакция шапшаңдығына және қозғалыс жылдамдығына ие болмайынша, боксшы ұрыста шешімді дер кезінде жүзеге асыра алмайды. Айтарлықтай шыдамды емес боксшы ұрыстағы көңіл аударушылықты, шапшаңдылықты нақтылықты

сақтап, қасиетті әрекетті таңдау оны қолдана алмайды. Жігерлік қасиеті айтарлықтай дамымаған боксшы ұрыста туындайтын қиындықты жеңе алмайды.

Физикалық және психологиялық қасиеттерінің дамуының жоғары емес деңгейі боксшының техника-тактикалық шеберлігін жетілдіруге кедергі болады. Техникада мен тактикада боксшыны жетілдіру кезінде жаттықтырушы оның назарын бір әрекетті табанды жүргізу қажеттілігіне, соққы мен қорғанудың дер кезінде болуына, нақтылығына, әрекеттің шапшаңдығына бағыттауы тиіс. Жеке сабақтарды боксшы жетілдірген әрекеттерді ерікті және сайыстық ұрыс жағдайында қолдануға үйренгенге дейін жүйелі түрде қайталау қажет.

Шеберлікті дамыту кезеңінде кейбір боксшылар өзінің тактикалық ойлауы мен ұрыстың сапаларын дамыта отырып (көбіне ұрыс жүргізудің қарсы шабуылдау мәнеріндегі боксшылар), тактикалық тәсілдердің шектелгендігіне қарамастан бұл тәсілдерді жекпе-жекке қолдану және тактикалық шеберлігінің есебінен жеңіске жету мүмкіндігіне ие.

Боксшылардың көпшілігі бір қарсыласты жеңумен табысқа қол жеткізеді, дегенмен басқалармен кездесуде олар жеңіске жете алмайды немесе болдыртатын ұрыста жеңіске ие болады. Бұл ұрыс әрекеттерінің және тактикалық мүмкіндіктердің шектелгенімен түсіндіріледі. Тек барлық үш арақашықтықта әр жақты ұрыс тәсілдері ғана кез-келген қарсыласпен ұрысты әр алуан үлгіде және тактикалық дұрыс жүргізуге мүмкіндік береді.

Сондықтан боксшы тактикасын ары қарайға жеке өзіндік жетілдіру боксшы игеріп қойған техника мен тактиканың сапалық жақтарын жетілдіру жолымен ғана емес, әрекеттердің жаңа тобын жетілдіру жолымен де жүруі тиіс.

Осылайша, боксшының тактикалық дайындығы үшін бокс жаттығулары кезінде әртүрлі спарринг серіктестерін пайдалану және әртүрлі аймақтардағы жарыстар мен спаррингтерге үнемі бару маңызды. Спарринг жиі жарыстармен ауыстырылуы керек, өйткені мұнда жауынгерлік тәжірибе мен әртүрлі стресстік жағдайларға төзімділік жиналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. «Қазақстан Республикасында 1996-2000 жылдар аралығында бұқаралық спортты дамыту туралы мемлекеттік бағдарламасы» // 1996 ж. 19 желтоқсан. № 3276.
2. Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығы. Қазақстан республикасында дене шынықтыруды және спортты дамытудың 2001-2005 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы. №571, // Астана, 2001 ж.
3. Қазақстан Республикасының Дене мәдениеті және спорт туралы Заңы. 1999 ж. 2 желтоқсан. №490-13 ҚР // Sport, 2000, №1, 4-11 қаңтар.
4. Остьянов В.Н., Гадамак И.И. Бокс. Оқу мен жаттығу Киев , Олимпиадалық әдебиет 2001 ж.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ОРНЫ

Б.С. Алтынбекова – аға оқытушы
«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы.

Андатпа. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады.

Кілт сөздер: ұлттық ойын, еңбек, ұлттық спорт

Аннотация. Казахская национальная физическая культура начинает формироваться в школе как неотъемлемая часть общей культуры личности. Поэтому его использование не только развивает двигательные навыки и умения, но и формирует у школьников отношение к казахским национальным видам спорта, воспитывает у них самостоятельное освоение физических упражнений и игр, а также использует учебно-игровые материалы как систему для воспитания их духовности, нравственность и физическое воспитание.

Ключевые слова: национальная игра, труд, национальный вид спорта

Abstract. The Kazakh national physical culture begins to form from the school period as an integral part of the general culture of the individual. Therefore, its use not only develops motor skills and abilities, but also forms an attitude towards Kazakh national sports among schoolchildren, educates them to develop physical exercises and games on their own, and involves using educational and game materials as a single system to educate their spirituality, morality, and physical education.

Keywords: national game, labor, national sport

Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары Абай Құнанбаев, Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин халық ойындарын балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық адамгершілік ой талабының өсуінде оның атқаратын қызметін жоғары бағалады. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс сабақтар мүлдем жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың әлі де болса жан-жақты толық зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді [1]. Ұлттық ойындарды мазмұны мен күрделілігіне байланысты және балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, төменгі, орта және жоғарғы сынып оқушылары ойнайтын ойындар деп бөлуге болады. Қажетті ойындарды өтілетін сабақ не жаттығудың алдында тұрған педагогикалық

міндеттеріне байланысты таңдап алу қажет. Дене тәрбиесі сабағында және жаттықтыру кезінде қозғалыс ойындарын, оның ішінде ұлттық ойындарын қолдану арнайы үйрену міндеттерін шешуге көмектеседі. Ұлттық және эстафеталық қозғалыс ойындарын ұйымдастыра отырып оқушылардың қызығушылығын арттыру, ұйымшылдыққа, батылдыққа және салауатты өмірге тәрбиелеу. Ұлттық ойындарды спорттық ойын сабақтарында, жеңіл атлетика, гимнастика сабақтарында, жалпы дене қуаты дайындығы және жаттықтыру сабақтарында кеңінен қолдануға болады. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол. Жалпы ойындарды жүйелі түрде пайдалану, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш субъект ретінде тәрбиелеуге ықпал етеді [2]. Ұлттық ойындар жаттығулар көмегімен оқушыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіреді. Көңіл күйді көтеру, көңілдену, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу қасиеттерін қамтамасыз етеді. Ойын жаттығуларын ойша қайталау арқылы барлық ықылас зейінді аударуға негізделеді. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды» – дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» Ақ серек, көк серек», «Соқыр теке», «Асық ойыны», «Ине, жіп және түйіншек», «Әтештер қақтығысы», «Қызыл ту», «Мысық пен Тышқан», «Теңге алу», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Балаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді [3]. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтастырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Ұлттық спорт түрлері мен халық ойындары жеткіншек ұрпақты үйлесімді тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі дене шынықтыру практикасында ғасырлар бойы сомдалған және сыннан өткен халық ойындары мен ұлттық спорт түрлері құралдары арқылы жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің бай тәжірибесін пайдалану қажет. Ойын баланың барлық қабілетінің дамуына, айналасындағы дүние жайлы түсініктерінің кеңейуіне көмектеседі. Халқымыз ойындарғы тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, олардың мінез-құлқының қалыптасу құралы деп ерекше бағалаған. Ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынды әрбір адам ойнап өседі, ойынды көп ойнаған адамның дүниетанымы кең, жаны таза, жүрегі нәзік, нағыз сезімтал тұлға болмақ. Ал кей балалар ойында шынайы өмірді бейнелесе, кей балалар ішкі сезімін білдіреді. Ойынның дамуына және баланың ойынға араласуына әсер ететін қызықты ойынның түрлері өте көп. Халық арасында «Денсаулық – зор байлық» деп тегін айтылмаған. Демек, кезінде ұлттық ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру – жас организмнің дұрыс та сергек

өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде көпшіл, Отанның болашақ азаматы болуға, халқына адал қызмет етуге бағытталған [4]. Сондықтан білім берудің жаңа технологиясын пайдаланып, дене тәрбиесі пәнін жаңа технологиялық әдіспен оқушылардың жас ерекшеліктеріне, денсаулықтарына байланысты, ұлттық ойындарды спорттық ойын түрлеріне, сабақтың мазмұнына қарай іріктеп алып пайдалануға кез келген дене тәрбиесі мұғалімінің мүмкіндігі бар.

Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру – қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік, қонақжайлық, мейірімділік, т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді. Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді[5]. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын

байыта түседі. Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек. Одан кейінгі кезеңде қазақ халқының бай этнографиялық материалдарын жинақтаған және оның ішінде ұлт ойынының тәрбиелік маңызы туралы пікір айтқандар К.А. Покровский, А.И. Ивановский, Н.И. Гродеков, Е.А. Алекторов, Ә.Диваев, А. Левшин, Н. Пантусов, Ф. Лазаревский, П.П. Пашин, Г.С. Запряжский, А. Шиле, А. Харунзин, А. Горячкин, П. Ходыров, Е. Букин, О. Әлжанов, т.б. болды делінген. Е. Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», – дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған. Ә.Диваев «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады. Қазақ балаларының ұлттық ойынына тоқталғандардың бірі – орыс ғалымы А.Алекторов. Мәселен, оның «О рождении и воспитании детей киргизов, правилах и власти родителей» (Орынбор, 1891) атты еңбегін атауға болады. М. Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінен бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Кезінде ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б. Төтенаев, М. Балғымбаев, Ә. Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады. Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б. Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген. Сабақта және тәрбиеде, яғни балабақшалар мен бастауыш мектептерде ұлттық ойынды ұтымды пайдаланса, алдымен еңбекке баулу және дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру шарттары теориялық тұрғыдан негізделсе, онда оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады. Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен спорттық, дене тәрбиеге байланысты тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді. Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Осы мәселеге байланысты зерттелген ғылыми еңбектерді біз хронологиялық шектігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қобланов Ж «Спорттық күрес әдісі темесінің негіздері», Шымкент: 1992, 120б
2. Жаска сай физиология және мектеп гигиенасы. - Алматы, 2003 – 85бет
3. Мухитдинов «Қазақша күрес» Алматы: 1992ж – 60 бет
4. Аулик И.В. Как определить тренированного спортсмена. – М.: ФиС, 1977.-88стр
5. Ұлттық энциклопедия. 2002ж, – 442бет

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

А.Л. Мырзабеков., М.Қ. Раймбердиев., Е.О. Молдабеков
Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ,
Шымкент қаласы.

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ оқыту үшін кәсіби дайындық талқыланады. теориялық білімді жетілдіру. Жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесі туралы идея, озат тәжірибелер мазмұны түрлі елдерде тарихи кезеңдерде философтар мен психологтардың, педагогтардың тұжырымдарына негізделген.

Кілт сөздер: денсаулықтың негізгі шарты-мәдени орта, салауатты өмір салты жеке тұлғаны қалыптастыру, кәсіби дағдылар

Аннотация. В этой статье рассматривается и обсуждается профессиональная подготовка для будущего обучения. улучшить теоретические знания

Ключевые слова: Основным условием здоровья является культурная среда, здоровый образ жизни формирование личности, профессиональные навыки

Annotation. This article discusses training for future study. improve theoretical knowledge

Keywords: the main condition for health is a cultural environment, a healthy lifestyle, personality formation, professional skills

Қазіргі таңда қоғамның салауаттылығы маңызды сипатқа ие. Бүгінгі болашақ мұғалімді дайындауда олардың салауатты өмір сүру мен денсаулық, дене мәдениеттерін өздері игермей тұрып, оларды білімді, білікті маман ретінде қалыптастыру мүмкін емес. Себебі әр болашақ маманның денсаулығы жеке байлық қана емес, ол сондай-ақ халқымыздың білім және экономикалық қуатының өсуі үшін де қажетті шарттарының бірі. Соның ішінде денсаулықтың басты шарты-мәдени орта, салауатты өмір салты.

Елбасы «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында «Салауатты әрі гүлденген экономика құрмайынша, біз қуатты мемлекет пен қарулы күштер құра алмаймыз, демографиялық, экономикалық және әлеуметтік міндеттерді шеше алмаймыз, әрбір адамның жеке басының қадір-қасиеті мен әл-ауқатын арттыра алмаймыз», -деген болатын. Білім беру жүйесінің алдындағы маңызды міндеттерінің бірі – салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі. Соған байланысты көптеген құжаттар бар, мәселен: Елбасы 1998 жылы 18 мамырдағы «Халық денсаулығы» атты мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде «Салауаттану – денсаулықты сақтау» бағдарламалары.

Бұл құжаттардағы негізгі мәселенің бірі – салауатты өмір салтын қалыптастыру, жастар тәрбиесі. Сондықтан да болашақ мұғалімдерге қойылатын жаңаша талаптар мен өзгерістер туындап отыр. Бұған себеп қазіргі кезде жеке тұлғаның қоғамдық және әлеуметтік мәні дене тәрбиесі мұғалімінің назарынан да тыс қалмауы қажет.

Дене тәрбиесі сабағындағы сауықтыру, білімдік, тәрбиелік міндеттерімен қатар педагог кәсіби жұмысын атқарып қоймай, оқушылардың рухани жеке тұлғасын қалыптастыруды жүзеге асыруы керек.

Болашақ мұғалімнің жеке басының маман ретінде қалыптасуы үшін кәсіби сапасының негізгі талаптарының бірі ретінде оның жалпы ғылыми-әдістемелік даярлығын ерекше атап өтуге болады. Бүгінгі таңда күн тәртібінде студенттердің өзін-өзі басқаруды дамыту міндеттері қойылып, болашақ мұғалімнің дербестігі мен белсенділік дағдысын тәрбиелеу және дамыту қажеттілігі күннен-күнге артып отыр. Жоғары оқу орындарына болашақ мұғалімдерге өз кәсіби міндеттерін жете білетін, қажетті педагогикалық дағдыларды меңгерген, өз Отанын сүйетін шәкірттерді тәрбиелеу мен оған мұғалімдерді

кәсіби дайындау міндеті жүктелген. Осы мақсатта жоғары оқу орындарында болашақ маман дайындаудың сапасын арттыруға ерекше көңіл бөлінуде [1].

Жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесі туралы идея, озат тәжірибелер мазмұны түрлі елдерде тарихи кезеңдерде философтар мен психологтардың, педагогтардың тұжырымдарына негізделген.

Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесінің қайнар көздерін, тарихи даму кезеңдерін сараласақ, олардың мынадай жағдайларға байланысты пайда болатынын анықтауға болады:

– дене дайындығы жетілген, денсаулығы мықты адамдардың қажеттілігінен туындаған қоғамдық өмірдің іс-тәжірибесі;

– әр түрлі тарихи кезеңдерде ойшылдар мен ағартушылардың жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеу туралы ой-тұжырымдары мен идеялары;

– үйлесімді дамыған, жан-жақты, білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеудегі озат педагогикалық іс-тәжірибелер мен ұсыныстар;

– дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі саласындағы ізденістер мен ғылыми негізделген тұжырымдамалар;

– дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесін дамыту жөніндегі мемлекеттік сұраныстар.

Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесінің дамуының да өзіндік тарихи кезеңдері бар.

Бірінші кезең – қозғалыс дағдыларының ағзаға әсері жөніндегі эмперизмдік білім кезеңі. Адам баласы оны күнделікті қозғалыс-қимылында алды. Мұндай білімнің жиналуы «қозғалыс жаттығуларының» тиімділігі мен ағзаға оң әсері танылып, кейінгі кезеңдерде дене тәрбиесінің пайда болуына әсер етті[2].

Екінші кезең – дене тәрбиесін дамыту жөніндегі идеялар мен оның әдістемесінің пайда болуы Орта ғасырларда Греция, Рим мемлекеттерінде бастау алды. Бұл кезеңде дене жаттығуларының сауықтыру және ішкі ағза қызметіне әсері зерттелді, оның тиімділігі төзімділік пен белсенділікті, күшті, ерік-жігерді, батылдықты, қайрат пен қозғалыс дағдыларын жетілдірудегі маңызы ескерілді. Сондықтан әскери ойындар, жаттығу, сайыс, түрлі қимыл-қозғалыс әдістерін жүйелеу және оны тиімді пайдалану жөніндегі алғашқы әдістемелер пайда болды.

Үшінші кезең – қайта өрлеу кезеңінен басталып, дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесінің білімдік, практикалық қорларының жинақталуы ХІХ ғасырға дейінгі кезеңде дами түсті.

Себебі адам ағзасын зерттеу, сырқатының пайда болу жағдайы мен емдеу жолдарын табу мақсатындағы дәрігерлік тәжірибе философтар мен дәрігерлердің, ағартушылардың дене тәрбиесіне, дене мүмкіндіктеріне, ағза ерекшеліктеріне назар аударды. Сөйтіп, адам ағзасы және оның функционалдық қызметі жөніндегі зерттеулер жүргізіліп, алғашқы тұжырымдардың, дене тәрбиесінің теориялық өзегінің пайда болуына әсерін тигізді.

Қайта өрлеу дәуірінде дене тәрбиесі тұтастай тәрбие ісінің қажетті бір буыны деп есептеліп, алғашқы ғылыми негізделген теорияларды пайда етті. ХVІІІ ғасырда дене шынықтыруда пайдаланылатын дене жаттығуларының биомеханикалық сипаттары зерттеле бастаса, ал кейінгі ХІХ ғасырда дене тәрбиесінің ерекшеліктерін сипаттайтын еңбектер пайда болды.

Төртінші кезең – Қазан төңкерісіне дейінгі дене тәрбиесінің оқу пәні ретіндегі орны, теориясы мен әдістемесінің қалыптасу кезеңі болды. Бұл кезең дене тәрбиесінің өзекті мәселелерінің жүйеге келтіріліп, арнайы зерттеулер мен тәжірибелердің жүргізілуімен сипатталды. Бұл саладағы ең көрнекті тұлға П.Ф. Лесгафт болды, оның дене тәрбиесі жөніндегі ілімі мен жасаған әдістемелік ұсыныстары қазіргі дене тәрбиесі теориясының қалыптасуында зор маңызы бар.

Бесінші кезең – Кеңестік дәуірдегі дене тәрбиесі ғылымының даму кезеңі, дене тәрбиесінің кешенді түрде ұйымдастырылып, дене тәрбиесі ғылымының басқа ғылымдармен сабақтастықта, ғылым саласының ықпалды бірлігіне негізделген кешенді сипатта, ғылыми негізге, заңдылықтарға сүйене отырып қалыптасу жүзеге асты.

Алтыншы кезең – қазіргі кезеңде әлемдік білім кеңістігіне еруге бағдар жасауда, дене тәрбиесіндегі озат әлемдік тәжірибелерді, онымен шектес ғылыми пәндер ауқымындағы зерттеулердің нәтижелерін тиімді пайдаланып, шетелдік озат тәжірибелерді, сондай-ақ дәстүрлі әдістерді жаңа жағдайда, жаңа педагогикалық технологиялармен сабақтастыра отырып пайдалану арқылы ХХІ ғасыр заманындағы дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесінің негізін жасаумен сипатталады. Дене тәрбиесі ғылымының дамуы психологтар мен физиологтардың тәжірибесінде адам ағзасының мүмкіндіктері туралы ой-пікірлері мен тұжырымдарына, іс-тәжірибелерінің қалыптасуына жаңалықтар енгізеді.

Демек, дене тәрбиесі адам әрекетінің сан – қилы сипатымен дамиды, өзінің ой-санасы мен даму заңы, өзара ішкі байланыстары мен өзара ықпалдастықта дамиды ерекшеліктері, әдістері мен өзіндік тарихы қалыптасқан. Нәтижесінде дене тәрбиесі теориясы ғылым ретінде қалыптасып, мәні мен мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді .

Құл иеленушілік қоғамда дене тәрбиесі таптық сипатқа ие болып, әскери жаттығулар түрінде қанаушы тапты басып-жаншу, жаулап алу, басқыншылық жұмыстарын жүргізу мақсатында жүргізілді. Арнайы әскери-денешынықтыру жүйесі жасалып, ұйымдастыру әдіс-тәсілдері дами түсті. Дене тәрбиесі кәсіби сипатта пайда болды.

Ежелгі Греция, Рим мемлекеттерінде жан-жақты адам болу үшін, алдымен дене мәдениеті қалыптасқан, поэзия, музыка, шешендік өнер т.б. игеру арқылы үйлесімді адам тәрбиелеу міндеті қойылды. Бұл кезеңдегі еңбек қажеттілігімен туындаған дене тәрбиесі толығымен даму сипатында болды. Платонның өзі саналы мемлекетті құру үшін алдымен барлық адамдар дене тәрбиесімен айналысып, дене салауаттылығына көңіл бөлу қажеттілігіне тоқталды [3].

Феодалдық дәуірде үстем тап өкілдері дене тәрбиесін әскери денешынықтыру жаттығуларын әскери-гимнастика, найзаласу, атқа салт мініп жүру т.б. түрлеріне үйрететін кәсіби маманның қажеттігіне мән бере бастады. Ал капитализм кезеңінде буржуазиялық үстем тап иелері өздерінің саяси үстемдік етуін күшейту мақсатында дене тәрбиесін дамытуға көңіл бөлді. Капитализм дәуіріндегі дене тәрбиесінің ерекшеліктерінің бірі қала мен кішігірім елді мекендердің ажыратылуы, қарапайым халық пен үстем тап арасындағы дене мәдениетінің қалыптасу жағдайларының әр түрлілігімен тереңдей түсті. Буржуазиялық спорттың дамуы, халықаралық спорттық ұйымдардың құрылуына себепші болды, олимпиадалық ойындар өткізіле бастады.

Ал қазақ жерінде дене тәрбиесінің негізі ретінде ойындар мен жарыс сипатындағы қимылды жаттығулар тек дене күштерін арттыру ғана емес, ата-бабаларымыздың ұлттық психологиялық болмысы мен тәлім-тәрбиесін, рухани адамгершілік сипаттары мен мәдени құндылықтарын өзара ішкі бірлікте денсаулық сақтау межесіне жету мақсатын көздеген.

М.О. Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан ойын өнері бар. Ойын деген менің түсінуімше, көңіл көтеріп жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған» – деп тегіннен-тегін айтпаған.

Осы сарындағы түсініктер ертедегі Қазақстан жеріндегі тайпалар мен рулардың ойын-сауықтары, мәдениеті т.б. жайындағы деректер ХІІІ-ХVІІІ ғасырлардан Орта Азия мен қазақ жерлерінде болған Еуропа саяхатшыларының еңбектерінде ұшырасады. Қазақ халқының кейінгі шығарған ұлттық ойындары жайлы Еуропа елдеріне таныстырған Италия саяхатшысы Платано Карпини болған.

Дене тәрбиесінің басқа тәрбиелермен сабақтастығы мәселесі Орта Азия және Ұлы дала ғұламалары еңбектерінде де ерекше атап өтеді. Солардың ішінде ерекше тұлға Әл-Фараби тәрбие мәселесіне бағыт-бағдар бере отырып, «Әлеуметтік-этикалық трактаттар» атты еңбегінде бала денесін жетілдіруді оның бойындағы абзал қасиетті тани біліп, мінез-құлқының жақсы сипаттарын тәрбиелеп, өзін-өзі үнемі дамыту қажеттігіне тоқталады. Ол «дененің саламаттылығы» ұғымын енгізе отырып, әр адамның тәрбиесінде мынадай үш қасиет болу қажет деп есептейді: дене күші, рухани және ақыл-ой, олар өзара үйлесімді

дамыған жағдайда ғана жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға болады деп есептейді [4].

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында ұлттық психологиямыз бен ерекшеліктерімізге тоқтала келе, «кемел адам» ұғымын енгізе отырып, кемел адамның бойында мынадай қасиеттер: жомарттық, саламаттылық, білімділік, ақылдылық, бір сөзде тұру, ширақтық болу қажет дейді.

Ұлы ағартушы Абай дене тәрбиесі мен ақыл-ой тәрбиесі үйлескенде ғана әр адам сымбатты болумен қатар, жан-жақты қалыптасқан жан болмақ деген пікірді қуаттайды. Мысалы, «Сегіз аяқ» өлеңінде бойдағы, денедегі күш-қуатты ойсыз, ақылсыз іс-әрекетке жібермей, белсенді өмір сүре отырып, өзінді дамытатын, жетілдіретін іспен ұштастыра білу қажеттігін ескертеді. Әсіресе, «Қара сөздер» адам тәлім-тәрбиесіне бағыт-бағдар беретін, жай ғана бағыт қана емес, ғылыми негізге сүйенген, өмірлік жағдайлардан алынған философиялық тұжырымдар мен түйіндерден тұратын құнды дүние. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі ғылыми және оқу пәні ретінде жетекшілік рөл атқара отырып, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытты анықтайды. [5].

Мұғалімнің дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесін және практикасын жете білуі, оның педагогикалық ойлау жүйесінің дамуының басты шарты. Әртүрлі деңгей мен түрлерінде, дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғысынан шешуге, болып жатқан жаңалықтарды біліп отыруға, кейбір теориялық және практикалық іс-тәжірибелік жаңалыққа сын көзбен қарап қабылдауға, дене тәрбиесі міндеттерін шешуде қосымша өтетін ғылыми пәндердің атқарар рөлін дұрыс бағалауға, өзінің педагогикалық шығармашылық негізін жасауда дене тәрбиесі мәселесі бойынша жүргізілген зерттеудің маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тойлыбаев Б.А. Бастауыш мектеп оқушыларына дене тәрбиесін беруде халықтық педагогика элементтерін пайдалану.—Алматы: Рауан, 2010ж.
2. Оңалбек Ж.К. Дене тәрбиесі мен спорттың жеке адамдар арасында ұлттық қарым-қатынастарды дамытудағы орны. – Алматы: Алтын табақ, 2011ж.
3. Жаңабаев Қ.Т. Балалар үйінде дене тәрбиесінде ойындарды пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы: Рауан, 2008ж.
4. Мұхиддинов Е. Использование казахских народных игр в физическом воспитании учащихся.— Алматы: Қайнар, 2004ж.
5. Нұрлыбекова А.Б. Повышение роли физического воспитания в учебно-воспитательном процессе. – Алматы: Қайнар 2008ж.

БАСКЕТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ АҒЗАҒА ТИГІЗЕТІН ПАЙДАСЫ МЕН ОЙЫН БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТАКТИКАЛАР

А.Л. Мырзабеков., М.Қ. Раймбердиев., Е.О. Молдабеков
Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ
Шымкент қаласы

Аңдатпа. Бұл мақалада баскетболшының тәсілі екі үлкен бөліктен тұрады: шабуылдаушы және қорғаныс. Тәсілді қолдану тек қорғаныс және шабуыл әрекеттерінің міндетті бірлігі негізінде оқытылып, жетілдірілуі керек. Осы бірлікке қол жеткізу үшін қолданудың кең ауқымы болуы керек және оларды ойында қолдана білу керек, ұтымды тәсілдің болуы баскетболшының қабілеттерін барынша толық және тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тактика, ойын, баскетбол, шабуыл, ереже, уақыт

Аннотация: Подход баскетболиста состоит из двух больших частей: атакующего и оборонительного. Применение подхода следует учить и совершенствовать только на основе обязательного единства защитных и наступательных действий. А для достижения этого единства необходимо иметь широкий запас применений и уметь применять их в игре, наличие рационального подхода позволяет максимально полно и эффективно использовать свои способности баскетболиста.

Ключевые слова: тактика, игра, баскетбол, атака, правило, время

Abstract. The basketball player approach consists of a large two-part, offensive and defensive approach. Applications of the approach should be trained and improved only on the basis of mandatory unity of defensive and offensive actions. And to achieve this unity, it is necessary to have a wide stock of uses and be able to use them in the game, the presence of a rational approach will allow the basketball player to use his abilities as fully and efficiently as possible.

Keywords: tactics, game, basketball, attack, Rule, time

Баскетбол ойынның ережесі – доптың қолмен ойналуы болып табылады. Доппен жерді ұрмай жүгіруге, сондай-ақ аяқпен допты тебуге, ойыншыны аяқтан шалуға тиым салынады және қолмен ұруға болмайды. Егер тор қалтаны жақын жерден дәлдесе 2 ұпай беріледі. Ал доп 6,25 метрден сәтті лақтырылса онда ұпай саны бірден 3 ке көбейеді. Бір матч 20 минуттық үш кезеңнен тұрады. Осы аралықта ойында есеп тең болып тұрса, төреші тарапынан қосымша уақыт қосылады. Кәсіби терминде мұны «Овертайм» деп атайды. Ойын ашық алаңда және спорт залда өтеді. Алаңның көлемі 28×15 м. Қақпа жерден кем дегенде 3 метр биіктікте орнатылады. Қақпа орналасқан қалқанның көлемі 180x105 см. Қақпа сақиналы торқалта себеттен тұрады. Пайдалары:

1. Денені шынықтырады.
2. Жүрек ауру қауіпін азайтады.
3. Зат алмасу процесін жақсартады.
4. Қанайналымжүйесінжақсартады.
5. Қанныңқұрамындағы май мөлшеріназайтады.
6. Ептілікті арттырады.
7. Көмекшіл болуды,
- 8.Өзін-өзі қорғаудыжәнеөзгелердісыйлауды,
9. Бір топтың мүшесі болуды,
10. Қағидағаларғамойынсұнуды,
11. Өзгелерментілтабысуды,
12. Жүйелі түрде тамақтануды,
13. Бойын жаман әдеттерден аулақ ұстауды үйретеді.
14. Ұйымшылдықтыүйретеді.

15. Жауапкершілікті болуға ынталандырады.
16. Өзіне-өзі сенімшілік, шешім қабылдау, лидерлік қабілеттерді арттырады.
17. Спорттық белсенділікті арттырады.
18. Сүйек және бұлшық еттерді нығайтады.
19. Жылдамдық, күш-қуатты арттырады.
20. Талпыну, іздену, шыңдау қабілеттерін арттырады.
21. Бойдың өсуіне көмектеседі.
22. Тазалыққа баулиды.

Ойыншыларға кеңес:

1. Жарыстың алдында міндетті түрде бой қыздыру жаттығулары жасалу керек.

2. Ойын кезінде жүзік, білезік, алқа секілді бұйымдарды шешіп тастаған жөн. Себебі қолға, саусаққа және өзгелерге зияны тиюі мүмкін

Ережелердің өзгеруі, физикалық дайындықтың деңгейінің әрдайым көтерілуі, күресті басқару формасының әрекеттенуі әрқашанда тактикаға байланысты. Қазіргі заманғы тактика әртүрлі және күрестің ақылға қонымдылығы, жақсы өтуіне мүмкіндік береді. Екі қарсылас команданың физикалық және механикалық дайындықтарының тең болған жағдайында, спорттық күресті өз және қарсыластарының мүмкіншіліктеріне сәйкес ұйымдастырған команда жеңеді.

Тактика көптеген факторларға байланысты: команданың механикасы, оның еңбек ету қабілеті, психологиялық дайындық, ұстамдық күшін қолдана білу, қарсыластарға өз мүмкіндігін беру т.б.

Командаға қызметтерін бөліп беру әрекетінің ұйымдасуын қамтамасыз етеді.

Қызметті анықтау ойыншының өз міндетіне және рөлін көз алдына елестетуге көмектеседі, қазіргі уақытта қызметтерді төмендегідей бөлу мақсатқа сәйкес келеді. Алдыңғы сызықтағы ойыншылар (ортадағы, шеттегі шабуылшылар), артқы сызықтағы ойыншылар. Ортадағы ойыншы ереже бойынша ұзын бойлы болады. Ол бәрінен де қалқанға ең жақын орналасады, сондықтан ол шабуылды басқарып, бітіре алады немесе қорғаныста күрес ұйымдастыра алады. Алдыңғы сызықтың шеткі ойыншылары кәрзенкеге шабуыл тасталады.

Артқы сызық ойыншылары шабуыл ұйымдастырушылардың рөлін ойнап тәсілді ойын басқару міндетін атқарады. Қазіргі заманда ойыншылардың орындарын ауыстыра білу керек. Алдыңғы және артқы сызықтағылар да дәл солай. Уақытты ұту үшін орында тұрып қалған ойыншының қызметін атқара білу керек.

Жеке әрекет – бұл тактикалық құрылыстың сәттілігінің негізі. Оның әсері ойыншының дәл уақытында, рационалды түрде әрекет жасай білуіне байланысты. Тактиканың негізгі әдісі – физикалық дайындыққа байланысты емес, ол ойыншының тактикалық білімінің болуы, әрекеттің белсенділігіне, алаңда жан табуға, қарсыласты алаңды білуге байланысты. Жеке әрекет доппен, допсыз болуы мүмкін. Бұл әрекет мақсатқа көздеген және әсерлі болуы керек. Сондықтан орындалатын әрекет, тез және қарсыластан бұрын болуы керек. Қандай жағдай болса да қарсыласты шатастыра білу керек, ол үшін әрекетті білдірмей жасау керек. Ол үшін кей әрекет-әдістердің тактикаларын білу керек. Ұшып келе жатқан допты орында тоспай қарсы алдына шығу керек, берілістер қатты, тез және жасырынды түрде болуы керек. Егер әрекет үйлесімді орындалса, әсер болады. Құлық әрекет деп көңіл аударатын және шын әрекеттердің жасыруын айтамыз. Құлықта екі сала бар: көңіл аударатын әрекет, нағыз әрекеттер.

Қолданылатын барлық тактикалық әрекеттері 2-3 адамнан тұрады. Команданың әрекеттілігін территорияның қолдану, өзара орналасу және өзара көмектесу құрайды. Екі ойыншының әрекеттестігі. Әрекеттестіктің екі түрі бар: «Бір де бір шық» және серігіне көмектесу «тосқауыл». «Бір де шық» – әрекеттескен территорияға бөлу, дара орналасудан тұрады. Допты беріп қайта алу керек, оны қорғаншының көзі ауған кезде жасау керек. «Бер де шық» әрекеттестігінде мақсатқа көзделген шешім қабылдануы мәжбүр жағдайлар тууы

мүмкін. Егер екі ойыншы қарсыласып, оның бірі доп үшін күрессе, қарсыласы оның серігінің көңілін аударуы керек. Ал өз серігіне доп беруге қолайлы жағыдай жасау керек. Егер әрекеттестік алаң ортасында болса, онда оларға диагональді бағытта болу керек. Тосқауыл

– бұл әрекет серікке көмектесуден тұрады. Тактикалық белгілер бойынша тосқауыл берілген тапсырысында мақсатына қарай бөлінеді. Лақтыруға тосқауыл – серікті лақтыруға қарсыласудан 32 көмектеседі. Шығу үшін тосқауыл – серігіне допты тосуына көмектесу. Екпіндікпен шабуылдың екі түрі бар: «шапшаң жару» және «энеолондап жару». Бағытталған шабуыл. Бұл шабуылда екі жүйе бар: ортадағы ойыншы арқылы немесе ортадағы ойыншысыз. Әрқайсысының өз нұсқаулары бар. Ортадағы ойыншы арқылы бағытты шабуылдық негізгі жүйесі. Ол ортадағы ойыншының, қызметін атқаратын ойыншылар. Санына қарай неше түрлі нұсқалары бар. Ортадағы ойыншы бойы ұзын болғандықтан қарсыластарына қауіпті. Оның міндеті көбіне соңғы сәтте алып шабуыл жасау болады. Ол үшін ол еркін қалдыру команда ойыншылары шашылып тұру керек, сонда қарсыластардың көңілі бөлінеді. Шабуыл тек ортадағы немесе басқа да ойыншылар арқылы жасалуы мүмкін. Ортадағы қарсыластардың көңілін бөліп серіктестеріне көмектесе алады. Ортадағы ойыншысыз шабуыл – бұл шабуыл ортада нақты ойыншы болған жағдайда қолданылады.

Қорғау тактикасы кезінде жеңістің ең басты шарты – қарсылас шабуылшымен сәтті жасалған күрес. Өз кәрзеңкесіне еш доп жолатпай жеңуге болады. Қорғаныстағы команда әрекеті шабуылға жауап болып табылады.

Тапсырманы орындау үшін команда тек өз кәрзеңкесін қорғап қоймай, шабуыл да жасау керек. Қорғаныс әрқашан екі қызмет атқару керек: бұзу және құру, шабуыл жасауға мүмкіндік құру.

Жеке әрекет барысында әр ойыншының дұрыс шешім қабылдауы және оны жасау команданың сәтті әрекетін қамтамасыз етеді. Қорғаушының қандай да бір қатесі қарсылас қапайда әкеледі, команданың әрекеттерінің ұйымсыздығын көрсетеді. Қорғаныстағы әрекеттердің сәттілігі тек техникалық ұсталыққа емес, сенімді және ойынға да байланысты. Жеке әрекеттердің негізгі тапсырмалары төмендегідей:

1. Қорғаныштағы допты еркін бермеу.
2. Егер қорғаныштағы допты алса, оның әрекеттерін лезде байлау.
3. Допты тартып алуға әрекет жасау.
4. Бар күшпен шабуылшыға кәрзеңкеге доп салдырмау, қарсы тұру.

Ойыншыны ұстау демек доп басқа командада болғанда оған қамқорлық жасау. Қорғауындағының жанында үнемі болу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://stud.kz/referat/show/109344>
2. <https://ppt-online.org/741290>
3. <https://multiurok.ru/index.php/files/baskietbol-oiyynyn-ok-ushylarg-a-uirietudin-man-yzd.html>

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ АРҚЫЛЫ АҒЗАНЫҢ ҚАТАЮЫ

А.Л. Мырзабеков., М.Қ. Раймбердиев., Е.О. Молдабеков

Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ,

Шымкент қаласы

Аңдатпа. Қатаю – бұл, ең алдымен, мыңжылдық эволюциядан туындаған ағзаны қорғау мен бейімдеудің идеалды физиологиялық механизмдерін шебер қолдану. Бұл ағзаның жасырын мүмкіндіктерін пайдалануға, қорғаныс күштерін қажетті уақытта жұмылдыруға және сол арқылы қоршаған ортаның қолайсыз факторларының оған қауіпті әсерін жоюға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қатаю, күш, адам, эмоциялар, жаттығулар, сергектік

Аннотация. Закаливание – это умелое использование идеальных физиологических механизмов защиты и адаптации организма, созданных, прежде всего, тысячелетней эволюцией. Она позволяет использовать скрытые возможности организма, мобилизовать защитные силы в нужный момент и тем самым устранить опасное воздействие на него неблагоприятных факторов окружающей среды.

Ключевые слова: закаливание, сила, человек, эмоции, упражнения, бодрость

Abstract. Hardening is, first of all, the skillful use of the perfect physiological mechanisms of protection and adaptation of the body, created by millennia of evolution. It allows you to use the hidden capabilities of the body, mobilize protective forces at the right moment and thereby eliminate the dangerous impact of adverse environmental factors on it.

Keywords: hardening, strength, person, emotion, exercise.

Кез келген жақсарту – бұл ұзақ мерзімді жаттығу. Демек, шынықтыру – ағзаның қорғаныс күштерін жаттықтырудың бір түрі, оларды дер кезінде жұмылдыруға дайындау. Шынықтыру ауруды емдемейді, оның алдын алады, бұл оның ең маңызды профилактикалық рөлі. Шыныққан адам тек ыстық пен суыққа ғана емес, сонымен қатар дененің қорғанысын әлсіретуі мүмкін сыртқы температураның күрт өзгеруіне де оңай шыдайды. Ең бастысы, шынықтыру кез келген адам үшін қолайлы, яғни, оны физикалық даму дәрежесіне қарамастан кез келген жастағы адамдар жасай алады. Шынықтыру ағзаның жұмыс қабілеттілігі мен төзімділігін арттырады. Шынықтыру процедуралары эмоционалдық сфераның жағдайын қалыпқа келтіреді, адамды ұстамды, теңгерімді етеді, олар сергектік береді, көңіл-күйді көтереді. Йогилердің пікірінше, шынығу ағзаның табиғатпен қосылуына әкеледі.

Шынықтыруды бастағанда келесі принциптерді ұстанған жөн:

– шынықтыру процедураларын жүйелі қолдану. Денені шынықтыру жүйелі түрде, ауа райы жағдайына қарамастан және ұзақ үзіліссіз жыл бойы күн сайын жүргізілуі керек. Ең дұрысы, егер қатайту процедураларын қолдану күнделікті тәртіпте нақты бекітілген болса. Содан кейін дене қолданылатын тітіркендіргішке белгілі бір стереотиптік реакцияны дамытады: дененің суықтың әсеріне реакциясындағы өзгерістер, қайта салқындату нәтижесінде дамиды, тек салқындатуды қайталаудың қатаң режимінде бекітіледі және сақталады.

– тітіркендіргіш әсердің күшінің біртіндеп артуы. Шынықтыру процедураларының күші мен ұзақтығы біртіндеп артқан жағдайда ғана шынықтыру оң нәтиже береді. Шынықтыруды қармен сұртуден немесе ойыққа шомылудан бірден бастауға болмайды. Мұндай қатаю денсаулыққа зиян тигізуі мүмкін. Аз күшті әсерлерден күштірек әсерлерге көшу ағзаның жай-күйін және оның қолданылатын әсерге реакцияларының сипатын ескере отырып, біртіндеп жүзеге асырылуы керек. Бұл әсіресе балалар мен қарттарды, сондай-ақ жүрек, өкпе және асқазан-ішек жолдарының созылмалы ауруларынан зардап шегетін адамдарды шынықтыру кезінде ескеру маңызды. Шынықтыру

процедураларын қолданудың басында ағзада тыныс алу, жүрек-қан тамырлары және орталық жүйке жүйелерінен белгілі бір реакция пайда болады. Бұл процедура бірнеше рет қайталанған сайын, ағзаның оған реакциясы біртіндеп әлсірейді және оны одан әрі қолдану бұдан әрі қатаю әсерін тигізбейді. Содан кейін қатайту процедураларының ағзаға әсерінің күші мен ұзақтығын өзгерту қажет.

– шынықтыру процедураларын жүргізудегі жүйелілік. Денені жұмсақ процедуралармен алдын ала жаттықтыру қажет. Сіз сұртуден, аяқ ванналарынан бастай аласыз, содан кейін ғана температураны біртіндеп төмендету принципін сақтай отырып, жууға кірісе аласыз. Шынықтыруды жүзеге асырған кезде белгілі медициналық ережені ұстанған дұрыс: әлсіз тітіркендіргіштер функциялардың жақсаруына ықпал етеді, күштілері оған кедергі келтіреді, шамадан тыс – жойғыш.

– адамның жеке ерекшеліктерін және оның денсаулық жағдайын ескеру. Шынығу ағзаға, әсіресе оны алғаш бастаған адамдарға өте күшті әсер етеді. Сондықтан, қатайту процедураларын бастамас бұрын дәрігермен кеңесу керек. Ағзаның жасы мен жағдайын ескере отырып, дәрігер қатайтатын агентті дұрыс таңдауға көмектеседі және жағымсыз салдардың алдын алу үшін оны қалай қолдану керектігі туралы кеңес береді.

– Шынықтыру барысындағы дәрігерлік бақылау шынықтыру процедураларының тиімділігін анықтауға немесе денсаулықтағы жағымсыз ауытқуларды анықтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар дәрігерге болашақта шынықтыру сипатын жоспарлауға мүмкіндік береді. Өзін-өзі бақылау келесі көрсеткіштерді ескере отырып жүзеге асырылады: жалпы әл-ауқат, дене салмағы, тамыр соғысы, тәбет, ұйқы.

– табиғи факторлардың әсерінің күрделілігі. Ағзаны шынықтыру үшін кеңінен қолданылатын қоршаған ортаның табиғи факторларына ауа, су және күн сәулесі жатады. Шынықтыру процедураларын таңдау бірқатар объективті жағдайларға байланысты: жыл мезгіліне, денсаулық жағдайына, тұрғылықты жерінің климаттық-географиялық жағдайларына. Ең тиімдісі - адамға күнделікті әсер ететін табиғаттың табиғи күштерінің барлық кешенін көрсететін әр түрлі шынықтыру процедураларын қолдану. Шынықтыру әсеріне тек арнайы шынықтыру процедураларын қолдану арқылы ғана емес, сонымен қатар адам тұратын бөлменің оңтайлы микроклиматын және дененің айналасында микроклимат жасайтын киімнің жылудан қорғайтын қасиеттерін қамтиды. Шынықтыру үшін ең қолайлысы динамикалық немесе пульсациялық деп аталатын микроклимат болып табылады, онда температура реттелген тұрақты деңгейде ұсталмайды, бірақ белгілі бір шектерде ауытқиды. Денені тез және баяу, әлсіз, орташа және күшті суық әсерге үйрету керек

Шынықтырудың негізгі әдістері.

Ауамен шынықтыру: ауа процедураларының қатайтатын агент ретіндегі маңызды және айрықша ерекшелігі – олар әр түрлі жастағы адамдарға қол жетімді және оларды сау адамдар ғана емес, сонымен қатар кейбір аурулардан зардап шегетіндер де кеңінен қолдана алады. Сонымен қатар, бірқатар аурулар кезінде (неврастения, гипертония, стенокардия) бұл процедуралар терапевтік агент ретінде тағайындалады. Шынықтырудың бұл түрін таза ауаға деген әдетті дамытудан бастау керек. Ауаның ағзаға қатаю әсері бірқатар физикалық факторлардың кешенді әсерінің нәтижесі болып табылады: температура, ылғалдылық, бағыт және қозғалыс жылдамдығы. Сонымен қатар, әсіресе теңіз жағасында адамға теңіз суының құрамындағы тұздармен қаныққан ауаның химиялық құрамы да әсер етеді.

Температуралық сезімдер бойынша ауа ванналарының келесі түрлері ажыратылады: ыстық (30С° жоғары), жылы (22С° жоғары), немқұрайлы (21,22С°), салқын (17-21С °), орташа суық (13-17С °), суық (4-13С °), өте суық (4С ° төмен).

Жылы ванналар, шынықтыруды қамтамасыз етпесе де, тотығу процестерін жақсартатын отырып, ағзаға жағымды әсер етеді. Ауаның ылғалдылығы оның температурасының ауытқуымен бірге организмнің терморегуляция процестеріне әр түрлі әсер етуі мүмкін. Тері мен өкпе бетінен ылғалдың булану қарқындылығы ауаның салыстырмалы ылғалдылығына

байланысты. Құрғақ ауада адам ылғалды ауаға қарағанда әлдеқайда жоғары температураға оңай төзеді. Құрғақ ауа ағзаның ылғалдылығын жоғалтуға ықпал етеді. Ауа ванналарын қабылдау кезінде ауаның (желдің) қозғалғыштығы да маңызды емес.

Күннің қатаюы.

Күннің инфрақызыл сәулелері ағзаға айқын жылулық әсер етеді. Олар денеде қосымша жылудың пайда болуына ықпал етеді. Нәтижесінде тер бездерінің қызметі күшейіп, тері бетінен ылғалдың булануы күшейеді: тері астындағы қан тамырлары кеңейіп, терінің қызаруы пайда болады, қан ағымы күшейеді және бұл қан айналымын жақсартады. дененің барлық тіндеріндегі ауа ванналары. Инфрақызыл сәулелену ультракүлгін сәулеленудің ағзаға әсерін күшейтеді. Ультракүлгін сәулелер негізінен химиялық әсерге ие. Ультракүлгін сәулеленудің үлкен биологиялық әсері бар: ол организмде айқын антирадикалық әсері бар D дәруменінің түзілуіне ықпал етеді; зат алмасу процестерін жеделдетеді; оның әсерінен белок алмасуының жоғары белсенді өнімдері – биогенді стимуляторлар түзіледі. Ультракүлгін сәулелер қан құрамын жақсартуға көмектеседі, бактерицидтік әсерге ие, осылайша ағзаның суық тиюге және жұқпалы ауруларға төзімділігін арттырады; олар дененің барлық дерлік функцияларына сергітетін әсер етеді. .

Сумен қатаю

Белгілі салқындату әсері бар қуатты агент, өйткені оның жылу сыйымдылығы мен жылу өткізгіштігі ауадан бірнеше есе көп. Бірдей температурада су бізге ауадан суық болып көрінеді. Суды қатайту процедураларының әсерінің көрсеткіші терінің реакциясы болып табылады. Егер процедураның басында ол қысқа уақытқа бозарып, содан кейін қызарып кетсе, онда бұл оң әсерді көрсетеді, сондықтан терморегуляцияның физиологиялық механизмдері салқындатуды жеңе алады. Егер терінің реакциясы әлсіз болса, оның ағаруы мен қызаруы болмайды – бұл экспозицияның жеткіліксіздігін білдіреді. Судың температурасын біршама төмендету немесе процедураның ұзақтығын арттыру қажет. Терінің күрт ағаруы, қатты суықтың сезімі, қалтырау және қалтырау гипотермияны көрсетеді. Бұл жағдайда суық жүктемені азайту, судың температурасын көтеру немесе процедураның уақытын қысқарту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://infourok.ru/zakalivanie-organizma-sredstvami-fizicheskoy-kultury-6718023.html>
2. <https://ppt-online.org/741290>
3. <https://multiurok.ru/index.php/files/baskietbol-oynyn-ok-ushylarg-a-uirietudin-man-yzd.html>

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.Қ. Маханбетова – магистр, оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент қаласы.
makanbetova198@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада физика білімінің болашағы талқыланады, ұлттық мәдени сауықтырудың бағыттылығы мен теориялық негізі.

Кілт сөздер: ұлттық салт-дәстүрлер, ұлттық ойындар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются будущие физические учебные физики ориентация и теоретические рамки национального лечения культурной культуры.

Ключевые слова: национальные традиции, национальные игры.

Abstract. This article discusses vocational training for future studies. theoretical premises for improvement.

Keywords: national traditions, national games, family education.

Қазіргі уақытта бүкіл тарихи, мәдени-адамгершілік, рухани құндылықтарымыз жаңа ғасыр, жаңа заман тұрғысынан қайта бағаланып, ұлтымыздың төл мәдениеті, салтымыз, тіліміз, ұлттық намысымыз, табиғи ортамыз, ұлттық мәдениетіміз бекіп, жаңғырып, дамып, өркендеуде.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің міндеттері ретінде азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін зерделеу, мемлекеттік тілді, басқа да тілдерді меңгеруді» – міндеттеліп отырғаны бәрімізге мәлім.

Ал, бүгінгі таңда жеке тұлғаны дамытуды жаңаша көзқараспен қарап, оны әлемдік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім мен ғасырлар бойғы қалыптасқан тәрбие әдістері мен тәсілдерін ұштастырып, өмір тәжірибесі сынынан өткен әдептілік, сыпайылық, адалдық пен инабаттылық, іскерлік, мейірімділік, дарындылық, қайырымдылық, енбексүйгіштік, үлкенді сыйлау, оған ілтипат көрсету сияқты қасиеттерді, сондай-ақ, жас ұрпақтан өркениетті қоғамның ерікті, өз бас бостандығын қорғай алатын, бүкіл адамзат құндылығын бағалай алатын дені сау, ой еңбегі мен дене еңбегіне бірдей қабілетті азамат тәрбиелеу қажет болып отыр .

Әрбір әдепті ұрпақ халық дәстүрін, ата кәсібін, халық мұрасын жоғары бағалайды. Ата кәсіп – атадан балаға ауысып келе жатқан тіршілік мұрасы, мұрагер жалғастыратын дарынды әрекет болса, халық дәстүрі имандылыққа, қайырымдылыққа, мейірімділікке тәрбиелейді. Қазақ халқының әдет-ғұрып, салттары мен дәстүрлері өзінше бір ғажайып әлем.

Қазіргі қайта өркендеу, ұлттық мәдениет пен салт-сананың жаңғыру кезеңінде баспа беттерінде ұлттық ойындар, оларды қолдану жөнінде жазылған бірсыпыра мақалалар, құнды еңбектер пайда бола бастады. Солардың ішінде Е.Сағындықовтың (1991 ж.) «Қазақтың ұлттық ойындары» атты оқу құралында халқымыздың тарихи-мәдени мұраларының бірі және халық педагогикасының құрамды бір бөлігі ұлттық ойындардың тууы, дамуы, олардың ауыз әдебиетіндегі үлгілері, қазақтың ұлттық ойындарының зерттелуі мен жиналуы, олардың жинаушылары туралы сөз болады. Автор қазақтың ұлттық ойындарының тақырыбына, мазмұнына және ондағы көзделген мақсатына байланысты негізінен үш салаға топтастырып қарастырған. Олар: ойын-сауық, тұрмыс-салт ойындары, дене шынықтыру, спорт ойындары және оймен келетін ойындар екеніне, олардың баланы тәрбиелеудегі маңызына тоқталған. Ол халық педагогикасының құрамдас бөлігі екенін, оларды ана-тілі, математика, дене тәрбиесі сабақтарында және ұлттық ойындарды тәрбие

жұмысында үзіліс кездерінде, ұзартылған күн топтарында, ертеңгіліктер мен кештерде пайдаланудың әдістемесі жасалған .

Халықтық тәрбиенің қайнар көзі: ұлттық дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, ауыз әдебиетінің туындылары, өнер түрлері, ұлттық ойындар, отбасы тәрбиесі, тағы басқалары.

Ойын – тіршіліктің нышаны, еңбекке бейімделудің белгісі, дене шынықтыру мен сергудің құралы. Кез-келген қазақ халқының ұлттық ойындарының тәрбиелік мақсаттары бар. Мысалы: “Асық” ойыны бағдарлыққа, дәлдікке, мергендікке, ептілікке үйретсе, доппен ойын бүкіл дененің тұтас қимылдап, шынығуына себепші болады. Ойнаудың түрлерін: «Қауымдасып ойнау, одақтасып ойнау, жеке ойнау» деп, мазмұнына қарай оларды: тұрмыстық ойындар, шынығу ойындары, кәсіптік ойындар, ал жас ерекшеліктеріне байланысты: спорттық ойындар деп бөледі.

Ойын – халықты рухани әдептілікке, әділеттілікке баулитын тәрбиелік құралы. Сондықтан әрбір ойынның мәнін-мазмұнын түсініп, ойын кезінде қызбалыққа, дөрекілікке салынбай, әр ойынның тәртібіне әдеппен, қызыға қарап, мәдениетті түрде ойнау қажеттігіне көңіл бөлініп отырған.

Халқымыздың өткен заманда жасаған өнегелі тәжірибесі бізге қалдырған ой-парасаттық мұрасы мол. Бүгінгі ұрпақ бұрынғылардың ақыл-кеңесіне құлақ асса, адаспай, абыржымай, жаңылмай, жаза баспай арман-тілегіне неғұрлым тезірек жетуге жол табады екен. Әр замандағы ақылмандар айтып кеткен даналық сөздер тірліктің барша саласына қатысты, халықтың тәлімі қарастырмайтын бірде-бір мәселе жоқ. Өйткені тәрбие - өмірдің өзекті мәселесі. Олар өмір сүру үшін ғана жазбаған, керісінше, жазу үшін өмір сүрген. Өмір сүруді – өмірдің өзінен үйрену керек деп ескерген, өнегелі ғибраттарын, кітаптарды ауызша сөзбен қалдырған.

Қазақ халқының өзіндік мәдени, рухани, әдеби ұлттық дәстүрі қалыптасқан. Қазақ ұлтының дамуы мен қалыптасуына зор үлес қосқан хандар мен сұлтандар, билер мен жыраулар, батырлар мен ақындар: Жәнібек, Керей, Асан қайғы, Мұхаммед-Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайри, Қасым, Есім, Хақназар, Тәуекел, Тәуке, Қазтуған, Ақтанберді, Шал, Әнет, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Әбілқайыр, Абылай, Бұхар, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Райымбек, Сырымдай қасиетті ата-бабаларымыз көп болды. Аузы дуалы ақылгөй, жыраулар мен шешен билер жалпы жұртқа өнегелі сөздерімен, өлең-жыр, толғауларымен зор ықпал етіп, халықты ел болуға үндеп, берекелі бірлікке шақырып, қоғамдық өмір сахнасында көріне білген .

Ширек ғасыр бұрын ұлы ойшылдарымыз әл-Фарабиді, Махмұд Қашқари, Ахмет Иүгінеки, Құлқожа Ахмет Иассауи, Сүлеймен Бақырғани, Мұхаммед Хайдар Дулати, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердиев жеке тұлғаны қалыптастыру үшін тәрбиелік мәні зор нақыл сөздерін, педагогикалық еңбектер, әдептілік, ұлттық тәрбие, тәрбиелік өнегелер, тәлімдер, ойлар, еңбектер жазып қалдырған.

Әл-Фараби: “Оқу, білім алу, ғылым адамы болу адамгершілік және тәрбие мәселелерімен тығыз байланысты”, – деп көрсетеді. “Ғылымды үйрену үшін адамның арының тазалығы қажет”, – дейді ұлы ұстаз. Тәрбиелеу – жеке адамның кісілігін қалыптастыру деп көрсетіп, “дене тәрбиесі” ұғымын кең көлемде “дене саламаттығы” деп, дене тәрбиесі мен ақыл-ой тәрбиесі бір-біріне толық тәуелді, бірінсіз-бірінің қасиеті адам бойына толық дарымайды. Баланың дене күші мен рухани күшін қосарлана дамытуға бағытталған тәрбие ғана шынайы өмірмен, ұлттық психологиямен еңбекпен ұштасуын жүйелі түрде қамту қажет деген. Әл-Фарабидің әлемге әйгілі еңбектерінің халық педагогикасының мөлдір бастауы екенін жоғары бағалап, оның тәрбиелік, білімдік қуатын мәңгі пайдаға асыру – ұстаз бен шәкірттің міндеті.

Махмұд Қашғари түркі тіл ғылымының негізін қалаумен қатар, халық педагогикасының тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, халық педагогикасының “өткеннен өнеге алу” мақсатын орындайтын поэтикалық шығармалары – ұлттық тәлім-тәрбие ісінде маңызы арта беретіндігін айтқан.

Ахмет Иүгінекидің біздің заманымызға жеткен “Хибатул - хақайық” атты кітабы – тәлім-тәрбие, адамгершілік, білім, денсаулығы туралы өнегелерді өлең өрнектерімен жеткізіп, ұрпақты ұлағаттыққа тәрбиелейтін аса құнды даналық мұра.

Құлқожа Ахмет Иассауи өзінің өсиеттерінде: “Тән мен жаның бірге жүрсе, көңілін шат” деп, дене және жан тазалығы – адам өмірінің бақыты екендігін уағыздайды.

Ақылшы ғұлама ұстаз-ақын, әмбеге аян әулие бабамыздың өсиеттері өскелең өмірімізге өнеге, өсер өрендерімізге – тәлім-тәрбие, ісімізге – нұсқа.

Ұлы тәлімгер Мұхаммед Хайдар Дулати тарихи тұлғалар туралы мәлімет бергенде, олардың тәлім-тәрбиелік ерекшеліктерін көркем сипаттап, болашақ ұрпаққа оларды үлгі-өнеге қылып көрсете білген.

Ал, Ыбырай Алтынсарин еңбектерінде діннің тәрбиелік мәнін жоғары бағалады. Ұлағатты ұстаз ислам дінінің аяттарындағы адамгершілік, имандылық, қайырымдылық, мейрімділік қағидаларын өзінің педагогикалық көзқарастарына негіздей отырып, терең түсіндірді. Мысалы, “Намаз оқу мен ораза тұту парыздарының рухани тәрбиелікте, денсаулыққа да мәні зор екенін, жан мен тәнді шынықтыратынын» былай деп көрсеткен: «Тысқары парыз: дегені дұрыс қимылдату, қолды, аяқты, басты қимылдату – бұл тән тәрбиесіне арналады; ал ішкі парыздың ой-пиғылды намазға арнап, беріліп оқуы – жан тәрбиесіне арналады».

Ұлы Абай Құнанбайұлы халық педагогикасына үлкен мән беріп, озық үлгілерін насихаттап, жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуіне аса зор мән беріп, бойдағы, денедегі күш-қуатын ойсыз, ақылсыз бөлек қарауға болмайтынын шығармаларында жазып көрсеткен.

Расул Гамзатов айтқандай: «Өткенге топырақ шашсаң, болашақ саған тас атады». Сондықтан өткенді білмей тұрып, жаңаны дұрыстап түсіне алмаймыз. Бұл ата-бабамыздың қастерлі заңдарының бірі.

Сондықтан да халқымыздың ұлы қайраткерлері А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, С. Торайғыров, т.б. бала тәрбиесінде халықтық салт-санасы, әдет-ғұрпы, дәстүрлері, атадан балаға қалған әдеби мұралар, ана тілінің атқаратын маңызын көрсетіп, оны қалай іске асыру жолдарына байланысты еңбек еткендері белгілі.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде – қазақтың ауыз әдебиеті – халық даналығы, тәрбие негізі екенін ерекше бағалап, оның түрлерін былай жіктеді: ертегі, аңыз-әңгіме, өтірік өлең, үгіт өлең, үміт өлең, толғау, терме, ділмәр сөз, тақпақ, мақал, мәтел, той бастар, жар-жар, неке қияр, бет ашар, жоқтау, жарапазан, бата, жын шақыру, құрт шақыру, дерт көшіру, бесік жыры. Сондай-ақ, сол еңбегінде ұлттық әдет-ғұрыптарға байланысты әдет-ғұрып сөздердің: той бастар, жар-жар, бет ашар, неке қияр, жоқтау, жарапазан, т.б. жан-жақты мазмұнына, тәлімдік мүмкіндіктеріне тоқталады.

А. Байтұрсынов халықтық педагогика ғасырлар бойы еліміздің тәлім-тәрбиенің пәрменді құралы қызметін атқарып отырғанын анық көрсеткен. А. Байтұрсынов 1922 жылы «Тәні сұлудың – жаны сау» деген еңбегін жазды. А. Байтұрсынов бала тәрбиесін тек білім, тіл, ақыл тәрбиесі деп, біржақты емес, сонымен бірге тән сұлулығына да көп көңіл бөлген.

Тән мен жан сабақтас, екеуі бірінен-бірі айырғысыз. Тәнсіз жан жоқ, жансыз тән тұра алмайды. Олар өзара бір-біріне байлаулы, бірінің жайына бірі қарайды, біріне келген кемшілік біріне білінбей қоймайды. А.Байтұрсынов өз еңбектерінде тек тән мен жан байланысын көрсетіп қоймай, дене тәрбиесіне керекті мәселені атап көрсетті:

1. Мерзіммен күнтәртібін сақтау, таза ауа, тамақ, сусын.
2. Тән қызметі дұрыс болу үшін дене шынықтыру, гимнастика, ат спорты, ұлттық қимыл ойындары.
3. Дененің әртүрлі мүшелерінің қызметін дұрыс басқару, дұрыс атқару, тамақ қорыту, қан айналу.

Міржақып Дулатов ұлттық тәрбиені кеңінен насихаттап, оны оқу-тәрбие процесіне ендіру, тәрбиелік мәнін ашу, оқыту мен тәрбиенің ұлттық сипатта болуын, ұлттық мазмұнды оқу құралдарын, ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарын ұсынған еңбектерінің жас

ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуде алатын орны мен маңызы ерекше. Мысалы: «Есеп құралы» атты кітабының мазмұны, таза ұлттық сипаттағы есептер қазақ халқының күнделікті өмірінен алынған. Адам тәрбиесі жүйесімен қатар, дене тәрбиесіне де ерекше көңіл бөлген, әсіресе, тәрбиелік мәні зор «Айқұлақ», «Дүмпілдек», «Марламқаш» сияқты ұлттық ойындар балалардың дене шынықтыру, олардың әртүрлі қасиеттерін дамыту, яғни, көргіштік, сезе білу, шыдамдылық, ептілік, тапқырлыққа баулитын бұл ойындардың күнде көріп, араласып жүрген тұрмыс-салт, өмірден алынуы – ұлттық тәрбие берудің мәнді жолдары екендігін атап көрсеткен.

Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» аты еңбегі қазақ топырағында тұңғыш жарық көрген нағыз ұлттық – Педагогика оқулығы. Сол еңбегінде М.Жұмабаев сөз басында: «Тәрбие деген не?» – дейді де, оған жауап бере келе, оны дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, құлық тәрбиесі деп төртке бөледі. «Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны», – дейді. «Балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын» – деп жазып, оларды ұлттық тәрбиенің құрамдас бөліктері деп санайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қожахметов К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: РБК, 2020. – 141б.
2. Оңалбек Ж.К. Ұлттар арасындағы дене тәрбиесі мен спорт. – Алматы: РБК, 2019. – 126 б.
3. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Қазақстан, 2017. – 144б.
4. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Рауан, 2019. – 77 б.
5. Бөлеев Қ., Бөлеева Л.Қ. Мұғалім және ұлттық тәрбие. – Алматы: Нұрлы әлем, 2018. – 116 б.

ТОҒЫЗҚУМАЛАҚ ОЙЫНЫНЫҢ ЖҮРІСІН ЕСЕПТЕУ ӘДІСІН ОҢАЙ ҮЙРЕТУ

Б.А. Туребеков – аға оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент қаласы
birzhan_2016@mail.ru

Л.Ә. Мырзабек – п.ғ.к.,

Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент қаласы

Ф.А. Керимов – п.ғ.к., профессор

Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Мақалада тоғызқумалақ ойын барысын есептеу тәсілін қарапайым оқыту қарастырылған

Кілт сөздер: тоғызқумалақ, мектеп, дене шынықтыру

Аннотация. В статье рассмотрены простое обучение способу расчета хода игры тогызкумалак

Ключевые слова: тогызкумалак, школа, физическая культура

Abstract. The article discusses a simple training method for calculating the course of the game togyzkumalak

Keywords: togyzkumalak, school, physical education

Терең ойды талап ететін, ойнасаң қызығына ешбір тоймайтын, халық даналығы қалдырған ойындардың бірі – тоғызқумалақ. Халықпен бірге жасасып келе жатқан даналардың ойыны аталған тоғызқумалақ – бүгінде өзінің даму сатысында екенін айта кеткен жөн.

Көшпенді халықтың, әсіресе малшылардың математикасы – қай халықтың болмасын күнделікті мұқтаждығына керекті бүтін сандардың төрт амалын есептеп шығару осы тоғызқумалақ ойыны үстінде қалыптасқан. Сондықтан да бұл ойын малшы математикасы деп тегін аталмаған. Себебі, далада кездесе кеткен екі малшы қазан мен отаудың жерін шұқып жіберіп, қалталарында жүрген 81 қойдың кепкен 81 құмалағын әр отауға тоғыз тоғыздан бөліп сала қояды да, дереу ойынға кірісіп кетеді. Міне бүгінгі ұрпаққа жеткен ауыз әдебиетіндегі аңыз осылай дейді.

Тоғызқумалақ ойыны қай кезде, қалай қалыптасқаны жөнінде нақтылы тарихи деректер әзірше аз. Ал негізінде көшпенді қазақ халқының арасында дамығанын Қазақстан жерінде жартастардың, болмаса төбенің үстіндегі тегіс тас бстіне ойып салынған тоғызқумалақ ойынының тақталары біздің осы ойымызды дәлелдей түседі. Мысалы, Қаратау қаласына таяу, Ақшұқыр деген тас төбенін, үстінде, тегіс тасқа тоғызқумалақтың отаулары мен қазандары қашалып салынған. Бұл табиғи тақтаны қай кезде кім жасағаны белгісіз. Ал жасау мақсаты белгілі. Малшы үшін бұл Ақшұқыр тас жотасы малды қарауылдауда та-былмайтын орын. Демек, айналадағы малды бақылап отырып тоғызқумалақ ойнағанға не жетсін. Сондай-ақ, Тарбағатай тауының Сайқан жоталарының бірінде, Қоржынбай жайлауының етегінде жартасқа салынған тоғызқумалақ тақтасы тағы бар [1, 176 б.].

Осындай тарихи деректемелерге сүйенсек, тоғызқумалақ көшпенді қазақ халқының өмірімен бірге жасасқан ұлттық ойындардың бірі деп толық айта аламыз.

Тоғызқумалақ ойынының аса бір өзіндік ерекшелігі күрделі құрал-жабдықтарды қажет етпейді. Ертеректе ойыншылар кездескен бетте жерді қазып, ойын тақтасын дайындаған. Барлық құмалақ салатын шұңқырды қазан, тоғыз-тоғыздан құмалақ салатын шұңқырды отау деп атаған.

Ертеректе тоғызқумалақ ойнайтын адамдар қойдың 162 құмалағын дорбаға салып қанжығасына байлап алып жүрген. Біздер тек құмалақ қана емес, 81 ақ тастан, екінші 81

қара тастан дайындалғанын да көрдік. Осындай екі түсті таспен ойнап отырған адамдардан –тоғызқұмалақ ойынын бір түсті құмалақтармен де ойнауға болады ғой, екі түсті таспен ойнаудың қандай өзгешелігі бар деп сұрағанымызда, «мазмұны да ойын өзгешелігі де көп» – деді [2, 56 б.].

Ең әуелі ойын соңына таман кімнің қанша құмалақ алғанын тез ажыратуға болады. Айталық, қарсыласым ойын барысында мендегі 81 ақ түсті құмалақтың 50-ін алып, өз қазанында 30 құмалақ қалды дейік, ал қара құмалақтан 40-ын алдым, міне енді осыдан қортынды шығара білу керек. Менің ойлауымша дейді тәжірибелі ойыншы, әдетте, ойын соңына таман қарсыластың емес, өз құмалағың өз қазаныңа көбірек түссе, онда жеңістен үмітті болуың керек, деп түсіндіреді. Екінші бір ерекшелігі, ойын барысында кім көп құмалақ жинап жатқанын тезірек аңғаруға болады. Одан кейін, қарсыластың отауында ойын бары-сында қай отауда қанша құмалақ жатқандығын ақ пен қара түсті болғандықтан тез санап алып, жүрісті анықтауға болады. Демек, уақыт ұту үшін екі түсті құмалақпен ойнау деген қағидасын тиянақты түрде дәлелдеп берді.

Тоғызқұмалақ ойының құрал-жабдықтары осындай қарапайым болуы, халық арасында ойынның кеңінен тарауына толық мүмкіндік туғызды. Бұл ойынның, екінші бір бұқаралық маңызы, айталық бірнеше адамның жиналған жерінде барлығы бірдей жұпталып отыра қалып ойынға кірісіп кету емес, тек ойнап жатқан бір жұптың ойындарын қызықтайтындар өте көп болған. Бүгінгі тілмен айтқанда әр ойыншыны қоршаған өзінің жанкүйер-лері болған. Тіпті мықты ойыншылар, өзімен ойнауға тұрады-ау деген қарсыластарын басқа рулы елдің арасынан іздеп барып ойнағанда жанкүйерлерін, ақыл-кеңес беретін адамдарын өздерімен бірге ертіп те жүрген.

Шығыс халықтарының әдеттегі дәстүрімен айтқанда тоғызқұмалақ ойынының жүрісі оңнан солға қарай бағытталады, демек, батыстың дәстүріне, яғни сағат тілінің бағытына қарсы жүріледі.

Құмалақ салынған тоғыз отаудың әрқайсысының аты болған. Сол жақтағы шеткі, яғни бірінші отау – «таңдық», екінші – «көшпелі», үшінші – «атөтпес», төртінші – «атсұратар», бесінші – «бел», алтыншы – «белбасар», жетінші – «қандықақпан», сегізінші – «көкмойын», тоғызыншы – «маңдай». Әр отауды бұлай деп атаудың өзіндік тарихи маңызы бар. Себебі, ойынның ойналу процесі толығынан осы атау аттарына негізделген. Айталық, ойын басталғанда алғаш жүріс жасаған адам «қандықақпан» дейді. Бұл ойыншы жүрісін жетінші отаудан бастағандығын хабарлайды. Енді қарсыласы жүрісті жалғастырып, «бел» – дейді. Демек, бұл отау аттарын ойыншылардың қайсысы болмасын жатқа білгендіктен қай отаудан жүріс болғандығын ести сала, қарсыласы дереу жүріс жасауға қамданады.

Ойын тақтасы кейін келе ағаштан жонылып, әрбір отаудың маңдайына «а» әрпінен бастап тоғыз отау солдан оңға қарай – а, б, в, г, д, е, ж, з, и дыбыстарымен белгіленген. Бұлай белгілеу ойынды жазу процесінде қиындықтуғызғандықтан, шамамен, 1970 жылдардан бері қарай I-сан таңбасы-математикалық есептеу тұрғысынан ойынның есебін шығаруға, жүрісті анықтауда тезірек шешім қабылдауға мүмкіндік тудырады.

Демек, тоғызқұмалақ ойынының жалпы ережесін осылайша бүгінгі күн талабына сай реттеу – көпшілік арасында кеңінен таратты, яғни бұқаралық маңыз алды. Бүгінгі таңда тоғызқұмалақ ойынымен тек қазақтар ғана емес, республикада тұратын ұлт өкілдері де ойнайды... Мысалы, Ақмола ауылшаруашылығы институтының кафедра меңгерушісі Д. С. Поляков тұңғыш республикалық жекелей біріншілікте асқан шеберлік көрсетіп, Қазақстанның чемпионы атанды. Бүгінгі күнде тоғызқұмалақ ойынының республикалық федерациясы құрылды. Онымен қоса республика біріншілігінің және республика аралық жеңімпаздарына «Қазақстан спорт шебері» деген атақ беріледі. Тоғызқұмалақтан республиканың жекелей біріншілігімен қоса командалық жарыста өткізіледі. Республикамызда тоғызқұмалақтың әйелдер арасында дамуы өте баяу, әзірше олардың арасында жарыс өткізілген жоқ.

Ойын ережесі бойынша уақыт белгілеп, құмалақтары салынған тоғызқұмалақ тақтасы ойын ережесіне сай дайындалып болған соң уақыт белгілейтін төреші ойынның басталғандығын хабарлайды. Ойыншылар ойынды бастап кетеді [3, 325 б.].

Бірінші жүрісті жеребе бойынша анықталған ойыншы бастайды. Алғашқы жүрісті «таңдықтан» және «маңдайдан», яғни жүріс жүргенін хабарлайды. Тек, бірінші жүрісті тоғызыншы отаудан ғана бастауға болмайды, басқа отаудың барлығынан жүре беруге болады.

Бірінші жүрісті бастаған ойыншы өзінің дұрыс жүріс осыдан деп тапқан отауынан бір құмалақты орнында қалдырып, қалған құмалақтарды сол жүріс жасаған отаудың қатарындағысынан бастап бір-бірден тастап отырып, ең соңғы құмалақ қарсыласының тоғызқұмалағы бар отауына салынып тақты жұп сан етіп өзінің қазанына алады. Демек, ойын ережесі бойынша қарсыласынан құмалақ алу үшін ең соңғы құмалақпен санды жұп етіп өзінің қазанына алады.

Сондықтан ойын барысында қарсыластар өздерінің отауларындағы құмалақтарды жұп санымен ұстап отыруға тырысады. Мұндай жағдайды ойыншылардың отаулары «жабық» деп атайды. Ойын барысында әр ойыншы өзінің қарсыласының отауын тақ санымен ұстауға тырысады. Демек, тақ санымен жатқан отауларды «ашық» отау деп атайды.

Ойын барысында ойыншылардың қай-қайсысы болмасын қарсыласының отаудағы жатқан құмалақтарын қолмен санауына болмайды. Тек отаула-рының ашық-жабығын ғана және қайсысында қанша құмалақ бар екенін ғана сұрай алады. Сондықтан ойыншылардың қай-қайсысы болмасын барлық отаудағы құмалақ санын есте ұстауға тырысады. Ал, ойыншының қай-қайсысы болмасын қарсыласының қойған сұрағына дұрыс жауап беруге міндетті. Ойын барысында отауда бір құмалақ қалса, ол ойыншыға жүріске керек болса, онда жалғыз құмалақты қатарындағы отауына тастайды, демек жүріс орындалды.

Ойын барысында «тұздық» алу деген болады. «Тұздық» алу үшін қарсыластардың әрқайсысы өз кезегінде жүріс жасаған ойыншы ең соңғы құмалағын қарсыласының екі құмалақ жатқан отауына түсіріп үш құмалақ етіп алса, бұл ойыншы өзінің қарсыласынан «тұздық» алған болып есептеледі. «Тұздықты» алудағы мақсаты әрбір жүріс сайын сол «тұздыққа» түсетін құмалақты тұздықтың иесі қазанына салып отырады. Демек, «тұздықтың» пайдасы әр жүріс сайын (екі жақтың да) қазанға бір құмалақ түсіп отырады, деген сөз. Ойын ережесі бойынша тек «маңдайдан» – тоғызыншы отаудан «тұздық» алуға болмайды. Ойын барысында «тұздық» бір-ақ рет алынады.

Ойын барысында, әсіресе ойын соңына таман келгенде, ойыншының біреуінде құмалағы таусылып қалады да жүретін жүрісі бітеді. Тоғызқұмалақ ойынында бұл жағдайды «атсырау» деп атайды. «Атсырау» жағдайына тап болған ойын партиясы ұтылғанға есептеледі, себебі одан ары жүретін жүрісі жоқ. Енді, қарсыласын «атсырату» жағдайына алып келген ойыншы, өзінің отауларындағы құмалақтың барлығын жинап өз қазанына салады да, барлық құмалақтың есебін шығаруға кіріседі. Демек, «атсырау» жағдайына дейін әлі екі ойыншының біреуі 82 құмалақ жинап үлгірмегендіктен, амал жоқ, отаудағы қалған құмалақты қосып алғаннан кейін бұл ойыншы ешқандай даусыз жеңіске жетеді. Ойын барысында «атсырау» жағдайы сирек кездеседі, себебі ойынның айла-тәсілін білетін ойыншы өзін «атсырау» жағдайында қалдырмайды.

Ойынды жазу жүйесі. Тоғызқұмалақ ойыны шахматтағы сияқты ойын барысында тақтадағы жағдай жазылып отырады. Біз жоғарыдағы айтқандай, әр отау солдан оңға қарай өзінің рет санымен белгіленеді дедік. Осы рет санын пайдалана отырып, әр партия басынан аяғына дейін жазылып алынады. Айталық, 711 саны жазылса, онда 7 – отаудың реттік саны да, II – сол отаудағы құмалақ саны. Енді осы санға сызықша арқылы қарсыласының жүрісі жазылады. Мұнда да отаудың реттік саны мен сол отаудағы құмалақ саны жазылады. Сонда бірінші жүріс былай болып жазылады: 711-815. Сонда 815-қарсыластың жүрісі 15 құмалағы бар 8 отаудан басталған. Мысалы екінші жүріс 69-55 болды делік. Мұнда 6 отаудың реттік

саны да, 9 отаудағы құмалақ саны. 5 келесі жүріс жасайтын ойыншының отауының реттік саны да, 5 сол отаудағы құмалақ саны.

Енді 12 құмалағы бар екінші отаудан жасалған жүріс, қарсыласының 2 құмалағы бар төртінші отауына түссе тұздық алады. «Тұздық» партия жазуында «X» тахтабасымен белгіленеді. Сонда бұл жүріс 212-42X болып жазылады. Сондай-ақ, жүрістің соңғы құмалағы «тұздыққа түссе онда, айталық, 84:2X болады. Демек 4 құмалағы бар 8 отаудан жүргенде қарсыластың 2 отаудағы «тұздыққа» түсті деген сөз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Б.Ноғайбаев. "Ұлттық өнеріміз тоғызқұмалақ мектеп бағдарламасында" Тараз, 1999.
2. Ақшораев Ә. Тоғызқұмалақ даналығы. Тараз, 2000.
3. Тәжиев Қ. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Автореферат. Түркістан, 2004.

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Н. Н. Нуржан – аға оқытушы

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы

Аңдатпа. Елдегі білім беру және жоғары мектепті халықаралық білім беру жүйесіне жоспарлы интеграциялау қазіргі заманның талаптарына сәйкес жаңа тәсілдерді талап етеді. Жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуды, олардың білім берудің кредиттік жүйесін енгізу жағдайында кәсіби бейімделуін, оқу процестерін ұйымдастыруда сапалы өзгерістер қажеттігін көрсетеді.

Кілт сөздер: білім беру сапасы дегеніміз – бұл білім берудің белгілі бір нормалар мен стандарттарға және оқушылардың дайындық сапасын сипаттайтын мүдделері мен қажеттіліктеріне сай болуы.

Аннотация. Планомерная интеграция образования и высшей школы в международную систему образования в стране требует новых подходов в соответствии с требованиями современности. Показывает развитие творческих возможностей будущих специалистов в вузах, их профессиональную адаптацию в условиях внедрения кредитной системы образования, необходимость качественных изменений в организации учебных процессов.

Ключевые слова: качество образования-это соответствие образования определенным нормам и стандартам, интересам и потребностям учащихся, характеризующим качество подготовки.

Abstract. Education in the country and the systematic integration of Higher education into the international education system require new approaches in accordance with the requirements of modernity. It indicates the development of creative abilities of future specialists in universities, their professional adaptation in the context of the introduction of a credit education system, the need for qualitative changes in the organization of educational processes.

Keywords: and the quality of education is the conformity of education with certain norms and standards, interests and needs of students, characterizing the quality of training.

Қазақстандық жоғары білім берудің стратегиялық міндеті ұлттық білім беру жүйесінің жетістіктерін сақтай отырып оны әлемдік білім беру үдерісінің қазіргі заманғы болашағы бар бағыттарына сәйкес келтіру болып табылады. Бұл екі үдерістен: ұлттық білім беру жүйесін жетілдіру мен әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдасуды жүзеге асырудан тұрады. Білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық басымдықтарын анықтау мақсатында, жоғары мектепте оқу үдерісін ұйымдастыруды түбегейлі өзгертуге байланысты қазақстандық көпдеңгейлі үздіксіз білім беру үлгісін қалыптастыруға мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасының білім беруінің 2015 жылға дейін даму тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы жасалды [46]. Онда білім беруді дамытудың негізгі бағыттары ретінде мамандардың білім сапасын арттыру, оларды даярлаудың жаңа бағыттарын мен инновациялық дамуын қамтамасыз ету, ғылыми-зерттеу жұмыстарының ықпалдасуы, ғылыми зерттеулерді қоғам сұранысымен тығыз байланыстыру, білім беру және ақпараттық технологияларды жетілдіруді көрсетеді.

«Құзырлылық» ұғымы соңғы уақытта жалпы дидактикалық және әдіснамалық деңгейде қолданысқа еніп отыр деп айтуға болады. Ғылыми әдебиеттерде құзырлылық қайсыбір тапсырманы орындай алуға қабілеттілік, бір нәрсені жасау, оқушының қалыптасып үлгерген жеке сапасы мен тәжірибесінің жиынтығы ретінде қарастырылады.

«Competent» сөзі французша «компетентті» «заңға сай», латынша «сай болу», «қабілетті», «талап қою», «жарамды», ағылшынша «қабілетті» деген мағынаны білдіреді.

Психологиялық сөздіктерде бұл ұғымға қатысты «компетенттілік жеке тұлғаның қоршаған ортадағы адамдармен тиімді қарым-қатынас жасай алу қабілеті» деген түсінік берілген. Осы «компетенттілік» шетелдік түсіндірме сөздікте меңгеруші ретінде қарастырылған.

Компетенттілік (құзырлылық) деп оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілеттілігін айтады.

«Компетентті» ұғымының мазмұны мынадай екі аспектіде көрініс береді

1) Компетенттілікті меңгерген, заңға сәйкес

2) Белгілі бір саланы білетін тұлға.

«Компетенция» деп – оқудың және өздігінен білім алудың нәтижесінде қалыптасатын және адамның әлеуметтік мобильділігін анықтайтын, білім мен тәжірибеге, құндылықтар мен бейімділіктерге негізделген жалпы қабілеттерді айтады.

Компетенцияның түйінді құраушысы біліктілік болып табылады. Оқытудағы компетенттілік тәсіл оқыту нәтижесі ретіндегі білім сапасын қамтамасыз етеді және білім мазмұнынан білім, біліктілік, дағдыға, шығармашылық іс-әрекет тәсілдері мен эмоционалдық құндылық қатынастар тәжірибесіне негізделген түйінді компетенттіліктерді бөліп қарастырайық.

Түйінді компетенттіліктердің құрылымы төмендегідей бөлінеді: өзіндік танымдық іс-әрекет саласындағы базалық компетенциялар. Олар: оқу, жазу, есептей алу, сөйлей алу және түрлі жиындарда өз ойын басқаларға жеткізе алу, оқу іс-әрекетінің нәтижелерін талдай алу, әртүрлі ақпарат көздерінен білім жинақтап білуді меңгерту жатады (кітаптан, газет-журналдардан, теле-радиохабарлардан, интернеттен т.б.); мәдени іс-әрекетіндегі компетенцияларға бос уақытын өзінің рухани және мәдени дамуы үшін пайдалана білу (көркем әдебиеттер оқу, түрлі лекциялар мен баяндамалар тыңдауға қатысу, олимпиадалар, байқаулар, конференциялар) жатады; тұрмыстық саладағы компетенциялар: жеке гигиенаға, өз денсаулығын нығайтуға, отбасы тұрмысына қатысты мәселелер; әлеуметтік еңбек іс-әрекеттері саласындағы компетенциялар – бұл оқу еңбегін ұйымдастыра білу дағдысы, ұжымдағы өзара қарым-қатынас этикасы, өз мүмкіндігін бағалау, жауапкершілік жүгін арқалай білу.

Әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің ұлттық білім беру жүйесінің біздің еліміздегі білім беру жүйесінен айырмашылығы мынада: оқытудың кіріктірілген мақсаттары пәндік мақсаттарға қарағанда басым; оқытудағы іс-әрекетінің тәсілі қарапайым біліктілік пен дағдыларды ығыстырған; оқытудың компетенттілік тәсілі қолданылады. Мектептегі білім беру сапасын бағалаудың жаңа жүйесіне көшу байқалады. Мұғалім мен оқушы арасындағы авторитарлық қарым-қатынастар оқу ісі әрекетіндегі бірлестікке, жұптастыққа айналған.

Соңғы кезде елімізде білімге деген көзқарас өзгерді: бұрын ғылым-өндіріс-білім деп қарайтын болсақ, қазір мәдениет – білім, тарих деп қарайтын болдық. Бұдан орта білім берудің мақсаты нақтыланды: алған білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде өмірдің өзгермелі жағдайларына еркін бағдарлай алатын, өзінің алған білімін қолдана алатын, өзін-өзі дамытуға және адамгершілік тұрғыда өз бетінше дұрыс, жауапты шешім қабылдауға қабілетті тұлға қалыптастыру.

Білім мазмұнын игерудің және оқушылардың оқу процесінің түрлі кезеңдерінде өздерінің жеке мүмкіндіктеріне, талпыныстары мен оқыту мақсатына сәйкес дамуының белгілі бір деңгейі оқыту сапасы деп аталады.

Ал білім беру сапасы дегеніміз – бұл білім берудің белгілі бір нормалар мен стандарттарға және оқушылардың дайындық сапасын сипаттайтын мүдделері мен қажеттіліктеріне сай болуы.

С.И.Архангельскийдің пікірінше, ғылыми даму болашақ мұғалімдер білімінің мазмұны мен деңгейіне, оның шығармашылық дамуына қойылатын талаптарды өзгертеді. Ал, жоғары оқу орындарының дамуы өз кезегінде ғылыми-техникалық даму шарттарының

бірі болып табылады немесе онымен дайындалған мамандар ғылым мен техниканың ары қарай дамуын іске асырады.

Біз “педагогикалық қызметтің кәсіби стандарты ретінде өзінің бүтіндігі мен мүмкіндігін және педагогикалық қызметтің табыстылығын анықтайтын қызметтік субъекттің (құзырлылық) сапасына қойылатын талаптар жүйесін түсінеміз”, онда негізгі басқарушы құжат келесі төрт сапада іске асырылуы тиіс:

1. Жоғары және арнайы орта педагогикалық білім берудің мазмұны мен формаларын қайта құруға (модернизациялау, жаңарту, дамыту) негіз ретінде.

2. Мұғалім қызметін оның түрлі конкурстарда, әлеуметтік гранттық жобаларда және т.б. қатысуын эксперименттік бағалау үшін негіз, яғни жақсы мұғалім бағасының мемлекеттік деңгейде мектептегі бағасынан айырмашылығы болмауы (мұғалім құзырлылығын басқарудың стратегиялық деңгейі).

3. Мұғалімнің кәсіби қызметінің (сапа, нәтижелік, ықпалдылық) табыстылығын бағалау үшін негіз (мұғалім құзырлылығын басқарудың тактикалық деңгейі).

4. Диплом алды білім беру жүйесін үздіксіз педагогикалық білім беру ресурсы ретінде мақсатқа бағдарлап жобалау үшін негіз (білім жетілдіру курстары, аймақтық, қалалық семинарлар және т.б.) (мұғалім құзырлылығын басқарудың тактикалық деңгейі).

Мұғалімнің құзырлылығын басқарудың тактикалық деңгейін мектеп, әдістемелік орталықтар деңгейінде іске асыру, кәсіби қызмет сапасын бағалау технологиясы тұрғысынан “мөлдірлікті” талап етеді, басқаша айтқанда, әрбір мұғалім, аймақтық әдістемелік орталықтың әдіскері, әдістемелік орталық басқарушысы – мұғалім жұмысының сапасын басқарушы барлық субъектілер кәсіби білім беру стандартындағы әрбір сөзді бірдей деңгейде түсінулері тиіс.

Бұл: мұғалімнің кәсіпқойлылығының мониторингіне, оның жеке әдістемелік жұмысының бағыттары мен формаларын бөлуге; жұмыс сапасы үшін үстемелер ақыларды анықтауға негіз болады.

Демек, бұл құжаттардың әрбір сөздерінің мәнін біртұтас түсінілуіне ұжымдағы психологиялық ахуал, әкімшілік пен мұғалім арасындағы сұхбат мүмкіндігі тәуелді.

Жеке тұлғалық бағыт оқу жүйесі және оқу тәрбие ісінің (үйренуші мен үйретушінің қарым-қатынасына, оқушымен оқу құралдарына т.б.) барлық компоненттеріне әсер етеді, болашақ мұғалім үшін ыңғайлы оқу-тәрбие ортасын құруға көмектеседі.

Болашақ маманның кәсіби тұлға болуының мәні – әрдайым білімін жетілдіріп отыру, тәрбие мен қоғамдағы барлық сұрақтарға жауап іздеу, тыныштық пен қамсыздыққа жол бермеу, қанша қиын болса да, зерделі адам болуға ұмтылу. Қазіргі уақытта «интеллект» түрліше талдау кезеңін бастан кешуде, жаңа мағыналар көбеюде, «ескішілдіктен» құтылу мен оған деген қатынастың болымсыз жақтары көрініс табуда. Қазіргі интеллигентті адамға ақыл мен білім ғана қажет емес, жаңа кезеңнің күрделілігіне сай бола алатындай ақылгөйлік керек. Бұл болашақ маманға қоғамның кез-келген қарбаласынан шығуына көмек береді, рухани және материалдық мәселелер арасынан жол тауып, өз шешімдеріне жауапкершілікпен қарап, «өз мамандығының нағыз іскері» болуға мүмкіндік береді.

Қоғамның сапалы жаңа деңгейге өтуі барысында, тұлғаның адами мінез-құлқы мен құнды көзқарастары сияқты басты әлеуметтік кейіптерінде өзгереді. Қазіргі әлеуметтік өмір барысында қарқынды өмірге бейімді тенденциялар өзіне объективті түрде жол ашуда. Қазір, күн сайын өзгеріп жатқан заманда, кез-келген жаңа нәрсеге бетбұрыс жасап, жаңалыққа ене алатын, өмірге бейімді тұлға қалыптасу керек. Жағдайлардың әртүрлілігі, уақыт талаптарына сай әлеуметтің өсіп жатқандығын көрсетеді. Жаңа уақытты ықылас, білім, кәсібилік, өз күшіне сену сияқты қасиеттер ғана сипаттай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, 2004. – 277б.

2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. – Алматы: Санат, 2015ж
3. Қуанышев Т.Ш. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін ұлттық ойын құралдары арқылы даярлау. Автореф. дисс.пед.ғыл.канд.13.00.01. Алматы, 1992.63б
4. Оразов Ш.Б. Дене тәрбиесі сабағында оқушылардың дене мүмкіндіктерін дамыту. Оқу- құрал. – Түркістан, 2005.

МҰРАТХАН ТӘНЕКЕЕВТИҢ «ҚАЖЫМҰҚАН» ШЫҒАРМАСЫ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Б.Т. Муталиев – аға оқытушы,
«Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы, Bekaris@inbox.ru
Ж.М. Есиркепов – п.ғ.к.,
«Дене шынықтыру және спорт» мектебінің профессор м.а.,
«Халықаралық туризм және меймандостық» университеті, Түркістан қаласы.
Zhandos-1978@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада «Дене мәдениеті және спорт» саласында қазақтан шыққан тұңғыш профессор, п.ғ.д., ұлттық спорт түрлерін зерттеуші ғалым, 300-ден аса ғылыми еңбектердің, 29 монография мен оқулықтар, оқу құралдарының авторы Мұратхан Тәнекеевтің «Қажымұқан» шығармасы арқылы жастарды Отансүйгіштікке тәрбиелеу жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: Ұлттық спорт, Отансүйгіштік, спорт тарихы, ұлттық намыс, ұлттық рух.

Аннотация. Статья первого профессора доктора педагогических наук, авторе более 300 научных работе, 29 монографий и книг Муратхана Танекеева «Хаджимукан» это пособие учит молодежь любить родину показывает пути решения вопросов физического воспитания.

Abstract. The article of the first professor, Doctor of Pedagogical Sciences, author of more than 300 scientific papers, 29 monographs and books by Murathan Tanekeev "Khajimukan" this manual teaches young people to love their Homeland and shows ways to solve physical education issues.

Keywords: national sport, love of the Motherland, history of sports, national pride, national spirit.

Қазақ халқының тарихы өте бай. Бірақ, Кеңес Одағы тұсында көп халықтың тарихына көпе-көрнеу қиянат жасалғаны ақиқат. Соның кесірінен көп дүние хатқа түспей, із-түссіз жоғалды. Дегенмен, халық жадынан ұлы тұлғалардың есімдерін бір жолата өшіру мүмкін емес еді. Кеңес Одағының саяхатшылары қанша жерден әрекеттенгенімен, қазақтың батырлық тарихы өскелең ұрпаққа ұмытылмай жетті. Туған жер үшін басын бәйгеге тіккен батырлардың найзагерлігі, мергендігі, қылышты шебер меңгеруі, ат құлағында ойнауы да тегін емес. Бір ғана найзагерлікті шебер меңгеру үшін жанкешті әзірлік пен дене машықтығы керек. Әйтпесе, құйындай ұшқан ат үстінде жауыңа найза шаншу оңай емес. Қылыштасу да өнер. Қазақтың баяғы батырлары жекпе-жек өнерінің барлық қырын жетік меңгерген. Жұдырықтасу, балуандар күресі және т.б. Мұндай қасиетті өнер адамға жайдан-жай қона салмайтыны анық. Бұл өнер атадан балаға мирас болып, ұрпақ алмасқан сайын үздіксіз жетіліп, ұшталып отырады. Бұл дегеніміз – бүтін бір халықтың ғасырлар бойы қалыптастырылған жекпе-жек мектебі. Жекпе-жектің ішінде балуандық өнердің жөні бөлек [1].

Өмірдің өзегі күрес. Яғни, «күрес» деген бірауыз сөздің мән-мағынасы тереңде. Жұмыр жердегі барлық тіршілік иесі өмір үшін күреседі. Адамзаттың ұлы тарихы күреспен жасалды. Айды, күнді айтпағанда, әр сағат, әр секунд күреске толы.

Профессор Мұратхан Тәнекеевтің айрықша еңбегі, ел басына түскен сын сағатта халқының рухын асқақтата көтеріп, қол ұшын берген, ұлтжанды, қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби күрес шебері, күш атасы Қажымұқан Мұңайтпасұлының есімін ардақ тұтып, күллі қазаққа таныстыруы, «Қажымұқан» кітабының алғаш 1963 жылы жарық көруі, кейінгі ұрпақ алдындағы парызы еді. Бұл үлкен еңбекті 2001 жылы қайта өңдеп толық нұсқасымен халыққа ұсынды. Бұл кітапта бұрын жарық көрмеген тың деректер мен батырдың әрқилы

қызметіне байланысты жекелеген мәселелерді пайымдауда тың өзгерістер бар. Бұл кітаптың әр беті – тарих.

Отан ұлылығын дәріптеп, перзенттік парызын адал атқарған ғұламалар мен ағартушы ғалымдар халқын шын сүйген ерлер еді. Осындай тұлғалардың ішінде профессор Мұратхан Тәнекеевтің еңбектеріндегі Отансүйгіштік тәрбиеге бағытталған тың идеялары арқылы, жас ұрпақ тәрбиесіне бағыт-бағдар беретін дүниелер мол деп есептейміз. Онда Қажымұқан Мұңайтпасұлының бойында тұлғалық ерекшеліктер отансүйгіштік, достық, сыйластық, адалдық, кішпейілділік, туған жер мен тілге құрмет сияқты қасиеттерді табуға болады. Мұндағы Отансүйгіштік, ұлтжандылық тұрғыдағы тәрбие берудің үлгілері, жеткіншек ұрпақтың балуанды жан-жақты танып, ұлағаты мол құндылықтарды бағалауына, өзін-өзі ұлттық рухта, намысқа, мәдениетке тәрбиелеуге, жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал жасайтын құнды деректерімен аса ерекше бағаланады.

Ресми ортада көпке дейін Қажымұқанды ет пен сүйектен жаратылған алып күш иесі емес, көрсеткен өнері мен күш-қуаты шындыққа жанаспайтын, ертегі-аңыздардың алып кейіпкері ретінде ғана танып келді. Олай болуына ұлттық мәдениетіміз бен рухани өмірімізді тас қамауда, шынжыр құрсауда ұстап келген коммунистік идеологияның әсері зор болды. Бұлай ету оларға тиімді болған болу керек. Бұған бұрынғы КСРО-ның спорттық баспасөзінің де әсері аз болған жоқ. Олар Поддубный, Зайкин, Шемякин, Вахтуров және т.б. балуандар туралы көп жазды, ал, Қажымұқанды елемей, тіпті ол аты аталған балуандармен қатар өмір сүрмегендей-ақ, жұмған аузын ашпады [2] – деп ұлтын, ұлтынан шыққан қазақтың бас батыры әрі балуаны, жастайынан өзі сүйіп өскен Қажымұқанды М.Тәнекеев қызғыштай қориды. Осыған байланысты бір жанжалды оқиға еске түседі. Елуінші жылдардың соңында «Советский спорт» газетінің редакциясына «Одақтас республикадағы оқырмандардан –спорттық газет журналдарда орыс балуандары туралы жиі жазылады, ал олардың замандасы белгілі қазақ балуаны Қажымұқанның аты неге аталмайды», - деп сұраған хаттар көптеп келді деп жазады профессор М.Тәнекеев. Онда қазақ балуаны әңгіме етуге тұрмайтын, көрерменнің көңілін көтерген цирк әртісі – күлдіргі-комик болған, – деп жазыпты.

М.Тәнекеев бұл – Қажымұқанның әруағын ғана қорлау емес, әлемге даңқы жайылған, есімін бүкіл халық мақтан тұтатын батырды тудырған тұтас бір ұлттың ар-намысын қорлау деп жазды.

Қазік тілінде шығатын газет-журналдар үнсіз жатқан тұста ғалымның қолдауымен, мұқият сұрыпталып алынған материалдардың негізінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Л.И.Брежневтің атына аса беделді ғалым және ұлттық мәдениеттің көрнекті өкілі, академик Ахмет Жұбанов, қазақстандық «Ән қанатында» романының авторы орыс жазушысы Николай Анов, Кеңес Одағының екі мәрте Батыры, Қажымұқанның жерлесі Талғат Бигелдинов және күш атасының өмірін зерттеуші ретінде Мұратхан Тәнекеевтің қол қоюымен хат жолданады. Хаттың бір данасы поштамен жіберіліп, ал екінші данасы ол кезде бұл мәселе үлкен саяси рең алып бара жатқандықтан, цензура ұстап қала ма деген қауіппен Мәскеуге Мұратхан Тәнекеевтің өзі алып барады.

КОКП Орталық Комитетінің жауабы кешікпей келеді. Одан да бұрынырақ «Советский спорт» газеті мен «Физкультура и спорт» журналы редакцияларының жауабы келеді. Онда редакция Мұратхан Тәнекеевтен кешірім сұрай отырып, Қажымұқан туралы көлемді мақала жазуын өтінеді. М.Тәнекеев сол заматында «Батыр» деген көлемді мақаласын жариялайды. Онда «Атақты батыр Қажымұқан халықтың қайраты мен күш-қуатының бейнелік көрінісі, оның есімі қазақ халқының ұлттық батырларының қатарына қосылды», - деген сөздермен аяқталады [3]. Сөйтіп журнал Қажымұқанды цирк ойыншысы – комик деп бастап, ұлы балуан, ұлттық батыр деңгейіне дейін көтереді.

Міне, бұл да ғалымның үлкен азаматтығын, оның ұлтын, елім деп соққан адал жүрегінің перзенттік лүпілін аңғартқандығы.

Тұтас ұлттың қадір-қасиетін бір адамның бойынан көргісі келетін дәстүр сабақтастығы, ұрпақ жалғастығы ұғымын пір тұтатын халықтың және адамгершілігіне ерекше мән бергендігінің белгісі. Осының айғағы ретінде Қажымұқан Мұңайтпасұлының күрес әлеміндегі ұлы тұлғалар табиғатын халықтарға жақын ететіндігінде және оның күрес өнеріндегі тағылымды өнегесі, еңбексүйгіштігі кейінгі ұрпаққа мәңгілік бағдарлама болып тұратындығында.

Көшпелі өркениеттің жалпы азаматтық құндылығы болып саналатын жеке тұлға халқымыздың болмысы, тіршілік тынысының шыққан биігі. Ұлттық мәдениетіміздің тарихи аясының кеңейіп, қайта жаңғырып өркендеуі халқымыздың рухани мұралары мен дәстүрлерінің қастерленуі, оның дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзінің дербестігінің айғағы.

Қажымұқанның шыңдалу, ержету жолы шымырлы еңбекке толы, күрес өнеріндегі үлкен мұратқа талпындырған қажырлы қайратымен өмірге қажетті тәрбие алуы. Нағыз өнер адамының өз халқының тек бір сипаттағы өкілі болып қана қоймай, ол өз халқының рухымен сомдалуында.

Мұратхан Тәнекеевтің «Қажымұқан» кітабы спорттың адамды қажыр-қайратқа, батылдыққа тәрбиелеп қана қоймай, адамгершілік асыл қасиеттерін де ашып көрсеткендігінің нақты дәлелі. Ол көп ұлтты ортадағы спорттық қызметтің адамды көпшіл, ашық-жарқын, кең пейіл ететіндігінің үлгісі де. Тар шеңбердегі ұлттық сана-дәстүрден мұның әсері анағұрлым кең.

М.Тәнекеев «Қажымұқан» атты кітабында батыр әрі балуан атасының жастық шағы туралы: «Мұңайтпас жалшылыққа баласын да бермекші болды. Әкенің бақытына қарай жігерлі өскен Мұқан өзіне тапсырылған жұмысты тыңғылықты орындап, еңбекке мойымады. Буыны қатпаған, бұғанасы бекімеген он жасар Мұқан бір қап бидайды арбадан арқалап алып, қамбаға дейін апара беретін болды. Мұны көрген ел «Мұқан нағыз азамат, шын қарулы жігіт болады», - деп сүйсіне айтатын [4].

Мұратхан Тәнекеевтің «Қажымұқан» туралы кітабын оқи отырып, оның өзі де осындай өмірдің соқпақты да соқтықпалы қиын жолынан сүрінбей өткеніне еріксіз тәнті болғандай күй кешесіз.

Тарихқа терең бойламай-ақ жүгірте көз тастағанның өзінде батыр бабаларымыздың асқақ бейнелері көз алдымызда қылаң бергендей болады.

2000 жылы «Қажымұқан» атты үлкен монографияны қайта өңдеп халыққа толық нұсқасын мұра етіп қалдыра отырып ғалым былай деп жазды, Бүкілодақтық баспасөзде Қажымұқан туралы жазылған күн менің есімде мәңгі сақталады. Олай болатыны – Қажымұқан менің шығармашылық қызметімнің бір бөлшегіне, ақиқатын айтуға бағытталған ғылыми ізденістерімнің дем берушісіне айналды. Менімен бірге ұлы балуанды қадір тұтқан миллиондардың қуанғаны анық еді. Өйткені, батыр екінші рет қайта туып, туған халқымен қауышты. Ұмытылып барып, атақ-даңқтың шырқау шыңына шықты. Батырдың, халқының адал ұлының өмір жолын осылай бағалар едім. «Мен саналы өмірімнің елу жылын халқымның спорт тарихын зерттеуге арнадым. Сонау көне заманнан-ақ жоғары мәдениетті, намысты да жауынгер ұрпақ тәрбиелеудің ғаламат ұлттық дәстүрі бар, ұлы даланың ұрпағы екенімді өз еңбектерімде дәлелдедім. Бұл ұлы дәстүрдің кейінгі ұрпақты арлы, қайратты етіп тәрбиелеуге қажет екенін дәлелдеп келемін», - деп қортындылайды.

М.Тәнекеев өнер иесінің жинақтаған тәжірибесін адамзат игілігіне жаратып, болашақ ұрпаққа үлгі етіп халыққа ұсынды. Қажымұқан әр халықтың бағына мың жылда бір туатын ұлы, дара тұлға, қайталанбас құбылыс. Теңдесі жоқ алып күш, киелі рух иесі – Қажымұқан, туған халқының тарихи жылнамалары мен жырнамаларында ғана қайталанар. Толықтырылып, қайта жазылар. Ал, өмірде оны ешкім қайталай алмас. Себебі – ол құбылыс, құбылыс қайталанбақ емес. Б. Сапаралы: «Ұлы адам өмір сүрген орта, рухы биік тарих қойнауына неғұрлым батып-сіңе берген сайын адамдар әлгі ұлының қадір-қасиетін

соғұрлым үсті-үстіне арттырып, тұлғаландырып, кесектендіре түседі. Ұлы адам қасиеттері кеңістік ауқымында әрін ашып, табиғи болмысын жарқырата, таныта түседі» – деп, сыр шертеді.

Жалпы, қазақтың күрес тарихы толық зерттелген жоқ. Әсіресе, өткен замандардағы елге тұлға болған белді балуандарымыз жайында қағазға түскен деректер аз. Қолда бардың өзі әр газеттің, әр журналдың бауырында шашылып жатыр. Бір ғана мысал, бүгінге дейін қазақтан шыққан 30-ға жуық олимпиада, әлем чемпиондарының тек бесеуі, атап айтсақ Қажымұқан Мұңайтпасов, Әлжан Жармұхамедов, Жақсылық Үшкемпіров, Дәулет Тұрлыханов, Бекзат Саттарханов туралы ғана жеке кітаптар жарық көрген екен. Қазақтан шыққан теңдесі жоқ спортшылар көп мысалы: Балуан Шолақ, Боранқұл, Молдабай балуан, Байғабыл, Өзаман Шолақ, Қабден Байдосов, Әбдісалан Нұрмаханов, Шәміл Серіков, Октябрь Жарылғапов, Жәнібек Сауранбаев, Заңғар Заркешов, Әмин Тұяқов, Ғұсман Қосанов, Саян Шаймерденов, Әбілсейіт Айханов, Аманкелді Ғабсаттаров, Аманжол Бұғыбаев, Мәлік Нәдірбеков және т.б.

Олимпиада ойындары мен әлем құрлық чемпионаттарында жеке-дара шыққан, жүлде алған саңылақтарымыз туралы көркем, деректі дүниелер неғұрлым көп болған сайын жас жеткіншектеріміздің отанға, спортқа, қоғамға деген Отансүйгіштік сезімдері ұшталары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рысбекұлы Қ. Қазақ балуандары / «Ер-Дәулет», 1996. – 84 б.
2. Тәнекеев М. Қажымұқан / - Алматы. «Санат, 2001. – 174 б.
3. Тәнекеев М. Батыр / «Физкультура и спорт», – 1965. – №10. – 34-35 б.
4. Тәнекеев М. Қажымұқан / – Алматы. «Санат» 2001. 17 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚИТУ ҮДЕРІСІНДЕ ДАМУ

Г.А. Жапбарова., Г.У., Бакирова

Ж.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Андатпа. Жаратылыстану пәнін оқыту процесінде бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту

Кілт сөздер: бастауыш сынып, логикалық ойлау, қабілет, даму

Аннотация. Развитие логического мышления младших школьников в процессе обучения естественнонаучному предмету

Ключевые слова: начальный класс, логическое мышление, способность, развитие.

Abstract. Development of logical thinking of younger schoolchildren in the process of teaching a natural science subject

Keywords: elementary grade, logical thinking, ability, development.

Қазіргі уақыттың негізгі талаптарының бірі – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, логикалық ойлауы дамыған жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру.

Мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу.

Оқытудың мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабілетін дамыту және белсендіру оқушылардың білімді, дағдыны меңгеру үшін, болашақта танымдық және тәжірибелік іс-әрекетке оқушыларды дайындау қажетті шарт болып табылады.

Балалардың ойлауын дамыту туралы М.Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласы, құштарлығы болуы керек».

Оқу материалын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады. Дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым «логика» деп, ал ой қорытындыларының объектив пікірлерге негізделетін процесі «логикалық ойлау» деп аталады. Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдарлары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске шығаруға болмайтыны пікірлерде көрсетіледі.

Бастауыш сынып баланың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Әйтседе бұл баланы қайткенде де, неғұрлым ертерек логикалық «жолға» шығару дегенді көрсетпейді. Біріншіден, ойлаудың логикалық формаларын игерудің өзі ойлаудың логикалық жетілген бейнені формалары ретінде игерілмейінше, толық құнсыз күйде қалып отырады. Дамыған көрнекі схемалық ойлау баланы логика табалдырығына жеткізеді. Екіншіден, логикалық ойлауды игеріп болғаннан кейін, бейнелік ойлау өзінің мәнін ешбір жоғалтпайды. Тәжірибе барысында жасөспірімдерде ой тұтастығының сақталмауы

байқалады. Мұндай қателерді болдырмау үшін оқушының ой жүйелігінің қажеттігін сезінуіне көз жеткізудің амал – тәсілдерін тауып, орнықты ой түйіндеуге жетелеу қажет.

Логикалық ой кез-келген кедергілерді дұрыс қабылдап қана қоймай,оның шешу жолдарын таба білуге ықпалын тигізеді

Қарапайым жұмбақтар,ситуациялық жағдайлар,логикалық ойындар: ребустар,бас қатырғылар баланың логикалық ойын дамытады,жаңаша ойлау дағдысын қалыптастырады.

Тапсырма күрделенген сайын оны шешу уақыты аз болады да, логикалық ойлаудың дамуына көмегін тигізеді.

Шығыс елдерінде шахмат ойындарына, жапон сөзжұмбағына көп көңіл бөлінген. Бұл ойындар жылдам әрі терең ойлауға көмегін тигізеді. Қазіргі компьютерлік ойындардың арасында да логикалық тапсырмаларды да кездестіруге болады.

Білімнің беріктігін қамтамасыз ету үшін, баланың шығармашылық қабілетін дамыта түсу үшін, оқушының дарындылығын тану үшін қазақ тілі пәнінен логикалық тапсырмаларға баса назар аударамын.

Берілген тапсырмаларды орындауда оқушылар өз беттерімен ізденеді, оқушының ой өрісі кеңейіп есте сақтауы дамиды, байқағыштығы қалыптасып, эвристикалық қабілеті шыңдалады. Сабақта оқушының өзіндік пікір айтып оны қорғай білуіне мүмкіндік жасаймын.

Бастауыш сыныптарда тіл өнерін меңгертудің алғашқы баспалдағы ретінде оқушының сөздік қорын, байланыстырып сөйлеу машықтары мен дамыту бағытындағы жұмыстарға негізделеді.

Мысалы сауат ашу кезеңінде әріп үйретумен қатар әр әріпке байланысты ертегілер оқып, түрлі тақпақтар жаттатып сол әріптен басталатын көптеген заттардың суреттерін көрсету арқылы сөйлемдер құратуға болады.

Осылайша әр әріппен танысқан кезде балалар әр түрлі ертегілер тыңдап, олардың мазмұнына тоқталып, әртүрлі тақпақтар жаттап, көптеген заттардың атауын біліп оларға сөз тіркестерін, сөйлем құрау арқылы балалардың сөздік қорын көбейтіп, тілін дамытуға болады.

Шығармашылық тапсырмалар оқушылардың жаңа бір нәрсені ашуы, яғни оқушы өзін белгілі бір жаңалықтардың авторы ретінде сезінеді. Бұл оған белгілі бір пән төңірегіндегі қызығушылығын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни, оқушыны өзіне тарта, баули түседі.

Оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытуға бағытталған стандартты емес тапсырмаларды шығармашылық жаттығулар деп атаймыз. Сондықтан шығармашылық жаттығуды ұдайы жүргізе отырып, біз оқушылардың тек пәнге деген қызығушылығын ғана емес, логикалық ойлауын да дамыта аламыз.

Мектеп тәжірибесінде шығармашылық жаттығулар үздіксіз орындалмай жатқандығы белгілі. Кейбір мұғалімдер шығармашылық жаттығу міндетті деңгейге жатпайтындықтан оны орындамайды, орындағанымен сабақ соңында асығыс шешуін оқушыларға жалпылама айтқыза салады, яғни талдау жүргізілмейді. Балаларда ой операиялары толық жүргізілмегендіктен логикалық ойлаудың даму деңгейі төмен болады. Ал оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың бір жолы — шығармашылық жаттығуды жүйелі орындату.

Сыныптағы оқушыларымның білім деңгейі бірдей емес. Олардың ішінде математиканы сүйіп оқитын, оған деген ынтасы зор оқушылар да бар. Оларды жеңіл, бірыңғай жаттығулар орындау жалықтырады. Сондықтан оқушыларға міндетті емес тапсырмаларды үнемі орындатып отыруға тырысамын.

Бастауыш класс оқушылары берілген материалды толығымен меңгеруі үшін логикалық талдау жасай білу дағдысы болуы керек. Бірақ, 4 класс оқушыларының барлығы дерлік қорытындылау, салыстыру,талдау әдістерін біле бермейді. Бірақ көбіне мұғалімдер оқулықта берілген тапсырмаларды жай орындап қоюмен ғана шектеліп жатады. Салыстырып, талдау жасап, қорытынды шығармайды.

Оқушының логикалық ойын дамыту жолдарын оқып үйрене келе математика сабағыма баланың логикалық ойын дамытатын жаттығуларды қолдана бастадым. Қазір оқушылар есептер мен жаттығуларды бір-бірімен салыстырып, талдап, қорытынды жасайды.

Дидактикалық ойындардың да баланың логикасын дамытуға зор үлесі бар. Бала заттарды бір-бірімен салыстырады, топтастырады, белгілеріне қарай ажыратып, қорытынды шығарады. Ойын арқылы мұғалім баланы өз бетімен ойлауға, алған білімін әртүрлі жағдайда қолдана білуге үйретеді.

Логикалық ой элементін дамытудың тағы біржолы-сурет салу. Сурет салу арқылы баланың танымдық процесі дамиды. Түстерді танып, кеңістіктерді, көлемді ажыратады. Содан кейін талдау жасап салыстыруға үйренеді. Заттың қасиеттеріне көңіл бөледі.

Логикалық ойын дамытатын тапсырмалар түрлері:

— логикалық қатар (қатарда тұрған заттардан ерекшеленіп тұрған затты табу немесе суреттерден логикалық қатар құрастыру);

— лабиринттер (әртүрлі лабиринттен өту);

— логикалық байланысты табу (мысалы, ұқсас заттарды тап, жануар және оның тамағы т.б.);

— қателерді тап (қате құрастырылған затты не түсін табу);

— заттарды белгісіне қарап ажырату (мысалы: жеміс пен жидек, сандар мен цифрлар т.б.);

— затты табу (мысалы: адамдар, жануарлар)

— логикалық поезд т.б

Баланың логикалық ойын дамытатын жұмыс түрлерін даярлық тобынан бастау керек.

Бұл тапсырмаларды сабақта және кластан тыс шараларда да қолдану арқылы оқушыларымның логикалық деңгейі өскендігін, білім сапасы көтерілгендігін байқадым.

Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін:

-есепті, жаттығуларды талдай білу іскерліктерін қалыптастыру;

-пәнге деген қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру;

-сыныпқа дұрыс психологиялық жағдай орнатуға мүмкіндік туғызу.

Оқушылардың логикалық ойлауының дамуы өздігінен ізденіп жұмыс жасауына мүмкіндік береді. Логикалық тапсырмалар оқушының интеллектуалдық деңгейін көтеретін болғандықтан әр сабақта тапсырмаларды түрлендіріп, қызықтырып қолдану қажет. Бастауыш сыныптарда математика сабағынан балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады.

Дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым логика деп, ал ой қорытындыларының объектив пікірлерге негізделетін процесі логикалық ойлау деп аталады.

А.Н. Леонтьев «Логикалық ойлау» ұғымына нақты анықтама берген. «Логикалық ойлау» дегеніміз – логика заңдылықтарын пайдалана отырып, ой-пікірлерді тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі. Баланың логикасын дамыту ұғымдарын өсіру, оқу-тәрбие үрдісіндегі ұдайы жүргізілетін жұмыс.

Мен оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін дамытуда мынадай талаптарды басшылыққа алдым:

Сабаққа оқушыларды түгелдей қамту;

Жеке дара қасиеттерін ескере білу;

Іс-әрекетке қызықтыра білу

Білім беру мазмұны кейбір пәндерде теориялық материалдарды ірілендіріп ұсыну арқылы да оқушы логикалық ойлауға бағыттайды. Оқушы психикасы, таным, ерік-жігері,

сезім күштері дамуымен тығыз байланыста. Оқушының логикалық ойлауы мынадай жолдармен дамиды:

- Ақыл-ой әрекеті үстінде;
- Білімді меңгеру;
- Тіл үйрену;
- Жылдам есептеу.
- Затты әрекеттік.
- Көрнекі-бейнелі.
- Сөздік логикалы.

Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Өз сабағымда мына есептерді мәтіннің мағынасына мән бере отырып шығаруды тапсырдым. Нәтижесінде оқушылар есепті мұқият тындап отырғанда ғана шынайы нәтижеге қол жеткізуге болатындығын ұғынды.

Оқушылардың жеке тұлғасын, рухани әлемін, ынтасы мен қабілетін дамыту бүгінгі күннің негізгі мәселелерінің бірі. Өйткені оқушылар өз бетімен ізденіп жұмыс істеуге, өз бетімен білімді пайдалануға дағдыланбаған. Сондықтан көп жағдайда оқушылардың өз күшіне сенімін арттыру, шығармашылық қабілетін дамыту үшін сабақта әр түрлі, жан – жақты болуы керек. Оқушының математикалық ойлауы дамуы үшін түрлі тапсырмаларды орындауы тиіс.

1. Өз бетінше есеп шығарудың сан қилы жолын іздестіру.
2. Пәнге қызығып, оған көңіл қойып, тереңдете оқып үйрену.
3. Сабақ барысында қолданылатын ойындарға, математикалық сайыстарға, жарыстарға қатысу.

Осы мәселе тұсындағы өзім жүргізіп жүрген шаралармен таныстырайын. Есеп шығару көбінесе байқап көру, іздену үрдісімен жүреді. Ойша болжай білу балалардың бойындағы тапқырлық пен аңғарымпаздықты байқатады.

Оқу процесіндегі осындай іс-әрекеттердің арқасында қоғам талап етіп отырған шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де ашық айта алатын, қоғамға еркін сіңетін, өндіріске белсене араласатын азамат қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдахметова А. Даярлық сынып оқушыларының логикалық ойларын дамыту жолдары. // Бастауыш мектеп, 2000. №8,9.
2. Қосанов Б.М. Математика курсынағы шығармашылық жаттығулар: орындау технологиясы. – Алматы, 2005. — 72 бет. .
3. К.Ж.Бұзаубақова «Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыру», Алматы, 2002ж
4. Т.Мейірманқұлова «Білім берудегі инновациялық технологиялар», Алматы, 2000ж.

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДА ОҚУШЫЛАРМЕН МАТЕМАТИКАДАН ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Г.А. Жапбарова, Б.Л. Уракова

Ж.А. Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Андатпа. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылармен математикалық үйірме жұмысын ұйымдастыру

Кілт сөздер: бастауыш сынып, үйірме жұмысы, ұйымдастыру, білім беру.

Аннотация. Организация математической кружковой работы с учениками младшего школьного возраста

Ключевые слова: начальный класс, кружковая работа, организация, образование.

Abstract. Organization of mathematical circle work with students of primary school age

Keywords: primary grade, club work, organization, education

Ұрпақ тәрбиесі – баршаның ісі. Тәрбие тек сабақ берумен ғана шектелмейді, ол сабақтан тыс уақытта да жалғаса береді және тереңдетіле түседі. Сабақтан тыс жүргізілетін әртүрлі тәрбиелік іс – әрекет әдетте сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыс болып жүргізіледі. Тәрбие барлық уақытта және барлық жерде жүзеге асырылады. Оны белгілі бір сағатпен, сабақпен шектеуге болмайды. Оқушының бос уақытын тиімді өткізу мен балаға жақсы тәрбие беруде оқыту сабақтарына қарағанда, сабақтан тыс жұмыстар мен мектептен тыс жұмыстардың алатын орны ерекше.

Баланы тәрбиелеу үздіксіз процесс, ол оның бос уақытында да жүзеге асырылады. Адам өмірінде бос уақыттың рөлі өте ерекше. Ол демалу, тынығу үшін емес, рухани қажетін өтеуге, ойлау қабілетінің жетілуіне, жалпы жан - жақты болуына арналады. Әр адам бос уақытын өзінше бір нәрсеге арнайды. Бірақ, бос уақытты ұтымды етіп өткізу әлдеқайда тиімді. Бос уақытты пайдалана отырып, қоғам, ұжым, отбасы оқушылардың демалысын тиімді етіп ұйымдастырылуына күш жұмсауы қажет. Дұрыс тиімді ұйымдастырылған бос уақыт - олардың рухани өмірін, көзқарасын толықтырылуын қамтамасыз етеді. Баланың бос уақытын оның өз қалауымен өткізуге атсалысу, оған аса мән беру - қазіргі таңның басты мақсаты саналуы тиіс. Оқушының бос уақытын тиімді ұйымдастыру, оған дұрыс бағыт беріп отыру-барша қауымның ортақ ісі. Оқушы жан-жақты болып өсу тек қана оның мектепте өткізген уақытымен шектелмейді. Бүгінгі таңда жаңа білімді адамды қалыптастыру барысында мектептің қызметі күннен-күнге ұлғая түсуде. Балалар ұйымы, ата-аналар, бүкіл жұртшылық балалардың бос уақытын өміріне пайдалы тәрбиелік мәні болатындай етіп өткізулеріне көмектесулері керек. Оқушылардың бос уақытын тиімді пайдалануды ұйымдастыру оңай мәселе емес екенін де ұмытпауымыз керек.

Мектеп оқушылары мектептегі, мектептен тыс үйірмелерге үздіксіз қатысып жатыр. Түрлі спорттық үйірмелерге, шығармашылық үйірмелерге, вокал, аспаптық үйірмелер, театрлық, өлкетану бағытындағы үйірмелер, математика-жаратылыстану бағытындағы үйірмелерге белсенді қатынасып жүр.

Бүгінгі заман бәсекелестік пен жоғары технологиялар заманы, ғылым мен білім заманы. Сондықтан адамзат қиял мен ғажайыптарға қол созады. Мектебімізде оқу - тәрбие беруде тұлғалық танымдық белсенділікті дамыту мақсатында бірқатар үйірмелер жұмыс жасайды. Әрбір үйірменің жұмыс кестесі, уақыты белгіленген. Атап айтқанда, оқушылардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру, қабілеттерін ашу мақсатында спорттық – футбол, волейбол үйірмелері жұмыс жасайды. Үйірмеге қатысып жүрген оқушылар спортқа, дене тәрбиесіне қызығушылық танытуда. Үйірме жұмысы барысында түрлі спорттық жарыстар, сайыстар ұйымдастырылады. Нәтижесінде көпшілік оқушылар қалалық спорттық жарыстарға қатысып, жүлделі орындарды иеленуде.

Оқушылардың пәнге деген көзқарасы әр түрлі факторлармен жеке басымен және пәннің ерекшеліктерімен қатар оқыту әдісімен анықталады. Олардың осындай ерекшеліктерін ескере отырып, пәнге деген ынтасын арттыру мақсатында үйірме жұмысын ұйымдастырып жүргізудің маңызы зор. Көпшілік оқушылардың үйірме мүшелерінің математика пәніне қызығу-шылығының артуы оны оқыту әдісінде үйірме жұмысының қаншалықты дұрыс ұйымдастыра білсе, оның білім берерлік және тәрбиелік мәні өте зор. Ол жұмыстар оқушылардың практикалық дағдысын дамытып, шығармашылық қабілетін арттырады. Сондықтан дарынды оқушылармен үйірме жұмысын жүйелі жүргізіп отырған жөн. Үйірме жұмысында оқушылардың математика тарихынан алынған мағлұматтармен және көрнекті математиктердің өмірбаянымен, ғылыми еңбектерімен таныстыру мұғалімнің сыныптан тыс жұмыстарын да жандырады. Сондай-ақ оқушылардың ой-өрісін дамытатын логикалық есептер шығаруға, қалжың есептерді талдауға, викториналық сұрақтарға, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытатын математикалық сандық ребустарға, қызықты есептерге, сиқырлы квадраттар, оларды шешуге және шырпымен құрастырылған есептерді шығаруға, танымдық есептерге, қиынырақ есептерге уақыттың бөлінгені дұрыс. Үйірме оқушылардың математиканы қызыға оқуына, терең тиянақты білім а

Мектеп математикасы бағдарламасында көрсетілген білімдер мен дағдыларды оқушыларға меңгертумен математиканы оқытудың мақсаттары толық орындалады деп айтуға болмайды. Өйткені, математиканы сүйетін оқушылардың білімін тереңдетіп, дағдыларын дамытумен қатар, нашар үлгеретін балалардың ынта-ықыласын көтеріп, олардың бұл пәнге деген қызығушылығын арттыруымыз керек.

Пәндік үйірме сыныптан тыс жұмыстардың негізгі түрі. Нақты ғылымдардың бірі математика болса, бұл пәнді жете ұғындыру қажет-ақ. Математикалық үйірменің оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырумен қатар, математикалық ой-өрісін, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, өзіндік жұмыс жасау қабілеттілігін жоғарылатуға математикалық білімінің сапалылығына ықпалы зор.

Математика пәнінен үйірмені ұйымдастыруға мектеп мұғалімдеріне көмек болар деген үмітпен үйірме жоспары мен үйірменің кейбір сабақтарының тапсырма үлгісін, сабақты ұйымдастыру тәсілдерін ұсынып отырмын.

«Жас математик» үйірмесінің жоспары:

Үйірменің мақсаты: Оқушыларды математика ғылымына негіз болатын білімдер жүйесімен қаруландыру және алған білімдерін практикада қолдана білудің іскерліктері мен дағдысын қалыптастыру. Әрбір жеке тұлғаның ақыл-ойының дамуына шығармашылық даму мүмкіндігіне жағдай жасау. Оқушылардың сауаттылығын есептер шығару барысында қалыптастыру, оқушылардың математикаға деген ынта-ықыласының тұрақты болуын қамтамасыз ету.

Үйірме сабақтары негізінен үш бөлімнен тұрады: баяндама, қысқа хабарлар, логикалық және ойын есептері. Баяндама қысқа әрі нұсқа болуы керек. Оқушы үйірмеде баяндама конспектісіне қарамай, мазмұны жайлы тыңдарманға толық түсінік беру керек.

Қысқа хабарлар негізінен математиканың әр түрлі қызықты тарауларынан алынады. Ол ұлы математиктердің өмірі, әйгілі теоремалардың шығу тарихы тағы да басқа қызықты оқиғалар болуы мүмкін. Кейде шығарылатын логикалық қызықты есептер тарихынан да қысқа хабарлар дайындауға болады.

Үйірме сабақтарында оқушыларды қызықтыратын логикалық есептер шығарудың білімдік те, тәрбиелік те маңызы зор екені баршаға мәлім. Өйткені есеп шығару барысында оқушылар математикалық ұғымдарды меңгереді, ойлау қабілеті дамиды. Өз пікірлерін логикалық жолмен дәлелдей білуге, алған білімдері бойынша тиісті қорытындылар жасауға, өздері игерген есеп шығару дағдыларын іс жүзінде қолдана білуге жаттығады.

Үйірменің алғашқы сабағы. Әдетте үйірме мүшелерінің саны 10-15 адамнан аспайды. Талапкерлер көбейген жағдайда оқушылар жас ерекшелігіне не дайындық дәрежесіне қарай

секцияға бөлінгені дұрыс. Үйірме жұмысына үлгерімі төмен оқушыларды тартудың да пайдасы мол. Тек олардың дайындық дәрежесіне қарай тапсырма беріп, қолдап отыру керек. Алғашқы күні оқушыларға математикалық үйірме, оның маңызы жайлы айтып өтуге болады. Сонымен бірге осы күні үйірме мүшелерімен, жылдық жоспары таныстырылады. Алдағы атқарар жұмыстарға байланысты редколлегия мүшелері сайланады.

Математикалық ребустар: Цифрлары әріптермен, әр түрлі цифрлары әр түрлі әріптермен, бірдейлері бірдей әріптермен ауыстырылған арифметикалық теңдіктің жазылуының мағынасын ашу керек болатын есептер. Алғашқы теңдік дұрыс және әдеттегі арифметикалық ережелер бойынша жазылған деп есептеледі. Дербес жағдайда, сан жазылуындағы сол жақтағы бірінші цифр 0 болмайды; ондық санақ жүйесі пайдаланылады.

Қызықты жаттығулар әлемінде: Үйірме сабақтарында қызықты баяндамалар, хабарламалар оқумен қатар әр түрлі мазмұндағы логикалық әрі қызықты есептерді ұсынудың маңызы зор. Ондай қызықты есептер төменгі сынып оқушыларының математикаға деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ойлау қабілетін, математикалық тілін дамытады. Нақтылыққа, жауапкершілікке, тез шешім қабылдауға тәрбиелейді.

Жасы жүзге келген бір қария өмір бойы өзінің туған күнін тек 25 рет қана атап өткен екен. Себебін анықтаңыздар.

Жауабы: Қарт 29-ақпанда туған.

Бір қорада тауықтар мен қояндар бар, олардың бастарының саны 19, ал аяқтарының саны 40. Сонда қорада неше тауық, неше қоян болған?

Жауабы: 1 қоян, 18 тауық.

Өзенге 3 турист келді. Жағада екі кісілік бір қайық тұр. Одан басқа арғы жағаға өтетін еш нәрсе жоқ. Туристер осы қайықпен жүр рейс жасап өзеннен өтті. Олар неше рейс жасады?

Жауабы: Егер туристер бір жағаға келсе, онда қарсы жағаға жұп рейс жасап өту мүмкін емес. Онда туристер өзеннің қарама-қарсы жағына келген, екеуі бір бетіне, ал үшіншісі келесі бетіне. Бұл жағдайда өзеннен екі рейс жасап өтуге болады.

Қатарынан 25 бес цифрларын жазып: 5555...5. Кейбір цифрлардың арасына арифметикалық амалдарды қойып, нәтижесінде 2006 санын шығар.

Жауабы: $555+555+555+55+55+55+55+55+5+5+5:5$

Қатарынан 11 тоғыз цифры жазылған. Олардың арасына арифметикалық амалдарды қойып, 2005-ті шығар.

Жауабы: $999+999+9-9-9-9:9$

Халық есептерін шығару: Оқушылармен математикалық есептермен қатар практикалық мазмұндағы есептер шығарып отырудың өзі олардың ақыл-ойының дамуына, білім аясының кеңеюіне әкеледі. Халық есептерін шығару арқылы оқушылар математиканың қаншалықты өмірмен тығыз байланысты екенін көреді. Сонымен қатар осындай танымдық есептер оларды патриоттыққа тәрбиелейді. Яғни халық есептерінің білімдік маңызы мен тәрбиелік маңызы да зор.

Оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін арттыру үшін осындай халық есептерін ертегі түрінде сахналық қойылым етіп қоюға да болады. Осындай есептерді көптеп шығартып отырудың өзі олардың қызығушылығын туғызатыны сөзсіз.

Есептер

1) Қап-қап бидай

Егін бітік болып, қырманы қызылға толған диқан барлық бидайын есік алдындағы тақырға түсіріп алады да, оның біразын екі ұраға тең көмуді ойлайды. Диқан бірінен-бірі бір пұт артық сиятын үш қап дайындайды, оның ең кішісін қызына, ортаншы қапты ұлына береді. Өзі үлкен қапты алады. Сөйтіп үшеуі бидайды ұраға құюға кіріседі. Өзара бәсекеге түскен үшеуі бірінен-бірі қалыспай, өз ұрасына қапшығымен он реттен астық тасығанда

ұра да толады. Бұлардың әрқайсысының қабы неше пұттық? Қай ұраға қанша астық құйылған және әркім қанша пұт астықты тасып төккен?

Шешуі: Пұт $y+1$ -қыздың тасыған қабының саны, $y+2$ -ұлдың тасыған қабының саны, $y+3$ -әкесінің тасыған қабының саны.

$$\text{Теңдеу құрсак: } 10(y+1)+10(y+2)=10(y+3)$$

$$y+1+y+2=y+3$$

$$2y+3=y+3$$

$$2y-y=0$$

$$y=0.$$

Жауабы: ұлдың қабы екі пұттық, қыздыкі бір пұттық, бірінші ұраға 30 пұт, екінші ұраға да 30 пұт астық төгілген.

Үйірменің қорытынды сабағы: Егер жүйелі қорытындылау жасалмаса, оқушылардың саналарында үйірмелік сабақтардан бір нәрсе қалатыны шамалы. Бірақ оны қалай жасауға болады? Кейбір мүмкіндіктерді көрсетейік.

1) Оқушыларға үйірме отырыстарында ұқыпты жазбалар жүргізу ұсынылады.

2) Үйірмеде қарастырылған материалдар үйірменің журналында белгіленіп сақталады. Үйірменің мүшелеріне әрқашанда журналды алуға болады.

3) Үйірмеде бұрын қарастырылған (соның ішінде өткен жылдағы) тақырыптар бойынша, тапсырмалар (сондай-ақ, ойындар) ұсынылады.

4) Мұғалім сабақта, сонымен қатар үйірмеде алынған білімдерін үй және бақылау жұмыстарын орындағанда пайдаланғаны үшін үйірменің мүшелерін көтермелейді.

5) Бір жылда қарастырылған материалды бекітуге үйірменің соңғы отырысы арналады. Бұл отырыс қорытынды отырыс ретінде өтуі керек. Мұндай отырыс үшін маңыздысы, жетекшінің өткен жылға байланысты үйірме жұмысы туралы әңгіме жүргізу. Оқу жылында қандай аса маңызды сұрақтар қарастырылды? Жыл ішінде үйірменің мүшелері неге үйренді? Қандай пайдалы әдеттерге үйренді? Қандай жаңалықтарды білді? Осы отырыста үйірме мүшелері жыл бойы қарастырған материал бойынша есептер шешеді. Қорытынды отырыстың маңызды бөлігі «көңілді» математикаға (софизмдер, фокустар, логикалық есептер, математикалық иллюзиялар және т.б.) арналуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан мектебі. Алматы, Дәуір, 2009ж. № 6.
2. З. Әбілова. Оқушыларға эстетикалық тәрбие беру. Алматы 1986.
3. К. Кожаметова, С. Ұзақбаева. Эстетикалық тәрбие берудің ұлттық негіздері. Алматы 1985.
4. М. Касымов, Г. Райымбекова. Оқушыларға рухани эстетикалық тәрбие берудің мазмұны.

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІН ЖЕТІЛДІРУДЕ СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІНІҢ РОЛІ

Г.А. Жапбарова., М.С. Қосмұратова

Ж.А. Тәшенев университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Отбасылық тәрбиені жетілдірудегі сынып жетекшісінің рөлі

Кілт сөздер: сынып жетекшісі, бастауыш сынып, отбасылық тәрбие, тәрбие сағаты.

Аннотация. Роль классного руководителя в совершенствовании семейного воспитания

Ключевые слова: классный руководитель, начальный класс, семейное воспитание, воспитательный час.

Abstract. The role of the class teacher in improving family education

Keywords: homeroom teacher, elementary class, family education, educational hour.

Бала – басты байлығымыз, ал ең асылымыз – оның тәрбиесі. Әрбір мемлекеттің болашағы мектебінде шыңдалады. Болашақта ел тізгінін ұстар азаматтар – бүгінгі мектеп оқушылары. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлт болашағы білімді ұрпақ қолында» деп айтқан сөзі бізге жарқын болашаққа апарар жолды меңзеп тұрғандай. Шын мәнінде бүгінгі жас - ертеңгі елдің мызғымас тірегі, келешек келбеті. Сол себепті олардың білімді, бәсекеге қабілетті, жан-жақты әлеуметтенуі ел дамуындағы аса маңызды фактор болып табылатыны анық. Бала тәрбиесі – игілікті іс. Берері де, сұрауы да, жемісі де мол тәрбие саласының ең өзектісі. Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікке тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқаратыны белгілі. Бүгінгі ұл – ертеңгі әке, ол әкеге қарап өседі. Бүгінгі қыз – ертеңгі ана, ол шешеге қарап өсіп, бой түзейді. Балаға білім, тәрбие беруде басты тұлға ұстаз болса, оны жалғастырушы, демеуші – ата – ана және қоғам. Мектеп өмірі, оқушы тұлғасын әлеуметтендіру проблемасы әріптестік педагогиканы талап етеді. Және мектеп пен ата-ана, қоғам бірлескен кезде ғана тәрбие үрдісі өз жемісін нәтижелі бере бастайды. Ынтымақ бар жерде тәрбие де бар. Ынтымақ бар жерде береке, бірлік те бар. Қоғамдық тәрбие жанұядан басталады. Ал сол жастар «рухани» байлықпен қылаптасады. Қандай бағытпен жүреді, қандай ізгі істер жасайды, қандай қоғам келешекті қалыптастырады? Ол жалғыз мектеп проблемасы болмауы керек. Оған ата-аналар да, қоғамның әрбір мүшесі де бірігіп атсалысуы қажет.

Бала тәрбиесі – мәңгілік мәселе. Өнегесі мол отбасы тәрбиесіне ештеңе тең келмейді. Жас ұрпақты дұрыс тәрбиелеуге адалдықпен, асқан жауаптылықпен атсалысу - ата – аналар мен ұстаздардың, әсіресе, сынып жетекшісінің басты парызы. Ұстаздардың өмірі мектептегі еңбек майданында оқушымен тығыз байланыста болады. Бір сыныпта әр түрлі бала болады, яғни, әр түрлі психология. Ендеше сол оқушылармен тіл табысып, жұмыс жасай білген ұстаз – психолог. Кейде келіспеушіліктер де, қиындықтарда туындап жатады. Сол кезде ата – ананың көмегі, ықпалы көп қажет болады. Мұғалім өзіне бағынбаған баланың қылығы үшін ата – анасын шақыруға тура келеді. Сондай жағдайда кей ата – ана мектепке келуден бас тартады, ал кейбірі келіп алып, мұғалімді жазғырады.

Баланың жақсысы — әке мен шешенің ары, ата-ананың абыройы, жаманы – қайғысы, «азап-соры» деген жастарды тәрбиелеу ісінде табысқа жету үшін әрбір ата-ананың өзі де тәрбиелі болу керек. Қоғамның болашағы мен беделіне айқын жол ашар өскелең ұрпақ. Тал бесіктен басталар тәрбиенің тереңді меңзейтіні осында. Ең алдымен ата-ананың ролі, онан кейін ұлағат сыйлаған ұстаз.

Мектеп-педагогикалық процесті басқарудың негізгі орталығы. Мектеп қоғамның әлеуметтік ұясы. Онда демократияландыру, ізгілендіру негізінде педагогикалық ұжым нығаяды, қалыптасады. Мектеп - өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесіндегі шешуші буын.

Еліміздің бүкіл жастары мектеп арқылы өмірге жолдама алады. Мектеп өмірінде мұғалім-басты тұлға. Мұғалім арнайы мамандығы бар педагогикалық қызметпен кәсіби деңгейінде айналысатын адам. Мұғалім оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушысы, әрі ұстазы, әрі ақыл беріп отыратын кеңесшісі. Сондықтан да ол қиында жауапты іс болып саналынады. Осындай жауапты істерді өзінің педагогикалық қызметінде сынып жетекшісі ретінде қосымша жұмыс түрінде тәрбие жұмысын атқарады. Сынып жетекшісінің тәрбиелік қызметі қаншалықты қиын болғанымен оқушылар ұжымы үшін өте қажетті іс. Себебі мектеп құрлымындағы ең негізгі буын - сынып болып саналады. Сыныпта оқушылардың таным әрекеті ұйымдастырылып олардың өзара әлеуметтік қатынастары қалыптасып отырады.

Сондықтан сыныптағы оқушылардың тәрбие әрекетін ұйымдастыру, тәрбиелік шаралардың ықпалын үйлестіру тек сынып жетекшісіне жүктеледі. Сынып жетекшісі өз оқушыларын ұжымдық әрекетте ауызбіршілікте болуға, сыныпта дәріс беретін мұғалімдер мен тіл табыса білуге, оқушылардың ата-аналары мен байланыста бола отырып жұртшылықпен бала тәрбиесіндегі ықпалын біріктіре білетін ұйымдастырушы ретінде көмектеседі. Сынып жетекшісінің негізгі мақсаты- мектеп оқушыларын қоғамның белсенді және саналы азамат етіп тәрбиелеуге барынша ықпал жасау. Сынып жетекшісі, сыныптағы әрбір жеке тұлғаның ғылыми дүниетанымын қалыптастырудың, адамгершілік қасиеттерін, еңбекке сүйіспеншілігін қамтамасыз етіп, жан-жақты жарасымды дамуына жағдай туғызу. Сондықтан оның жұмысының маңыздылығы мен тәрбиелік шараларының бәрі осы мақсатқа бағытталуы тиіс. Атап айтқанда тәрбиенің негізгі салаларына: ақыл-ой тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі, эстетикалық тәрбие және дене тәрбиесі, құқықтық тәрбие, еңбек тәрбиесі т.б. тәрбие міндеттерін мектеппен сыныптың нақтылы өмір жағдайларына байланысты қарастыру. Сынып жетекшісінің міндеті сан алуан. Сол себепті сынып жетекшісі жүргізетін тәрбие жұмысы өзінің психологиялық мазмұны жағынан өте күрделі әрі көп ізденісті талап етеді.

Ұлттың болашағы –ұрпағында болса, ұрпақтың тәрбиесі –ұстаз қолында. Ал, ұстаз мұраты – жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу. Тәрбие беру – өзгермелі өмір талабына жауап беруі тиіс. Бұған қоғамдық өмірге дербес шешім қабылдап, ойды саналы түрде түсінуге қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелемейінше қол жеткізу мүмкін емес. Ұрпақ тәрбиесі – адамзат баласының асыл мұраты. Үшінші мыңжылдықта жастар қандай болуы керек?– деген жанды сұрақ әрбір саналы адамды ойландыратыны сөзсіз. Сондықтан да Елбасымыз Н. Назарбаев халқымыздың алдында: “XXI ғасырды құрушы іскер, өмірге икемделген, жан –жақты мәдениетті жеке тұлғаны тәрбиелеу керек”– деп жауапты міндет қойып отыр. Бұл бүкіл адамзатты ойландыратыны анық жағдай.. Адамның адам болып қалыптасуында ата –аналармен қатар сынып жетекшілердің ықпалы зор. Яғни тәрбие жүйесіне жүктелер жүк те жеңіл емес. Қандай істі болсын бастау, оны өмірге ендіру оңай шаруа емес. Ұрпақ тәрбиесі– бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс. Тәрбие жолы қиын жол. Өмірді өрнектейтін адам ұстаз шәкірт алдындағы парызын ешуақытта ұмытпайды. Мүлт кетсе-үлкен қателік жіберіп алатынын біледі. Ал тәрбиеде кеткен қателікті түзеу оңай іс емес. Сондықтан әр ұстаз жалықпай ізденеді, білім беруді, тәрбиелеуді, шығармашылықпен еңбек етуді абыройлы міндеті, айбынды мақсаты деп біледі.

Сынып жетекшісі тәрбие жұмысының мақсатын саналы түсініп, оны жан-жақты талдап отыруға міндетті. Сынып жетекшісінің тәрбие қызметіндегі мақсаты: білім алушы тұлғасының өзін-өзі дамыту мен іс жүзінде көрсетуі үшін жағдай жасау. Балалардың тума нышандары мен қабілеттерін дер кезінде айқындау, қауіпсіздік, эмоциялық жайлылығы үшін психологиялық жағдайлар жасау. Сынып жұмысын ұйымдастыруда сынып жетекшісінің рөлі өте жоғары екендігін ескере отырып төмендегі сынып жетекшісі қызметіне қажетті мақсат–міндет ережелерін ұсынамын. Сынып жетекшісінің тәрбие қызметіндегі мақсаты:

- Білім алушы тұлғасының Өзін-өзі дамытуы мен іс жүзінде көрсетуі үшін жағдай жасау;

- Балалардың тума нышандары мен қабілеттерін дер кезінде айқындау, қауіпсіздік, эмоциялық жайлылығы үшін психологиялық педагогикалық жағдайлар жасау;

- Әр түрлі шығармашылық тұлғадағы қоғамдық іс-әрекетке икемді тұлғаның өзін-өзі анықтауы және өзін іс-жүзінде көрсете білуі;

- Өзара бірлескен қарым-қатынас кезінде тәрбиеленушілердің әлеуметтік құнды қарым-қатынастары мен алаңдатын мәселелерін сәйкестендіру;

Сынып жетекшісі қызметінің міндеттері :

- Сынып ұжымын қалыптастыру және дамыту;

- Тұлғаны дамытып, әрбір білім алушының өзін танытуы әрі қайталанбас ерекшелігін сақтай отырып психологиялық педагогикалық жағдай тудыру;

- Оқушылардың шығармашылық Іс-әрекетін қалыптастыру;

- Сыныптағы жүйелік; Жұмысты ұйымдастыру;

- Білім алушылардың бойында адамгершілік құндылықтар мен рухани бағдарларды қалыптастыру;

- Салауатты өмір салтын қалыптастыру;

- Білім алушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғау;

Сынып жетекшісінің негізгі қызметіне мыналар жатады:

- Сынып жетекшісінің қызметін ұйымдастыру;

- Сынып ұжымының оқу ісін ұйымдастыру;

- Сыныптың сабақтан тыс уақыттағы өмірін ұйымдастыру;

- Оқушылардың жеке басын зерделей түсіну;

- Оқушыларды әлеуметтік қорғау;

- Ата-аналармен жұмыс.

Сөз жоқ, бала үшін адамгершілік талғамдар мен әдет-дағдылар, яғни жеке бастың қалыптасуының барлық әлеуметтік-психологиялық негіздері отбасында қалыптасады. Демек, отбасылық тәрбиелеу шарттарын, мүмкіндіктерін зерттемей тәрбие үрдісінде оң нәтижелерге жету мүмкін емес. Кей ата-аналардың бала тәрбиесі жайлы көзқарастарында елеулі кемшіліктердің барлығын байқауға болады. «Міндетім киім мен тамақ табу ғана» деген оймен мектепке орынсыз талаптар қояды. өзінің жауапкершілігін сезе білмейді, баласын тәрбиелеуден қол үзеді. Оның зардабы баланың сабақ үлгеріміне, мінез-құлқының өзгеруіне әкеліп соғады.

Адамды адамдық қалыпқа келтіретін де, аздырып, тоздыратын да қоғамдағы тәрбие жұмысы. Жүйелі ұлттық адамгершілік тәрбие болмаса, халық бір-бірінен рухани үлгі көрмесе адам баласы бір-біріне ақырзаман әкелуі мүмкін.

Қазіргі заманда ұлттық мектептің ірге тасы қалана бастаған кезде ата-аналарда мектеппен байланысын нығайта түсуі абзал. Мектеп өмірі, оқушы тұлғасын әлеуметтендіру проблемасы әріптестік педагогиканы талап етеді. Және мектеп пен ата-ана, қоғам бірлескен кезде ғана тәрбие процесі өз жемісін нәтижелі бере бастайды.

Балам адам болсын дейтін ата-ана тәрбиені дұрыс беруі керек. Осы ретте Мағжанның мына сөзін айта кеткенді жөн көреміз: «Бала тар ойлы, ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі; бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жанды болса, айыпты емес, тәрбиеші жазалы. Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген нақыл сөзді естен шығармайық!

Қоғамның азамат мүшесі отбасынан бастау алады, қоғам келбеті отбасынан көрінеді. Отбасының аса маңызды әлеуметтік қызметтері - азамат тәрбиелеу, патриот қалыптастыру, болашақ жанұя игерген кемелдендіру және мемлекет заңдарын мойындап, құқықтарын сауатты пайдалана білетін қоғам мүшесін жетілдіру.

Отбасында баламен қарым - қатынас жасау үшін ата - аналарға мына түрдегі кеңестерді ескерген артық болмайды.

- баланы бар қалпында сүйіп, оны бала екеніне қарамастан құрметтеу қажет;
- баламен қарым - қатынас барысында оның санасына әсер ететін құрғақ сөз емес, керісінше сол сөздің қалай айтылғаны мен шын көңілден шыққанын ескерген жөн;

- баланың не айтқысы келетінін ата - ана түсініп алып, жауап қайтарғаны жөн, ал асығыстық жасаған жағдайда қорытынды жасаудан сақтанған дұрыс;

- бала жасаған келеңсіз іс - әрекеті үшін ата - ана жаза қолдана білгені жөн, ол баланың жауапкершілікті болып өсуіне ықпал етеді. Бірақ еш уақытта баланың намысына тиіп, қорламаңыз, себебі бала жаман емес, оның қылығы жаман.

- бала жөнінде басқалар (мұғалімдер, көршілер) тарапынан айтылған сын пікірлерден қорытынды жасаудан бұрын оның өзімен әңгімелесіп, жасаған іс - әрекетінің себебін анықтап болған соң шешім қабылдаған жөн, жұрт алдында балам үшін беделімді жоғалтамын деп қорқудың қажеті жоқ, керісінше, өз балаңның сенімінен айырылмағанын дұрыс;

- балаға үйрететінін алдымен өзің үйреніп, біліп алғаның жөн;

- күнделікті балаға қанша рет «жоқ» деп, бетін қайтаратыныңызға мән беріңіз, шыққан қорытындыдан шешім жасаңыз. Отбасында бала ата - анасына түгелдей тәуелді екенін ұмытпаңыз;

- бала жастығына қарамастан, ата - ана тарапынан қадағалағанды жек көреді, өз өміріне тек шын ықыласпен араласқанды ғана ұнатады. Бала табиғатынан ата - анасын сүйеді;

- ата - ана баланы қиындықтардың құрсауында жалғыз қалдырмауға тырысқаны жөн.

Отбасы қарым - қатынасындағы қуатты күшке ие көзге көрінбейтін ықпал, әсер дегенді бала ақылымен пайымдай алмаса да, сезініп түйсінеді. Ер бала болсын, қыз бала болсын әке - шешесі не істесе де оған үлгі, өнеге, содан үйренеді, көргенін бірде болмаса, бірде қайталайды. Баланың балғын ойы мен сенімі - алдында ең беделді тұлға әке, әлеуетті, ақылды, білімдар әке.

Ата - ананың ықпалы өзінен - өзі бола қалмайды, балалар олардың қылықтарын көздерімен көреді, ал бір көргенін тағы бір, сосын тағы бір рет көрген соң, ол мәңгі есте қалып, санасынан мықтап орын алады. Естігені де осы қағида бойынша бір, екі, үш рет естіген соң құлағында, ойында қалып қояды да, кезінде дереу дайын формула секілді санадан қалқып шығып, іс - әрекетке айналады.

Қорыта келгенде, егеменді еліміздің келешегі мен кемелі білім мен ұлағатты тәрбиеге байланысты. Сондықтан әр ұстаз жалықпай ізденеді, білім беруді, тәрбиелеуді, шығармашылықпен еңбек етуді абыройлы міндеті, айбынды мақсаты деп біледі. Сынып жетекшісі тәрбие жұмысының мақсатын саналы түсініп, оны жан-жақты талдап отыруға міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Николаева, Н.В. Наймушина. Отбасылық құндылықты құрметтейік. Сынып жетекші анықтамалығы. №4 2014ж.
2. Б.Темірғалиева. Ата салтым – асыл қазынам. Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. №4 2014 ж.
3. А.Топтаубаева Өнегелі отбасы. Мектептегі мерекелер. №3 2014ж.
4. Н.Шанузадаұлы, Ж.Ерғалиева. Әдептілік қағидалары. Өнер,2000ж.
5. С.Қалиев. Үлгілі үйдің ұл-қызы. Алматы,Санат.2000ж.
6. Н.Нүсіпбаева, Р.Оразалина. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілер» . Тәрбие құралы. №6 2011ж.

УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ В КОНТЕКСТЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Д. п. н., профессор – **Молдабек Қ.**,
E-mail: moldabek.kulakhmet@mail.ru ,
к. п. н., профессор – **Кенжебекова Р. И.**,
E-mail: rabiga.0561@mail.ru,
Октамбаева Л.,
Студентка 1 курса группы Пик 24-5р
Казахстан, г. Шымкент

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы управления образовательных систем в контексте инклюзивного образования.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями, специальный педагог, инклюзивное образование.

Аннотация Мақалада мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жүргізетін мамандар даярлау тиімділігін арттыру мақсатында жоғары педагогикалық, арнайы және жалпы білім беру жүйесіндегі мәселелер қарастырылған.

Кілт сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, арнайы педагог, инклюзивті білім беру.

Abstract. This article describes problems of system integration for existing educational structures – pedagogical, special and common– targeting an improvement in training efficiency for specialists working with disabled children.

Key words: : children with limited abilities, special educator, inclusive education.

В то же время, весьма значительным для развития образовательной политики нашего государства является предложенный Президентом курс на «экономический прагматизм на принципах прибыльности, возврата от инвестиций и конкурентоспособности», который можно рассматривать и как принцип управления образовательными системами. В нашем случае – это проблема интеграции рынка труда– системы специального образования – и педагогических вузов, где готовят специалистов для работы с детьми с ограниченными возможностями.

В настоящее время в республике не сформированы полноценные механизмы взаимодействия между работодателями (специальными организациями образования) и педагогическими вузами: их деятельность не планируется исходя из реальных потребностей регионов и потребителей услуг – детей с ограниченными возможностями.

В Казахстане с 1976 года ведется подготовка учителей-дефектологов (специальных педагогов) в 14 вузах республики: КазНПУ им.Абая, Павлодарский, Костанайский, Таразский и Актюбинский педагогические институты, ЮКГПУ, "Университет Имени Жумабека Ахметовича Ташенева", ЮКУим. М.Ауэзова, Северо-Казахстанский ПУ им. С.Козыбаева, КарГУ им. Е.А.Букедова, КазгосженПУ, Жетысуский ГУ им. И.Жансугурова, ВКУ им.С.Аманжолова. Несмотря на то, что ежегодно сотни выпускников покидают стены вузов дипломированными специалистами, система специального образования обеспечена специалистами с высшим дефектологическим образованием лишь на 20% процентов. Результаты отсутствия планирования в кадровой политике ощущаются во многих областях, а в сельской местности реально наблюдается кризис кадровых ресурсов в специальном образовании.

Законно встает вопрос: насколько вообще экономически эффективна вузовская подготовка специальных педагогов, если за более, чем 30 лет, кадровое обеспечение системы специального образования так и осталось крайне недостаточным? Является ли целевым использование средств, выделяемых из республиканского бюджета в виде

государственных образовательных грантов? Выходом из подобной ситуации стали бы, во-первых, централизованный мониторинг кадровых ресурсов в регионах; во-вторых, планирование подготовки специальных педагогов для каждого региона; использование альтернативных форм обучения студентов (диверсификация), а также целевая контрактная подготовка специалистов по запросам областных Управлений образования.

Дисбаланс между спросом и предложением ежегодно увеличивается под влиянием высокого уровня информационной асимметрии: в РК нет отлаженных систем сбора, анализа и представления данных о рынке труда в системе специального образования, которые могли быть использованы при разработке образовательной политики в сфере высшего педагогического образования. Решением этой проблемы может стать построение системы учета и удовлетворения потребностей регионального рынка труда – статистического мониторинга – спроведением регулярных обследований и создание информационной системы, связывающей образовательные и профессиональные траектории в системах высшего и специального образования. Мониторинг обеспечил бы оперативную обратную связь с организациями, в которых обучаются дети с ограниченными возможностями.

Решение второй проблемы актуально в связи с тем, что Государственной программой развития образования в РК на 2011-2020 г.г. предусмотрено «увеличение доли школ, создавших условия для инклюзивного образования, до 70% от общего числа» [1]. В настоящее время в республике функционируют 39 детских садов общего типа (315 групп) и 106 общеобразовательных школ (1219 классов), которые обучают более 25 000 детей с ограниченными возможностями.

Педагогические вузы призваны обеспечить этот целевой индикатор Госпрограммы соответствующим количеством специалистов, которые могли бы работать с детьми с ограниченными возможностями в общеобразовательных организациях в режиме интегрированного обучения. Это требует создания дополнительных рабочих мест и соответственно большего числа специальных педагогов для психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями. Для этого следует произвести анализ спроса и потребности регионов в специальных педагогах для общеобразовательных дошкольных и школьных организаций.

Актуальным является также отслеживание численности и распределения кадров системы специального образования: учет входящего и выходящего потоков, а также перемещений педагогических работников между различными секторами (государственным и частным), отраслями, регионами. Кроме того, необходимо отслеживать гендерную и возрастную структуру кадровых ресурсов системы специального образования.

В своем выступлении «Стратегия Казахстан-2050» Президент указал на «Необходимо внедрять современные инструменты менеджмента и принципы корпоративного управления в государственном секторе» [1]. И это имеет непосредственное отношение к решению еще одной проблемы – диверсификации подготовки специальных педагогов в рамках реализации Государственной программы развития образования.

Актуальность повышения эффективности высшего дефектологического образования ставит задачу так рассмотреть вопрос его реформирования, чтобы оно могло гибко и быстро перестраиваться с учетом региональных потребностей в педагогических кадрах для работы с детьми с ограниченными возможностями в специальных и общеобразовательных организациях. В данном случае необходимо разработать механизм взаимодействия систем высшего профессионального дефектологического и специального образования для реализации государственной политики в области инклюзивного образования.

В этом контексте в Институте педагогики и психологии Казахского национального педагогического университета имени Абая планируются научные исследования, направленные на решение следующих задач:

- изучение состояния трудоустройства специальных педагогов, выпускников

педагогических вузов (факторный анализ и оценка);

– анализ спроса и потребности в специальных педагогах систем специального и общего среднего образования в РК;

– теоретическое обоснование основных принципов и подходов к решению актуальных управленческих решений в целях рационального использования вузовских ресурсов (в условиях диверсификации обучения, новой грантовой политики и пр.);

– разработка теоретической модели взаимодействия образовательных систем и органов управления образованием на различных уровнях для реализации долгосрочных программ развития специального образования в РК;

– разработка статистических инструментов и руководств по проведению мониторинга кадровых ресурсов системы специального образования (в том числе инклюзивного образования).

По-нашему мнению, изучение основных тенденций состояния подготовки специальных педагогов в республике, трудоустройства выпускников и потребности систем специального и инклюзивного образования, в специальных педагогах позволит определить проблемные поля ее качества и пути повышения эффективности. Усиление же интегративных процессов систем специального образования и педагогических вузов станет одним из перспективных инновационных ресурсов повышения качества образования детей с ограниченными возможностями, отразит его синергетический эффект. Включение технологии мониторинга кадров системы специального образования, базирующегося на ведении в автоматизированном режиме комплекса баз данных о потребностях областей в специалистах, количестве выпускников педагогических вузов, как обязательный, поможет оптимизировать стратегии развития единого образовательного пространства для детей с ограниченными возможностями.

Практическая значимость научных исследований, направленных на совершенствование кадровой политики в образовании, обусловлена необходимостью социально-экономической модернизации и рационализации системы подготовки специальных педагогов в педагогических вузах. Это объясняется еще и тем, что состав и количество студентов слабо регулируется рыночными механизмами спроса на данную рабочую силу со стороны работодателей даже в условиях крайней нехватки специалистов. Поэтому с целью выравнивания диспропорций в кадровом обеспечении системы специального образования и предполагается разработать и внедрить в практику такой инструмент управления, как формы статистического наблюдения за подготовкой специальных педагогов. Разработанный статистический инструмент позволит ориентировать присуждение грантов на обучение специальных педагогов в рамках государственного заказа с учетом потребностей регионов за счет местного бюджета.

Если же говорить об их коммерческой эффективности, то следует напомнить о «социальной пользе», которой можно достичь, рационализируя затраты государства на подготовку специалистов и планомерно обеспечивая кадровые потребности регионов.

Результаты исследования могут быть положены в основу разработки практических рекомендаций для органов исполнительной власти и вузов по организации информационных кампаний и созданию позитивного имиджа профессии «специальный педагог», востребованной на региональных рынках труда, но непопулярной теперь среди молодежи.

Список использованной литературы

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. – http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/gosudarstvennaja_programma_razvitiya_obrazovanija/gosudarstvennaja_programma_razvitiya_obrazovanija_respubliki_kazakhstan_na_2011_2020_gody

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАЛАУДЫҢ ҚЫЗМЕТІ, ТҮРІ, ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ПРИНЦИПТЕРІ

Абдуллаева Жазира Дайрабаевна
Философия докторы (PhD)
Ж.А. Тәшенев атындағы университет

Андатпа. Бұл мақалада педагогикалық жобалаудың түрі және жобалау іс әрекетінің қызметі қарастырылады. Бүгінгі отандық педагогика ғылымында, педагогикалық жобалау тәрбиелеу мен оқыту процесінің жаңа күйін немесе бар процестің жаңарған түрін құрастыратын жеке ғылым ретінде сипатталады (В.П. Беспалько). Жобалау іс әрекетіндегі негізгі принциптері деп зерттеушілік, аналитикалық, болжам жасау, қайта өңдеу, нормаға келтіретін принциптерді атайды. Сонымен қоса жобалауға білімді болжау негізінде практика үшін тиімді нәтижені беретін ұлттық және құрушы принциптерде сәйкес келеді.

Кілт сөздер: жобалау, әлеуметтік, ғылым, принцип

Аннотация. В данной статье рассматривается вид педагогического проектирования и деятельность проектной деятельности. В современной отечественной педагогической науке педагогическое проектирование характеризуется как отдельная наука, формирующая новое состояние процесса воспитания и обучения или обновленную форму существующего процесса (В. П. Беспалько). Основными принципами проектной деятельности называют исследовательские, аналитические, прогнозирующие, перерабатывающие, нормирующие принципы. В то же время проектированию соответствует национальный и основополагающий принципы, дающие эффективный результат для практики на основе прогнозирования знаний.

Ключевые слова: проектирование, социальное, наука, принцип

Annotation. This article examines the type of pedagogical design and the activity of project activity. In modern Russian pedagogical science, pedagogical design is characterized as a separate science that forms a new state of the education and training process or an updated form of the existing process (V. P. Bospalko). The basic principles of project activity are called research, analytical, predictive, processing, and normalizing principles. At the same time, design corresponds to national and fundamental principles that provide effective results for practice based on knowledge forecasting.

Keywords: design, social, science, principle

Осынысымен жобалау іс әрекеті ғылыми педагогикалық іс әрекеттерде болатын педагогикалық заңдарды айқындау мен сипаттаудан ерекшеленеді.

Жобалау әр түрлі педагогикалық контекстлерге рамкалық сипатта болады. Бұлай болатынының себебі, көп функционалды жобалау іс әрекеті төмендегідей сипатта да қолданылуы мүмкін:

- кең әлеуметтік білім беру контекстінде педагогикалық құрал ретінде, мысалы білім алушы ұйымдардың шеберінде корпоративті мәдениетті қалыптастыру;
- оқыту (тәрбиелеу) құралы, педагогикалық іс әрекеттің басқа түрлеріне мысалы оқу (диплом, курстық жұмыс) жобаларын жасауға қатысты қосымша рол атқаруы;
- басқа іс әрекет контекстіндегі процедуралар мысалы, білім беруді басқару;
- сол немесе басқа педагогикалық объектінің (жүйе, процес, құбылыс) жаңа (инновациялық) формасын дамыту.

«Табиғат қоғам адамнан» құралған класикалық үштікпен, жобалаудың табиғи, техникалық (инженерлік), түрлері ерекшеленеді. Педагогика және білім беру саласындағы жобалар әлеуметтік жобалар болып есептелсе оның нәтижесі гуманитарлық жоба разрядына жатады. Мұнда ескерілетіні гуманитарлы жобаның мағынасы мен мақсаты адам табиғаты мен адам қатынастарында анықталатын ерекшеліктерді жақсарту болып есептеледі.

Г.П. Шедровицки стратегиялық жоспарында, педагогикалық жобалаудың екі түрін бөліп көрсетеді: әлеуметтік ортаға және оның жағдайына (білім берудегі әлеуметтік сұраныстарға педагогтардың өзіндік жауап беру тәсілдері) бейімделу, қоршаған ортаның өзіндік құндылықтары, мақсаттары мен ұстанымдарына сәйкес жақсарту (усовершенствовать)

В.И. Слободчиков жобалаудың екі типін бөледі:

- білім алу, іс- әрекеттің негізгі амалы ретінде, оқыту процесіндегі педагогика - психологиялық жобалау;

- Сәйкес келетін процестердің жүзеге асатын білім беру институттары мен білім беру аймағындағы әлеуметтік-педагогикалық жобалар.

В.П.Бедерханов практикалық жобалаудың көптүрлілігін біліп, оның негізгі екі бағытын бөліп көрсетеді. Біріншісі өзіне интенсивті формада, жобалау мен жобаны жасауды қосады. Бұл түріне ұйымдастырушылық іс-әрекеттер, иновациялық, нәтижелі ойындар мен жобаланатын таңдаулар жатады. Екіншісіне қатысушыларымен бірге болатын білім беру процесінің жобалау іс -әрекеті жатады, мұнда жобалау процесі гуманитарлық бағытталған білім беру ұйымының құрылуының факторы ретінде қарастырылады.(В.П.Бедерханова Становление личностно-ориентированной позиции педагога.-Краснодар, 2001,-с.168-1789).

Қазіргі білім беру саласында жобалаудың нәтижесі мен мақсатқа бағытталғаны және объектісіне байланысты негізгі үш түрі белсенді даму үстінде:

1. Әлеуметтік ортаны өзгертуге немесе әлеуметтік мәселелерді педагогикалық құралдармен шешуге бағытталған әлеуметтік – педагогикалық жобалау,

2. Мақсаты, білім – беру процесінің шеңберінде тұлғааралық қарым – қайтынасты және адамды қайта жасау болатын, психология-педагогикалық жобалау.

3. Институттар мен білім беру жүйесін иновациялық өзгерту мен білім берудің сапасын жобалауға бағытталған білім берушілік жобалар.

Алғашқы кездерде әлеуметтік-педагогикалық жобалар, педагогикалық өзара әрекет барысында, балалар мен үлкендердің күнделікті өмірде кездесетін, қоғам үшін маңызды мәселелерді шешуге тырысуымен көрініс тапқан. Қазіргі таңдағы оның негізгі функциясы адамның әлеуметтенуіне, қалыптасуына, дамуына әсер ететін, сыртқы факторлар мен жағдайларды айқындау және өзгерту негізіндегі қоршаған ортаны түзету болып табылды. Жиі әлеуметтік педагогикалық жобалар, педагогикалық процестердің потенциалдық мүмкіндігін өзгертуге, мүмкіндік беретін жетекші білім беру жүйесін ұйымдастыруға негіз болады.

Білім берушілік жобалар шеңберінде, тұтас мемлекет және бөлен аймақтардағы білім беруді дамытудың жобалары жасалады. Білім беруді басқару органдарының реформалары және оларды қадағалайтын ұйымдармен, білім беру ұйымдарының құрылу жобалары жасалады.Барлық деңгейде білім берудің мазмұны мен білім беру стандарты қалыптасады

Психологиялық-педагогикалық жобалар, тұлға және тұлғааралық қатынасты қайтажасаумен байланысты, мотивация, ақпаратты қабылдау, білімді меңгеру, іс-әрекетте қатысу, қарым-қатынастан шығатын процестердің үлгісін құруды қарастырады. Психологиялық-педагогикалық жобалау, негізінде тиімді оқыту мен тәрбиелеудің шарты, педагогикалық технологиялар; оқушылар мен оқытушылардың өзара әрекеттесулерінің формасы, тұлғаның өзін жобалау амалы ретінде педагогикалық процесті қарастырды.

Көзқарастарды қарастыру, білім беру саласында жобалау контекстіні құру мен талдаудың негізгі үш нұсқасын анықтайды: әлеуметтік-мәдени, психология-педагогикалық және білімберу саласындағы жобалар.

Әр түрлі оқу құралдарында «педагогикалық жобалар» субъектісі педагог бола алатын, жобалау іс-әрекетінің барлық түрін біріктіруші, құрастырушы ретінде қарастырылады.Олар педагогикалық мақсатта немесе оның нәтижесі педагогикалық болып жүзеге асады.

2. Педагогикалық жобалаудың деңгейлері. Білім беру саласындағы жобалар әр түрлі деңгейде болуы мүмкін. Бұл жағдайдағы деңгей, жобалау іс-әрекетінде қолданылатын, жобалау процедурасының әмбебаптығы мен нәтижесінің дәрежесіне байланысты түсіндіріледі. Педагогикалық жобалаудың беретін өнім формасы мен нәтижесіне қойылатын талаптарға қатысты, ол концептуалдық, мазмұндық, технологиялық, процесуалды деңгейде болуы мүмкін.

3. Жобалау іс-әрекетінің негізгі принциптері. Жобалау іс-әрекетінің принциптері, педагогтың сол немесе басқа іс-әрекеттерінің жобалау саласына қатыстылығын анықтаумен және жобалау табиғатымен объективті шартталған, іс-әрекетті қалыпқа келтіруші ретінде қарастырылады.

Болжаушылық принцип объектінің болашақ жағдайына бағытталған, жобалау табиғатына негізделген. Ол жобалауды инновациялық үлгілерді жасау үшін қолданған кезде ерекше көрініс табады. Бұл мағынада жобалау, қажетті болашақтың сатылай жүзеге асуы ретінде анықтайды.

Сатылық (пошаговост) принцип. Жобалау іс-әрекетінің табиғаты, жобалаудың ойша үлгісінің, мақсат үлгісі мен әрекет үлгісінің қалыптасуына өтуін қарастырады. О дан- әрекет жоспары мен оны жүзеге асыруға өту. Мұндағы әр келесі әрекет, оның алдында,ы әрекет нәтижесіне негізделеді.

Қалыпқа келтіруші принцип бірінші кезекте әртүрлі ой іс-әрекетін ұйымдастыру формасымен байланысты, регламентелген процедуралар шеңберіндегі жобаны жасаудың барлық кезеңдерін міндетті өтуді қажет етеді.

Кері байланыс принципі, жобалаудың әр процедурасынан кейін, оның нәтижесі мен түзетілген әрекет үлгісіне сәйкестігі туралы мәліметтерді алу қажеттілігі туралы ескертеді.

Өнімділік принципі қолданбалы салада мәні бар, нәтижені міндетті түрде алуға бағытталған прагматикалық жобалау іс-әрекетін бөліп қарастырады. Басқаша айтқанда жобалау процесі нәтижелерінің «өнімдік безендірілуі».

Мәдени аналогия принципі, мәдени үлгідегі жобалау нәтижесінің қалыптылығын анықтауды көрсетеді. Егер жобалау іс-әрекетінің қатысушыларында, оқушы мен педгогтың индивидуалдық шығармашылықтары өзіндік жеткіліксіз деген тісінік болса, ода мәдени аймақтанг тыс жатқан жобалаудың нәтижесін алудағы қатерліктің алды алынады. Мәдени процеске ену үшін, міндетті түрде ондағы өз орнынды сезіну және түсінуді, мәдеи тарихи аналогтарды зерттеу негізінде, адам жетістіктеріне өзіндік көзқарасты қалыптастыруды үйрену керек. Мұнда мәдени құндылықтарды тану мен ғылыми білімді меңгеру тұлғаның өзіндік тұжырымы мен танымдық іс-әрекетінің нәтижесіне сәйкес жүзеге асуы керек.

Өзін дамыту принципі, әр деңгейде белсене қатысушы яғны, жобалау субъектісіне де, қойылған мақсатқа жету нәтижесіндегі жаңа жобалардың туындауына да қатысты. Бір мәселе мен тапсырманы шешу, Жаңа жоба формасының дамуыа стимул болатын келесі мәселемен тапсырманы құруға әкеледі.

Табысты жобалау іс-әрекетін ұйымдастыру бірнеше талаптар қатарын орындаумен байланысты.

Контекстіге қойылақтын талап, жобалау пәнін бөлек елестетпей, анықталған контекстпен байланыстыру. Білім беру жүйесінің дамуы мен жетілуі тек психология – педагогикалық мәселелерді ескерумен шектелмейді, ол философия, мәдениеттану, құқықтану, эканомика, әлеуметтану, психология, физиология және т.б. ғылымдардың мәселесін ескеруді талап етеді. Педагогикалық жобалау, ғылымның кең спекторын көрсететін, пән аралық білім сипатымен тығыз байланысты. Егер біз жобалаудың нәтижесінде білім берудің жаңа үлгісін алуды қаласақ, онда жоба соңында енгізілетін, тұтас әлеуметтік білім беру контекстін талдау қажет. Жобалау аймағында білім беру саласындағы әлеуметтік ситуациялар, білім берудің тұтас мазмұны, үлгіні жасау аймағындағы оқушылар тағдыры, білім берудің деңгейі, формалары, заңдылықтары, нормалары және т.б. көптеген мәселелер қарастырылады.

Мысалы: мақсаты ағылшын тілінен жаңа емтихан үлгісін жасау болатын, білім біру жобасының шеңберінде ең қажеттісе әлеуметтік-диактикалық контексті кең талқылау болып табылған. Оған оқушыларды дайындаудың тұтас циклы, оқушылар мен педагогтардың басқа пәндер бойынша тестермен жұмыс жасау тәжірибесі, оқу пособияларының жүйесі, административті қарым-қатынас жүйесі және т.б. енгізілген:

Қызығушылық танытқан білім беру жақтарының: тұлға, мемлекет, қоғам қажеттіліктерін ескеру. Білім беру мәселесі қоғам өмірінің ерекше орнын иеленеді, ол мемлекеттің қарқынды дамуын анықтауда да ерекше мәнге ие. Білім беру жүйесінің тиімді жетілуіне мемлекеттің барлық азаматтары қызығушылық танытады. Олар алдымен білім беру ұйымдарында білім алады, кейін онда олардың балалары білім алады, ал өздері мамандықтарын жетілдіруге мүмкіндік алады. Бұл адамның өмір бойындағы үздіксіз білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруын қамтамасыз етеді.

Білім берудің сапасына мемлекет, қоғам да үлкен қызығушылық танытады. Оларға білім мен тәжірибені, мәдени дәстүр, құндылық пен ұлттық норманы өзіне сіңдіріп, болашақ ұрпаққа қалдыратын, мемлекеттің даму бағдарламасын жүзеге асыруға қабілетті, адамдар тізімі қажет. Өз тұрғысынан жұмыс берушілер, жұмысқа орналасқан әріптестеріне нақты талаптарды қойып, олардан белгілі бір білімділік деңгейін күтеді. Жобалау іс-әрекетімен айналысқанда, ең қажеттісі жобалау іс-әрекетіне қатысушылар бір – бірінің көзқарастары мен әрекеттеріне қолдау көрсетуі және әртүрлі ғылым салаларының білім берудегі қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескеру болып табылады. Бұл жағдай болмаса, жобалау іс-әрекетінің құрылымы бір-бірімен байланыспаған әрекеттер тізімі ретінде «ыдырайды». Жобаның авторлары мүмкіндігінше әртүрлі адамдар және қоғамның әр қабатының, тұтас білім берудің дамуына немесе оның белгілі бір бағыттың дамуына ұсынатын көптүрлі кейде қарама-қарсы талаптарын ескеру керек. Мысалы: білім алудың ақылы болуы туралы, ата-аналар мен білім беру ұйымдарының оқытушыларының ойлары қарама-қарсы; мектеп саласындағы жобалар нәтижелі болмайды, егер жобаны жасау барысында ата-аналардың ойлары ескерілмесе. Ал кәсіби білім берудегі жоба мазмұнында, көбіне жұмысшылардың талабы ескеріледі.

Жобаға қатысушылардың белсенділігіне қойылатын талап. Белсенділіктің бір көрінісі- жобада өзінің қатысуына эмоционалды уайымдауы және жобаға ерікті қатысуы. Жобаны жасау барысында тек жобаға қатысушылардың белсенділігі жеткіліксіз, оларға қоса жобаның мәселелеріні талқылауға дайын жобаға қатысты адамдардың да белсенділігі маңызды. Жобалау іс-әрекетінің ерекшелігі қабылданған шешімдер және ғылыми негізделген барлық ойлар мен ұсыныстардың ескерілу міндеттілігінде. Педагогикалық жобаның мәселесін талқылауға кәсіби мамандар, ғалымдар, қоғамдық ұйымдар белсене қатысатын болса, педагогикалық жобаның сапасы едәуір көтеріледі.

Шынайылық талабы жобаның мақсатына жетудегі кепілділікті қамтамасыз етумен байланысты. Бұл үшін жобаға қатысушыларда, өздері ойластырған мақсаттарына жету үшін белгілі деңгейде білім, біліктіері болуы керек. Бұдан бөлек жоба, ресурстармен қамтамасыз етілуі керек.

Басқарудағы талап. Жобалау іс-әрекетіндегі басқару тиімділігі көбіне жүзеге асырылатын процедуралардың мазмұндық және технологиялық айқындылығы, кез-келген әрекеттің уақыттық регламентінің қажеттілігі мен байланысты тәртіптің болуымен сипатталады. Басқарудың сәтті болуына, диагностикалық, эксперименттік және т. б. ақпараттарды қажет ететін, әрқайсы жобалау процедураларын ақпараттармен қамтамасыз етуде үлкен үлес қосады.

Жобалау іс-әрекетінің технологиялылығы бірлескен және регламенттелген кезеңдік әрекеттерді жүзеге асыру тиымдылығына негізделген. Жүзеге асырылған эффект бірлескен әрекеттің нәтижесі ретінде де, жобаға қатысушылардың жеке көрсеткіші ретінде де көрінеді.

Жобалау әрекеті субъектілерінің көптүрлілігі. Әдіснамалық ғалымдардың көзқарасы бойынша, білім беру саласында жобалау әрекетін тұлғааралық қатынаста сараптамадан өтетін және келісім беретін жобалау субъектілерінің құндылық бағдарлы ұстанымдары қызмет атқарады. Оқу жобасының кейбір түрлерінде жобалаудың субъектілері балаларда ересектерде бола алады. Жобалау әрекетінің мақсаты және міндетіне қарай индивидуалдық немесе біріккен субъектілер, шығармашылық топтар, класс, білім беру ұйымдарының ұжымы бола алады. Білім беру және әлеуметтік педагогикалық жобалауда білім менеджерлері мен педагог мамандар, сондай ақ педагогикалық қоғамның өкілдері қатыса алады. Жобалау қатысушысының көзқарасының спецификасы.

Жобалық ой үйіннің қалыптасуының педагогикалық құрал сайманы жобалау әрекетіне қатысушының тәжірибесі мен субъектінің санасының даму деңгейімен сәйкес таңдалады. Оқу жоспары шеңберінде бірлескен іс әрекет ретінде бастауыш сынып оқушылары қатысса бұл бөлек, ал егер бұл мәсемен жобалау әрекетін жүзеге асыратын технологияларымен таныс тәжірибелі мамандар айналысса, бұл басқа мәселе. Дегенмен кез келген жағдайда жобалау әрекетіне қатысушының әрқайсысының біліктілігі мен белсенділігінің өлшеміне нақты анықтама, сонымен қатар неге осы мамандардың жобалау әрекетінің белгілі бір роліне осы мамандар неліктен қатыстырылатынын түсіну қажет.

Жобалау ролдері. Жобалау әрекеті шеңберінде оның субъектілері тапсырыс берушілер, көшбасшылар, координаторлар (менеджерлер), жетекшілер, эксперттер ретінде қатыса алады. Осы ролдердің әрқайсысы өз қызметтерін атқара отырып, жоба кезеңдерінің өтуінде маңызды. өнімге тапсырыс болмаған соң білім беру жобалары ешкімге қажеті жоқ. Басқарушысыз ресурстарды тартуда және іс әрекет координациясында қиындық туады. Экспертсіз жоба нәтижесінің әлеуметтік маңыздылығын және жаңалығын талқылау күрделі. Жобалау ролдерінің дифференциациясы жобалауға қатысушылардың практикалық қажеттілігіне немесе әлеуметтік тапсырыспен жүзеге асырылады.

Педагогикалық жобаларда топталған субъектілерде қатыса алады. Іздеуші, үшқыш топтар мысал бола алады. Субъект ретінде жобаға қатысушылар ситуативті түрде бірігеді. (масалы, компьютерлік желіні пайдаланушылар).

Типке және масштабқа сәйкес субъектінің қалыптасуы мен таңдау – жоба әрекетіндегі маңызды кезең. Әсіресе оқу жобалау әрекетінде өте маңызды. Мысал ретінде жинақталған субъект саласына тән бірнеше жобаларды қарастырайық.

Үлгілеуші жұптар жобалау жүйесінде диада секілді топтық субъектінің алуан түрлілігі ретінде көрініс табады. Оны әртүрлі кәсіби (әлеуметтік, жас ерекшелік) категорияларына жататын қатысушылар қарым қатынас, іс әрекеттің актуалды немесе жобалық эталондық тәжірибесін, жұптық кәсіби іс әрекет шеңберінде эмоционалдық реакция тудыруға қажетті «ішкі» жобалау әрекетін мақсатты түрде қалыптастыру және пайдалану қажет. Жобалық мақсатта құрылған мұндай жұп өз іс әрекетінде инновациялық өзгерістерді үлгілейді.

Мысалы, волгоградтық педагогтардың тәжірибесінде үлгілеуші жұптар – «білім беру ұйымдарының жетекшілері – осы мектептің ағылшын тілінің мұғалімі» құрылды. Курста олар параллельді түрде мұғалім – тілді инновациялық әдіс арқылы үйретуге; директор-инновациялық өзгерістер арқылы басқаруды, инновациялық технологиялардың ағылшын тілін оқытудағы тиімділігінің шартын меңгереді. Қызмет орнына оралғанда мұғалім меңгерген технологиясын оқыту практикасына енгізе бастады. Директор инновациялық орта, технологияны енгізуге жағдай жасады. Осының негізінде туындаған типтік мәселелер ситуациялық қиыншылықтар, жаңа әсерлер сол мезетте анализденіп, рефлексияға ұшырап келесі жобалау қадамдарын түзетуде ескеріліп отырылды.

Диагностикалық қызмет атқаратын үлгілеуші жұптарды қалыптастырудың ойындық нұсқасы да бар. Демек, өнімді кәсіби мінез құлық пән болып табылатын оқу жобалау шеңберінде бітіруші топ студенттеріне «мектеп директоры – жұмысқа алынып жатқан жас

мұғалім» жұбын құрастыру талап етлді. Белгіленген уақыт жағдайынды жұмысқа алыну және еңбек келісімі бойынша барлық жұптар жеңіліске ұшырады.

Екі тарапқа да ортақ негізгі тұжырымдама – қызмет кездесулерімен байланысты өз қажеттіліктері мен сұраныстарын максимальды көлемде қанағаттандыру. Сонымен қатар жұптық жұмыстың әртүрлі тәртібін: кездейсоқ қарым қатынас береміз. Жұптық жұмыс нәтижесі бойынша жалпы дискуссия өткізіледі. Осылайша, «басқарушы» және «бағыныштылардың» сыртқы мотивтері, стереотиптер, штамптар бөлінеді.

Нәтижесінде бірлескен күштің арқасында жұмысқа жас маманды қабылдауда типтік ситуацияда өнімді мінез құлық үлгісі жобаланады. (Аналогиялық тәсіл мектеп басқарушыларының біліктілігін арттыруда курстарда пайдаланылды.)

Жобалық топ. Жобалық топ әлеуметтік педагогикалық немесе білім беру жобаларына тікелей қатысушы адамдардың негізгі шеңбері. Осы шеңбер ішінде жобаны жүзеге асыруды кешенді түрде қамтамасыз ететін қызметтерді бөлу жүреді. Оларға оқыту, сараптау, құжаттарды даярлау, техникалық немесе әлеуметтік өңдеу, консалтинг, әдістемелік нұсқаулар, іс әрекет координациясы жатады.

Демек, желілік оқыту үшін жобаны топпен қамтамасыз ету тән. Мұндай топтың нұсқасы: топ жетекшісі (оқытушы, ұстаз); әдістемелік координаторлар, оқу (мақсаттық, тақырыптық) топтарды билейтін көшбасшылар, қажетті программалық өнімдерді жасайтын және сайттар конфигурациясын өңдейтін программист; байланыс тұрақтылығын қамтамасыз ететін техник.

Ұшқыш топтар – жоба логикасында эксперименталды іс әрекеттерді жүзеге асыратын топ. Ұшқыш топ – қандай да бір инновациялық амалдың апровациясының үлесіне түсетін алғашқы жүрістер. Мұндай топтарға әдетте белгісіздік жағдайда тәуекелге бел буып жұмыс істей алатын білікті мамандарды таңдап алады. «Құқықтық білім» жобасы әртүрлі пәндерден сабақ беретін оқытушылардан ұшқыш топтарды құрды.

Тьютерлер (тренерлер) топтары – басқа топтардың алдын орап оқитын топ. Себебі өз тәжірибелері мен білімін қалған топтарға үйретіп отырады. Кейде олар параллельді түрде өз әріптестеріне әдістемелік қызметті атқарады.

Ағылшын тілі бойынша емтиханның жаңа форматын жасау жобасы бойынша тәжірибелі ағылшын тілі мұғалімдер тобы таңдалып, тілдік тестілеу процедура ұйымдарымен байланысты шынайы тәжірибелермен құқықтық құжаттармен, арнайы әдебиеттермен танысу үшін Ұлыбританияға жіберілді. Жобаның келесі кезеңі топтан ресейлік ағылшын тілі мұғалімдеріне әдістемелік көмекші құралдарымен тестік материалдарды жасау әдістемесін меңгеру топтан талап етілді. Осыдан кейін олар көмекші құралдармен әріптестерен оқыта алды.

Жобалау барысында жоба әрекеті мақсатына және оны кезеңдерінің жүзеге асуында әртүрлі қызметтерге байланысты оқу және жұмвс топтары пайда болды.

Халықаралық тәжірибеде оқу үйірмесі деген ұғым пайда болды. Бұл формальды емес – қосымша білім беру жүйесіне қатысушылар топтары. Оқу үйірмелері жобалау әрекетінің субъектісі ретінде де қатыса алады.

Кез келген топтың құрылуы және оның іс-әрекеті топтық динамика даму заңдылықтарын ескерумен жүзеге асады. Жобаны жүргізу барысында Нижний Новгород қаласынан келген мамандар жұмыс топтарына практика мұғалімдерді; жұмыс берушілер өкілдерін және осы бағыт бойынша сарапшыларды қосу қажет деді. Топ құрамы тұрақты болғаны дұрыс, себебі жобалық оқыту процесі рефлексия жіне топтық талқылау негізінде үнемі жетілу принципі бойынша құрылған. Егер де жоба халықаралық болса, онда топқа кәсіби лексиканы еркін меңгерген білікті аудармашы қажет. Бұл материалды талқылауда қате жібермеуге көмектеседі.

Педагогикалық жобалау шеңберінде ең ірі субъектілер білім беру мекемелері болып табылады. Субъектілік қасиеттердің көрінуі жобалау объектісі ретінде бір мезетте болатындықтан өзіне тән ерекшеліктері бар. В.Е.Радионова пікірі бойынша

педагогикалық жобалаудың объектілеріне екіжақтылық тән. Олардың әрқайсысы күрделі жүйе – өз өзін басқаратын және дамудың ішкі ресурстары бар дербес әлеуметтік «ағза».

Жобалаудың желілік субъектісі. Соңғы жылдары қоғамдық педагогикалық және инновациялық қозғалыста «желілік» атауын алған ортақ амалдармен бірлескен жобалар көбейіп келеді. Желілік ықпалдастықтың феномені формальды емес қарым қатынасқа, ал желіде жобалау жеке тәжірибеге және әлеуметтік ынта білдіруге негізделген. Желілік ықпалдастыққа жалпы коммуникативті ақпараттық кеңістік тән. Бұл желінің басқа қатысушыларымен ақпарат алмасуға, ақпараттың өзіндік каналдарын ашуға мүмкіндік береді.

Жобалау әрекетінде қатысушылар арасында қарым қатынастың әртүрлі типтері жиналуы мүмкін: 1) кооперацияға бағынышты; 2) жобаны орындаушылары арасында бірлестік пен әріптестік ұсынатын кооперациямен тең; 3) желілік қатынас. Желіге қатынас ерікті түрде белсендіріліп отырылады;

Осылайша субъект ретінде қатысатын ересек үшінде, балалар үшінде жоба әрекетінде өзара жетілу үшін жағдай туындайды. Жобалаудың әрбір қатысушысы сонымен қатар басқа адамдар үшін тұлғалық дамудың ерекше катализаторы болып қалыптасады. Әсіресе жобалауда жас ерекшеліктеріне, көпұлтшылдыққа, мәдениетке байланысты мәселелер өте өзекті.

Жобалық әрекеттің пәні мен объектісінің ерекшелігі. Жобалаудың әртүрлілігі объектілері мен пәнін құруға бағытталған. Жобалау объектісі пән контекстінің қайда деген сұрағына жауап беретін орта немесе процесс. Жобалау пәні – жобада көрсетілетін алғашқы өнім. Жобалаудың пәні мен объектісі өзара бір тұтасқа бірігеді.

Жобалау түрлерінің шеңберінде ерекше пәндерін бөліп көрсетуге болады. Білім беру жобалау: білім беру бағдарламалары; білім беру стандарттары; білім беру мекемелерінің типтері; білім беруді басқару органдары және т.б. Белгіленген объектісі шеңберінде қайта жасаудың пәні таңдалады. Мысалы, педагогикалық процес құрылымында жобалау мақсаты, мазмұны, технологиясы бар. Білім беру құрылымында жобалаудың концепциялары, бағдарламалары, оқу жоспары, дидактикалық материалдар және т.б. Аналогиялық объектілер мен пәні көптеген іс-әрекет бейнеленеді, бір бірінен айырмашылықтары мен ұқсастықтары бар. Жобалау әрекетінің пәнінің өзгермелі қасиеті бар.

Демек жобалауда парадокс бар: іс-әрекет пәні осы әрекет те пән болмайды. Сонымен қатар, үнемі өзгерісті талап етеді. Осымен байланысты ұйым жүйесінде жоба әрекетінде үнемі жобалау пәнінің шекарасын диагностикалау болып қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дитрих Я. Проектирование и конструирование: Системный подход / Пер. с польск. - М., 1981.
2. Заир-Бек Е. С. Основы педагогического проектирования. - СПб., 1995.
3. Ильин Г. Л. Проектное образование и реформация науки. - М., 1993.
1. Педагогические основы проектирования образовательных систем нового вида. - СПб., 1995.
2. Колесникова И. А. Основы технологической культуры педагога. - М.; СПб., 2003.
3. Проектирование профессионального педагогического образования / В. А. Болотов, Е. И. Исаев, В. И. Слободчиков, Н. А. Шайденко // Педагогика. — 1997.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ЖӘНЕ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

У.Ж. Конакбаева – PhD, қауымд. профессор
Ж.А. Тәшенев атындағы университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Оқытудың әдістемелік негіздерін таңдау, заманауи құралдарды пайдалана отырып, педагогикалық инновациялық әдістерді қолдану сияқты өзекті мәселелер білім беру процесінде менеджер ретінде көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлауға, олардың назарын білім алушының өзіндік танымдық іс-әрекетін шебер ұйымдастыру дағдыларына үйретуге, шығармашылық ойлауды сауатты қалыптастыруға, білім алушылардың әлеуетін жедел дамытуға бағытталуы заманауи педагогты қалыптастыруда басты мәселе болып табылады. Сондықтан да мақалада болашақ мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін тиімді дамыту шарттары, көркемдік-шығармашылық шеберлік, көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін дамыту және көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытуда кәсіби педагогикалық дайындыққа ықпал ететін дидактикалық дағдылар кешені қарастырылған.

Кілт сөздер: болашақ мұғалімдер, көркем еңбек және бейнелеу өнері, оқыту әдістемесі, инновациялық технологиялар

Аннотация. Актуальные вопросы, такие как выбор методических основ обучения, применение педагогических инновационных методов с использованием современных средств, направлены на подготовку учителей художественного труда и изобразительного искусства в качестве менеджеров в образовательном процессе, их внимание на обучение навыкам умелой организации самостоятельной познавательной деятельности обучающегося, грамотное формирование творческого мышления, оперативное развитие потенциала обучающихся является главной проблемой в формировании современного педагога. Поэтому в статье рассматриваются условия эффективного развития творческих способностей будущих учителей, художественно-творческого мастерства, развития профессиональных компетенций учителя художественного труда и изобразительного искусства и комплекса дидактических навыков, способствующих профессионально-педагогической подготовке к обучению художественному труду и изобразительному искусству.

Ключевые слова: будущие учителя, художественный труд и изобразительное искусство, методика преподавания, инновационные технологии

Abstract. Topical issues, such as the choice of methodological foundations of teaching, the use of pedagogical innovative methods using modern means, are aimed at training teachers of artistic work and fine arts as managers in the educational process, their attention is paid to teaching skills in the skillful organization of independent cognitive activity of the student, the competent formation of creative thinking, the operational development of the potential of students is the main problem in the formation of a modern teacher. Therefore, the article examines the conditions for the effective development of the creative abilities of future teachers, artistic and creative skills, the development of professional competencies of a teacher of artistic work and fine arts and a set of didactic skills that contribute to professional pedagogical training for teaching artistic work and fine arts.

Keywords: future teachers, artistic work and fine arts, teaching methods, innovative technologies

Кіріспе

Педагогикалық ғылымды дамытудың қазіргі кезеңі өзара әрекеттесу мәселелерін, оқу және шығармашылық процестердің өзара тәуелділігін зерттеуді жандандырумен

сипатталады. Оқыту әдістерін дамытудың негізгі заңдылықтарын іздеу ғалымдардың шығармашылық мәселесін, ең алдымен, педагогикалық деп санауға деген ұмтылысы туралы айтады.

Көркем білім берудің арнайы пәндерін оқыту мәселелерін зерттеуге арналған көптеген ғылыми еңбектер көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімін даярлауды жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Бұл жағдайда негізінен мамандандыруға баса назар аударылады - сурет, кескіндеме, композиция, сәндік қолданбалы өнер және т.б..

Бұл мәселенің өзектілігі, біріншіден, қазіргі мұғалімнің рухани мәдениетін қалыптастырудағы өнердің өсіп келе жатқан ролінде, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, өткен және қазіргі көркемдік мәдениеттің игіліктерін түсіну, сақтау және көбейту қабілетін дамыту қажеттілігінде жатыр. Екіншіден, бұл мәселенің шешілмеуінен болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлау сапасы, олардың эстетикалық және рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру айтарлықтай дәрежеде зардап шегеді. Бұған көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерін кәсіби және көркемдік даярлаудың жаңа стандарттары да міндетті болып табылады.

Әлемде, қоғамда, білім беруде, оның ішінде материалды бір уақытта көрсете отырып, оқытудың заманауи техникалық құралдары мен оқыту технологиясын енгізуді көздейтін оқыту әдістемесінде болып жатқан прогрессивті өзгерістер жалпы білім беретін мекемелерде көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің көркемдік, техникалық және технологиялық дайындығына жаңа талаптар қояды.

Білім беру жүйесіндегі өзгерістердің қазіргі жағдайында мектепте көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерінің кәсіби дайындығын жетілдіру мәселесі ерекше маңызға ие. Жалпы білім беретін мектептерде білім алушылар үшін көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлау мұғалімнің белгілі бір міндеттерді өз бетінше шешу, оқытудың әдістемелік негіздерін таңдау, оқытудың заманауи құралдарын пайдалана отырып, оқытудың инновациялық әдістерін қолдану, аудиторияның әлеуетін негізге ала отырып оқытумен байланысты. Бұл ретте негізгі мақсат білім беру процесінде менеджер ретінде көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлауға бағытталған, олардың назары білім алушының өзіндік танымдық іс-әрекетін шебер ұйымдастыру дағдыларына үйретуге, шығармашылық ойлауды сауатты қалыптастыруға, білім алушылардың әлеуетін жедел дамытуға бағытталуы керек, бұл қазіргі педагогиканың талаптарына жауап беретін педагогты қалыптастыруда бастапқы тірек нүктесі ретінде қызмет етеді [1].

Осыған байланысты мақаланың зерттеу өзектілігі болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімін оқушылардың көркемдік-шығармашылық қызметін ұйымдастыруға дайындаудың жаңа әдістемелерін енгізу негізінде көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімін кәсіби даярлаудың сапалы деңгейін арттыру мәселесі өте өзекті болып отыр. Бұл мәселені шешу жалпы білім беретін мектептерде оқу-тәрбие процесін сапалы жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді, өскелең ұрпақты эстетикалық тәрбиелеудің, баланың рухани әлемін қалыптастырудың заманауи талаптарына сәйкес келеді. Сондықтан да жеке тұлғаны қалыптастырудағы өнердің ролін арттыру, заманауи педагогиканың мұғалімге қоятын талаптары, оның ішінде шығармашылық көзқарасты дамыту, болашақ педагогтарды бейнелеу өнері мен көркем еңбекке оқытудың тиімді әдістемелерінің жеткіліксіз әзірленуі сияқты негізгі мәселелер зерттеу болжамын анықтауға алып келді.

Зерттеу болжамы: егер көркем еңбек және бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесіне заманауи педагогикалық технологиялар (интерактивті оқыту, цифрлық құралдар, өнерді басқа пәндермен интеграциялау) енгізілсе, онда бұл болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлық деңгейін арттырады.

Зерттеу мақсаты – болашақ мұғалімдердің көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытудағы әдістемесін жетілдіру, олардың заманауи педагогикалық инновацияларды тиімді қолданулары болып табылады. Бұл мәселе кәсіби дайындық деңгейін өз бетінше

жоғарылатуға, ғылым мен практика мәселелерінің принципті жаңа шешімдерін табуға мүмкіндік береді.

Зерттеу міндеттері - заманауи педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктерін іске асыру жағдайында және болашақ мұғалімдерді педагогикалық даярлау талаптарына сәйкес экспериментті ұйымдастыру және жүргізу процесінде ақпараттық құралдарды пайдалануға, көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлауды жетілдірудің ғылыми негізделген әдістемелік тәсілдерін зерттеу.

Зерттеу нысаны: заманауи педагогикалық технологиялардың барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, болашақ мұғалімдерді көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытуға дайындау процесі.

Зерттеу пәні: көркем еңбек пен бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

1. Білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру: білім алушылардың әртүрлі дайындық деңгейлерін және олардың жеке қалауын ескеруге мүмкіндік беретін бейімделу әдістері.
2. Пәнаралық тәсілді дамыту: көркем еңбек пен бейнелеу өнерін өнер тарихы, психология, инженерлік және т. б. сияқты басқа пәндермен біріктіру.
3. Диагностикалық құралдарды құру: болашақ мұғалімдердің шығармашылық және кәсіби құзыреттіліктерінің даму динамикасын бақылауға мүмкіндік беретін оқыту әдістемелерінің тиімділігін бағалау үшін критерийлер мен көрсеткіштер.
4. Практика арқылы кәсіби құзыреттіліктерге оқыту: білім алушыларды оқытудың нақты міндеттеріне дайындауға бағытталған жобалау және зерттеу қызметін тереңдетіп зерделеу және енгізу.
5. Психологиялық-педагогикалық аспект: болашақ мұғалімдерде педагогикалық рефлексия мен эмоционалды интеллекттің қалыптасуына көркемдік іс-әрекеттің әсерін зерттеу.

Зерттеу әдістері

Жалпы білім беретін мектептерде білім алушыны оқыту үшін, мұғалім алдына қойған міндеттерді толыққанды іске асыру үшін зияткерлік, техникалық және технологиялық даярлық, сондай-ақ педагогтың кәсіби шеберлігі қажет. Жас мұғалімнің интеллектуалды дайындығына қол жеткізу тақырып бойынша сабақ материалдарын ұзақ зерттеумен, сондай-ақ бірнеше нұсқада әртүрлі күрделіліктегі графикалық есептерді тәуелсіз шешумен алынады. Бұл дағдылар жоғары оқу орнында көркем еңбек және бейнелеу өнері пәнін оқу кезінде графикалық есептерді шешу арқылы алынады және қалыптасады.

Технологиялық дайындық дегеніміз заманауи педагогикалық әдістерді қолдана отырып, оқытудың заманауи техникалық құралдарын қолдана білу, оның ішінде модельдер, материалдар, тақырып бойынша презентациялар дайындау және оларды университетте курстық және дипломдық жұмыстарды дайындау барысында жас мұғалім оқыған инновациялық педагогикалық технологияларды қолдана отырып ұсыну. Сонымен қатар, педагогикалық шеберлікке ұсынылған материалды терең зерттеу, осы тақырып бойынша жарияланған жаңа материалдармен танысу, осы саланың жетекші ғалымдары мен мамандарының шолу және ашық дәрістеріне қатысу, сондай-ақ осы пәнді оқытудың ұзақ тәжірибесі арқылы қол жеткізіледі. Бұл ретте оқытушының ашық дәрістер өткізуін және бөлімшенің оқытушылар құрамы шеңберінде нәтижелерді талқылауын атап өту қажет [2].

Сабақ процесін одан әрі жетілдіру үшін әріптестер мен басшылардың ескертулері мен кеңестері маңызды рөл атқарады. Оқыту әдістемесінде оқу материалының мақсаты мен міндеттері ғана емес, оның мәні мен мазмұны, материалды ұсынудың формалары мен әдістері, сондай-ақ заманауи техникалық оқыту құралдарын қолдана отырып, оқу процесін жүзеге асырудың инновациялық педагогикалық технологиялары әзірленеді. Көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі күрделі, өйткені көптеген пәндер үшін қолданылатын стандартты әдістер бұл пәнге әрдайым сәйкес келмейді. Көптеген жағдайларда мұғалімнің

өзі көптеген басқа факторларды ескере отырып, аудиторияның әлеуетіне, осы пәннің білім деңгейіне сүйене отырып, қажетті әдістемені әзірлеуі керек.

Көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытудағы дұрыс тәсіл – бұл аудиторияға сәйкес келетін әдісті таңдау, заманауи интерактивті тәсілдерді қолдану, бұл білім алушыға сабақ процесіне белсенді қатысуға ғана емес, сонымен қатар белгілі бір міндеттерді өз бетінше шешетін көшбасшы болуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сабақтың материалын беру формалары әртүрлі болуы мүмкін, бұл ассимиляцияға үлкен әсер етеді, аудиторияны процеске белсенді қатысуға тартады.

Мұғалімнің дағдылары оқытудың инновациялық әдістерін қолдана отырып, сабақ барысында қалыптасады. Сонымен қатар, мұғалімнің тапқырлығы ерекше рөл атқарады, бұл көптеген нұсқалардың дұрыс шешімін табуда өте маңызды, мұнда болашақ мұғалімдердің барлық ұсынылған жауаптары талқылауға қабылданады, олардың ішінен дұрыс нұсқа таңдалады. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жалпы білім беретін мектептерде көркем еңбек және бейнелеу өнері пәнінің мұғалімдерін даярлау бойынша одан әрі жұмысты болашақ мұғалімдердің техникалық, технологиялық және зияткерлік даярлығы бағытында жүргізу қажет, олардың дағдылары графикалық, курстық және дипломдық жұмыстарды орындау және қорғау, оқытудың интерактивті әдістерін қолдана отырып және ұзақ мерзімді презентациялық материалдарды дайындау және ұсыну процесінде, сабаққа дайындық процесінде қалыптасады. [3].

Көркем еңбек және бейнелеу өнері сабақтарында шығармашылық қабілеттерін тиімді дамыту келесі шарттар орындалған кезде сәтті жүзеге асырылуы мүмкін [4]:

– суреттің көркемдік-бейнелі мәнерлілігін ашу арқылы болашақ мұғалімдердің пәнге тұрақты қызығушылығын сақтау, мазмұнды оқу материалын пайдалану, оқыту әдістері мен құралдарын қолданудағы өзгергіштік, болашақ мұғалімдерге әртүрлі материалдар мен құралдармен жұмыс істеуге мүмкіндік беру;

– болашақ кәсіби-педагогикалық және көркемдік-шығармашылық қызметке бағдарлануын ескере отырып, оқыту мазмұнын әзірлеу жолымен болашақ мұғалімдерді мотивациялық-құндылық бағдарлау жүйесіне педагогикалық әсер етуді жүзеге асыру;

– болашақ мұғалімдердің жоғары көркемдік және техникалық деңгейде оқу-шығармашылық тапсырмаларды сауатты орындау үшін қажетті білімдерін, біліктері мен дағдыларын қалыптастыру;

– көркемдік циклдің басқа пәндерін: сурет, кескіндеме, композиция, сәндік-қолданбалы өнерді зерделеу кезінде болашақ мұғалімдердің біліміне сүйене отырып, әр оқу сабағының мазмұнын таңдау, содан кейін оларды күрделендіру;

– оқытуда оқу тапсырмаларын орындау кезінде шығармашылыққа ықпал ететін тиімді әдістер мен құралдарды қолдану, болашақ мұғалімдерді зерттеу және іздеу жұмыстарына тарту, проблемалық мәселелерді шешу және оларға материалдармен тәжірибе жасауға мүмкіндік беру, теория мен практика арасындағы байланысты жүзеге асыру, сабақтарда әртүрлі көрнекі материалдарды қолдану: әдістемелік плакаттар, иллюстрациялар, оқытудың техникалық құралдары;

– болашақ мұғалімдерге өз қызметін өзін-өзі ұйымдастыру қабілетін дамыту үшін оқу процесінде дербестік танытуға мүмкіндік беру.

Бұл тәсіл, бір жағынан, оқу процесін көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімі тұлғасының шығармашылық қасиеттерін дамытудың тиімді механизміне айналдыруды, екінші жағынан, кәсіби білімді, дағдыларды қалыптастыру факторын қамтиды.

Ғылым әдістемесі – бұл оның құрылу принциптері, дамуы, ғылыми танымның формалары мен әдістері туралы ілім. Ғылымның әдістемесі - өнер философиясының ережелерінде әлемді көркемдік танудың заңдылықтары туралы, адамның рухани әлеміндегі өнердің рөлі, оның санасында, басқа адамдармен қарым-қатынаста, өнерді оқытудағы теориялық және практикалық, рационалды және эмоционалды, іргелі және қолданбалы, биологиялық және әлеуметтік қатынастар мәселелері бойынша жүзеге асырылады. Ғылым

әдістемесі жаңа шешімдерді іздеуде, ғылыми зерттеудің негізгі бағытын таңдауда нұсқаулық ретінде қызмет етуге арналған [5].

Бұл сөздің кең мағынасындағы әдіс кез-келген жұмысты орындаудың әртүрлі тәсілдері мен әдістерінің жиынтығын білдіреді. Әдістемелік тұрғыдан дұрыс жұмыс жасау дегеніміз - мақсатқа ең қысқа жолмен, ең қарапайым және тиімді, жұмыста белгілі бір дәйектілікті сақтай отырып, қарапайымнан күрделіге ауысу.

Кез-келген іс-әрекетті орындау кезінде адам бүкіл жұмыс процесін жекелеген кезеңдерге бөлуге және оларды әдістемелік тұрғыдан дәйекті түрде жүзеге асыруға тырысады.

Әдістеменің тар мағынасы оқыту мен тәрбиелеудің ең ұтымды, тиімді әдістерінің жиынтығын білдіреді. Бұл оқытудың ережелері мен әдістерін зерттейтін арнайы педагогика бөлімі. Көркем еңбек пен бейнелеу өнерінің әдістемесіне келетін болсақ, педагогика ғылымы, дидактика саласы, бейнелеу өнерін оқытудың заңдылықтарын зерделейді, бейнелеу өнерін оқытудың мазмұнын оңтайлы әдістер мен құралдармен игеруге, бейнелеу қызметінің тәжірибесін, бағалау қатынастарын игеруге мүмкіндік беретін технологиялық құралдарды жинақтайды [6].

Көркем еңбек пен бейнелеу өнері әдістемесі көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытудың мазмұнын анықтай отырып, оқу бағдарламаларының, оқулықтардың және басқа да құралдардың дамуына әсер етеді; теориялық зерттеулердің нәтижелерін мұғалімдер мен оқушыларға арналған әдістемелік құралдарға енгізеді, оқушылардың материалды игеру процестерін, олардың даму процестерін зерттейді және осы негізде бейнелеу өнерін оқытудың әдістеріне баға береді.

Болашақ мұғалімдерді тәрбиелеудің, білім беру нәтижелерін қалыптастырудың тиімді құралдарының бірі көркем еңбек және бейнелеу өнері сабақтары болып табылады. Көркем еңбек пен бейнелеу өнері бірқатар кәсіби қасиеттердің қалыптасуына әсер етеді, сонымен қатар зияткерлік қабілеттерін дамытады, болашақ маманның эстетикалық талғамын қалыптастырады. Болашақ мұғалімдермен осы бағыттағы тәжірибенің маңыздылығы, практикалық сабақтарды көбірек енгізу арқылы олардың рухани өмірін байыту, педагогикалық қызметте шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін өте маңызды [7].

Көркем еңбек пен бейнелеу өнерінің педагогикалық негіздерін дамытуда болашақ мұғалімдер үлкен кәсіби табандылықпен қатысатын сабақтарда алған білімдері мен дағдыларын тереңдетуге және олардың маңыздылығын түсінуге мүмкіндік беретін көрмелер, жәрмеңкелер, экскурсиялар, шебер сыныптар мен әңгімелер ретінде көрінуі мүмкін өзіндік жұмыс сабақтары маңызды рөл атқарады. Бұл сабақтар болашақ мұғалімдердің жеке қабілеттерін кәсіби деңгейде дамытуға, міндетті бағдарламалардан тыс білім алуға ұмтылуға ықпал етеді. Сурет салудың техникалық басымдықтары мен көркем еңбектің шығармашылық мүмкіндіктері сабақтарда тереңірек және шынайы көңіл-күйді анықтайды, өйткені болашақ мұғалім инженерлік құрылыс элементіне және сонымен бірге көркемдік дизайнға бейімделеді. Сабақтарда инженерлік инфрақұрылым, әр түрлі әдістемелер мен нәтижелерді беру қолданылуы мүмкін көркемдік бағыт арқылы жүзеге асырылатын сызбаның мазмұны ережелері зерттеледі. Белгілі бір материалда көлемді және жазықтық композициялар жасау процесінде болашақ мұғалімдер кезең – кезеңмен жұмыс істеуді үйренеді, эскиздер жасаудан бастап, өнердің осы түрін және сызу процесін қолдана отырып, соңғы кезеңге дейін [8].

Көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби дайындығы психологиялық-педагогикалық және көркемдік-шығармашылық бағыттардың интеграциясы негізінде оның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады, бұл тек бейнелеу сауаттылығының негіздерін үйретуден гөрі оқушылардың көркемдік-шығармашылық даму процесін басқаруға мүмкіндік береді.

Көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби құзыреттілігі - бұл білім, кәсіби және өмірлік тәжірибені, құндылықтар мен бейімділікті, шығармашылық тәжірибені қолдана отырып, кәсіби қызметте туындайтын көркемдік және педагогикалық жоспардың кәсіби міндеттері мен мәселелерін шешу қабілетін анықтайтын мұғалім-суретшінің жеке қасиеттерінің жалпыланған сипаттамасы.

Арнайы білім беру процесінде болашақ мұғалімдердің педагогикалық дайындығы көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытудың педагогикалық бағытын, педагогикалық мамандыққа деген оң көзқарас пен қызығушылықты (балаларға деген сүйіспеншілік, мұғалімдердің еңбегімен айналысуға бейімділік пен дайындық, өз біліктілігін жетілдіруге ұмтылу) білдіреді. Көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімі тұлғасының кәсіби-педагогикалық бағытының ерекшелігі - оның қалыптасуы оқу-танымдық және көркемдік-шығармашылық қызметтің бірлігінде жүреді. Кәсіби-педагогикалық бағыт осылайша, ол екі мағынада әрекет етеді: болашақ мұғалімнің жеке басының маңызды сипаттамаларының бірі ретінде, қажеттілік-мотивациялық саланы бейнелейді және оқу-тәрбие процесін тиісті қызметке дайындықты қалыптастыруға бағыттайтын құралдар жүйесі ретінде [9].

Көркемдік-педагогикалық білім беру саласындағы мамандарды кәсіби, көркемдік-педагогикалық даярлау мынадай ережелерді ескеруді талап ететін көп қырлы құбылыс: біріншіден, "суретші-педагогты оқыту және тәрбиелеу жүйесі нақты және ғылыми негізделген және мектеп аясында жүзеге асырылуы керек", - деп санайды Н.Н. Ростовцев. "Мектеп" деп автор оқыту мен тәрбиелеуде оқытудың нақты жүйесі мен әдістерін, ғылыми сенімді білімді ұсынудағы дәлдікті және көркемдік практиканың дәлелденген тәжірибесін беруді білдіреді. Екіншіден, көркем еңбек және бейнелеу өнері білім беру бағдарламасында оқу барысында болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімі кәсіби деңгейде педагогикалық және көркемдік шеберлікті игеріп, бейнелеу және сәндік - қолданбалы өнер саласында дербес көркемдік-шығармашылық қызмет жүргізу қабілетіне ие болуы керек қолданбалы өнер. Үшіншіден, кәсіби дайындық барысында болашақ мұғалімдердің оқушылармен шығармашылықпен жұмыс істеуге деген ұмтылысы мен дағдыларын тәрбиелеу, сабақтарда және оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекетінде педагогикалық процесі ұйымдастыру бойынша біліктер мен дағдылар жүйесін қалыптастыру қажет [10].

Кәсіби маңызды қасиеттер көпфункционалды және сонымен бірге әр кәсіптің өзіндік қасиеттері бар. Болашақ маманның кәсіби қасиеттерін қалыптастыру мақсатты ұйымдастырылған кәсіби-педагогикалық қызмет үдерісінде жүреді. Болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімінің көркемдік кәсіби дайындығының негізі көркем еңбек пен бейнелеу өнері саласындағы кәсіби құзыреттілікті игеру ретіндегі көркемдік-шығармашылық шеберлік болып табылады.

Көркемдік-шығармашылық шеберлік - бұл өнер тілін шебер меңгеру, көркемдік шеберліктің жоғары деңгейі, бейнелеу техникасы, көркем материалдарды еркін меңгеру. Көркемдік шеберлікті игеру, әртүрлі әдістерді білу, олардың ерекшеліктерін түсіну болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері пәнінің мұғаліміне өзінің шығармашылық идеяларын жүзеге асыруға көмектеседі. Шеберлік-шығармашылықтың сапалы көрсеткіші. Көркемдік шеберлікті игеру педагогикалық қызметте де, оқушылардың ниеттерін жүзеге асыруда да қажет, өйткені онсыз оқушылардың іс-әрекетін басқару және сапалы нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес.

Көркемдік тәрбие мен білім беру саласындағы болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығы көркемдік цикл: сурет, кескіндеме, композиция пәндерінде қалыптасатын өзінің көркемдік және шығармашылық қызметі арқылы ғана мүмкін болады. Болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімдерін кәсіби даярлаудың маңызды міндеттерінің бірі болашақ мұғалімдердің көркемдік қызметін жандандыру болып табылады. Т.И. Шамова танымдық белсенділіктің үш деңгейін ажыратады: репродуктивті, интерпретациялық, шығармашылық. Бұл деңгейлердің тән белгілері - жоғары ерікті қасиеттердің көрінісі, табандылық, кең және тұрақты танымдық қызығушылықтар. Жоғары

мотивациялық компонент болашақ мұғалімдердің көркемдік қызмет процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Болашақ мұғалімдердің қызметін көркемдік-бейнелі ойлау мен қиялын дамыту арқылы белсендіруге болады [11].

Көркем-бейнелі ойлау - бұл сананың интеллектуалды саласын да, адамның эмоционалды тәжірибесін де қамтитын шындықтың өнер туындылары мен эстетикалық құбылыстарын құру және қабылдау бойынша көркемдік іс-әрекет процесінде дамитын адам санасының ерекше қабілеті. Көркем-бейнелі ойлау тек оқу процесінде және келесі кәсіби қызметте дамыған шығармашылық тәжірибенің арқасында кәсіби болады. Көркем-бейнелі ойлауды дамыту, егер болашақ мұғалім өнермен шешілетін негізгі шығармашылық міндеттер туралы идеяларды қалыптастырса, болашақ мұғалімдердің алдында эмоционалды-бейнелі міндеттерді қоюмен үйлессе, сәтті болады, оны шешу барысында ол ойдың мазмұнын жеткізу құралы ретінде көркем тілдің экспрессивті мүмкіндіктерін түсінеді. Суретші-мұғалімнің кәсіби қасиеттерін қалыптастыру өнердің бейнелі ерекшелігін сақтауға негізделген. Университеттік дайындық процесінде алынған көркемдік және бейнелеу құзыреттіліктерінің барлық жиынтығы көркемдік және бейнелік мәселелерді шешуге бағытталуы керек, яғни, өз шығармашылығы процесінде қолданылады [12].

Кәсіби шеберлікті, қолөнер жағын, сондай-ақ дамыған қиялды, көркем және бейнелі ойлауды талап ететін шығармашылық қызметке шығу – мұғалімнің өнер саласындағы кәсіби дайындығының міндетті шарты.

Мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттеріне шығармашылық белсенділік, өзін-өзі реттеу, бақылау қабілеті, кәсіби ұтқырлық, өнімділік, коммуникабельділік, талапшылдық, табандылық, жұмыс қабілеттілігі жатады. Шығармашылық саладағы педагогикалық қызмет, кез-келген шығармашылық процесс сияқты, кәсіби мәселелерді шешуде бастамашылық пен белсенділікті қажет етеді.

Болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби дайындығының педагогикалық және көркемдік-шығармашылық бағытын, кәсіби құзыреттілігі мен кәсіби маңызды қасиеттерін талдау негізінде болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігінің құрылымы анықталды. (1-кестені қараңыз).

Сонымен, болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімдерін кәсіби даярлау білім беру процесінде жүзеге асырылады, оның негізі кәсіби қызметке психологиялық-педагогикалық және көркемдік-шығармашылық дайындық болып табылады.

Болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімдерін кәсіби даярлаудың нәтижесі-көркемдік-педагогикалық бағытты, көркемдік-педагогикалық құзыреттілікті, оқушылардың көркемдік-шығармашылық іс – әрекетін басқаруға қабілетті болашақ көркем еңбек пен бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби және маңызды қасиеттерін, жалпы-білім беру процесінде оқушының жеке басының жалпы дамуын қамтитын кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру.

Болашақ мұғалімнің жалпы білім беретін мектепте көркем еңбек пен бейнелеу өнерін оқытуға кәсіби-педагогикалық дайындығына ықпал ететін дидактикалық дағдылар кешені 2-кестеде келтірілген.

Қорытынды

Біз көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби әдістемелік дайындығын психологиялық-педагогикалық және көркемдік-шығармашылық бағыттарды интеграциялау негізінде оның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесі ретінде қарастырамыз. Көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімін даярлаудың осы екі бағыты да оның кәсіби құзыреттілігін қалыптастырады, бұл тек көркем еңбек сауаттылығының негіздерін үйретуден гөрі, оқушылардың көркемдік және шығармашылық даму процесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мұндай нұсқаулық мұғалімнің оқушылардың көркем шығармашылығы процесіне мақсатты, жүйелі әсерін, оны ынталандыруды, мақсат қоюды, жұмыс міндеттерін ашуды (композициялық, түсті, сызықтық-конструктивті, техникалық);

бейнелеу процесін ұйымдастыруды, орындалған жұмыстарды талдау мен бағалауды білдіреді.

Көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби құзыреттілігі екі компоненттен тұрады: көркем-шығармашылық және кәсіби-педагогикалық. Бұл интеграцияланған сипаттамалар балалардың көркемдік және шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыруда көркемдік шеберлікті жүзеге асыру мүмкіндігін, мұғалімнің кәсіби және педагогикалық құзыреттілігінің негізін құрайды.

Болашақ мұғалімдердің көркем еңбек және бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесін жетілдіру процесі мынадай өзара байланысты бағыттарды көздейді: кәсіби құзыреттілік пен шеберлікті игеру педагогикалық және көркемдік-шығармашылық дайындықтың бірлігінде жүзеге асырылады, оқушылардың шығармашылық қызметте дағдыларды игеруі және балаларды оқытудың нысандарын, әдістерін, тәсілдері мен құралдарын меңгеруі, өзінің даралығын, өз мүмкіндіктері мен қабілетін, баланың субъективті қажеттіліктерін қалыптастыра білу, шығармашылықта жүзеге асыру. Бұдан шығатыны, көркем еңбек және бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесін жетілдіру мұғалімнің көркемдік-педагогикалық білім беру жағдайында кәсіби құзыреттілік, педагогикалық және көркемдік шеберлік негіздерін мақсатты және саналы түрде игеру процесі болып табылады. Осы компоненттердің интеграцияланған өзара іс-қимылын қамтамасыз ету болашақ мұғалімдердің көркем еңбек және бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесін жетілдіруінің негізгі бағыты болып табылады [13].

Болашақ мұғалімдердің көркем еңбек және бейнелеу өнері пәндерін оқыту әдістемесін жетілдіру процесінің негізі психологиялық-педагогикалық және көркемдік-шығармашылық дайындық болып табылады, интегративті элемент қазіргі заманғы көркемдік білім мен тәрбие деңгейіне байланысты үнемі өзгеріп, жетілдіріліп отыруға қабілетті әдістемелік дайындық болып табылады, содан кейін нақты оқу процесінде педагогикалық практика процесінде тексеріледі. Нәтижесі болашақ көркем еңбек және бейнелеу өнері мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру, оның ішінде көркемдік-педагогикалық бағыт, көркемдік-педагогикалық құзыреттілік, оқушылардың көркемдік-шығармашылық қызметіне жетекшілік ету қабілетінің негізі болып табылатын тұлғаның кәсіби және маңызды қасиеттері, әртүрлі тәжірибе түрлерін беру: танымдық іс-әрекет тәжірибесі, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі, практикалық іс-әрекет тәжірибесі, эмоционалды-құндылық қатынастар тәжірибесі, жалпы алғанда — көркемдік және шығармашылық қызмет арқылы оқушының жеке басының жалпы дамуына әсер ету жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Akishina E.M., Kasheikova I.Je., Krasil'niko I.M., Medkova E.S., Olesina E.P., Savenkova, L.G., Fomina, N.N. Konceptual'nye osnovy modernizacii predmetnoj oblasti «Iskusstvo» v sovremennom informacionnom obshhestve: monografija [Tekst] / E.M. Akishina, I.Je. Kasheikova, I.M. Krasil'nikov, E.S. Medkova, E.P. Olesina, L.G. Savenkova, N.N. Fomina / pod nauchnoj redakciej E.M. Akishinoj, E.P. Olesinoj. – M.: FGBNU «IHOiK RAO», 2016.
2. Aktual'nye problemy prepodavanija iskusstva v obshheobrazovatel'nyh organizacijah Rossijskoj Federacii [Tekst] / Sbornik nauchnyh statej // Red. – sost. O.I. Radomskaja; pod obshej red. O.V. Stukalovoj. – M.: FGBNU «IHOiK RAO», 2016.
3. Zeer Je.f. Lichnostno-razvivajushhie tehnologii nachal'nogo professional'nogo obrazovanija. – M.: Professional'noe obrazovanie, 2010.
4. Raven Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obshhestve: vyjavlenie, razvitie i realizacija. - M.: Kogito-centr, 2000.
5. Selevko G.K. Jenciklopedija obrazovatel'nyh tehnologij. V 2-h t. T. 1. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2005.

6. Stukalova, O.V. The system of cultural and creative development of students in the educational environment of higher education institutions in the sphere of culture and art // *Espasios*, 2017. Vol. 38 (№ 56). – P. 33.
7. Obosnovanie i vnedrenie metodik modulja «Novye podhody», «Dialogovoe obuchenie» v serii posledovatel'nyh urokov [Jelektronnyj resurs] // *Kollegi: ped. zhurn. Kazahstana*. – Rezhim dostupa: <http://collegiy.ucoz.ru/publ/2-1-0-10546>. – 10.03.2015.
8. Rukovodstvo dlja trenera [Tekst]. – Astana : Nazarbaev Intellektual'nye shkoly, 2015. – 120 s.
9. Shumejko, T.S. Dialogicheskoe obuchenie na urokah tehnologii [Tekst]: metod. rekomendacii / T.S. Shumejko. – Astana : Nazarbaev Intellektual'nye shkoly, Centr pedagogicheskogo masterstva, 2015. – 30 s.
10. Rostovcev N.N. O pedagogicheskoy dejatel'nosti i metodah prepodavanija (Memuarne zapiski). – Omsk: Izd-vo Omskogo gos. ped. universiteta, 2002.
11. Shamova T.I. Aktivizacija uchenija skol'nikov. – M.: Pedagogika, 1982. – 208 s.
12. Jakovlev, E.V. Pedagogicheskoe issledovanie: sodержanie i predstavlenie rezul'tatov [Tekst] : monografija / E.V. Jakovlev, N.O. Jakovleva. – Cheljabinsk, 2014. – 316 s.
13. Krauze Dzh. Razrabotka logotipa: bol'shaja kniga dizajnerskih idej, podhodov i koncepcij / Dzh. Krauze / per. s angl. I. Ruzmajkinov. – SPb.: Piter, 2013. – 458 s.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДЫ ГУМАНИЗАЦИЯЛАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Спабекова Еркинай Жақсыбекқызы

«Химия және биология» кафедрасы, ғылым магистры
Tashenev University, Шымкент қ.

Фазилова Данагуль Айдархановна

Ж. Сауырбаева атындағы №16 жалпы білім беретін мектеп КММ оқытушысы

Аңдатпа. Адамзат өз дамуының жаңа белесіне, жаңа мыңжылдығына шыққанда, өркениет пен мәдениеттің даму үдерісінің сындарлы сәттерінде білім беру үдерісі ерекше орынға ие екені сипатталады. Жаратылыстану пәндерінен білім беруді гуманизациялау идеясын тарихи талдау негізінде мәселенің мазмұндық қыры жан-жақты қарастырылады. Гуманизациялау өз-өзінен адамның, таптың, қоғамның дүниетанымы мен мінез-құлығының құрамдас элементі бола алмайтыны, ол үшін күресу қажет екендігі, адамның қоғамнан аластау жолдары мен түрлерін жоюдың маңыздылығы жөніндегі ғылыми еңектер мен осы бағыттағы зерттеулерді талдау негізінде тұжырымды ой нақтыланады.

Кілт сөздер: гуманизм, гумандылық, адамгершілік, құндылық, гуманизация, гуманизация, гуманизациялау, дегуманизация үрдісі, дидактика, әдістеме, кәсіби құзыреттілік, құзыреттілік.

Аннотация. Характеризуется тем, что, когда человечество выходит на новую ступень своего развития, на новое тысячелетие, особое место в критических моментах процесса развития цивилизации и культуры занимает образовательный процесс. На основе исторического анализа идеи гуманизации образования по естествознанию всесторонне рассматривается содержательный аспект проблемы. На основе анализа научных основ и исследований в этом направлении конкретизируется вывод о том, что гуманизация не может быть составным элементом мировоззрения и поведения человека, класса, общества, за которое необходимо бороться, о важности устранения путей и типов отчуждения человека от общества.

Ключевые слова: гуманизм, гуманизм, гуманизм, ценность, гуманизация, гуманизация, гуманизация, процесс дегуманизации, дидактика, методология, профессиональная компетентность, компетентность.

Abstract. It is characterized by the fact that when humanity enters a new stage of its development, a new millennium, the educational process occupies a special place in the critical moments of the development process of civilization and culture. Based on the historical analysis of the idea of the humanization of education in Natural Sciences, the substantive aspect of the problem is considered in detail. Based on the analysis of scientific developments and research in this direction, the conclusion is clarified that humanization cannot in itself be a constituent element of the worldview and behavior of a person, class, society, for which it is necessary to fight, the importance of eliminating ways and types of human alienation from society.

Keywords: humanism, humanism, morality, value, humanization, humanization, humanization, dehumanization process, didactics, methodology, professional competence, competence.

Қазіргі кезеңдегі жоғары білімді мамандардың тек кәсіпті ғана меңгерген адам ғана емес, жалпыадамзаттық мәдени құндылықтарды игерген саналы тұлға ретінде бағаланатыны белгілі. Химияны оқытуды гуманизациялаудың көздегені де осы, яғни білікті маман және асқақ тұлға қалыптастыратын жоғары білім беру үрдісін ұйымдастырудың дидактикалық жолдарын зерттеу болып табылады.

Жоғары білімді маман дайындау үрдісін гуманизациялау мәселесінің бүгінгі күнгі өзектілігі өткен XX ғасырда антигуманистік оқиғалардың аса сорақы түрлерінің, өте көп болғандығымен де байланысты анықталады. Екі рет болған дүниежүзілік соғыс,

қырғиқабақ соғыс, Хиросимадағы атом бомбасы жарылысы, лаңкестік, химиялық соғыс құралдарының таралуы яғни барлық XX ғасырдағы антигуманистік оқиғалардың жастардың санасынан ауыр орын алмауы үшін, оқыту үрдісіндегі әрбір жекелеген пәнді гуманизациялау мәселесі аса өзекті болып саналады.

Жоғары оқу орындарында химияны оқытуды гуманизациялаудың қазіргі жағдайына талдау жасау алдында қысқаша түрде, химияны оқыту үрдісін гуманизациялаудың тарихына экскурс жасап өтетін болсақ, мәселенің түрлі қырдан қарастырылғанын көреміз. XVII-XIX ғасырлардағы жалпы химия курсы бойынша оқу материалдарының эволюциясынан басқа химия мен химиялық білімнің дамуының тағы бір маңызды аспектісі пайда болғанын көреміз. Бұл - ғылыми-химиялық қоғамдастық болуы және оқулық авторларының философиялық және жалпы гуманитарлық ойлау мәдениетінің жоғары деңгейде болуы. Нақ осы қыры болашақ химия мамандарына химияны оқыту процесінің маңызды атрибуты ретінде қалыптасты. 1661 жылдың өзінде Р. Бойль: «Мен химияға мүлдем басқаша көзқараспен қараймын: мен оған дәрігер емес, алхимик емес, философ ретінде қалай қарау керек болса, солай қараймын», - деп, дәстүрлі алхимиядан өзгеше жаңа түбегейлі дүниетанымын білдірді.

Жалпы алғанда, талдау мен жинақтаудың ажырамас бірлігіне негізделген танымның индуктивті әдісінің әрі қарай дамуы философиялық мәдениеттің сабақтастығын жоғарылата түсті. Мұны әйгілі оқу кітаптарының атауларының өзі де дәлелдейді. Айталық, Дж. Дальтон үшін бұл - «Химиялық философияның жаңа жүйесі», Г. Деви үшін «Химиялық философияның элементтері», Тенар үшін «Химиялық философия тәжірибесі мен талдаудың дәлдігіне негізделген қарапайым, теориялық және практикалық химияның сипаттамасы», Канниццарода «Химиялық философия курсының конспектісі» және т.б. бар. Бұл еңбектерде «химиялық философия» деп аталатын жалпылама теория түсініледі. Оған жоғары кескіндеме және өкілдіктердің терең авторлық дәлелдері ілеседі. Барлығы да студенттер контингентіне және химиялық оқу жасаушыларға арналған.

XVIII ғасырдың аяғында Лавуазье, XVII ғасырдағы Лемери, алған білімдердің салыстырмалылығын даналықпен дәлелдеді. Жоғарыда қарастырылған кітабында қарапайым денені ыдырамайды деп анықтаған ол: «Химия өзінің мақсаты мен жетілуіне бөлу, бөліну және қайта бөлу арқылы жетеді - және оның табысы қандай болатынын білмейміз. Сондықтан, біз бүгінгі таңда қарапайым деп санайтын нәрсе шынымен осындай; біз жасай алатын нәрсе – біздің ақпаратымыздың қазіргі жағдайы бойынша мұндай заттың қазіргі химиялық анализінің шегі және бұл зат бұдан әрі бөлінуі мүмкін емес деп айтуға болмайды», -деп атап көрсетеді. Лавуазье өзінің атақты оқулығында қазіргі химия негіздерінің сан қырлы табиғатын ашты.

Ғылым тарихында тұңғыш рет жоғары химиялық мектептің оқулығына жаңа Номенклатура енгізіліп, оны «Химияны оқуға кіріспе» деп ұсынған Лавуазье кәсіби-гуманитарлық ой-пікірге сәйкес бұл кітаппен химия мамандарының жаңа буындарын оқыту қажеттілігін егжей-тегжейлі негіздейді. «Номенклатураны ғылымнан, ал ғылымды Номенклатурадан ажырату мүмкін емес, - дейді Лавуазье, - өйткені әрбір физикалық ғылым сөзсіз ғылымды, идеяларды қалыптастыратын, оларды жалпылайтын және оларды білдіретін сөздерден тұратын бірқатар фактілерден тұрады. Сөз ұсыныс тудыруы керек, ұсыныс фактіні көрсетуі керек - бұл бірдей мөрдің үш ізі. Сөздер бейнелерді сақтап, жеткізетіндіктен, ...ғылымды жетілдірмей, тілді жетілдіру мүмкін емес. Фактілер қаншалықты сенімді болса да, соңғылардан туындаған тұжырымдар дұрыс берілсе де, егер бізде оларды таратудың нақты нұсқалары болмаса, олар қате әсер қалдырады».

Әлемдік химия ғылымында және химиялық білім беру жүйесінде атақты Берцеллиустың электрохимиялық дуализмін немесе радикалдар теориясын, жаратылыстанудағы жүйелік білім мен идеялардың жарқын негіздерімен салыстырады.

Ғылым тарихын зерттеу көрсеткендей, XIX ғасырда Батыс университеттерінде химиялық білімнің қалыптасуы, жалпы алғанда, химия пәнін оқытудағы проблемалар -

жоғары оқу орындарында ғылымдағы әлемдік оқиғаларға алып келді. Карлсруэ халықаралық конгресінің ұйымдастырушысы Ф.А.Кекуле болды, оқыту барысында ол органикалық химия туралы жаңа, заманауи оқулық жасау қажеттілігін сезінді. Бірақ оның соңғы әрекетін жасауда (1858ж.) Кекуле химиялық теорияның және химияның негізгі тұжырымдамаларының толық салмағын сезді: көпшілігі Берцеллиустың атомдық салмақтарын ұстап тұруды жалғастырса, басқалары Дюма мен Жерардың атомдық салмақ жүйелерін қолданды, ал енді біреулері ескі эквиваленттер жүйесінде қалуды қош көрді. Бұған Вюрц оқулығы мысал бола алады.

Химия ғылымы таңдаулы топтың ғана ілімі болудан қалған кезде, жоғары оқу орындарында да химиялық зерттеумен айналысып, болашақ химия мамандары оның адам үшін қызмет етуі тиіс деген идеясын студент кезінен санасына сіңіргенде ғана химия білімін гуманизациялау басталды деп санауға болады. Химия мен өмірдің байланысы соншалықты күшті және айқын болғандығын әр түрлі бағыттағы түрлі өндірістер растайды. Химия кезек күттірмейтін қажеттілік болды, сонысымен бірге ол жұртты шабыттандырды. Бірақ химияның гуманистік бағыттағы білім беру эстетика танымдық іс-әрекеттің ерекше формасы ретінде белгілі орынға ие болуы керек. Бұл кейбір авторларға білім берудің гуманистік парадигмасы аясында адамды хомо сабилис (білікті) хомо люденс, хомо пиктор (ойнаушы, суретші, бейне жасаушы) деп түсінуден ауысады деген пікір айтуға мүмкіндік береді.

Химияны оқыту мазмұнын гуманизациялау мәселесінің негіздерін анықтау үшін қарастырылуы міндетті болатын зерттеулерге талдау жасап көрейік. Бірқатар ғалымдар химиялық білім берудегі тарихи аспектілер тарапынан қарастырған. Мәселен, И.М.Титованың еңбектерінде химия мен өнер арасындағы байланыс ашылады, бояулардың, қолданбалы және сәндік материалдардың химиялық жаратылысы, ескерткіштерді сақтау және қайта қалпына келтіру мәселелері туралы сөз қозғалады. Химияны оқыту мазмұнына шет тілінің элементтерін енгізу ерекшеліктері қарастырылады.

Педагогикалық білім беруді гуманизациялау стратегиясы әрбір пән, соның ішінде химия пәнін де гуманизациялау арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Педагогикалық университеттерде химияны оқытуды гуманизациялаудың теориялық негізін құрағандар еңбектерде кәсіби педагогиканың іргелі жағдайларымен қатар, білім беруді гуманизациялау үрдістері және оны химияны оқыту әдістемесімен байланыстыру мәселелері қарастырылған.

Білім беру үрдісі дегеніміз - оқу мен тәрбиенің және дамытудың ұштасқан бірлігі. Осы бағытта ұстанып, білім беру үрдісін гуманизациялауды жақтаушылар берілетін білім мазмұнына, қоғамға және табиғатқа жауапкершілікпен қарайтын тұлғаның өзін-өзі дамытуына да баса көңіл бөледі. Бұл айтылған ой келесі суретте беріліп отыр (сызба 1).

Сызба 1. Химиялық білім беру әдістері

Білім беру жүйесі гуманистік педагогика мен психология идеяларына бағдар ұстанатыны сөзсіз, десек те, гуманистік педагогиканың ерекшелігі сонда, осы ерекше мазмұндағы біртұтастықта сан түрлі елдердің ұлттық дәстүрлері мен ерекшеліктері де ескерілуіне орын беріледі. Жоғары оқу орнында да, мектепте де химияны оқытуды

гуманизациялау үшін жалпыадамзаттық құндылықтар мен іргелі жаратылыстану-ғылыми мазмұнның кірігуі яғни интеграциялануы маңызды болып табылады.

Тұтастай алғанда, химияны ізгілендіруді мүмкін ететін жолдары туралы тұжырымдарды талдау мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Көптеген әдіскерлер химияны оқытуды ізгілендіру дегенді пәннің дүниетанымдық құнарлылығын, моральдық-эстетикалық мінез-құлықты жоғарылату әлеуетін арттырумен, сол арқылы студенттерге тәрбиелік ықпал етуін артырумен байланыстырады.

Білім беруді гуманизация/ізгілендіру/гуманитарландыру терминінің әртүрлі түсіндірілуі мен жаратылыстану пәндерінің әрқайсысына қатысты түрліше қолданылуы жағдайды күрделендіре түседі. Сонымен бірге, бұл жағдай оқу үрдісін ізгілендіруді жүзеге асыру тәсілдері туралы пікірлердің түрлі әрі мол екенін де танытады.

Жоғары оқу орындарында болашақ маман дайындау процесінде гуманитарлық технологияларды қолданудың қажет болатын маңызды тұстары да жетерлік. Десек те ғалымдар қарастырған бірнеше қырын атап көрсетейік. Білім беру - адам баласының осы ақпараттық дәуірде тұрақты дамуының негізгі факторы болып танылуы керек. Ғылым мен технологияның дамуы қарқынды болып отырған жаһандану мен ақпараттану үрдісі кезеңінде заманауи адамның адамгершілік-рухани дамуы кенжелеп кеткенін ғалымдар атап көрсетеді.

Жоғары білімді маман дайындау үрдісіндегі білім мазмұнын жаңарту оның гуманитарлық қырын да күшейтуді қажет етеді. Гуманитарлық технологиялар конвенционалдық коммуникациялық әлеуетті болып келеді. Яғни әлеуметтік ортада интерактивтік өзара әрекеттесу аясында барлығына ашық және қарапайым қарым-қатынаста болады. Ашық гуманитарлық технологиялар дегеніміз, түптеп келгенде, адам рухани мәдениеті туралы білімді кешенді түрде пайдалануға бағытталған оқыту, тәрбиелеу және дамыту бағытын ұстанған әлеуметтік технологиялар болып табылады.

Химияны оқытуды гуманизациялау – «адами факторды» тиімділікпен қолдану арқылы болашақ химия маманының тұлғалық қасиеттерін дамытатын, адамның болмысы туралы, адамзат тарихы мен мәдениеті, құндылықтары мағыналарыбойынша нақты «химиялық» мазмұнмен байланыстырылған процесс. Осындай білім контенті студенттердің кәсіби білім алуының шынайы мағынасын жоғалтпайды.

Химиялық білім берудегі жаратылыстану мен қоғамдық білім интеграциясы дегеніміз – студенттің адамгершілік мәдениетінің дамуын және оның адами құндылықтардың табиғаты мен маңызын түсінуін ынталандыратын, болашақ маман ретіндегі құзыреттілігін білімдік құзыреттілігімен кіріктіретін жаратылыстану және қоғамдық білім мазмұндарының құрамдас бөлшектерінің үйлесіммен кіріге отырып біртұтас танымдық процеске айналуы.

Болашақ химия мамандарына химиялық білім беруде жаратылыстану және гуманитарлық білімнің өзара кірігуі тетіктері түрліше болып келетінін ғалымдар атап өтеді. Бірақ, қалай болғанда да, ол кірігудің мақсаты біреу – яғни жан-жақты білім беруді өндірістік үрдістің құрылымдық және функционалды компоненттері ретінде тірек болатын білім дағдыларын қалыптастыру. Ал мектептегі химиялық білім мазмұнын гуманитарландырудағы мақсат оқушыға алған білімнің және әмбебап дағдыларының болашақта емес, бүгінгі күнгі өзектілігі мен маңыздылығын меңгертуде, өйткені жасөспірім бала әлемді бірден үйренеді, оқиды және мәдени дамиды. Бұл әрекеттер тек дараланудың, кәсіпке икемделудің ғана емес, сонымен қатар белсенді өмірлік ұстанымның, таңдау еркіндігінің қалыптасуының негізін құрайды, оның негізі бүгінгі таңда білім, саналылық және әмбебаптылықта болуы керек. Келесі кезекте, университеттерде химиядан білім беруші оқытушылар мен әдіскерлердің химияны гуманизациялау үрдісінде әдіснамалық идеяларды жүзеге асыруда қолданатын тиімді әдістемелік жүйесі мен тәжірибесі мен жолдарын қарастырамыз. Университеттердегі білім беру мен тәрбиелеу педагогикалық үрдісін гуманизациялаумен байланыстыра қайта құру қажеттілігі ғалымдардың, әдіскерлер

мен оқытушылардың бұл мәселенің оңтайлы шешімін зерттеуге бетбұрыс жасатты деуге болады.

Зерттеуші химияны оқыту процесін гуманизациялаудың үш жолмен жүзеге асырылуы мүмкін екенін айтып, сол жолдарды ұсынады:

- 1) шолу материалының көп бөлігін сабақта қолдану;
- 2) Химия курсының қалыптасқан мазмұнына гуманитарлық материалдарды ішінара енгізу;
- 3) «Гуманитариялық білім негізгі химиялық білім құрамын интеграциялаудың бір түріне айналатын» химиялық және гуманитарлық материалдарды органикалық үйлестіру (Е.Л.Аршанский бойынша).

Заманауи химиялық білім беруде түрлі педагогикалық технологиялар қолданылатыны белгілі. Оқыту технологиясы дегенде, бұл ретте пәннің өзіндік ерекшеліктері ескерілетін гуманитарлық педагогикалық технологиясөз етіліп отырғанын атап кету керек. Химияны оқыту кезінде пайдаланылатын технологиялар шартты түрде химиялық білім беру деп аталады. Қалыпты жағдайдағы химиядан білім беру технологиясын қажетті және жеткілікті құрылымдық компоненттеріне сүйене отырып сипаттауға болады. Ол сипаттар:

- 1) білім беру мақсаты қол жеткізілетін жаңа сапаретінде;
- 2) білім мазмұны;
- 3) технологиялық үрдіс;
- 4) технологиялық үрдістің субъектілері;
- 5) салыстырмалы түрде өзгермейтін сыртқы факторлар ретіне танылатын білім беру стандарты, жүзеге асырылған мақсаттардың сапасын өлшеу өлшемдері, көрсеткіштері мен параметрлері жүйесі;
- б) кәсіби құзыреттілік, ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, ақпараттық-материалдық база, интерактивтілік-басқарылатын технологиялық жағдайлар;
- 7) нәтиже – алға қойылған мақсаттың орындалу көрсеткіші ретінде.

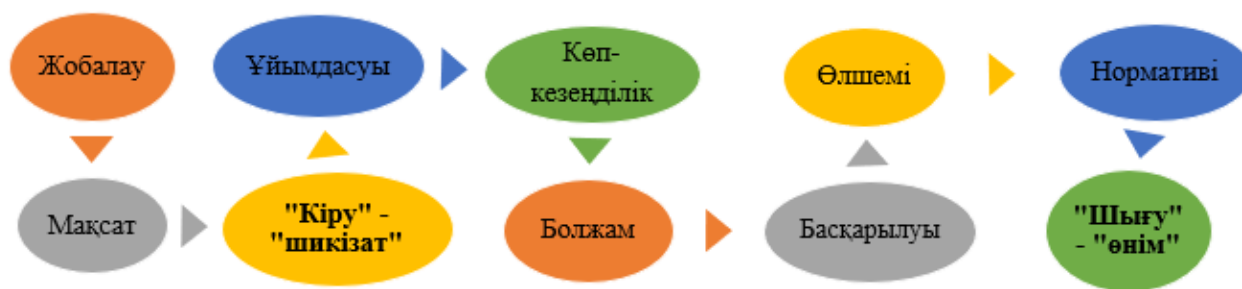
Ал қозғалыстағы, динамикадағы білім беру технологиясы қажетті және жеткілікті функционалдық компоненттеріне қарай сипатталады. Ол компоненттер – ұйымдастырушылық - басқарушылық, жобалық-мақсатты, мотивациялық-ынталандырушы, сындарлы-мазмұнды, коммуникативтік, операциялық-әрекеттік және нәтижелі-бағалау.

Педагог-ғалымдардың еңбектерін талдауда химия-білім беру технологиясының маңызды белгілері анықталып, жүйеленді:

- жобалау;
- мақсат қойылуы;
- оқу процесіне бастапқы «кіру» жағдайы;
- болжам қойылуы;
- ішкі кезеңдері;
- ұйымдасушылығы,
- басқару;
- өлшемге түсіру;
- нормативпен сәйкестендіру;
- оқу процесінен «шығуда» сапасы бар өнімге қол жеткізу.

Бұл ұғымдардың жүйесін модель түрінде келесі суреттен көруге болады (сурет 1).

Сурет-1. Химия-білім беру технологиясының маңызды белгілері

Бұл компоненттердің бірінен екіншісі туындап отыратындай белгілі бір технологиялық процесс түрінде орналасқанын көру қиын емес.

Қолданыстағы химия-білім беру технологияларының көздейтін бағыты – бұл оқу мақсаттарына кепілдікпен жету, студенттеге білім беру стандартында берілген білім мазмұнын сапалы меңгерту, білім беру процесін оңтайландыру, химиялық білімді меңгерудің жоспарланған деңгейін пәндік шеберлікті және шығармашылық тәжірибесін, құндылықтық қатынастарды меңгерудің жоспарланған деңгейіне жеткізу. Жоспарланған нәтижелерге қол жеткізудің маңызды шарттары ретінде төмендегілерді атап өту қажет:

- 1) заманиуи білім беру стандарты;
- 2) білім беру технологиясы;
- 3) ресурстық құрамдардың мониторингісі;
- 4) жеке шығармашылық белсенділік;
- 5) алынған нәтижелердің сапасын өлшейтін көпдеңгейлі интегративті әдістемені пайдалану.

Заманауи химиялық-білім беру технологияларының әдістемелік-теориялық негіздерін интегративті-құзыреттілік тәсіл, жетекші идеялар (жаңғырту, гуманизациялау, инновациялар) және принциптер (бағыттылық, бейімділік, технологияландыру) құрайды. Олардың жеке сипаттарына тоқталып өтейік.

Интегративті-құзыреттілік тәсіл дегеніміз, құзыреттілік нысанында жаңа сапаны қалыптастыру мақсатында бұрын бытыраңқы біртекті және әртүрлі компоненттерді біріктіруге негізделген әдіснамалық тәсіл болып табылады.

Жетекші идеялар бойынша айтатын болсақ, жаңғырту дегеніміз білім берудің технологиясылық жүйесін уақыттың көптеген, мысалы, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-технологиялық, мәдени-білім беру және басқа да сипаттағы сынына төтеп беретіндей сәйкестендіру процесіне байланысты жүретін процесс. Гуманизациялау болса білім беру субъектілеріне ұқыпты қарауды талап ететін адами факторды жүзеге асыруды көздейді. Ал инновациялар білім беру үдерісіне жаңа идеяларды, іс-әрекеттерді, жаңалықтарды, атап айтсақ, жаңа құралдарды, ресурстарды енгізуге байланысты анықталады.

Принциптердің ішіндегі бағыттылық дегеніміз – химиядан білім берудің гуманистік бағытты негізгі тірек ретінде ұстануы және бейімділік дегеніміз – химиядан білім берудің шәкірттің, студенттің жеке бас ерекшелігіне бейімделуі, индивидуалдандырылуы. Технологияландыру химиялық білім беру процесінде заманауи дәстүрлі және жаңашыл оқыту технологияларын пайдалануды болжайды.

Химиялық білім беру технологиялары - жалпы педагогикалық технологиялар жүйесінің түрлері. Сондықтан олар гуманитарлық технологиялар болып табылады, сөйтіп химиялық-білім беру технологиялары да өз кезегінде гуманитарлық технологиялар болып санала алады.

Гуманистік білім беру технологиясының ерекшеліктері, пәндік оқытуда қолданылатын көптеген заманауи технологиялар қазіргі мұғалімнің жаңа тұжырымдамасына сүйенеді. «Мұғалім-оқушы» дидактикалық қарым-қатынасының негізіне авторитарлық ментордан мұғалім менеджерге, ұйымдастырушыға, оңтайландырушыға, кеңесшіге және оқушылардың көмекшісіне олардың көп қырлы білім

беру және өздігінен білім беру қызметіне айналғанда ынтымақтастық пен шығармашылық идеясы салынған. Яғни жаңа дидактикалық «субъект -субъектілік» дидактикалық қарым-қатынас орнату міндеттері шешіледі.

Ғылым әлемге объективті қарауға тырысса, оқу пәнінің мән мәтінінде білім берудің міндеті гуманизмге бет алған оқу пәні қоғамның нормалары мен құндылықтарын жеткізе отырып, білімге деген көзқарасты қалыптастырады.

Химияны оқытуды гуманизациялаудың теориялық негіздерін жүйелеп, соған сүйенетін әдістемелік жүйе ұсынуда студенттерді болашақ маман ретінде және жеке тұлға ретінде қалыптастыру мақсаты көзделеді. Ол міндетті шешу үшін оқу үдерісінің басты субъектілерінің бірлескен оқыту – оқу әрекеттерінің жүйесін қалыптастыру қажет екендігін басты назарда ұстау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Білім туралы» Заңы (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен), 2018 жылғы 4 шілдедегі № 171-VI (2023 ж. 1 қыркүйектен бастап қолданысқа енгізіледі);
2. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары (ҚР Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Жарлығына өзгерістер енгізу туралы ҚР Президентінің 2021 жылғы 26 ақпандағы № 521 Жарлығы)
3. Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру Тұжырымдамасы.–Алматы: Қазақстан, 1994.
4. Амонашвили Ш. Основы гуманной педагогики. 6 книг. - Москва: Амрита-Русь, 2016. – 320с.
5. Мадалиева Ж.Қ. Қазіргі заманғы білім беру философиясы: мақсаттары, міндеттері, функциялары. Интернет-ресурстан: - http://www.rusnauka.com/7_NTSB_2017/Philosophia/2_222762.doc.htm
6. ҮдербаеваС.К. Гуманизация образования в высших учебных заведениях.– Сборник трудов -Алматы: КазНУ им. АльФараби, 2014. – 120 с.
7. Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. – Москва: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 224 с.
8. Розин В.М. Философия образования: Этюды-исследования. – Москва: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007.–576 с.
9. Крашнева О.Е. Философия образования: Социально-философский анализ предметной области / диссертация. кандидата философских наук: 09.00.11.–Ростов-на-Дону, 2005.–179 с.

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЛАТФОРМАСЫН ПАЙДАЛАҢУ: VR ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ХИМИЯ БОЙЫНША ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Магистр оқытушы – **А.Ж. Спабекова**
Педагогика ғылымдарының магистры – **Б.О. Куралтаев**

Аннотация. Бұл мақалада химияны оқыту процесінде жасанды интеллект платформаларын және виртуалды шындық (VR) әдістерін қолданудың тиімділігі талданады. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар мен инновациялық тәсілдер оқу сапасын жақсарту мен студенттердің қызығушылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында VR технологияларын қолдану арқылы химия бойынша виртуалды зертханалық сабақтарды ұйымдастырудың артықшылықтары мен олардың дәстүрлі зертханалық жұмыстармен салыстырғандағы тиімділігі қарастырылған.

Виртуалды шындық негізіндегі зертханалық сабақтар химия пәнінің күрделі тақырыптарын түсінуді жеңілдетіп, теорияны тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Зерттеу нәтижелері VR платформаларының студенттердің материалды терең игеруіне, шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға, сонымен қатар оқу барысында қауіпсіздікті қамтамасыз етуге айтарлықтай үлес қосатынын дәлелдейді. Сонымен қатар, жасанды интеллект құралдары оқу бағдарламаларын дербестендіруге, студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес бейімделген оқу ортасын құруға көмектесетіні талқыланады.

Химия пәнін оқытудағы VR әдісін енгізудің әлеуеті мен болашағы туралы тұжырымдар жасап, осы бағытта туындаған кедергілер мен оларды шешу жолдарын ұсынады. Бұл зерттеу нәтижелері мұғалімдерге, оқытушыларға және білім беру технологияларын әзірлеушілерге оқу процесін жетілдіруде құнды ақпарат ұсынады.

Мақалада химия зертханалық сабақтарының тиімділігін арттыру үшін жасанды интеллект (AI) және виртуалды шындық (VR) платформаларын қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. AI және VR технологиялары химиялық эксперименттерді қауіпсіз және тиімді орындауға мүмкіндік береді. Эксперимент нәтижелері VR әдісінің теориялық тұжырымдарды түсінуді жақсартып, химияға қызығушылықты арттыратынын көрсетеді. Сондай-ақ, AI арқылы оқуды жекелендірудің артықшылықтары талқыланады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, химия, виртуалды шындық, оқыту, зертханалық сабақтар, VR әдісі, даралау.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность использования платформ искусственного интеллекта (AI) и методов виртуальной реальности (VR) в процессе обучения химии. Современные цифровые технологии и инновационные подходы играют важную роль в повышении качества образования и интереса студентов к учебному процессу. В ходе исследования были изучены преимущества организации виртуальных лабораторных занятий по химии с применением VR технологий и их эффективность по сравнению с традиционными лабораторными работами.

Лабораторные занятия, основанные на виртуальной реальности, упрощают понимание сложных тем по химии и способствуют объединению теории с практикой. Результаты исследования подтверждают, что использование VR платформ значительно помогает студентам глубже усваивать материал, развивать творческое мышление и повышать безопасность в процессе обучения. Также обсуждаются возможности инструментов AI для персонализации образовательных программ и создания адаптированной учебной среды, соответствующей индивидуальным потребностям студентов.

В статье представлены выводы о потенциале и перспективах внедрения методов VR в преподавание химии, а также анализируются возникающие препятствия и предлагаются пути их преодоления. Результаты данного исследования предоставляют ценную

информацию для преподавателей, учителей и разработчиков образовательных технологий для совершенствования учебного процесса.

В статье рассматриваются возможности использования платформ искусственного интеллекта (AI) и виртуальной реальности (VR) для повышения эффективности химических лабораторных занятий. AI и VR технологии обеспечивают безопасное и эффективное проведение химических экспериментов. Результаты эксперимента показывают, что метод VR улучшает понимание теоретических концепций и повышает интерес к химии. Кроме того, обсуждаются преимущества персонализации обучения с использованием инструментов AI.

Ключевые слова: искусственный интеллект, химия, виртуальная реальность, обучение, лабораторные занятия, метод VR, персонализация.

This article explores the effectiveness of utilizing artificial intelligence (AI) platforms and virtual reality (VR) methods in the process of teaching chemistry. Modern digital technologies and innovative approaches play a pivotal role in enhancing the quality of education and increasing students' interest in the subject. The study examines the advantages of organizing virtual chemistry laboratory classes using VR technologies and compares their efficiency with traditional laboratory practices.

VR-based laboratory sessions simplify the understanding of complex chemistry topics while bridging theoretical knowledge with practical skills. The research findings confirm that VR platforms significantly enhance students' comprehension of materials, foster creative thinking, and ensure a safer learning environment. Additionally, the article discusses the benefits of AI tools in personalizing educational programs and creating adaptive learning environments tailored to individual student needs.

The article concludes by highlighting the potential and future prospects of integrating VR methods into chemistry education and addressing challenges associated with their implementation. These findings provide valuable insights for teachers, educators, and developers of educational technologies aiming to improve the teaching and learning process.

Keywords: artificial intelligence, chemistry, virtual reality, teaching, laboratory sessions, VR method, personalization.

Кіріспе

Заманауи білім беру үдерісі студенттердің оқу материалын игеру сапасын арттыруға бағытталған инновациялық тәсілдерді қажет етеді. Осындай жаңа тәсілдердің бірі – жасанды интеллект (AI) және виртуалды шындық (VR) платформаларын оқу процесіне енгізу. Әсіресе, химия пәнінде зертханалық жұмыстардың маңыздылығы ерекше, өйткені бұл пән көптеген тәжірибелік әдістер мен нақты бақылауларды талап етеді. Дегенмен, дәстүрлі зертханалық сабақтар әрқашан қолжетімді бола бермейді: көптеген оқу орындарында зертханалық жабдықтар жеткіліксіз, ал кей тәжірибелерді орындау қауіпті болуы мүмкін. Осындай жағдайда VR және AI технологиялары оқыту барысында тиімді балама ретінде қызмет атқарады, себебі олар теория мен тәжірибені бір арнаға тоғыстырып, оқу процесінің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Виртуалды шындықтың (VR) артықшылықтарының бірі – ол оқу процесінде күрделі және қауіпті химиялық эксперименттерді қауіпсіз виртуалды ортада қайталауға мүмкіндік береді. Мысалы, студенттер күрделі реакцияларды тәжірибелік зертханада орындаудың орнына, VR арқылы оларды нақты өмірдегідей бақылап, қажетті әрекеттерді қайта-қайта қайталай алады. Бұл тәсіл оқушыларға қателіктерден сабақ алуға және химиялық реакциялардың барлық қыр-сырын түсінуге жол ашады. Нақты уақыттағы интерактивті тәжірибелер оқушыларға дербес оқу үдерісін қалыптастыруға мүмкіндік береді және олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, VR әдістері оқушылардың химияға деген қызығушылығын арттырады, себебі визуалды түрде ұсынылған материалдар олардың назарын көбірек аударып, оқуды қызықты етеді [1].

Жасанды интеллект (AI) технологиясы оқыту процесін жекелендіруде маңызды рөл атқарады. Әр оқушының білім деңгейіне сәйкес материалды бейімдеу мүмкіндігі арқылы AI платформалары оқу процесін әр студенттің қажеттіліктеріне қарай икемдейді. Мысалы, AI жүйелері оқушының білім деңгейін анықтап, оқу барысындағы әлсіз тұстарын талдап, қосымша оқу материалдарын ұсына алады. Бұл әдіс оқу нәтижелерін жақсартуға және оқушылардың үлгерімін көтеруге айтарлықтай әсер етеді. AI жүйелері студенттердің прогресін нақты уақытта бақылай отырып, оқу үдерісін үздіксіз жақсартуға көмектеседі. VR мен AI технологияларының химияны оқытуға енгізілуі білім сапасын жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді. Бұл технологиялар дәстүрлі әдістерді толықтырып қана қоймай, оларды жаңаша қырынан көрсетеді [2].

Виртуалды зертханалар оқушыларға шынайы зертханадағыдай тәжірибелік білім береді, бірақ қауіпсіздік тәуекелі жоқ. Сондай-ақ VR зертханалары білім беру мекемелері үшін экономикалық тиімді, себебі дәстүрлі зертханалық құрал-жабдықтарды қажет етпейді. Жалпы алғанда, VR мен AI-ді қолдану білім берудің қолжетімділігін арттырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді. Оқушылар теорияны нақты тәжірибемен байланыстыра отырып, химияның күрделі тұстарын тереңірек түсінуге қабілетті болады. Бұл тәсіл болашақ химиктерді, зерттеушілерді, инженерлерді даярлауда маңызды рөл атқарады, өйткені ол пәнге деген қызығушылықты арттырып қана қоймай, ғылыми зерттеу дағдыларын да дамытады[3].

VR және AI технологияларының химияны оқытуда кеңінен қолданылуы білім беру саласының жаңа сатыға көтерілуіне ықпал етеді және инновациялық технологияларды пайдалану арқылы білім беру сапасын арттырады. Зерттеудің мақсаты-AI платформалары мен VR әдістерін енгізу студенттердің білім деңгейі мен дағдыларын арттыруға қалай ықпал ететінін зерттеу. Зерттеудің негізгі міндеттеріне мыналар жатады: VR әдістері мен дәстүрлі зертханалық сабақтардың тиімділігін салыстыру. AI платформаларының оқытуды жекелендіруге әсерін бағалау. Химияны оқытуда VR әдістерін қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін талдау.[4].

Зерттеу барысында біз дәстүрлі және VR форматында өткізілген зертханалық сабақтарға қатысатын студенттерге сауалнама жүргізіп, тестілеу әдістерін қолдандық. Бұл әдістердің көмегімен біз студенттердің оқу процесіндегі тәжірибелерін және ұғымдарын бағалап, олардың білімін қалай меңгергенін тексердік. Сауалнама арқылы студенттердің оқу әдістеріне, жұмыс істеу тәсілдеріне және VR әдісімен өткізілген сабақтарға қатысты пікірлері жинақталды. Біз осы сауалнамалар арқылы студенттердің жеке тәжірибелерін, олардың сабақты қабылдау және түсіну деңгейін анықтадық. Мысалы, олар VR платформасын қолданған кезде материалды қаншалықты оңай игергенін немесе дәстүрлі сабақтарға қарағанда қай әдістің тиімдірек екенін айтып өтті. Тестілеу әдісі екі кезеңнен тұрды: зертханалық сабақтар басталмас бұрын және сабақтар аяқталған соң. Алғашқы тестілеу студенттердің білім деңгейін анықтауға бағытталды, бұл олардың бұрынғы білімін бағалауға мүмкіндік берді. Ал екінші тестілеу оқу материалын қалай меңгергендерін және олардың білімдерінде қандай өзгерістер болғанын көрсетті. Тестілеудің нәтижелері оқу барысындағы прогресті өлшеуге және VR әдісінің тиімділігін нақты бағалауға мүмкіндік берді. Алынған деректерді талдау үшін біз математикалық статистика әдістерін қолдандық. Бұл әдіс деректерді өңдеуде, әртүрлі айнымалылар арасындағы байланысты анықтауда және бізге қажетті қорытындыларды алу үшін өте маңызды болды. Математикалық модельдер мен статистикалық әдістер арқылы біз VR әдісінің дәстүрлі зертханалық сабақтарға әсерін объективті түрде бағаладық. Бұл әдіс нақты сандар мен көрсеткіштер негізінде нәтижелерді шығарып, эксперименттің нәтижелерін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік берді. Осылайша, біз алынған деректерді жан-жақты талдап, VR технологияларының оқу процесіндегі тиімділігін түсініп, олардың дәстүрлі әдістермен салыстырғанда қандай артықшылықтары бар екенін анықтадық [5].

Қорытынды

Оқу процесінде жасанды интеллект (AI) және виртуалды шындық (VR) платформаларын пайдалану білім беру саласындағы жаңа мүмкіндіктерді ашып, студенттердің білімін арттыруға және практикалық дағдыларын қалыптастыруға оң әсер етеді. Бұл жаңа технологиялардың химия пәнінде қолданылуы зертханалық жұмыстарды жүргізу тәсілін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді. VR және AI платформаларының комбинациясы дәстүрлі оқыту әдістерінен өзгеше және бірқатар артықшылықтарға ие. Олардың көмегімен химия пәнінің теориялық және практикалық бөлімдерін тиімді әрі қауіпсіз түрде меңгеруге болады. VR технологиясы зертханалық сабақтардың тиімділігін арттырып, қауіпті химиялық реакцияларды немесе қиын эксперименттерді қауіпсіз виртуалды ортада өткізуге мүмкіндік береді. Студенттер нақты зертханалық жабдықтар мен химиялық заттарды қолданбай, сол эксперименттерді бірнеше рет қайталап көруге жағдай жасайды. Бұл тек қауіпсіздікті қамтамасыз етіп қана қоймай, сондай-ақ материалды жақсы меңгеруге мүмкіндік береді. Виртуалды шындықтың артықшылығы – студенттер шынайы зертханадағы жағдайларды қайталауға, тәжірибелерді сараптап, қателіктерді түзетіп, эксперименттерді қайта жасауға мүмкіндік алады. Бұл, әсіресе, химиялық реакциялар мен қауіпті тәжірибелерді жүргізу үшін маңызды, себебі оларды дәстүрлі жағдайда қайталау кезінде қауіпсіздік мәселелері туындауы мүмкін. Сонымен қатар, VR әдісінің көмегімен студенттер кез келген уақытта қажетті тәжірибені орындай алады, бұл уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді [6].

Жасанды интеллект платформалары оқытуды жекелендіруге ықпал етеді. AI жүйелері әрбір оқушының деңгейіне және оқу қажеттіліктеріне сәйкес материалдарды бейімдей алады. Мысалы, студенттің қай салада қиындықтарға тап болатыны анықталып, сол аймақта қосымша материалдар ұсынылуы мүмкін. Бұл оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын және өз білімдерін тиімді меңгеруін қамтамасыз етеді. AI платформалары сондай-ақ студенттердің оқу қарқынын бақылап, қажетті уақытында кері байланыс береді, бұл оқушыларға өз жетістіктері мен қателіктерін анықтауға көмектеседі. Жекелендірілген оқыту тек студенттің білімін арттыруға ғана емес, олардың мотивациясын көтеруге де оң әсер етеді. Әрбір студенттің оқу стилі мен қажеттіліктері әртүрлі болғандықтан, AI мен VR жүйелері оларды тиімді үйлестіре алады. Бұл оқушыларға өз оқу процесін басқаруға, өз қарқынымен жұмыс істеуге және қажет болған жағдайда қосымша көмек алуға мүмкіндік береді. Жекелендірілген оқыту оқушылардың өзін-өзі дамытуына және оқуға деген ынтасын арттыруға ықпал етеді. AI және VR технологияларының бірігуі химия пәні бойынша білім беру жүйесінің болашағын өзгертуге қабілетті. Бұл тәсілдер білім беру процестерін тиімдірек, қауіпсіз әрі қызықты етеді, бұл студенттерге қажетті білім мен дағдыларды меңгеру үшін жақсы мүмкіндіктер ұсынады. Зертханалық жұмыстарды VR әдісімен өткізгенде, студенттер шынайы зертханадағыдай тәжірибе алады, бірақ қауіпсіз ортада және көптеген рет қайталау мүмкіндігімен. Сонымен қатар, AI платформаларының көмегімен оқыту процесі жеке қажеттіліктерге сәйкес бейімделіп, оқушылардың білім деңгейін көтеруге көмектеседі. Қорыта айтқанда, AI және VR технологияларының химияны оқытуда қолданылуы білім беру саласында үлкен өзгерістерге әкеледі. Олар оқу процесінің тиімділігін арттырып, студенттердің химия пәні бойынша білімдерін тереңдетуге мүмкіндік береді. Бұл технологиялар оқушыларға өз оқу процесін бақылауға және қажетті дағдыларды меңгеруге көмектеседі, ал болашақта бұл әдістер білім беру жүйесінің стандартты тәсілдерін алмастыруы мүмкін [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванов И. И. Химиялық білім берудегі заманауи технологиялар // "Ғылым" журналы. – 2020. – Т. 5. – № 2. – Б. 45-50.
2. Ivanov I. I. Sovremennye tekhnologii v khimicheskom obrazovanii // Zhurnal "Nauka". – 2020. – Tom 5. – № 2. – S. 45–50.

3. Brown M., Johnson L. The Role of Virtual Reality in Chemistry Education // Journal of Educational Technology. – 2021. – Vol. 8, No. 3. – P. 102–110.
4. Wang T., Liu Y. Artificial Intelligence in Chemistry Education: Opportunities and Challenges // Science Education. – 2019. – Vol. 45, No. 2. – P. 215–223.
5. Чен А. А. Білім берудегі виртуалды технологиялар: тәжірибе және перспективалар // Білім және ғылым. – 2021. – Т. 26, № 4. – Б. 59-65.
6. Smith J., Ahmed K. Enhancing Chemistry Labs with AI and VR Technologies // International Journal of Chemical Education. – 2022. – Vol. 9, No. 1. – P. 34–47.
7. Kovalchuk P. Virtual Reality Labs: Implementation and Efficiency in Science Education // Science and Innovation. – 2023. – Vol. 12, No. 6. – P. 98–112.

РОЛЬ МУЗЫКИ И ИГРЫ НА ИНСТРУМЕНТАХ В КОРРЕКЦИИ ДЕТСКОГО АУТИЗМА

Кенжебаева У.Е. – старший преподаватель, университет им. Ж.А.Ташенева, Шымкент/Казахстан, ORSID:<https://orsid.org/0009-0000-2674-1649>, e-mail:makusa62@mail.ru

Мажитов У.Х. – старший преподаватель, университет им. Ж.А.Ташенева, Шымкент/Казахстан, ORSID:<https://orsid.org/> <https://orcid.org/0009-0001-8904-0986>, e-mail:ylyk56@mail.ru

Абдухаликова Г.Т. – главный специалист, университет им. Ж.А.Ташенева, Шымкент/Казахстан, ORSID:<https://orsid.org/> <https://orcid.org/0009-0001-8904-0986>, e-mail:gulzhauhar0812@gmail.ru <https://orcid.org/0009-0007-6717-5023>

Аннотация. В статье говорится о влиянии музыки и игры на музыкальных инструментах на коррекцию аутизма. Аутизм – это состояние человека, которое характеризуется отсутствием у людей каких – либо коммуникаций и различными психическими отклонениями. Поскольку количество детей с аутизмом растет и по статистике каждый первый ребенок из ста находится в таком состоянии, очень остро стоит проблема, касающаяся коррекции поведения таких детей.

В статье описываются различные случаи из практики, где можно увидеть, как музыка и игра на музыкальных инструментах положительно влияет на развитие детей с аутизмом, а некоторые из них имеют такие же способности к изучению музыки, как и нормотипичные дети.

В статье описывается, как именно для каждого конкретного случая можно выбрать тот или иной вид занятий музыкой, в зависимости от интересов ребенка, его моторных навыков и сенсорной восприимчивости.

Также в статье говорится об исследованиях, которые проводились с группой детей, с которыми проводилась музыкальная терапия. Можно однозначно утверждать о положительном влиянии музыкальной терапии на состояние детей с аутизмом. У них улучшаются социальные навыки и эмоциональное состояние.

Ключевые слова: музыка, аутизм, моторика, исследования, терапия, эмоции, коммуникации

Abstract. The article talks about the influence of music and playing musical instruments on the correction of autism. Autism is a human condition characterized by a lack of communication and various mental disorders. Since the number of children with autism is growing and, according to statistics, one in every hundred children is in this condition, the problem of correcting the behavior of such children is very acute. The article describes various practical cases where you can see how music and playing musical instruments positively affect the development of children with autism, and some of them have the same ability to learn music as normal children. The article describes exactly how to choose a particular type of music practice for each specific case, depending on the interests of the child, his motor skills and sensory sensitivity. The article also talks about studies that were conducted with a group of children who were treated with music therapy. It can be unequivocally stated about the positive effect of music therapy on the condition of children with autism. Their social skills and emotional state improve.

Keywords: music, autism, motor skills, research, therapy, emotions, communication

Андатпа. Мақалада аутизмді түзетуге музыка мен музыкалық аспаптарда ойнаудың әсері туралы айтылады. Аутизм-бұл қарым-қатынастың болмауымен және әртүрлі психикалық бұзылулармен сипатталатын адамның жағдайы. Аутизммен ауыратын балалардың саны артып келе жатқандықтан және статистикаға сәйкес, әрбір жүз баланың біреуі осындай жағдайда болғандықтан, мұндай балалардың мінез-құлқын түзету мәселесі өте өткір тұр.

Мақалада музыка мен музыкалық аспаптарда ойнаудың аутизммен ауыратын балалардың дамуына қалай оң әсер ететінін көруге болатын әртүрлі практикалық жағдайлар сипатталған, олардың кейбіреулері музыканы үйренуде қарапайым балалармен бірдей қабілетке ие.

Мақалада баланың қызығушылығына, оның моторикасына және сенсорлық сезімталдығына байланысты әрбір нақты жағдай үшін музыкалық тәжірибенің белгілі бір түрін қалай таңдау керектігі нақты сипатталған.

Мақалада музыкалық терапиямен емделген балалар тобымен жүргізілген зерттеулер туралы да айтылады. Аутизммен ауыратын балалардың жағдайына музыкалық терапияның оң әсері туралы біржақты айтуға болады. Олардың әлеуметтік дағдылары мен эмоционалдық жағдайы жақсарады.

Кілт сөздер: музыка, аутизм, моторика, зерттеу, терапия, эмоциялар, қарым-қатынас

Введение

В последнее время в Интернете и в различной литературе пишется об исследованиях, которые посвящены влиянию музыки на работу мозга. В исследованиях показаны положительные результаты, в которых рассказывается о способности музыки уменьшать тревожность людей с аутизмом, влиять на их эмоциональное состояние. Аутизм – это расстройство, которое выражается в отсутствии у человека коммуникаций. Люди с аутизмом находятся в особом состоянии, у них не возникает желания общаться с кем-то. Их называют особенными людьми, ограждающими себя от общества. Природа аутизма еще до конца не исследована. По оценкам специалистов в мире из ста детей один ребенок имеет аутистический спектр. Для детей с аутизмом разрабатываются различные методики коррекций и различные терапии. Одним из развивающихся направлений исследований является исследование влияния музыки на коррекцию аутизма [1].

Многие родители, которые вместе со специалистами занимаются коррекцией поведения своих детей, пришли к выводу, что музыка положительно влияет на эмоциональное состояние ребенка. У каждого ребенка это проявляется индивидуально. Например, Даниэль Филлиппоне, 36-летняя медсестра из США, которая является мамой своего восьмилетнего сына с аутизмом, говорит, что песни, которые она напевает своему сыну, являются лучшим способом коммуникации с ее невербальным сыном.

Личный опыт Даниэль Филлиппоне подтверждается различными исследованиями, проводимыми с детьми с аутизмом. В журнале *Frontiers in Integrative Neuroscience* рассказывается об исследованиях, в которых делается теоретическое обоснование того, что музыка помогает людям с аутизмом улучшить сенсорное и двигательное функционирование. Это означает, что музыка влияет на общее развитие познания, улучшения поведения, развитию социальных навыков и коммуникаций [2-3].

Связь музыки и коммуникации

Впервые про аутизм люди услышали 1943 году от Лео Каннера. Он же в своих исследованиях пишет о наблюдении за шестерыми детьми с аутизмом. В своих работах он говорит об отсутствии у детей речевых способностях, но музыкальные способности такие же, как и у нормотипичных детей.

Поэтому эта область исследований остается и по сей день актуальной. Во многих научных работах исследуются способности воспринимать музыку детей с аутизмом. Из исследований видно, что дети с аутизмом обладают не меньшими способностями к музыке, игре на инструментах, часто имеют хороший слух, эмоционально воспринимают музыку и имеют музыкальные предпочтения [4-5].

Положительное влияние музыки на социо-эмоциональную вовлеченность и коммуникацию привело к тому, что эта область исследований на данный момент остается очень актуальной.

Оказалось, что дети с аутизмом, занимающиеся музыкой, легче адаптируются в обществе, у них начинается взаимодействие со сверстниками, развивается устная речь. Они начинают лучше адаптироваться к режиму дня, начинают выполнять повседневные дела, у них снижается тревожные состояния.

При сканировании мозга ученые пришли к выводу, что если ребенок с аутизмом занимается музыкой, развивается мультимодальная сеть в участках мозга. В результате развивается слуховое восприятие, улучшаются эмоции, ребенок получает удовольствие от музыки.

Мама одного аутичного ребенка из США рассказывает, что прошла длинный путь реабилитации и коррекции аутизма со своим сыном. Он не говорил, никогда не смотрел матери в глаза. Но когда она однажды запела ему песню, произошло чудо. Ребенок посмотрел ей в глаза, а это означает, что произошел контакт ребенка с матерью. В дальнейшем вся их жизнь была связана с музыкой. Когда ребенок играл, купался, засыпал, он слышал голос матери, она ему пела или включала музыку.

Впоследствии он начал ей подпевать, начались развиваться речевые навыки. В настоящее время мальчик учится в школе, умеет говорить, коммуницирует с окружающим миром. Мама и сын продолжают использовать музыку как инструмент для коммуникации.

В мире проводятся много исследований и разрабатываются различные методики, используя которые специалисты еще раз убеждаются в положительном влиянии музыки на состояние детей с аутизмом. Рассмотрим, как положительно влияет музыка на состояние детей с аутизмом:

1. Музыка развивает коммуникационные навыки у детей с аутизмом. Очень полезно заниматься пением, играть на инструментах. Это в свою очередь может помочь детям с аутизмом выражать свои эмоции и начать взаимодействовать с детьми.

2. Занятие музыкой способствует умению выражать детям свои эмоции и чувства.

3. Музыка создает положительную сенсорную среду. Музыкальные звуки и вибрации успокаивают детей, обеспечивают сенсорную стимуляцию и расслабляют их.

4. Игра на музыкальных инструментах и танцы под музыку развивают мелкую и крупную моторику.

5. Игра на музыкальных инструментах развивает память детей с аутизмом, концентрацию, а также когнитивные навыки.

6. Музыка способствует интеграции детей с аутизмом, они объединяются в группы, танцуют, поют, тем самым лучше взаимодействуют друг с другом. При этом намного уменьшается социальная изоляция детей с аутизмом.

В настоящее время появилось понятие музыкальная терапия. Но есть очень важный момент! Здесь очень важно учитывать индивидуальные особенности детей, поскольку дети с аутизмом могут воспринимать музыку по разному [6-7].

Часто родители детей с аутизмом задают вопрос: На каком инструменте лучше научиться играть? Специалисты считают, что инструмент нужно выбирать в зависимости от того, какие у детей интересы, моторные навыки, сенсорная восприимчивость.

Исследования показали, что игру на ксилофоне и металлофоне дети с аутизмом могут легко освоить, так как они легки в использовании. Кроме этого дети экспериментируют со звуками и ритмами.

Для более активных детей рекомендуют играть на бубнах, маракасах или литаврах.

Игра на фортепиано или электронном пианино помогут детям изучить различные мелодии и развить слух.

Игра на гитаре очень хорошо развивает координацию движений и привлекает детей своим звуком.

По наблюдениям специалистов игра на синтезаторах или программируемых музыкальных инструментах дает возможность пробовать написать свою музыку, а также эти инструменты привлекательны тем, что здесь используются новые технологии.

Игра на флейте поможет детям разработать дыхание и контролировать его.

Когда все же родители ребенка с аутизмом решили, что их ребенок будет заниматься музыкой, они должны учесть индивидуальные предпочтения своего ребенка и его способности. Можно попробовать различные инструменты и остановиться на том, которое, по мнению родителей, принесет их ребенку больше пользы.

Можно сделать из музыки часть домашней жизни ребенка. К ним относится не только игра на инструментах, а также «пропевание» новых слов, отбивание ритма для каждого слога и т.д.

Большую помощь семьям, где есть дети с аутизмом, помогают различные интерактивные занятия, размещенные в Интернете. Во многих странах для детей с аутизмом предоставляют бесплатные возможности посещать концерты, на которых дети могут насладиться музыкой.

Большое влияние музыка имеет на когнитивное развитие ребенка. Поскольку музыка воздействует на все участки мозга, она улучшает внимание и повышает концентрацию ребенка [8-9].

Анализ и результаты

В литературе и в Интернете можно прочитать про множество успешных исследований, которые проводились по данной тематике.

В одном исследовании с его участниками 12 недель проводилась музыкальная терапия. В результате у этих детей значительно улучшились социальные навыки и эмоциональное состояние.

Очень много исследований в области психологии посвящены вопросам влияния музыки на человека. Некоторые исследования изучают связи характеристики человека и той музыкой, которую этот человек предпочитает. Некоторые исследования изучают вопросы влияния музыки на его способности и переживания.

Еще одно направление исследования рассматривает вопрос – почему музыка нравится многим и почему она так важна.

Детей с аутизмом привлекает музыка, и их приобщение к музыке имеет очень большой вклад в общей терапии. Специалисты не говорят о полном излечении ребенка с аутизмом благодаря музыке, а говорят об укреплении их физического, психического социального и эмоционального здоровья [10].

В настоящее время практикуют коллективную музыкальную терапию. Коллективом в данном случае является группа из нескольких детей. Дети играют на инструментах, если они в состоянии их держать в руках, чередуют игру на различных инструментах, импровизируют выступления на публике.

Заключение

По мнению большинства специалистов, занимающихся коррекцией аутизма у детей, музыка играет огромную роль в жизни детей с аутизмом. Музыка развивает эмоциональные, социальные и когнитивные навыки. Появилось понятие «музыкальная терапия». Она предоставляет терапевтические действия для детей с аутизмом, а также позволяет детям получать удовольствие от музыки.

Общество старается помочь семьям, в которых растут дети с аутизмом. Поэтому, все методы коррекции аутизма направлены на то, чтобы ребенок развивался, учился коммуницировать в обществе, мог поддерживать свое эмоциональное и психическое состояние. И музыкальная терапия также является одной из методик, которую используют при коррекции аутизма у детей.

Филипп Шепард – профессор по классу игры на виолончели при Королевской академии музыки в Лондоне написал книгу «Развивающая музыка». Здесь он говорит о том, что музыка оказывает только позитивное влияние на умственное и физическое развитие детей.

Считается, что каждый рожденный ребенок имеет музыкальные способности. Ребенок с аутизмом должен не просто слушать музыкальные произведения, но и сам должен музицировать. Музыка повышает уровень психологической и умственной координации, поскольку музыка – эффективное средство в деле обучения и общего развития ребёнка.

Список использованной литературы

1. Башина В. М. «Аутизм в детстве» // М.: Медицина, 1999.
2. Ashwood KL, Buitelaar J, Murphy D, Spooren W, Charman T. European clinical network: autism spectrum disorder assessments and patient characterisation. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2015. <https://doi.org/10.1007/s00787-014-0648-2>
3. О.С. Никольская. Альманах института коррекционной педагогики «Детский аутизм: пути понимания и помощи». Психологическая классификация детского аутизма. №18. 2014 г.
4. Baduel S, Guillon Q, Afzali MH, Foudon N, Kruck J, Rogé B. The French Version of the Modified-Checklist for Autism in Toddlers (M-CHAT): A Validation Study on a French Sample of 24 Month-Old Children. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 2017. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-2950-y>
5. Шапошникова А.Ф., Соловьева О.А., Колосова В.Л. Опыт применения шкалы количественной оценки детского аутизма (шкада) для исследования особенностей структуры и динамики высокофункциональных аутистических расстройств у детей младшего школьного возраста // *Психическое здоровье*. 2015. Т. 13. № 9 (112). С. 50-54
6. Касимова Л.Н., Альбицкая Ж.В., Дворяникова В.В. Трудности диагностики аутизма у детей на ранних этапах (анкетирование родителей) // *Вопросы психического здоровья детей и подростков*. 2017. № 1. С. 79-83.
7. Anderson GM, Montazeri F, de Bildt A. Network Approach to Autistic Traits: Group and Subgroup Analyses of ADOS Item Scores. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 2015. <https://doi.org/10.1007/s10803-015-2537-z>
8. Сорокин А.Б., Зотова М.А., Коровина Н.Ю. Скрининговые методы для выявления целевой группы «спектр аутизма» педагогами и психологами // *Психологическая наука и образование*. 2016. Т. 21. № 3. С. 7–15.
9. Филиппова Н.В., Барыльник Ю.Б., Антонова А.А., Бачило Е.В., Деева М.А., Кормилицина А.С. Клинико-диагностические аспекты раннего детского аутизма // *Психическое здоровье*. 2016. Т. 14. С. 60-71.
10. Ashwood KL, Gillan N, Horder J, Hayward H, Woodhouse E, McEwen FS, Findon J, Eklund H, Spain D, Wilson CE, Cadman T, Young S, Stoencheva V, Murphy CM, Robertson D, Charman T, Bolton P, Glaser K, Asherson P, Simonoff E, Murphy DG. Predicting the diagnosis of autism in adults using the Autism-Spectrum Quotient (AQ) questionnaire. *Psychological Medicine*. 2016. <https://doi.org/10.1017/S0033291716001082>

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ КЕЗІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫ

Тултабаев Зулфикар Чуманұлы

аға оқытушы, заң ғылымдарының кандидаты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент

Ергебекова Ақбота Оразбаевна

аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Ж. А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент

Таимова Марта Нурланқызы

аға оқытушы, заң ғылымдарының магистрі
Ж. А.Тәшенев атындағы университет

Андатпа. «Жеті жарғы» дала заңдарының жинағында әйелдер құқығы туралы да баптар баршылық. Олар әйелге сый-құрмет көрсетуге, жазықсыз айыптамауға үндеген. Әйелді ренжіткен адам одан кешірім сұрауы тиіс, сұрамаған жағдайда арсыздығы үшін айып салынады. Сондай-ақ, ер азамат жақын туысымен, өз руының қызымен некелесуіне қатаң тыйым салынған. Ол үшін өлім жазасына кесіліп отырған. Немесе сол рудың талқысына берілген.

Кілт сөздер: жеті жарғы, әйелдер құқығы, бап, айып, балиғат жас

Аннотация. В сборнике степных законов "семь уставов" также содержатся статьи о правах женщин. Они призывали к уважению к женщине, к невиновному осуждению. Человек, причинивший боль женщине, должен извиниться перед ней, в случае неупроса будет предъявлено обвинение в нечестности. Также мужчине категорически запрещено вступать в брак с близким родственником, дочерью своего рода. За это он был приговорен к смертной казни. Или предан обсуждению этого клана.

Ключевые слова: семь уставов, права женщин, статья, обвинение, возраст

Abstract. In the collection of field laws "seven charters" there are also articles on women's rights. They called for respect for the woman, not to condemn her innocently. A person who has offended a woman must apologize to her, and if not, he will be charged with impudence. It is also strictly forbidden for a man to marry a close relative, a girl from his clan. For this he was sentenced to death. Or given to the discussion of the same tribe.

Keywords: seven statutes, women's rights, article, charge, puberty

Мәселен, «Жеті Жарғы» бойынша әйелі ерінің көзіне шөп салса, яғни зинақорлықпен айналысса және күйеуі оны сол сәтте ұстап алса, өлтіруге құқылы, бірақ қылмысты сол сәтінде жариялауы тиіс. Егер де әйелдің көзіне шөп салды деп күмәнданған еркектің сөзін 4 сенімді адам теріске шығарса, әйел жазадан босатылған.

Әкесі баласын жазалауға құқылы, ол үшін жауапты болмаған. Бірақ баласына енші беруге міндетті. Сондай-ақ, қызын құда түсе келген адамның ұлына беруге, баласының қылмысы үшін айып төлеуге міндетті. Бәйбішенің құқығы тоқалдан едәуір артық болған. Егер ол айғақтайтын негіз тапса, ақсақалдар билігінің рұқсатымен күйеуін тастап, төркініне кетіп отырған. Бұндай құқық тоқалға берілмеген. Ер баланың қыз баладан құқығының артықшылығы сол – әкесінен қалған мал-мүлікке мұрагер бола алады. Күйеуге шыққан қызы мұндай құқықты пайдалана алмаған. Ал, үйдегі қыз ер балаға тиесілі мұраның жартысын иеленуге құқылы еді. Ол кездің заңында қыз бен жігіттің үйлену жасы нақты көрсетілмеген. Бірақ балиғатқа жеткен ұл мен қыздың некесін қия берген. Балиғат жасы ер бала үшін – 13, қыз балаға – 9 жас.

Екі жасты үйлендіру үшін қалыңмал төлеу, ұрын бару секілді жоралғыларды орындаған.

Егер екі жас қосылмай тұрып, бірі өлсе, айталық қыз бала марқұм болса, онда күйеу жағы қалың төлеуден босатылмаған. Жігіт сол үйдің басқа қызына үйленген. Ал егер ұл

бала қайтыс болса, қыз баланы оның інісі әйелдікке алады. Екі жақ келіскен жағдайда да ауызша келісімшарттар бұзылып, берілген қалыңмал қайтарылған.

Неке бұзу жайы да заңда қарастырылған. Айталық, әйелі сенімсіздік танытатын болса күйеуінің ырқымен ажырасуға құқылы. Мұндай жағдайда балалар әкесінің қолында қалған. Керісінше, әйелі опасыз болып шықса да балалар әкесінің қамқорлығына беріледі.

«Жеті Жарғы» заңында күйеуі әйелімен еш себепсіз ажырасатын болса, онда балалар шешесінің қамқорлығына берілетіндігі айтылған. Жесір қалған әйел қайтыс болған күйеуінің ағасына не інісіне әмеңгерлік жолмен әйелдікке беріледі. Марқұмның балалары мен мал - мүлкі де бауырының жауапкер-шілігіне өтеді. Егер жесір әйел әмеңгерлік жолмен күйеуге шыққысы келмесе, онда балалары балиғатқа жеткенше, мал-мүлік, балаларына өзі бас-көз болады. Жесір әйелге мұраның сегізден бірі тиесілі болған.

«Жеті жарғыға» сәйкес, әйелді зәбірлеген, зорлаған адам өлім жазасына кесіледі. Адам өлтіру мен әйел зорлау екеуі бір дәрежедегі ауыр қылмыстар санатына жатқызылған. Кей жағдайда әйелдің күйеуі немесе күйеуі жоқ болса, туыстары қорлаған адамды кешіруі де мүмкін. Ол жағдайда қылмыскер арнайы белгіленген айыпты төлеп, жазадан құтылған. Ал, егер бойжеткенді зорлап кетсе, айыпкер оған үйленуге тиіс. Бірақ ол үшін қалың малын және айыбы үшін бір тоғыз төлейді. Жалпы, «Жеті жарғының» бір тармағы түгелдей жесір дауына арналған. Төле би, Қазыбек би және Әйтеке билердің көрегендігі мен данышпандығы осы тармақта айрықша көрініс табады. Мәселен, біреудің әйелін келісімсіз алып қашса қалай болады? Бұл Тәуке хан заңы бойынша қылмыскер өлім жазасына кесіледі немесе құнын төлеу арқылы жазадан құтылады. Ал, әйелді келісімімен алып қашса қалай болмақ? Онда, оның күйеуіне қалың мал төлеп, оған қалыңсыз қыз беру арқылы алып қашқан әйелді өзіне жар ете алады екен.

Қазіргі қылмыстық кодексте әйелді еркіне қарамастан алып қашу бабы ғана бар. Ал, біреудің әйелін оның келісімімен алып қашатын болса, жазасы белгіленбеген.

Әйел құқығы. Қазақтың байырғы әдет-ғұрыптық заңы бойынша әйел адамның әлеуметтік ортадағы орны мен міндетін білдіретін және мүліктік меншікті иеленудегі үлесін білдіретін құқықтық нормалар жиынтығы. Байырғы заңдар жүйесі бойынша, ер азаматтың бірнеше әйелі болса, ең бірінші әйелі бәйбіше деп аталған. Отағасы оны сыйлауға міндетті, алайда қанша әйелі болса да барлығы бірдей бәйбішеге бағынған. Әйелдердің жасауларының араласып кетуіне жол берілмейді, бұл анасының мүлкі тек балаларына тиесілі болсын деген түсініктен шыққан. Дәстүрлі ортаның әйел құны мен құқығы жайлы ұстанымдарында отбасы мүшелерін материалдық игілікпен қамтамасыз ету ер адамға жүктелгендіктен, әйел адамға құқықтық, материалдық артық міндеттеме жүктемейді. Этномәдени дәстүрдегі талап пен діни ұстанымдарға байланысты санадағы түсінік бойынша әйелдің міндеті – бұл дүниеге ұрпақ әкелу, ұрпақ тәрбиелеу. Орыс зерттеушісі профессор Л.Фукстың деректері бойынша, байырғы ортада қазақ әйелдері үй шаруашылығын толық басқарған және төркінінен келген барлық мал-мүлік, тұрмыстық заттарды өз қарауына алып, шаруашылығын көбейтіп, оны күнделікті әлеуметтік қажеттілігіне жаратып отырған.

Ертеде қазақ байлары бірнеше әйел алғанымен, әр әйелдің өзіндік құқығы мен атқаратын міндеті болған. Сондай-ақ, бәйбіше күйеуінің әйелдеріне қалай көңіл бөлетіндігіне байланысты күйеуінің малынан тоқалдарға енші бөліп берген, ал бәйбішеде еншіленген шаруашылық болмайды, себебі оған күйеуінің малын басқаруға, күйеуімен бірдей дәрежеде құқық берілгендіктен, бәйбіше де мал-мүліктің толық иесі болып саналған. Қазақ арасында көп әйел алудың бірнеше жолдары болған. Байырғы ортада байлыққа мастанған байлар төсек жаңғырту мақсатымен әйел үстіне қалыңмалын төлеп қыз айттыру арқылы бірнеше әйел алған. Халықтың ғұрыптық салты бойынша әйел саны шектелмеген, ал шарифат заңы бойынша төрт әйел алуға ғана рұқсат етілген.

Орыс зерттеушісі Н.Гродековтың деректері бойынша төрт әйелден артық әйелі бар ерлер соңғы төртеуімен ғана ерлі-зайыптылық ғұрпымен тұруға құқылы болған, ал қалған әйелдері софылық жолға түсіп, шарифат бойынша ерлерімен ажырасқан.

Қазақ отбасында әйел құқығы болмаған деген біржақты пікір тұмауы керек. Әйел ақылды болса, бағына орай ері де ақылды, сабырлы болар болса, ол тек еріне ғана емес, онымен бірге бүкіл ауылға да өзінің ықпалын тигізген. Зерттеуші Н.Изразковтің деректері бойынша қазақтардың ғұрыптық дәстүрінде күйеуі қайтыс болып, артында кәмелет жасына толмаған балалары қалса, әйел қайтадан тұрмысқа шықпаған жағдайда күйеуінен қалған барлық мүлікке иелік еткен. Ертеде қазақтардың бірнеше әйелі болғандықтан, мүлікті бөлісу кезінде алдымен бәйбішеден туған балаларына, ал одан кейін ғана тоқалдан туған балаларына үлестері берілген. Сонымен қатар қазақтың әдет- ғұрыптық заңы бойынша бәйбішеден бала болмаған жағдайда мүлік бірден тоқалдан туған балаларына еншіленген. Байырғы ортада ерлі-зайыпты адамдардың ажырасуы некен-саяқ болған, алайда ер азамат белсіз болған жағдайда, оның сыркаты толық нақты дәлелдермен анықталғаннан кейін ғана ажырасуға рұқсат берілген.

Қай кезде болмасын әйел адам ер адамнан әлсіз, әрі нәзік жаратылыс болып сипатталады. Алайда бұл нәзіктік оның дәрежесінің төмен екенін білдірмейді. Әйел адамның құқығы ер адамның құқығымен бірдей екендігін дәлелдейтін Құран аяттарына мән беретін болсақ, ең алдымен мына жайтқа назар аударсақ болады: мүміндердің бұл өмірдегі және мәңгілік бақытқа жетуі тұрғысынан уахи ер мен әйелдің арасында толық теңдік орнатып олардың құқықтарын тең қылады. Мысалы, «Ахзаб» сүресінің 35 аятында Алла Тағаланың кешірімі мен мақтауы екі жыныстан болған ізгі өкілдері үшін бірдей дайындалатыны анық көрсетілген, өйткені үндеу тікелей әйелдерге де, ерлерге де бағытталады. Алла Тағала: “Сөз жоқ мұсылман ерлер және мұсылман әйелдер, мүмін ерлер және мүмін әйелдер, бой ұсынушы ерлер және бой ұсынушы әйелдер, шыншыл ерлер және шыншыл әйелдер, сабырлы ерлер және сабырлы әйелдер, ықыласты ерлер және ықыласты әйелдер, садақа беруші ерлер және садақа беруші әйелдер, ораза ұстаушы ерлер және ораза ұстаушы әйелдер, ұятты жерлерін қорғаушы ерлер және ұятты жерлерін қорғаушы әйелдер, Алланы көп зікір етуші ерлер және әйелдер, Алла бұлар үшін жарылқау және ірі сыйлық әзірледі”.

Құранда жақсылық жасағаны үшін сауап алу туралы да екі жыныстың толық теңдігі және құқығы бар екендігі «Нахл» сүресінің 97 аятында айтылған: «Ер немесе әйелден кім сенген бойда түзу іс істесе, әлбетте оны жақсы тіршілікте жасатамыз. Әрі оларға істеген істерінен жақсырақ сыйлық береміз».

Жаратушының екі жынысты бөлек айтуында хикмет бар екені даусыз, әйтпесе Құранның көп жерінде оларды бөлек белгілемес еді: «Сонда олардың Раббылары тілектерін қабыл етті: «Шын мәнінде Мен сендерден еркек, әйел ғамал істеушілердің ғамалын зая қылмаймын. Бір- біріңненсіңдер. (Бәрің бірдейсіңдер.) Және сондай босқандардың, жұрттарынан шығарылғандардың және Менің жолымда жапа шектірілгендердің, соғысқандардың, өлтірілгендердің жамандықтарын жасырамын. Сондай-ақ оларды астарынан өзендер ағатын бақшаларға кіргіземін. Сыйлық Алланың қасынан. Әрине сыйлықтың жақсысы Алланың қасында».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. — 712 бет. ISBN 9965-17-134-3 Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.
2. Есім Ғ. Абай және Пушкин // Солтүстік Қазақстан. – 2006. – 9 тамыз. Республикалық қоғамдық-саяси күнделікті газет
3. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы – Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011.

4. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр — 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Алматы: Атамұра, 2008.
5. Г.К. Уалиева, М.А. Алпысбес, Ж.А. Қарсыбаева Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
6. Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан (E-mail: gulmi877@mail.ru; alpysbes@gmail.com; gydita@mail.ru)
7. Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulmi877@mail.ru (Г.К. Уалиева) Г.К. Уалиева, М.А. Алпысбес, Ж.А. Қарсыбаева

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІ – ҰЛТТЫҚ КОДЫМЫЗДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

А.Ш. Досбенбетова – п.ғ.д., доцент «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қ. anarados56@mail.ru

А.К. Архабаева – магистр, аға оқытушы «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қ. arhabaeva.ak@mail.ru

А.А. Избасханова – п.ғ.к., аға оқытушы «Орталық Азия университет» ЖШС,
Шымкент қ. almaizbaskhanova@gmail.com

Андатпа. Мақалада ұлттық код деген ұғымның анықтамасы беріледі. Ұлттық код әрбір ұлттың ерекшелігін ашып, оның сыр-сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақтың ұлттық киімі ұлттық кодымыздың құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылады. Қазақтың ұлттық киімдерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалып, түр-түріне сипаттама беріледі. Сондай-ақ авторлар қазақтарда қаралы киім болмағанын және оны тек қана қайғылы оқиғалар кезінде әйелдер иығына қара жамылатынын ескертеді. Бұл жұмыста ұлттық кодты қолдану және сақтай білу жолдары да қарастырылады. Солардың бірі - мектептерде шағын кәсіпкерлік ашу, ұлттық киімдер мен ұлттық бұйымдарды қолдан жасау, көрме ұйымдастыру, күнделікті өмірде және салтанатты іс-шараларда пайдалану.

Аннотация. В статье дается определение понятия национального кода. Национальный код позволяет раскрыть особенности каждой нации и понять ее характер. Казахская национальная одежда рассматривается как составная часть нашего национального кода. Анализируются труды ученых, изучавших казахскую национальную одежду, дается описание ее видов. Также авторы подчеркивают, что у казахов не было черной одежды и что только в случае трагических событий женщины носят черное на плечах. В этой работе также предусматриваются способы применения и сохранения национального кода. Один из них - открытие малого предпринимательства в школах, изготовление национальной одежды и национальных изделий, организация выставок, использование в повседневной жизни и торжественных мероприятиях.

Abstract. The article defines the concept of national code. The national code allows you to reveal the characteristics of each nation and understand its character. Kazakh national clothing is considered an integral part of our national code. The works of scientists who studied Kazakh national clothing are analyzed and a description of its types is given. The authors also emphasize that the Kazakhs did not have black clothes. This work also provides ways to apply and maintain the national code. One of them is the opening of small businesses in schools, the production of national clothes and national products, the organization of exhibitions, and use in everyday life and special events and that only in the event of tragic events did women wear black on their shoulders.

Кілт сөздер: ұлттық код, ұлттық киім, кәсіпкерлікке баулу, дәстүр, тәрбие.

Ключевые слова: национальный код, национальная одежда, обучение предпринимательству, традиции, воспитание

Keywords: national code, national attire, education, entrepreneurship, education

Әрбір ұлттың қалыптасу тарихы және басқалардан өзгешеліктері бар. Ұлттың жойылып кетпеуі үшін ол өзгешеліктерді сақтай білу керек. Әуелі ұлттық кодтың өзін анықтап алайық. Ғалым-философ Досым Омаровтың мақаласында ұлттық код туралы келесі анықтама беріледі:

Ұлттық код дегеніміз – әрбір ұлттың басқалардан айырмашылығын көрсететін ерекше қасиеттері, ішкі және сыртқы көріністері және солардың пайда болу факторлары. Ұлттық код әрбір ұлттың ерекшелігін ашып, оның сыр-сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл

сипатқа ұлттың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тілі, діні, ділі, моральдық-этикалық нормалары тәрізді өзіндік ерекшеліктері жатады [1].

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу. Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Қазақтың ұлттық киімі – халықтың материалдық және рухани мәдениетінің қайталанбас көрінісі, ұлттық кодымыздың құрамдас бір бөлігі. Ол сан ұрпақтың өнері мен талантымен жасалған, жүздеген, мыңдаған қолөнершілер еңбегімен еселенген бар жақсыны бойына сіңірді.

Қазақтардың ұлттық киімдерін зерттеген ғалымдар Захарова И.В., Ходжаева У.Д., Маргулан А.Х., Тасмаганбетов И., Баталова Э.Н., Қалыбекова А.А. және т.б. Өткен заманның материалдық мәдениетінің ғажайып көрінісіне қазақтың халықтық костюмі жатады, ол даладағы тіршілік жағдайында аптап жаздың, өкпек желдің, қысқы аяздың, күндізгі құбылмалы ауа райының ықпалымен дүниеге келген. Одан халықтың эстетикалық идеалдары, өмір салты, әлеуметтік эквиваленттері көрініс тапқан. Оның өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді әрі халықтың ұлттық санасын сақтап, нығайтуда белгілі бір рөл атқарады, сөйлесі тілімен, антропологиялық көрсеткіштермен қатар, өзінкін өзгелерден ажырататын тұрақты анықтағыш қызметін де атқарады. Ұлттық киім халықтың барлық топтарына ортақ, әрбір жас ерекшелігін лайықталған [2, 233 б.].

Профессор А.А. Қалыбекова «Қазақ халық педагогикасының теориялық-қолданбалы негіздері» атты монографиясында қазақтардың дәстүрлі киімі ежелден этнографиялық ғылымның зерттеу нысаны болғанын жазады [2]. А.Қалыбекованың зерттеуі этнографтар, мәдениет мамандары мен мұғалімдер үшін өте қызықты және құнды материал болып табылады.

Атап айтқанда, И.В.Захарова мен У.Ходжаеваның арнайы монографиясы; «Қазақтың халық киімі» бөлімі Ә.Х.Марғұланның кітап-альбомының бірінші томына енгізілген [4]. Иманғали Тасмағамбетовтың «Орталық Азияның зергер шеберлерінің бұйымдары» альбомында қазақтың ұлттық киімі бас киімнен бастап аяқ киімге дейін толық сипатталған [3].

Сондай-ақ автор қазақтың ұлттық киімдеріндегі әлеуметтік-экономикалық, жыныс, жас және аймақтық ерекшеліктерге негізделген ерекшеліктерді оның элементтерінде атап көрсетеді. Бұл кітапта өткен ғасырлардағы қазақтың ұлттық киімдерінің бірегей коллекциялары жинақталған Қазақстандағы мұражайлардың этнографиялық коллекциялары берілген.

Э.Н.Баталова «Қазақ халқының ұлттық киімі» атты этнографиялық зерттеуінде оларға сипаттама беріп және қазақ этномәдениетінің маңызды бөлігі ретінде көрсетеді. Қазақтың ұлттық киімінің қалыптасуы мен дамуына тарихи аспектісіне, шаруашылық өмірі мен әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерінің ықпалына назар аударады. Қазіргі жастар үшін қазақтың ұлттық киімін оқып-үйренудің, сақтаудың және шығармашылықпен жаңғыртудың тәрбиелік мәні зор екенін атап өтеді [5].

У.С. Келесова, А.К. Жаппарова, С.Е. Мунасиповтың мақаласында этнографиялық стильдегі заманауи киім үлгілерін ғылыми-практикалық тұрғыда жобалаудың жолдары қарастырылған. Бұл зерттеу орталық Азия мен Оңтүстік Сібір халықтарының рухани-материалдық мәдениетінің тамырларын, сәннің қазіргі трендтерін, сондай-ақ декорлаудың инновациялық әдістері мен технологияларын зерттеуге негізделген. Жеңіл және текстильді өнеркәсіп өнімдерінің ассортиментін кеңейту, ұлттық мұраны сақтау және насихаттау мақсатында қазақ халқының ұлттық киімінің құрамдас бөліктері анықталып, жүйеленген, ол стилизацияланған киім элементтері коллекциясын жобалауға негіз болып табылады [6, 254 б.]

Хинаят Б., Сужикова А. «Қазақ халқының ұлттық киімдері: Мата түрлері» атты еңбегінде 30 матаның атауы берілген, бұл қазақтар пайдаланған толық тізім емес, деп атап көрсетеді авторлар. Олар қазақ тіліндегі мата атауларына терминологиялық сөздігін

құрастырған. Қазақ халқы қымбат бағалы мата мен берік және жұмыс істейтін каликонды тамаша ажырата білген. Ол әр матаның іс жүзінде қолданылуын, құндылығын біліп, әрқайсысына жеке атау берді [7].

Қыздардың кейіпкерлері мата атауларымен байланыстырылды: шағы, шөжім, сан, шыт, сәрпенке, тібен, торғын, торқа, батсай, боян, борлат, дат, дүрия, баршын, қамқа, қатипа, қыжым, манат, мақпал, ләмбек, , носар , пай, парша, т.б., сондықтан есімдер қыз есімі қызметін атқарған. Мысалы: Жібек (сөзбе-сөз: жібек) – жібектей мінез, Мақпал (сөзбе-сөз: жүнді және жұмсақ) – жұмсақ әрі икемді мінез, Қалқа (сөзбе-сөз: алтын-күміс жіппен тігілген, люрексті қымбат мата) – асыл, т.б. Демек, қазақ халқының өз дамуының басында-ақ өз заманы үшін биік, жан-жақты дамыған көркем мәдениет болды.

Ол одан әрі даму барысында жылтыратылып, байыта отырып, өзінің мәнерлі күшіне, өзіндік ерекшелігіне және ұлттық эстетикалық құндылығына қол жеткізді. Ал барлық ғасырларда қазақ халқының эстетикалық көзқарасы мен талғамының қалыптасуына ықпал етті.

Қазақтың ұлттық киімі – қазақ мәдениетінің маңызды және ажырамас атрибуты. Қазақ киімдері тігілген негізгі материалдар мақта, жүн және киіз болды. Көшпелілер ретінде де қазақтар теріден, былғарыдан және үлбірден киім тіккен, өйткені олар даланың қатал жағдайларына өте қолайлы [2].

Кез келген жанның бойына әсемдік сыйлап, талғамын айшықтайтын бұйым – үстіне киген киімі. Ата-бабаларымыз ұлттық киімдерімізді зор талғаммен, сәнді әрі қонымды етіп үйлестіре білген. Киім-кешек – тек шүберек қана емес, сол ұлттың мәдениетінен, қоғамдық өмірінен сыр шертетін ажырамас бөлігі.

Қазақтың ұлттық киімі мен әшекей-бұйымдарының түрі өте көп. Сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан ұлттық киімдер әлі де өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Қазақтың көне ұлттық киімдеріндегі ою-өрнекті сақтай отырып, қазіргі уақытқа ыңғайланған сан-алуан киімдер мен әшекейлерді гардеробымыздан кездестіруге болады. Киім-кешектер әрбір маңызды оқиға мен жағдайларға байланысты бөлінген. Мәселен, ер азаматтар жауға аттанғанда киген сауыттары соғысуға ыңғайлы, әрі қауіп-қатерден сақтануға қолайлы болған. Ал, әйелдердің негізгі киімдері – кимешек, көйлек, жаулық, сәукеле, желек, тақия, камзол, кебіс-мәсі. Әшекейлер де төрт топқа бөлінген. Олар — жас қыздарға, келіншектерге, орта жастағы әйелдерге, сонымен бірге бәйбішелерге арналған бұйымдар. Расында да, әлемдегі небір озық өнер туындыларын сарапқа салсақ, қазақ өнері алдыңғы қатардан көрінері даусыз. Халқымыздың бүкіл ішкі жан дүниесі, философиялық көзқарасы, айтар ойы, барлық жерде ою-өрнектермен сипатталған [3].

Әйелдердің дәстүрлі костюміне кең көйлек, үстіне камзол немесе шапан киетін. Негізінен әйелдер киімі чинттен, жібектен, барқыттан тігілген. Жұқа киіз де қолданылған. Суық мезгілде әйелдер түлкі немесе қозы терісін киген.

Ұлттық киімнің негізгі құрамдас бөлігі ретінде бас киім аса ерекше көрінеді. Әдетте бас киім әйелдер және ерлер бас киімі деп бөлінеді. Ерлер бас киіміне қалпақ, бөрік, тымақ, құлақшын, жалғабай, кепеш, жапетер, тақия, қырпу жатады. Ерлердің және әйелдердің бірқатар бас киімі киізден дайындалған. Әйелдер бас киімі – желек және шалма, екеуіде ақ матадан тігілген. Әйелдердің бас киімдері: бергек, бөрік, жаулық, желек, жырға, кимешек, күндік, орамал, қарқар, сәукеле, тақия, шәлі, қасаба, бүркеніш, шылауыш. Әсіресе әйелдерге арналған бас киімдер құрастырылуының күрделілігімен және безендірілуімен ерекшеленеді.

Сәукеле – қазақтың дәстүрлі киімінде ерекше орын алатын ерекше, ерекше бас киім. Сүкелені қазақ келіндері киетін, ол қалыңдықтың ең қымбат әрі әдемі элементі болған. Сүкеле конус тәрізді, інжу, маржан, көгілдір, асыл тастар және ұсақ тиындармен безендірілген. Биіктігі жетпіс сантиметрдей болған сәукеленің басында бір шоғыр үкі қауырсындары болды. Сүкеле арнайы жақтау бүйір кулондарымен толықтырылды, олар ұзын және белге және төменге дейін жетеді.

Үйлену тойынан кейін үйленген әйелдің киімін алтын өрнектермен кестеленген қасаба қалпақ толықтырды. Әйел тұңғышын босана салысымен ақ кимешек кие бастады.

Ер адамдарда «қалпақ» деп аталатын киіз қалпақ, сондай-ақ «тақия» атты фуражка кию дәстүрі болған. Суық мезгілде ерлер мен әйелдер бөрік терісінен бас киім немесе тымақ қой терісінен бас киім киеді.

Сәукелеге міндетті түрде жұқа ақ желек ілетін болған. Ол беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып төгіліп тұратындықтан, қыздың дене пішімін өте нәзік, сымбатты етіп көрінетін [4].

Үйлену тойына бұрын қалыңдық сәукеленің орнына зерлі қасаба да киген. Оған дәлел — қазақ тілінің лексиконында «қасабалы қалыңдық», «қасабалы келіншек» деген тіркестердің сақталып қалғандығы.

Қасабаның маңдайына әр түрлі шытырлардан, інжу, маржан, перуза секілді тастардан тізілген дөңгелек табақшалармен бекітілген қыстырма ілінеді екен.

Ал оң жағына, самайдың үстіне туралап маңдайдағыдан ұзынырақ күміс қоңыраушалармен үшталған бес-алты тізбектен тұратын салпыншақ қыстырылатын болған. Бұл жас келіннің жүйкесін жұбатады-мыс деген ескі ұғымнан туған түсінік болса керек.

Қасабаға «қалыңдық сұқ көзден аулақ болсын» деп үкі қадаған.

Ежелгі салтпен келіншек той өткен соң қасабаны үкісіз, желексіз киіп, құламасына орамал салған.

Негізгі сыртқы киімдерге – шапан, күпі, тон, жақы, жарғақ, шидем, ішік, шекпен, кебенек жатады. Сырт киім тігуге жалпы үй жануарлары терілері мен жүндерінің және жабайы аңның да терілерін пайдаланған. Ұлттық сырт киімдер жасалған материалына, мәнер үлгілеріне және таралған аймақтарына, жүз, ру атауларына қарай, жабағы тон, қаптал тон, әдіпті ішік, зерлі ішік, күзен ішік т.б. деп аталған. Ертеректе қазақ халқының сырттық киімдері неғұрлым кең-мол пішіліп, көшіп-қонуға және ауа райының қолайсыз жағдайларына ыңғайландырып тігілген [5].

А.А. Қалыбекованың монографиясында ұлттық киімдерді қазақ әйелдерінің жас кезеңдеріне бөліп қарастырған. Соның ішінде қыздардың киіміне ерекше тоқталып өткен. Қыздардың көйлегі тобыққа жетеіндей ұзын, көйлектің сыртынан жеңі жоқ қысқа бешпент киеді – камзол деп аталады. Салтанатты жағдайларда жібек шапан – батсайы шапан киеді. Қыздар басына әдемі қызыл орамал тартып, басын айналдыра желкесіне байлайды, ұзын ұштары арқасына түседі. Орамалды шашақпен көмкереді. Жас қыздар ақ орамал тартып, иегінің астынан байлайды немесе жаулық - ақ матаның (коленкор немесе жібек) ұзын қиындысын басын айналдыра иегінің астына орап, содан соң сәлде сияқты киеді. Шаштарын бұрымдап өреді. Қыздардың бұрымы 8-14 және одан көп, ал әйелдердікі 2-4 өрім болады. Бұрымға таспа немесе шашбау қоса өріледі, оған күміс теңгелерді тағып қояды. Әйелдер бұйымдарының ұшын біріктіреді, ал қыздар біріктірмейді [2, 235 б.]

Тарихқа көз жүгіртсек, кейбір халықтардың ұлттық киімдері жоқ немесе киюге тыйым салынған. Мысал ретінде келесі сілтемені алайық.

Блау-Вейсті 1912 және 1927 жылдар аралығындағы Германиядағы алғашқы сионистік жастар қозғалысы ретінде қарастыра отырып, мақала қазіргі Германиядағы «еврей» ретінде ұлттық меншіктің жаңа сезімдерін білдірудегі киімнің рөлін қарастырады. Қозғалыстың жарияланымдарына, естеліктеріне және фотосуреттеріне сүйене отырып, мақалада Блау-Вейс мүшелерінің еврейлер ретінде көрінуге тырысқаны және сонымен бірге ұлтшыл неміс жастар қозғалысы Вандервогельдің киім үлгісін көшіруге тырысқаны көрсетілген. Бұл бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Блау-Вейстің сионистік киінудің өзіндік әдісін қалай жасауға тырысқанын көрсетеді. Мақалада ұлттық еврей болмысын құру үшін ең маңыздысы киген киім немесе басқалардың қабылдауы емес, Блау-Вейс мүшелерінің киім үлгісін жасау және қайта анықтаудағы ішкі функциясы болғанын айтады, олардың Германиядағы сионистік еврейлерге тиесілігі мен сәйкестендіру сезімі [8, 1-28 б.] .

Өкінішке қарай, қазіргі заманғы қыздар шаштарын жайып жүреді. Бұл сәнді болады деп санайды. Қазақта бұл жаман ырымға жатады.

Қазақтарда қаралы киім болмаған. Тек қана қайғылы оқиғалар кезінде әйелдер әдетте бұрымын тарқатып, шашын жаятын да, киіміндегі әшекейлерді жұлып тастап, иығына қара жамылатын болған. Ал еркектер жағы сұр түсті шыт пен сәтеннен қаралы белбеу буынып, таяққа сүйеніп, өліктің денесі қойылған үйдің алдында көңіл айтуға келгендермен көрісіп, олармен бірге үйге құран оқылып, жұбату айтылатын кезде ғана кіретін. М. Әуезовтың «Абай жолы» романында бұл қайғылы жағдай былай сипатталған:

«Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иығына жайып салған. Қан-сөлден айрылып, сұрланып талған жүзінде көк тамырлары білінеді. Екі бетінің ұштары жылап жыртқан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр.

Бөжейдің екі қызы да бастарындағы бөркін тастап, қара салыны шорт байласып алыпты. Бұлар әкелері өлісімен, қайғылы, шерлі, бір ұзақ жоқтаудың сарынын тапқан екен. Бүгін таңертеңнен бері жаназашыларға көріскенде сол жоқтауларын айтумен отыр» [9, 179 б.].

Тұрақты мәдени-тарихи анықтамалық нүктелерсіз жас қыздар бір шектен екіншісіне асығады. Сондықтан соңғы кездері елімізде араб хиджабын киген қазақ әйелдерін жиі кездестіреміз, немесе беліне дейін шаштарын жайып алған, шаштарын түрлі-түске бояп тастаған, бір қолында темекісі бар қыздарды жиі кездестіреміз. Екіншісі, ерте жүктілік және тастанды нәрестелер сияқты мәселелер өршіп тұр. Мұның бәрі Ұлы қазақ даласы қызының төл бейнесіне мүлдем сай емес екендігін аңғаруға болады.

Расында, қазақ ежелден қыз баланы ерекше құрметтеп, оның болмысын кемсітпей қараған, сонымен бірге, бойында қарапайымдылық, ұстамдылық, әдептілік сияқты қасиеттерді бала кезінен бойына сіңірген. Әйелдеріміз ешқашан хиджаб киіп, бетін жасырған емес, біз ислам дінінің барлық өкілдерін құрметтейміз, бірақ біз қазақпыз, өз тарихымыз бен мәдениетіміз бар екенін ұмытпауымыз керек.

Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы он жылдықта ұлттық киімдер тек той-думан мен Наурыз мерекесінде ғана киіле бастады. Осыған дейін тақияны көбінде ер кісілердің бас киімі ретінде қабылдадық. Кәжекей мен бешпентті де теледидардан ғана көріп жүрдік. Дегенмен, қазіргі таңда кәжекей мен бешпентті апаларымыз күнделікті киіп жүргенін жиі байқаймыз. Сол секілді үкілі және зергерлік бұйымдармен әрленген ашық түсті тақиялар бойжеткендеріміздің көркіне көрік қосып, жастар арасында трендке айналды.

Ұлттық киім – бай тарихи-мәдени мұра, оны зерттеу бізді өткен ғасырлардағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халықтың хал-ахуалынан жан-жақты хабардар етеді. Ол бізге жеткен материалдық мәдениеттің жетістігі. Мағынасы кең, бағасы асыл киім-кешектерімізді өсіп келе жатқан жас ұрпаққа өзгеріссіз жеткізе білетін, егеменді еліміздің мерейін үстем етіп, тәлімі мен тағылымы мол, асулардан алқынбай асатынына сеніміміз кәміл.

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда мектептердің оқу-тәрбие жұмысында өзгерістер болуы керек. Мектептің тәрбие жұмысы жүйесіне прагматизмнің жаңа ағыны түсуі керек, өйткені білім беру жүйесін нақты адаммен және оның нақты өмір сүру жағдайларымен байланыстыру қажет екендігі сөзсіз.

Білім беруді прагматизациялау мектеп оқушыларының каникул кезінде немесе сабақтан кейін 2-3 сағат ішінде жұмысқа орналасуына көмек көрсететін әлеуметтік қызметті құруға ықпал етуі керек. Жасөспірімдер үшін орындалатын еңбек әрекеттері көптеген елдерде мектеп оқушылары арасында кеңінен қолданылады.

Біздің тәжірибемізде оқушылардың ұлттық мәдениетін қалыптастыру кәсіпкерлік мәдениетімен бірге ұштастыру маңызды педагогикалық шарттарының бірі болып табылады. Оларды арнайы ұйымдастырылған мектеп шағын кәсіпорнының практикалық қызметіне қосу болды. Шымкент қаласының №25 мектеп-гимназия, Ленгер қаласының Қ. Сәтбаев атындағы № 4 мектеп, Сайрам ауданы Д. Нұрпейісова атындағы № 9 мектеп,

Түркістан облысы Сарыағаш ауданы №10 жалпы орта мектептері .

Мектеп шағын кәсіпорнының қызметін ұйымдастыру үшін заңнамалық-құқықтық базасының нормативтік құжаттардың бірі

"Білім беру ұйымының жарғысы" туралы 43-бабы, 49-бабы 9-тармағы болып табылады. "Білім туралы" Қазақстан Республикасы Заңының ақылы негізінде тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді), сондай-ақ "мектеп шағын кәсіпорны" экономика бойынша оқу практикумын ашу туралы мектеп бұйрықтарын ұсыну [10].

Көптеген әлеуметтік, өндірістік проблемалар мектептің өзін-өзі басқару органында шешіледі, мысалы, мектеп кәсіпорны, онда балаларда ақшаны пайдалану қабілеті қалыптасады, оларды табу тәсілдерінен бастап ақылға қонымды жұмсауға дейін. Мектеп шағын кәсіпорындары Түркістан облысы Төлеби ауданы Ленгер қаласының №25, № 4 халыққа арналған тауарларды: сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарын, ұлттық киімдерді, көрпелер (құрақ-көрпе) тігуді, кәдесыйларды мен басқа да үй бұйымдарын және ұлттық тағамдарды жасауға мамандандырылды. Сайрам ауданы № 9, Сарыағаш ауданының № 10 мектептеріндегі шағын кәсіпорны егістік және парниктік жағдайларда көкөністер өндіруге маманданған.

Экономика және технология сабақтарында алған білімдерін пайдалана отырып, оқушылар өз фирмаларын құрады. Негізгі қағида - "барлығы бәрін жасайды". Мектеп кәсіпорнының барлық мүшелері, соның ішінде басқару аппараты өндіріс процесіне де, өнімді сатуға да қатысады. Оқушылар акционерлік қоғамды қалыптастырудың барлық кезеңдерінен өтеді: Құрылтай жиналысын өткізеді, құрылтай құжаттарын дайындайды, акциялар шығарады және таратады, өнімді басқару мен өндірумен, өткізумен және дивидендтерді бөлумен айналысады. Нарықты зерттей отырып, компания мүшелері сұранысқа ие және қызметте кепілдендірілген табысқа, яғни пайдаға кепілдік беретін өнімдерді ғана шығарады.

МШК-ны директор мен топ жетекшілері кіретін кеңес басқарады, олардың әрқайсысының өз міндеттері бар: қаржы, қызметкерлермен жұмыс, өнім өндіру, маркетинг. Кеңес мектеп шеберханаларының, үйірмелердің жұмысын, үй бұйымдарын жасауды, оқушылардың бос уақытын, мектеп газетін шығаруды, "кәсіпкерлік күнін", жәрмеңке-сатуды, мектеп дүңгіршегінің кеңсе тауарларын сату жұмысын, өндіріске экскурсияларды, көрмелерге баруды, тестілеуді және сауалнаманы ұйымдастырады және үйлестіреді. МШК қызметі мектептің материалдық-техникалық базасын қолдауға, әлеуметтік маңызы бар істерді жүргізуге бағытталған. Оқу-еңбек топтары жинаған ақшалай қаражат оқушыларға еңбегі, жүлделер мен сыйлықтар сатып алу, үй-жайларды жалға алу, мектеп мерекелерін ұйымдастыру, акт залын безендіру, кеңсе тауарларын сатып алу және т.б. үшін көтермелеу төлеуге жұмсалады.

Мұндай оқу-тәрбие жүйесінің негізінде ең маңызды біріктіруші экономикалық элемент - еңбек жатыр. Білім мен білімді практикалық іске асырудың нақты және логикалық байланысы бар, оны формуламен ұсынуға болады: сабақта экономиканы біліңіз – мектеп кәсіпорнында өнім жасаңыз – өнімді тиімді іске асырыңыз – кірісті әділ бөліңіз – осы процесті білікті басқарыңыз.

Мектеп оқушыларының кәсіпкерлік саласындағы практикалық қызметке қатысуы бизнес-жоспарлар негізінде халыққа бірқатар қызметтер көрсететін, сауда-сатып алу, коммерциялық қызметті, халық тұтынуы үшін бірқатар тауарлар өндіруді жүзеге асыратын мектеп кәсіпорнының жұмыс істеуімен қамтамасыз етіледі. Мектеп кәсіпорны жағдайында оқушылар тауардың өндірушіден тұтынушыға қарай қозғалысын бақылауға, инфляция, жұмыссыздық, бәсекелестіктің өсуі жағдайында нарықтың сегментациясын бақылауға мүмкіндік алады. Мектеп кәсіпорны нарық түрлерін (еркін, деформацияланған, аралас, мемлекеттік) зерттеуге мүмкіндік береді .

Мектеп кәсіпорнын қолдау мақсатында эксперименталды мектептер әкімшілігі өндірістік учаске ұйымдастырды, шеберханалар (тігін және ағаш ұсталары) жабдықтады,

тәжірибелі педагог-шеберлер бөлінді.

Мектеп кәсіпорны туралы ережеде мүліктік қатынастар, пайданы бөлу шарттары және басқа мәселелер қарастырылған.

Оқушыларды оқыту, бір жағынан, тиісті орта арнаулы және жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларымен сабақтастықты қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан, белгілі бір өзін-өзі қамтамасыз етеді, өйткені бұл экономикалық сауатсыздықты жоюға және түлектердің экономикалық құзыреттілігін, олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, жұмыссыздықтан аулақ болуға, болашақта жұмыс берушімен "лайықты" еңбек шартын жасауға, жұмыс берушіге айналуға мүмкіндік береді кем дегенде шағын бизнес саласындағы табысты кәсіпкер.

Мектеп кәсіпорны оқушылардың шығармашылық белсенділігін қалыптастырады. Мұнда оқушылар нарықтық қатынастардың толық цикліне кіреді: өндіріс – бөлу – айырбастау – тұтыну. Мектеп кәсіпорнында оқушылардың кәсіпкерлік негіздерін практикалық игеруі жүреді. Бұл іс жүзінде қызметкерге нарық жағдайында қажет қасиеттер кешенін көруге, еліміздің нақты нарығының ерекшеліктері мен қайшылықтарын түсінуге мүмкіндік береді. Мұнда ауданның, қаланың нарықтық құрылымдарымен тығыз байланыс қалыптасады, бұл түлектердің нарық жағдайында өмірге және кәсіби қызметке бейімделу процесін едәуір жеңілдетеді [11, 359 б.].

Мектеп кәсіпорындарының жұмыс тәжірибесі оқушылардың практикалық экономикалық қызмет процесінде әлеуметтік-экономикалық шиеленістің, өз болашағы үшін алаңдаушылықтың төмендейтінін, өзіне деген сенімділіктің, өз мүмкіндіктерінің, еңбек нарығындағы бәсекелестік жағдайында өз орнын табу қабілетінің пайда болатындығын көрсетеді.

Мектеп кәсіпорнының оның қатысушыларына әсерін анықтау үшін біз "мектеп кәсіпорны" сауалнамасын ұсындық.

Өскелең ұрпаққа мектеп кәсіпорнына қатысуға не мүмкіндік береді?

1.Кәсіпкерлік саласындағы теориялық білімді қолдану және бағалау мүмкіндігі-98%

2.Жоспарлауды үйрену-85%

3.Нақты өнім шығару – 100%

4.Тиімділікке, шаруашылық қызметке талдау жүргізу-63%

5.Өз бетінше және ерекше ойлау, идеялар жасау және шешім қабылдау-57%

6.Сіздің іскерлік қабілеттеріңіз туралы біліңіз – 78%

7.Өз бетінше ақша табу-100% Ғылыми жұмыстың барысында біз келесі ғылыми-зерттеу әдістерін қолдандық: теориялық әдебиеттер мен нормативтік құжаттарды зерделеу және талдау, педагогикалық тәжірибені зерттеу, эксперимент, сауалнама

Әзірленген ғылыми-теориялық қағидалар мен эксперименттік жұмыс барысында алынған мәліметтер негізінде келесі қорытындыларды тұжырымдауға болады:

Қазақтың ұлттық киімі – халықтың материалдық

8.Өзінің экономикалық білімі мен кәсіби деңгейін толықтыруға ниет пайда болды – 96%

Алынған тәжірибе ұйымдастырушылық дағдыларды, жауапкершілік сезімін, дәлдікті, ұқыптылықты анықтайды. Бұл нәтижелер оқушылардың экономикалық қызметке деген қызығушылығы артқанын, кәсіптік іскерліктер мен дағдылардың сапасы артқанын көрсетеді.

–және рухани мәдениетінің қайталанбас көрінісі, ұлттық кодымыздың құрамдас бір бөлігі.

–Қазақтың ұлттық киімі- ұлттық кодымыздың көрінісі болғандықтан, біріншіден, дұрыс қолдана білудің маңызды екенін айта кетуге болады.

–Екіншіден, ұлттық код қазіргі кезде қолданылып жүрген құлыпты ашатын құпия кілт (код) тәрізді. Сондықтан оны сақтай білуіміз қажет.

–Үшіншіден, ұлттық кодты қорғай білу – әрбір ұлттың өзіндік ерекшелігін қорғап, келешекте ұлттың жойылуына жол бермеуіміз керек.

–Оның өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді әрі халықтың ұлттық санасын сақтап, нығайтуда белгілі бір рөл атқарады, сөйлесі тілімен, антропологиялық көрсеткіштермен қатар, өзінкін өзгелерден ажырататын тұрақты анықтағыш қызметін де атқарады.

–Қазақтың ұлттық киімі мен әшекей-бұйымдарының түрі өте көп. Сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан ұлттық киімдер әлі де өз құндылығын жоғалтқан жоқ.

Теориялық және эксперименттік зерттеулердің нәтижесінде келесі ұсыныстарды жасауға болады:

•Оқушылардың ұлттық мәдениетін қалыптастыру кәсіпкерлік мәдениетімен бірге ұштастыру маңызды педагогикалық шарттарының бірі болып табылады.

•Сондықтан әр-бір мектепте оларды арнайы ұйымдастырылған мектеп шағын кәсіпорнының практикалық қызметіне қосу .

•Оқушылардың кәсіпкерлігін қолдау үшін мектеп әкімшілігі мынадай жағдайлар жасау қажет: шеберханалар ашу, жабдықтармен қамтамасыз ету, тәжірибелі педагог-шеберлерді жұмысқа тарту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омаров Д. Ұлттық код дегеніміз не? //https://abai.kz/post/175664
2. Қалыбекова А.А. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы. - Алматы: БАУР, 2011. – 488 б.
3. Тасмағанбетов И. Изделия мастеров-зергеров Центральной Азии. – Алматы: Дида, 1997. – С. 16-18.
4. Захарова И.В., Ходжаева У.Д. Одежда казахов Семиречья // ТИИАЭ АН КазССР. – Алма-ата, 1962. – Т. 16.
5. Баталова Э.Н. Қазақ халқының ұлттық киімі, Алматы кітап, ЖШС, 2007ж.
6. Technology Of Decorating Products In Ethnic Style U.S. Kelessova, A.K. Zhapparova, S.E. Munasipov, A.R. Sokolovskiy, E.G. Panferova, A.A. Fokina //№ 3 (411) Textile Industry Technology 2024, 254-258 p.
7. Қазақ халқының ұлттық киімдері: Мата түрлері/ құраст.Хинаят Б., Сужикова А. – Алматы: «Алматыкітап», 2007. - 196-197б.
8. Svenja Bethke. Forging national belonging: Transformation, visibility, and Dress in the German- Jewish Youth Movement Blau-Weiss 1912-1927 // Central European History, 2023, 1-28 p.
9. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап – Алматы: Жазушы,2013.-376 бет.
10. "Білім туралы" 1999 жылғы 7 маусымдағы Қазақстан Республикасы Заңы //Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы 1999 ж., N 13, 429-құжат
11. Anara Dosbenbetova, Kiyassova K., Arzymbetova Sh., Abisheva L., Zhapbarova G.Basic Principles of the Maintenance of Economic Education of School Students // Astra Salvensis - review of history and culture, year VI, No. 12, 2018. p. 353-361.

XX-XXI ҒАСЫРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ-СТИЛЬДІК ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛ (Т. МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ "ӨТКІНШІ" ФОРТЕПИАНО ЦИКЛІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Дмитриева Оксана Владимировна., Мажитов Улугбек Халматович,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
o.k_22@mail.ru

Аңдатпа: Бұл зерттеу өнердің басқа түрлерінің деректері тартылатын көркем шығармашылықты зерттеуге кешенді көзқарас тенденциясын қарастырады. Бұл тұрғыда ассоциативті талдау әдісін қолдану-параллельдер жүргізу, байланысты өнер арасындағы салыстырулар, синтездік мәдени-стиль өзара әрекеттесулерін анықтау музыкалық шығармаларды талдау кезінде қажет болады.

Мұндай синтездің әртүрлі көріністерінің қатарында аспаптық жанрлардағы сөз бен музыканың өзара әрекеттесуі ерекше. Біздің ойымызша, классикалық-романтикалық еуропалық дәстүрдің даму векторын бейнелейтін жарқын туындылардың бірі - Т.Мұхамеджановтың "өтпелі кезеңдер" атты фортепианолық миниатюралар жинағы.

Кілт сөздер: көркем шығармашылық, полистилистика, ассоциативті талдау, бағдарламалау, тақырыптық, суреттер палитрасы.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается тенденция комплексного подхода к изучению художественного творчества, в которой привлекаются данные других видов искусства. В этом аспекте, использование метода ассоциативного анализа – проведения параллелей, сопоставлений между смежными искусствами, выявление синтезирующих культурно-стилевых взаимодействий становится необходимым при анализе музыкальных произведений.

В ряду различных проявлений подобного синтеза своеобразным является взаимодействие слова и музыки в инструментальных жанрах. Одним из ярких произведений, представляющим вектор развития классико-романтической европейской традиции, на наш взгляд, является сборник фортепианных миниатюр Т. Мухамеджанова под названием «Мимолетности».

Ключевые слова: художественной творчество, полистилистика, ассоциативный анализ, программность, тематизм, палитра образов.

Annotation: This study examines the trend of an integrated approach to the study of artistic creativity, in which data from other types of art are involved. In this aspect, the use of the method of associative analysis – drawing parallels, comparisons between related arts, identifying synthesizing cultural and stylistic interactions becomes necessary when analyzing musical works.

In a number of different manifestations of such synthesis, the interaction of words and music in instrumental genres is peculiar. One of the most striking works representing the vector of development of the classical-romantic European tradition, in our opinion, is a collection of piano miniatures by T. Mukhamedzhanov called «Fleeting».

Keywords: artistic creativity, polystylistics, associative analysis, programming, thematism, palette of images.

В современном музыкознании значительно активизировалась тенденция комплексного подхода к изучению художественного творчества, в которой привлекаются данные других видов искусства. В этом аспекте, ведущей выступает проблема культурно-стилевых взаимодействий в искусстве.

Интеграция пронизывает все сферы художественной культуры, и синтез, как таковой, приобретает универсальную значимость. Так, например сфера музыкально-литературных взаимодействий имеет достаточно глубокие корни в истории музыкальной культуры и

охватывает многие ее пласты. В ряду различных проявлений подобного синтеза своеобразным является взаимодействие слова и музыки в инструментальных жанрах.

В целом, академическая музыка XXI века сохраняет тенденции последней четверти XX века, в том числе – направления полистилизма и эклектики, и зачастую включает элементы всех характерных музыкальных стилей. При этом важнейшими атрибутами академической музыки остается эстетическое предназначение, автономность и концепционность содержания. С другой стороны, «новая простота», неоклассика и неоромантизм, созвучные многим композиторам последней трети XX – начала XXI веков, демонстрируют те же тенденции к широте, богатству и разнообразию музыкального языка, что и полистилизм [6].

Эволюция композиторского мышления раскрывается в особенностях тематической организации инструментальных сочинений. Имеются в виду типы тематизма, новые для казахстанских композиторов, но характерные для неофольклорной эстетики и стилистики в целом: микротематизм (ритмический, сонорный, серийный и др.), определяющий, соответственно, и методы развития, среди которых универсальное значение принадлежит вариантно-вариационному – «сочетание неизменного и изменяющегося, простейшего и сложного» [1, 38].

Таким образом, переходная стадия истории академической музыки Казахстана стала эпохой подведения итогов и определения перспектив дальнейшего развития композиторского творчества. В жанровой сфере выделяются два основных вектора развития. Первый представлен произведениями в жанрах классико-романтической европейской традиции (преимущественно в камерно-инструментальной музыке). Второй представлен синтетическими жанровыми структурами, идущими от соединения принципов национальных и академических жанров, сложившихся в процессе сближения двух культур – европейской и казахской [5].

В современном художественном творчестве находит свое претворение музыкально-поэтический синкретизм как исконно национальная традиция. Поэтому использование метода ассоциативного анализа – проведения параллелей, сопоставлений между смежными искусствами, выявление синтезирующих культурно-стилевых взаимодействий становится необходимым при анализе музыкальных произведений.

Особой областью предстают литературные темы в инструментальной музыке: проблемы программности в целом и более конкретные внемузыкальные источники музыкального сочинения, проявляемые в таких параметрах замысла, как название, эпиграф, аннотация.

Одним из ярких произведений, представляющим вектор развития классико-романтической европейской традиции, на наш взгляд, является сборник фортепианных миниатюр Т. Мухамеджанова под названием «Мимолетности». Крупицы времени, крупинки творческого сознания Художника, повествующие о его взаимоотношениях с миром. Жизнь – это череда мгновений, быстро сменяющихся настроений, сиюминутных впечатлений и картин, непрерывного потока времени и событий, того, что нельзя остановить, того, что приходит и в следующий миг уже не возвращается, в общем – мимолетностей...

«Самые прекрасные мгновения всегда полны грусти. Чувствуешь, что они мимолетны, хочется их удержать, а это невозможно», – заметил французский писатель Андре Моруа. Задуматься о том, что жизнь – это череда неуловимых мгновений, сиюминутных настроений, быстро сменяющихся картин и впечатлений позволяет знакомство с фортепианным творчеством известного казахстанского композитора Толегена Мухамеджанова. Главная стилевая особенность произведений Т. Мухамеджанова – это «проникновенная чувственность и лирическая одухотворенность», – пишет доктор искусствоведения У. Джумакова [4].

Т. Мухамеджанов всем сердцем полюбил фортепиано за его безграничные художественные и технические качества, за возможность передачи целой палитры образов

и настроений, за его оркестральность звучания. В этом аспекте необходимо отметить культурное взаимодействие различных композиторских школ. Так, например, невозможно представить Ф. Шопена, К. Дебюсси, С. Рахманинова, С. Прокофьева без фортепианной музыки. Все эти композиторы были талантливыми пианистами. «Дебюсси играл почти всегда на „полутонах“, но с такой полнотой и густотой звука, как играл Шопен», – вспоминала французская пианистка М. Лонг.

Мышление С. Прокофьева с уверенностью можно назвать пианистическим. В этой области композитор создавал палитру и разнообразие образов, оттачивал приемы формообразования, вырабатывал черты собственного композиторского стиля [4].

Такие параллели можно провести и в творчестве Т. Мухамеджанова. За роялем композитор проводит многие часы, импровизирует, размышляет и находит отдушину. В моменты творческого озарения рождаются чудесные сочинения. Одним из любимейших жанров Т. Мухамеджанова явилась фортепианная миниатюра. В ней нашел отражение богатейший внутренний мир композитора, с особой силой и выразительностью проявился его многогранный лирический талант.

Собранные воедино фортепианные пьесы Т. Мухамеджанова воспринимаются как «игра мгновений», изменчивость и неуловимость состояния души человека. Напротив, в «Мимолетностях» В.Новикова (для скрипки и фортепиано) сразу угадывается их театральная процессуальность.

Объединяющим началом этих циклов является живописная палитра тембровой выразительности (пример 1).

Пример 1

В.Новиков Мимолетность №

3

Пример 2

Т.Мухамеджанов Мимолетность № 3

ВАЛЬС

Tempo di valse

mf

mf

rit.

mf

rit.

mf

rit.

mf

rit.

14

Фортепианные циклы «Мимолетности» и С. Прокофьева, и Т. Мухамеджанова содержит по 20 фортепианных миниатюр, каждая из которых абсолютно обособлена и отражает законченную музыкальную мысль, образ.

Если в цикле «Мимолетности» С. Прокофьева по мере развития усложняется драматургический замысел, то в «Мимолетностях» Т. Мухамеджанова усложнение претерпевает сама музыкальная ткань. Процесс направленного развития выражен усложнением мелодической линии, фактуры, ритмики, а также появлением признаков полифонии.

В «Мимолетностях» С. Прокофьева нет ни сюжетного развития как, например, у Ф. Шуберта, ни тонального – как у Шопена, нет и программных названий. Таким образом, в цикле просматриваются некоторые импрессионистические черты. Композитор дает свободу в понимании самого драматургического замысла, делает музыкальный набросок, давая возможность воображению закончить, дорисовать музыкальный образ (налицо стиливые взаимодействия с музыкой К. Дебюсси).

В «Мимолетностях» Т. Мухамеджанова принцип исходит от обратного – пьесы программны. Композитор точно описывает драматургический замысел, давая свободу при этом в самой интерпретации пьес. В этом заключается одно из основных отличий циклов двух композиторов.

Именно от шопеновской воздушности, пространственности звучания фортепианной ткани, на наш взгляд, отталкивался Т. Мухамеджанов в своих поисках. Но, в отличие от прелюдий Ф. Шопена, миниатюры Мухамеджанова программны. Все они имеют оригинальные программные заголовки: «Игривость», «Нежность», «Упоение», «Ностальгия» и др.

Названия пьес кратко обрисовывают образную сферу каждой миниатюры, указывают на то, что стало источником музыкального замысла.

Композитор словно предлагает слушателю самостоятельно постичь смысл музыки, а уже потом сверить свои ощущения с авторским пояснением. В таком подходе к программности Т. Мухамеджанов близок Клоду Дебюсси и Стефану Малларме (одному из лидеров французского символизма), который писал: «Назвать предмет – значит на три четверти уничтожить наслаждение от поэмы; внушить его образ – вот мечта» [2].

К. Дебюсси всегда вдохновляла поэзия символистов, а именно присущая ей внутренняя музыкальность, психологический подтекст, интерес к миру утонченных вымыслов («непознаваемое», «невыразимое», «неуловимое»). С. Прокофьев был в дружеских отношениях с К. Бальмонтом – поэтом, который был одним из начинателей нового направления в литературе – символизма. Поэтический мир К. Бальмонта – это мир тончайших мимолетных наблюдений и хрупких, едва уловимых ощущений. И этот мир оказался близок творчеству С. Прокофьева.

Если связь «Мимолетностей» С. Прокофьева с поэзией обозначалась в основном находками в творчестве поэтов-символистов, то Т. Мухамеджанов сам является автором многочисленных литературных произведений: поэм, басен, притч в стихотворной форме, а также сборников стихотворений.

Поэтические страницы Т. Мухамеджанова открывают перед нами удивительно тонкий и прекрасный мир душевных переживаний, в котором есть место и для любви, и для неуловимой печали бытия, и для детской радости и непосредственности наслаждения жизнью. В этом культурно-стилевом взаимодействии композиторов необходимо отметить еще одну яркую грань таланта Т. Мухамеджанова – увлечение поэтическим творчеством. Так же, как и музыка, оно пронизано любовью к жизни, к ее радостям и печалям, мудростью, что прокладывает путь через года.

Вечности нет, есть безвременье жизни,
Длится она дольше тысячи лет,
Это любовь, сострадание ближним,
Выше, ценнее безвременья нет...

Обе стороны творчества являют романтическое содержание. Музыка, так же, как и поэзия с точностью и легкостью описывает образы и ощущения, переданные композитором. А черты стиля музыки Т. Мухамеджанова отмечают сходство с композиторами-романтиками. Так, у Ф. Мендельсона в небольших фортепианных пьесах отчетливо обозначилась основная тенденция романтиков — «вокализировать» инструментальную музыку, придать ей песенную выразительность, как бы одушевить инструмент, заставить его петь.

Пример 3
C-dur

Ф. Мендельсон «Песни без слов»

ПЕСНЯ БЕЗ СЛОВ

63

В миниатюрах Мухамеджанова, как и у Мендельсона преобладают два типа лирических образов: светлых, элегически-печальных, задумчивых или взволнованных, порывистых, устремленных – №14 «Песня без слов» (пример 2).

Т. Мухамеджанов, как и К. Дебюсси тяготеет к поэтически одухотворенному пейзажу, к передаче тонких ощущений, которые возникают при любовании красотой неба, леса, моря (на наш взгляд, это классическое выражение стиля импрессионизм).

Важно отметить особенности стиля С. Прокофьева и Т. Мухамеджанова и выразительные возможности их циклов. В лирике С. Прокофьева можно выделить два типа образности – первая из них – песенность, которая основывается на особенностях народного фольклора, что можно отметить и в «Мимолетностях» Т. Мухамеджанова. Ярким примером является Мимолетность №11 – «Закат» (пример 4).

Пример 4
11

Т. Мухамеджанов Мимолетность №

ЗАКАТ

The musical score for "Закат" (Sunset) is presented in five systems. It is written for piano and is marked "Cantabile". The key signature has two flats (B-flat major), and the time signature is 3/4. The score begins with a piano (*p*) dynamic in the first system, which then transitions to mezzo-piano (*mp*) in the second system. The music is characterized by elegant, flowing lines, often using slurs to connect phrases. The right hand frequently carries the melodic line, while the left hand provides a steady accompaniment with eighth and sixteenth notes. The score includes various musical notations such as slurs, accents, and dynamic markings.

54

Т. Мухамеджанов, как и С. Прокофьев уделяет мелодии большое внимание. В его «Мимолетностях» наиболее полно проявилось дарование композитора-мелодиста. Красота мелодического рисунка сочетается в них с элегантностью письма: свежими гармониями, прихотливыми ритмами, изысканной фортепианной фактурой, искусной полифонической тканью (отметим также стилевые взаимодействия с музыкой Шопена) – №10 «Упоение».

Если в цикле «Мимолетности» С. Прокофьева фактурное изложение воссоздает ощущение пространства, размеренными и четкими шагами строит драматический образ миниатюры, то в цикле Т. Мухамеджанова фактура имеет свой неповторимый мелодический рисунок. Фактура в «Мимолетностях» Т. Мухамеджанова «воздушна», «романтична» – в ней преобладают легкие фигурации и изящные гармонические заполнения. Так, «Мимолетность» №1 «Рассвет» – включает в себя два пласта фактуры (пример 5).

Пример 5

Т. Мухамеджанов Мимолетность №

1

РАССВЕТ

Andantino cantabile

Таким образом, все использованные композитором выразительные и технические комплексы подчинены раскрытию художественного содержания, передают тончайшие блики романтических и поэтических настроений, впечатления, полученные вследствие соприкосновения с различными видами искусства. Все краски жизни можно изобразить в музыке, все образы слов можно прочесть и выразить музыкой. Музыка, как вид искусства способна как нельзя лучше вместить себя огромную сокровищницу впечатлений, чувств и ощущений и даже мимолетных, едва уловимых и почти непередаваемых...

В этих инструментальных миниатюрах, отмеченных печатью артистизма и благородства, раскрыт душевный мир Толегена Мухамеджанова — поэта и лирика. Независимо от того, чем вызвано то или иное настроение, красотой ли внешнего мира или состоянием собственной души, «Мимолетности» — это гамма оттенков, различие нюансов тонкого, изящного лиризма композитора – романтика Толегена Мухамеджанова – Мимолетность №9 «Осень» (пример 6).

9   Пример 6

Т. Мухамеджанов Мимолетность №

ОСЕНЬ

46

Соберу все опавшие листья,
 Мною прожитых месяцев, лет,
 И создам полновесные крылья,
 Чтоб над миром на миг хоть взлететь... Т. Мухамеджанов

Список использованной литературы:

1. Григорьева Г. Музыкальные формы XX века. М., 2004. 175 с.
2. «Дебюсси и музыка XX века». Сборник статей (1983) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://notkinastyu.ru/debyussi-i-muzyka-xx-veka-sb-statej-1983/>, свободный. – (дата обращения: 31.10.2024).
3. Евсеева Т. И. Творчество С. С. Прокофьева – пианиста. М.: Музыка, 1991. – 107 с.
4. Мухамеджанов Толеген. Сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tolegenmukhamejanov.kz/>, свободный. – (дата обращения: 31.10.2024).
5. Харламова Т. В. Стилиевые тенденции академической музыки постсоветского Казахстана (1991–начало 2000–х гг.) // Культура и искусство. 2019. № 2. с. 65–71
6. Холопова В. Н. Российская академическая музыка последней трети XX — начала XXI веков. М.: Московская консерватория, 2015. – 227 с.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ӘЛЕУЕТІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

С.Б. Аширбаева – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет,
Шымкент қаласы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail:
Saule_0582@mail.ru

Е.А. Бакиров – э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент
қаласы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0866> e-mail: erjan.001@mail.ru

Э.А. Сапарбаева – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет,
Шымкент қаласы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0867> e-mail:
saparbaeva_e@list.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда Қазақстандағы саяси және экономикалық жағдайды бағалау инвестициялық қызметті, әсіресе, өндірістік салада оны белсендету қажет екенін көрсетеді. Сонымен қатар, ішкі жинақтардың төмен деңгейі инвестициядағы өндірістік қажеттілікті қанағаттандыра алмайды. Сондықтан инвестициялық ресурстардың дефицитін шетел капиталы арқылы жабу қажет. Қазақстан үкіметі отандық кәсіпорындардың төмен инвестициялық белсенділігіне байланысты экономиканың құрылымдық жетілдіруін қаржыландыру үшін шетел капиталын тартуды басым бағыт ретінде қарастырады. Қазақстан экономикасы үшін шетел капиталының мәні әлемдік нарыққа шығумен шектелмеуі керек. Экономиканы дамыту үшін мемлекет жоспарында инвестицияларды тарту стратегиялық түрде маңызы зор. Шетел капиталын экономиканың өсімін қамтамасыз ететін өнеркәсіп секторларға бағыттау қажет. Мемлекет ауқымы кең, ал инфрақұрылымы толық дамымаған. Республиканың табиғи ресурстарын шетел инвесторларының пайдалана алуына қолайлы жағдай жасау керек. Кеңестік кезеңде Қазақстанда инвестициялар шикізат салаларына бағытталып отырған. Республиканың минералды шикізат ресурстары шетел инвесторлары үшін тартымды.

Кілт сөздер: капитал, инфрақұрылым, шетел капиталы, шетел инвесторлары, өңдеу өнеркәсібі.

Аннотация. В настоящее время оценка политической и экономической ситуации в Казахстане свидетельствует о необходимости активизации инвестиционной деятельности, особенно в производственной сфере. Кроме того, низкий уровень внутренних сбережений не может удовлетворить производственные потребности в инвестициях. Поэтому необходимо закрыть дефицит инвестиционных ресурсов за счет иностранного капитала. В качестве приоритетного направления правительство Казахстана рассматривает привлечение иностранного капитала для финансирования структурного совершенствования экономики в связи с низкой инвестиционной активностью отечественных предприятий. Значение иностранного капитала для экономики Казахстана не должно ограничиваться выходом на мировой рынок. Для развития экономики стратегически важно привлечение инвестиций в плане государства. Необходимо направить иностранный капитал в промышленные сектора, обеспечивающие рост экономики. Государство имеет широкие масштабы, а инфраструктура развита не полностью. Необходимо создать благоприятные условия для использования природных ресурсов Республики иностранными инвесторами. В советский период в Казахстане инвестиции направлялись в сырьевые отрасли. Минеральные сырьевые ресурсы республики привлекательны для иностранных инвесторов.

Ключевые слова: капитал, инфраструктура, иностранный капитал, иностранные инвесторы, обрабатывающая промышленность.

Abstract. Currently, the assessment of the political and economic situation in Kazakhstan shows that it is necessary to activate investment activities, especially in the industrial sphere. In addition, the low level of internal savings cannot meet the production need in investment. Therefore, it is necessary to cover the deficit of investment resources through foreign capital. The

government of Kazakhstan considers attracting foreign capital as a priority direction to finance the structural improvement of the economy due to the low investment activity of domestic enterprises. The value of foreign capital for the economy of Kazakhstan should not be limited to entering the world market. Attracting investments is strategically important in the state plan for the development of the economy. Foreign capital should be directed to industrial sectors that ensure economic growth. The state is extensive, and the infrastructure is not fully developed. It is necessary to create favorable conditions for the use of natural resources of the Republic by foreign investors. In the Soviet period, investments in Kazakhstan were directed to the raw materials sector. The mineral resources of the Republic are attractive to foreign investors.

Keywords: capital, infrastructure, foreign capital, foreign investors, manufacturing industry.

Инвестиция экономикалық өсудің негізі бола отырып, елдің әлеуметтік дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, экономикалық дамудың жоғарғы тұрақты қарқынын қалыптастырудың, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін өсірудің, инфрақұрылымды дамытудың маңызды факторы болып саналады [1]. Қазақстан Республикасының Ұлттық Статистика бюросы мәліметтері бойынша 2018-2022 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салған инвестициялардың қаржыландыру көздерінің құрылымы инвестициялардың қаржыландыру көздері көрсетілген. 2022 жылы негізгі капиталға бағытталған инвестицияларды қаржыландырудың негізгі көзі кәсіпорындар мен ұйымдардың меншікті қаржылары болып табылады. 2022 жылды 2018 жылмен салыстырғанда меншікті қаражаттар үлесі жоғарылаған. 2018 жылы негізгі капиталға салынған барлық инвестициялардың көлемі 7762303 млн. тенге құраса, 2022 жылы бұл көрсеткіш 12270144 млн. тенгені құрады, яғни 1,2 есе өскен.

Кесте – 1. Қазақстан Республикасындағы инвесторлардың меншік нысандары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар:

млн.тенге

	2018	2019	2020	2021	2022
Негізгі капиталға салынған инвестициялар, барлығы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
соның ішінде меншік нысандары бойынша:					
мемлекеттік	1 098 257	1 319 920	1 345 936	1 924 537	2 340 167
жеке	5 022 389	6 212 525	8 270 309	9 172 750	8 556 696
шетелдік	1 641 657	1 238 127	1 562 791	1 119 866	1 373 281

Бюджет қаражаттары есебінен жолдарды пайдалану, су жинау, тазалау және тарату, денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет және әлеуметтік қызмет көрсету салаларын дамытуға қаржыландырады. Берілген көрсеткіштен жыл сайын инвестиция көлемі жыл сайын артқанын көреміз. Бұл Елбасы айтқан, тапсырмалардың орындалуы мен инвесторлардың жыл сайын біздің елге қызығушылығынның артқанын байқаймыз. Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салынған инвестициялар, өткен жылға пайызбен инвестициядан жеке меншікке салынған инвестицияның басым екендігін 2 кестеден көреміз [2].

Кесте – 2. Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салынған инвестициялар, (теңге)

	2018	2019	2020	2021	2022
Қазақстан Республикасы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
Ақмола	223 045	264 892	278 177	333 723	43 6 633
Ақтөбе	374 020	438 049	516 893	598 864	64 8 036
Алматы	528 883	524 217	578 720	647 330	68 2 407
Атырау	2 036 852	2 468 570	3 691 401	4 328 236	3 178 960
Батыс Қазақстан	401 646	407 589	450 382	586 265	48 1 485
Жамбыл	215 906	225 863	264 520	296 398	35 0 068
Қарағанды	317 571	363 267	489 030	811 433	69 2 348
Қостанай	178 452	202 289	249 340	288 737	33 6 599
Қызылорда	215 920	243 100	332 655	400 209	29 2 344
Маңғыстау	405 604	434 446	504 649	556 558	58 2 279
Павлодар	439 764	483 795	411 958	494 620	48 7 154
Солтүстік Қазақстан	167 066	191 689	214 181	234 490	28 6 251
Түркістан	222 461	271 216	314 114	443 503	70 5 722
Шығыс Қазақстан	436 751	436 10 7	494 597	621 913	72 9 115
Нұр-Сұлтан қаласы	858 679	956 891	1 067 455	919 107	1 125 211
Алматы қаласы	581 574	644 406	732 930	820 449	97 6 795
Шымкент қаласы	158 109	214 186	588 034	194 958	27 8 737

ҚР экономика салаларының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялардың көлемі 2018 жылды 2022 жылмен салыстырғанда 1,2 есе артқанын көреміз. 2022 жылы Түркістан облысында 705 722 теңге, ал Нұр-Сұлтан қаласында 1 125 211 теңге екендігін көреміз.

Республика бойынша негізгі капиталға жұмсалған инвестициялардың үлкен үлесі 18,9% Атырау, 7,2 % Маңғыстау облысына тиесілі, себебі бұл аймақтарда мұнай және табиғи газ өндіру басым салалар болып табылады. Мұнай және газ өндірісі Қазақстан өнеркәсібінің табысты бағыттарының бірі болып қалуда. Сонымен қатар игерілген қаражаттың қомақты бөлігі Нұр-Сұлтан (11,2%), Алматы (8,3%), Түркістан (15,3%)

қалаларын дамытуға бағытталған. 2022 жылы инвестиция көлемінің өскені республиканың 17 өңірінде байқалды.

Қазақстан Республикасындағы пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар құрылымы 3 кестеде көрсетілген, онда 2022 жылды 2018 жылмен салыстырғанда 104,7%-ға өсіп 12 270 144 млн. теңгені құрап, оның ішінде: өнеркәсіпке 6 203 260 млн. теңге, көлік және қоймалау 1 311 117 млн. теңге, жылжымайтын мүлікпен жасалатын операцияларға 2 157 873 млн.теңге қомақты қаражат тартылған. Ал өңдеу өнеркәсібіне салынған инвестициялар жылдан-жылға артып отырғанын көруге болады. 2018 жылы 877 916 млн. теңге құрап, 2022 жылы 1 077 819 млн. теңгеге өсіп, 1,7 есеге артты. Өңдеу өнеркәсібінің дамуына көп көңіл бөлініп отыр, оның ішінде тамақ өнімдерін, тоқыма бұйымдарын өндіру, сонымен қатар былғары және оған жататын өнімдерді өндіруді жолға қою керек.

Кесте – 3. ҚР экономика салаларының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

	2018	2019	2020	2021	2022
Барлығы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	2 270 144
соның ішінде:					
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	253 691	348 481	365 001	494 976	65 369
Өнеркәсіп	4 320 396	4 769 589	6 567 367	7 786 271	203 260
соның ішінде:					
кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	2 730 134	2 960 272	4 493 990	5 550 068	953 710
өңдеу өнеркәсібі	877 916	956 165	1 241 914	1 017 089	077 819
электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау	490 871	570 794	543 643	915 455	49 645
сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау	221 475	282 358	287 820	303 659	22 086
Құрылыс	63 667 918	92 918	114 244	122 513	28 772
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	156 321	207 481	218 560	234 861	92 371
Көлік және қоймалау	1 176 239	1 262 906	1 453 136	1 223 766	311 117

Инвестициялық басымдылықтардың өзгеруі аймақтар дамуындағы өзгерістерге алып келеді. Негізгі капиталға инвестициялардың көлемінің таралуына талдау жасасақ, отандық және шетелдік инвесторлардың республикамыздың батыс аймақтарында орналасқан кең өндіру саласының кәсіпорындарына қызығушылық тууының әсерінен еліміздің батыс аймақтарында инвестициялық қызметтің белсенділігінің артқандығын 3 кестеде көруге болады [3].

Түркістан облысы үлкен әлеуеті және даму болашағы бар облыс. Бұл республиканың маңызды өнеркәсіптік орталықтарының бірі. Біздің облыс тиімді инвестициялау нәтижесінде ел экономикасының дамуына қомақты үлес қосуы мүмкіндігі бар. Талдау нәтижесінде, облыста дамытуға қажетті келесідей басымдылықты өндірістерді келтіруге болады [4]:

- ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу;
- химиялық өнеркәсіп;
- машина жасау саласы;
- жеңіл өнеркәсіп;
- гидроэлектростанциялар жүйесін дамыту;
- металлургия;
- инфрақұрылымды дамыту.

Кез келген мемлекеттің экономикалық жетістігінің маңызды көрсеткіші болып шетел инвестициясын тарту дәрежесі болып табылады. Қазақстан Республикасына өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестицияларды 4 кестеде көрсетілген.

Кесте – 4. Өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

	2018	2019	2020	2021	2022
Өнеркәсіп - барлығы	4 320	4 769	6 567	7 786	203 260
соның ішінде:					
Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	2 730	2 960	4 493	5 550	953 710
соның ішінде:					
көмір және лигнит өндіру	29	59	76	102	8 9 808
шикі мұнайды және табиғи газды өндіру	1 904	2 374	3 852	4 717	176 116
металл кендерін өндіру	425	343	465	622	02 999
кен өндіру өнеркәсібінің басқа салалары	15	11	18	26	3 5 898
кен өндіру өнеркәсібі саласындағы техникалық қызметтер	355	171	81	81	4 8 889

	877	956	1 241	1 017	077	1
Өңдеу өнеркәсібі	916	165	914	089	819	
оның ішінде:						
тамақ өнімдерін өндіру	223	978	651	154	055	1
сусындарды өндіру	262	920	743	361	1 908	2
темекі өнімдерін өндіру	8 156	6 634	7 245	8 835	0 104	1
тоқыма бұйымдарын өндіру	3 287	1 073	7 349	7 684	905	2
киім өндіру	1 597	1 490	1 116	434	218	1
былғары және оған жататын өнімдерді өндіру	1 510	2 079	349	1 134	229	1
қағаз және қағаздан жасалған өнімдер өндіру	8 148	496	7 293	7 437	695	5
кокс және мұнай өңдеу өнімдерін өндіру	509	018	707	175	8 025	6

Өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар 2018 жылы 4 320 396 млн. теңгені құрап, ал 2022 жылы 6 203 260 млн. теңгені құрады. Өңдеу өнеркәсібі де 1,5 есе өскендігін көреміз. Жалпы өнеркәсіп өндірісі 0,7% өсті. Бұл өсу өңдеу өнеркәсібінің 3,3% артуы есебінен болды. Кен өндіру өнеркәсібі 1,1% өсті.

Өңдеу өнеркәсібі 1,3%-ке өсті. Өсудің жоғары қарқынын фармацевтика, дайын металл бұйымдары, машина жасау, оның ішінде автомобильдер және жеңіл өнеркәсіп саласы көрсетіп отыр.

Шетел инвестициясын жеңілдетуге, біз әлемдік сауданы оқып үйренуге зор мән беруіміз керек, оның ағыны мен даму тенденциясына әсіресе назарды шетел инвестициясын өздеріне тартатын біздің негізгі бақталас елдердегі жағдайды бақылауға алып, жоғарғы инвестициялық қабілеті бар елдердің озық тәжірибелерін өз елімізге пайлана білуіміз қажет. Сондай-ақ қатаң бәсеке шартында біз Қазақстан саудасын жоғарлатуға, әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға, шикізаттық бағыттан арылып, дайын өнім өндіру бағытына көшуіміз қажет.

Басқаша айтқанда, республика инвесторларды тарту беделін күшейтуді сақтап отыр. Бұл тартымдылықты сақтауға мүмкіндік беретін бірнеше факторлар бар. Солардың бірі – қаржы секторындағы тұрақтылықты сақтау. Әр түрлі сараптау топтардың талдаушылары бірінші кезекте дағдарысқа қарсы мемлекеттік іс-шаралардың ойдағыдай екендігін, сауаттылығын, бірегей және замануилығын мойындайды [5].

Ұлттық экономиканы және жеке алғандағы өнеркәсіп секторын үдемелі түрде әртараптандыру мен оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру есебінен қол жеткізіп, инновациялар мен жаңа технологияларды енгізу арқылы жеделдетілген қарқынмен жаңа индустриалды экономиканы құру. Түйіндей айтқанда, Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы – еліміздің осы онжылдықтағы Даму стратегиясын жүзеге асырудың бірінші кезеңі, алғашқы бесжылдық индустриалдық жоспары болып табылады.

Қорыта тұжырылымдағанда, негізгі капиталдың ұдайы өндірісі үшін кәсіпорынның өзінің меншіктегі көздерін, сондай-ақ, бюджеттік, шетелдік және т.с.с. инвестицияларды кіріктіре отырып, қаржыландырудың барлық көздерінің жұмысына талдау қажет.

Бұл үшін мыналар шарттар орын алу керек: қазақстандық экономикаға отандық инвесторлар мен шетелдік инвестицияларды тарту үшін нақты мемлекеттік тұжырымдама; қаржылық ресурстарды араластыруды қамтамасыз ететін экономиканың негізгі буыны ретінде қор нарығы қызметін белсенділендіру; экономиканың басымдық саласында отандық инвесторларды тарту үшін қолайлы жағдай жасау; нақты экономика саласында банкінің несиелік қызметін белсенді ету; елдің ұлттық мүдделерін сақтай отырып, шетелдік инвестициялар тасқынын ынталандыру; инвестициялық ресурстарды нақты және мекен-жайлық бағыттарға, бәсекеге қабілетті өнімдерді жасайтын технологиялық қайта құруларға шоғырландырылған өндірістерді қолдауды дамытуға тарту үдерісінде мемлекеттің рөлін арттыру.

ҮИИД бағдарламасын стратегия десек, оны жүзеге асыратын тактика – Қазақстан Республикасының Индустрияландыру картасы. Онда экономиканы қадамдап қайта құрудың алгоритмі қарастырылған. Бұл маңызды құжат нақты инвестициялық шешімдерді түзуге бағытталған, ол сондай-ақ жекеменшік сектор жобаларының жүзеге асырылуын инфрақұрылымды дамытумен және елдің ресурстық әлеуетін арттырумен өзара байланыстыруды қамтамасыз етуге тиіс.

Қазақстан Орталық Азияда тартылатын тікелей шетелдік инвестициялар көлемі бойынша көш басында. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикасына 320 миллиард доллардан аса тікелей шетелдік инвестициялар тартылған. 2021 жылы өткен жылдармен салыстырғанда, инвестициялардың жалпы ағымы 15,8 пайызға артып, 24,3 миллиард доллар болды.

2021 жылдың қорытындысы бойынша негізгі инвесторлар келесі елдер болып қалып отыр: Нидерланды – 7,3 миллиард доллар, АҚШ – 5,3 миллиард доллар, Швейцария – 2,5 миллиард доллар, Ресей – 1,5 миллиард доллар, Қытай – 1,5 миллиард доллар, Бельгия – 1,0 миллиард доллар, Франция – 0,9 миллиард доллар, Ұлыбритания – 0,6 миллиард доллар, Корея – 0,5 миллиард доллар. Осы міндеттері орындау мақсатында шетелдік инвестицияларды тарту бойынша жаңа жүйе жасалды, ол үнемі жетілдіріледі. Жаңа жүйе аясында шетелдік мекемелермен өзара іс-қимылды күшейту және бұл инфрақұрылымды инвестициялар тартудың негізгі құралдарының бірі ретінде пайдалану қарастырылған. Қазақстанның шетелде 93 миссиясы бар, қазіргі кезде олардың барлығы жаңа инвестициялар тарту бойынша белсенді жұмысқа бағдарланған.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы инвестициялық қаржылардың барлығы мұнай, түрлі-түсті және қара металды өндеуге жұмсалуда. Әрине, бұлардың барлығы шикізат күйінде экспортқа шығып, елімізге қымбат бағада дайын өнім болып оралып жатқанын білеміз. Ендігі жерде, біз өзіміздің экономикамызды дамытып, әлеуметтік инфрақұрылымды жандыру үшін, шикізаттық сектордан, дайын өнім өндіру сатысына ауысуымыз қажет.

Қазақстандағы экономикалық реформалардың басты бағыттарының бірі тартымды инвестицияларды жасау болып табылады, бұл приоритетті салаларды дамытуға қажетті отандық және шетелдік капитал үшін қолайлы инвестициялық қызмет құруды қарастырады. Экономиканы құрылымдық жаңалау мақсатында мұнай секторынан, ішкі жиналымдар мен зейнетақы және сақтандыру қорларының қаражаттарының өсуінен қосымша табыс алу үшін мемлекетте барлық жағдай жасалатыны анықталды. Шетел және ішкі инвестициялар өсу тенденциясына бейім, республикадағы инвестициялық климат посткеңестік кеңістікте ең тартымды болып келеді.

Қазақстан экономикасына инвестицияларды тартудың қазіргі жағдайы зерттелді. Қазақстанның экономикалық өсуінің стратегиялық міндеті экономиканың нақты секторына отандық және шетелдік инвестицияларды талап етеді. Экономикалық реформалар мен экономиканың динамикалық өсуіне, ақша табыстарының ұлғаюына қарай ішкі инвестициялардың негізгі көзі ретінде халық жиналымдарының рөлі мен маңызы арта бастайды. Қазақстанда іс жүзіндегі «кәсіпорынның бос капиталы мен халықтың

уақытша бос қаражаттарын алу – банктердің қаржы ресурстары – мемлекеттік құнды қағаздарға салу – мемлекеттік қарыздың өсуі» сызбаның орнына «халық және жеке меншік капитал табыстары – ұзақ мерзімді жиналымдар – қаржы жүйесінің ұзақ мерзімді несие ресурстары – инвестициялар – негізгі капиталдың кеңейтілген ұдайы өндірісі» айналымының сызбасын құруға барлық алғышарттар деп айтуға болады.

Ұлттық экономикадағы инвестициялық белсенділікті жандандыру мемлекеттік реттеудің шұғыл шаралар жүйелерімен қатар жүреді. Соңғысы келесілерді қамтиды:

а) бюджеттік қаражат есебінен инвестицияларды орынды пайдалану, мемлекеттік инвестициялық бағдарламаларды қалыптастыру механизмін жетілдіру;

ә) экономикадағы ұдайы өндіріс үрдістерін қалпына келтіру мен отандық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін көтеру мақсатында инвестициялық қызметтің нақты бағыттарын белгілеу;

б) өндіріс саласына бағытталатын инвестицияларды кепілдеудің тиімді жүйесін құру.

Инвестициялық үрдістің даму тенденцияларының ең басты ерекшелігі – оның шикізат өндіруге бағыттылығы. Қазақстанға келген шетел инвестицияларының 67,3%-ы мұнай-газ секторына жұмсалып, ал өңдеуші өнеркәсіптеріне олардың 12,4%-ғана жұмсалған. Сондықтан, экономикамыздың қазіргі жағдайында халықаралық нарықта шикізатқа сұраныстың өсуін дұрыс пайдаланып қалуымыз керек. Таяудағы он жылдықтағы стратегиялық міндеттерді анықтағанда Қазақстан экономикасының дәстүрлі артықшылықтарын, атап айтқанда мол табиғи байлықтары мен минералды шикізат қорларын барынша дұрыс пайдалану керектігін баса көрсеткен болатын. Дегенмен де, экономикамыздың дамуын тек қана мұнай-газ секторындағы кірістерге тәуелді болмауы үшін ұлттық экономиканың көп векторлығын дамыту қажет. Өз кезегінде бұл саясат әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік беріп, әлеуметтік қолайлы орта қалыптасуына қол жеткізеді. Сондықтан да экономикамыздың тұрақты дамуын, бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін шетел инвестицияларымен қатар отандық инвестицияларды жандандырып, өңдеуші секторларымызды дамытып, экспортты ұлғайтып, ел ішіндегі жұмыссыздықты азайтуға, халықтың өмір сүру сапасының жақсаруына мүмкіндік туғызу қажет.

Инвестициялық үрдістің қазіргі кездегі жағымды ерекшелігіне соңғы уақыттағы шетел инвестицияларының көлемі азайып, отандық ішкі инвестициялардың өсуін жатқызуға болады.

Келесі атап көрсететін бағыт – ол инвестициялық қызметті қаржыландырудағы мемлекеттің рөлі артып, үлесінің көбеюі. Дүниежүзілік тәжірибе көрсетіп отырғандай, дамыған елдерден қай жағынан болса да кейін қалуды азайтуда мемлекеттің рөлі, оның экономиканың маңызды салаларындағы инвестицияларды реттеу қызметтері ерекше жүйелі болу қажет.

Қазақстанның инвестициялық нарығының табысты қызмет етуі үшін келесі ұсыныстар қажет:

- аймақта инвестициялық процестердің мемлекеттік қолдау көлемі мен өндірістік потенциалды қолдану тиімділігі арасында өз ара байланысты жүзеге асыру;

- тікелей инвестицияларды қолдауды қамтамасыз етуде бекітілетін инвестицияларды түзету мемлекет және аймақ өндірісіне тең болуы;

- республика және жергілікті бюджеттен инвестициялық ресурстарды бөлуді нақты таңдау;

- қор нарығының мүмкіндігін қолдана отырып, халықтың ақша қорларына еркін түрде инвестициялық бағыт беру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан халқына Жолдауы» Астана қ. – 01.09.2023 ж. конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleketbasshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-bilim-jne-ylm-atty-tamyz-konferenciyasynyn-plenarlykotyrysynda-soilegen-sozi
2. «Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық–инновациялық дамуының 2021-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы», Астана, 2019 жыл.
3. «ҚР Экономикасының бәсекеге қабілеттілігі мен экспорттық мүмкіндіктерін сапалы жаңа деңгейге жеткізудің 2021-2025ж. арналған тұжырымдамасы туралы» ҚР Үкіметінің 2020 ж, 28 желтоқсан №1332 қаулысы.
4. Р.К. Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева «Кәсіпорын экономикасы» Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2014 ж.
5. Жанекенова, К.Б., Абдуллаева, Л.И., Қазақстан Республикасының инновациялық қызметі. «Жаһандық әлемдегі ғылым мен білім: М. Өтемісов ат. БҚМУ-нің 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары», 19-20 қазан. - Орал, 2018. - 211-212 б./ <http://rmebrk.kz/book/1166061>
6. Исақов Ұ.М., Бохаев Д.Т., Рузиева Э.А., «Қаржы нарығы және делдалдары»: Оқулық; Т. Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университеті. - Алматы: Экономика, 2019. - 296 б. - ISBN 978-601-225-011-4. /<http://rmebrk.kz/book/76740>

МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУ АЛГОРИТМДЕРІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҮЛГЕРІМІН БОЛЖАУ

Нахипова Венера Исмаиловна – магистр, аға оқытушы, Ж.А.Ташенов атындағы университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы, <https://orcid.org/0000-0002-4248-8943>, nakhipovavenera@mail.ru.

Halil ibrahim Bulbul – профессор, докторы Гази университеті, Түркия. <https://orcid.org/0000-0002-6525-7232> bhalil@gazi.edu.tr.

Керімбеков Ержан Рахымжанұлы – PhD докторы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы, <https://doi.org/10.1016/j.patrec.2016.09.006> kerimbekov.yerzhan@okmpu.kz.

Аңдатпа. Білім беру деректерін іздеу (EDM) білім алушылардың іс-әрекетін, үлгерімін, жетістіктерін және оқудағы жалпы жетістіктерін анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін. EDM соңғы жылдары оқыту, талдау, визуализация және ұсыныстардың конвергенциясы ретінде өте танымал болды, бұл оқу процесі тұрақты. Бұл жұмыста машиналық оқыту әдістерін қолдана отырып, білім алушылардың үлгерімін жіктеу және болжау мақсатында EDM қолданылды. Оқытуды Басқару Жүйесінде (LMS) және Білім Беруді Басқару Жүйесінде (EMS) жиналған тарих бойынша білім беру деректерінің жиынтығы негізінде білім алушылардың үлгерімін жіктеу үлгісі жүргізілді. Модель төрт түрлі әдістің деректері бойынша оқытылады және бағаланады. Логистикалық регрессия (LR), Сызықтық дискриминантты талдау (LDA), K-Nearest Neighbor (KNN), Шешім ағаштары (DT), Аңғал Байес (NB) және Тірек векторлық машина (SVM) сияқты машиналық оқыту алгоритмдері талданады. Модельді оқыту және бағалау үшін тірек Векторлық машина (SVM) классификаторы таңдалды. Ұсынылған модель айтарлықтай жақсы нәтиже бергенімен, жұмыста талқыланатын болашақ жұмыстарды жақсартуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: e-learning, студенттердің үлгерімін болжау, білім беру деректерін ендіру, машиналық оқыту.

Аннотация. Поиск образовательных данных (EDM) может использоваться для определения деятельности, успеваемости, достижений и общих достижений в обучении обучающихся. EDM стал очень популярным в последние годы как конвергенция обучения, анализа, визуализации и предложений, что делает процесс обучения более стабильным. В этой работе EDM использовался для классификации и прогнозирования успеваемости учащихся с использованием методов машинного обучения. Была проведена модель классификации успеваемости обучающихся на основе совокупности образовательных данных по истории, собранных в системе управления обучением (LMS) и системе управления образованием (EMS). Модель изучается и оценивается по данным четырех различных методов. Анализируются алгоритмы машинного обучения, такие как логистическая регрессия (LR), линейный дискриминантный анализ (LDA), K-Nearest Neighbor (KNN), деревья решений (DT), наивный Байес (NB) и машина опорных векторов (SVM). Классификатор опорных векторных машин (SVM) был выбран для обучения и оценки модели. Хотя предлагаемая модель дает значительно лучшие результаты, она позволяет улучшить будущие работы, обсуждаемые в работе.

Ключевые слова: e-learning, прогнозирование успеваемости студентов, внедрение образовательных данных, машинное обучение.

Abstract. Educational Data Retrieval (EDM) can be used to determine students' activities, academic performance, achievements, and overall learning achievements. EDM has become very popular in recent years as a convergence of learning, analysis, visualization and suggestions, making the learning process more stable. In this work, EDM was used to classify and predict student academic performance using machine learning techniques. A model for classifying student academic performance was carried out based on a set of educational history data collected in the

Learning management system (LMS) and the education management system (EMS). The model is studied and evaluated according to four different methods. Machine learning algorithms such as logistic regression (LR), linear discriminant analysis (LDA), K-Nearest Neighbor (KNN), decision trees (DT), naive Bayes (NB) and support vector machine (SVM) are analyzed. The Support Vector Machine Classifier (SVM) was chosen for training and evaluating the model. Although the proposed model gives significantly better results, it makes it possible to improve the future work discussed in the paper.

Keywords: e-learning, forecasting student academic performance, implementation of educational data, machine learning.

Кіріспе

Интернеттегі білім беруді оқыту мен басқару жүйелерін кеңінен қолдану сақталған деректердің үлкен көлеміне әкелді. Студенттердің форумдармен, дәрістермен және үй тапсырмасы, жобалар, тесттер және т.б. түріндегі онлайн бағалаулармен өзара әрекеттесуі сияқты білім беру тәжірибесі. студенттердің ерекшеліктері мен олардың одан әрі жетістіктері туралы құнды және маңызды білімдерді ашуға мүмкіндік беру [1].

Студенттердің үлгерімі – бұл студенттердің жетістіктерін ғана емес, сонымен қатар оқу орындарының сапасын өлшеу үшін қолданылатын термин. Кейбір авторлар студенттердің үлгерімін оқу бағдарламасымен, орташа баллмен (GPA) немесе қорытынды бағалармен салыстырғанда студенттің белгілі бір оқу бағасын өлшеу нәтижесінде алынған мән ретінде анықтаса, басқалары студенттің үлгерімін тек ұзақ мерзімді мақсатқа жету мүмкіндігі ретінде анықтайды [2]–[4]. Жиналған деректерді талдау және студенттердің үлгерімін болжау оқу орындарының тиімділігі үшін үлкен маңызға ие және оқудың алғашқы кезеңдерінде үлгерімі төмен студенттерді анықтауға, үлгермеушілікпен күресуге, университеттерді тастап кету деңгейінің жоғарылауына, оқуды аяқтаудың кешігуіне және т.б. көмектеседі [5]. Оқу орындары үшін жеке тұлғалар мен мекемелердің оқу тиімділігі мен оқу жетістіктерін жақсарту мақсатында жиналған деректерді пайдалану әлеуетін түсіну өте маңызды [6].

Білім беру деректерін өндіру (EDM) – білім беру ұйымдары білім беру деректерінде жасырылған үлгілерін ашу, білімдерін кеңейту немесе студенттердің одан әрі жетістіктері туралы болжам жасау үшін пайдалана алатын тәсілдердің бірі [6]. EDM деректерден білімді ашу үшін пайдаланылғанымен, машиналық оқыту (ML) алгоритмдері осы мақсатқа арналған құралдарды қамтамасыз етеді.

EDM деректер мүмкіндіктерінің, өлшемдерінің және болжау әдістерінің кең ауқымын пайдаланады. Студенттердің үлгерімі туралы қорытынды немесе болжам жасау үшін жиынтық орташа балл (GPA) және бағалаулардағы үлгерім (яғни, бағалау ұпайлары, викториналар, сабаққа қатысу) сияқты мүмкіндіктер жиі пайдаланылады [7]–[10]. Алдыңғы оқу үлгерімі (яғни, орта мектеп туралы мәліметтер) студенттердің үлгерімін түсінуге де көмектеседі. Кейбір авторлар маңызды атрибут ретінде университетке түсу тесттерін де қосады. Сонымен қатар, студенттердің жынысы, жасы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, отбасылық жағдайы және мүгедектігі сияқты демографиялық көрсеткіштері де студенттердің табысына әсер етуі мүмкін. Оқыту орталарында оқыту жүйеде жазылған деректердің, мысалы, сабақтарға қолжетімділік саны, оқуға жұмсалған уақыт және форумдарға қатысу сияқты деректердің маңызды рөл атқаратынын және адекватты көрсеткіштерді зерттеуде маңызды атрибуттарды көрсететінін білдіреді [8]. Мотивация, студенттің қызығушылығы, тұлға типі сияқты психологиялық атрибуттар әдетте зерттеу үшін қызықты және маңызды болып саналады, бірақ олардың сапалық сипаты кейде талдауды қиындатады.

Әр түрлі зерттеулерде табылған көптеген ерекшеліктер студенттердің үлгерімін анықтау үшін әр түрлі болжау модельдерін ұсынады. Студенттердің үлгерімін болжау әдетте Әртүрлі жіктеу және регрессия әдістерін қолдану арқылы алынған белгісіз ұпайды

немесе бағаны бағалаудан тұрады. Шешім ағаштары, Жасанды нейрондық желілер, Аңғал Байес, К-ең жақын көрші және тірек векторлық классификаторлар. Деректер жинағына студенттердің терендетілген оқу топтарына мүшелігі, өткен жылы алған кредиттер саны, орташа белсенділік көрсеткіші, практикалық іс-шаралар жиналыстарына қатысу саны, орташа емтихан бағасы және қорытынды емтихан әрекеттерінің саны сияқты атрибуттар кіреді. Логистикалық регрессия (LR) классификаторы студенттердің оқу үлгерімін болжау үшін ең жақсы дәлдікті қамтамасыз етті. Машиналық оқытуға негізделген студенттердің үлгерімін болжау бойынша шолу жұмыстары нейрондық желінің болжамның ең жоғары дәлдігіне (98%), одан кейін шешім қабылдау ағашының (91%), тірек векторлық машинаның (83%), К-жақын көрші (83%) және Аңғал Байес (76%) [7].

Бұл жұмыста біз Ж.А.Тәшенев атындағы университетінде жиналған тарихи деректерді пайдалана отырып, студенттердің курстағы жетістіктерін болжауға қолайлы модельді анықтау мақсатында студенттердің үлгерімін болжауға назар аударамыз. Бұл жұмыста пайдаланылған деректер 2022-2023оқу жылынан 2023-2024 оқу жылына дейін жиналған екі мақсатты бағдарламалау курсына және ақпараттық технологияларға негізделген екі курста жиналған білім беру деректерін білдіреді. Жиналған деректер жинағында студенттердің орташа үлгерімі, тесттер, үй тапсырмалары, жобалар және сабаққа қатысу бағалары, сондай-ақ студенттердің сабаққа қатысуы, қорытынды емтихан мен қорытынды бағаны тапсырудағы сәтсіз әрекеттер саны бар. Бұл жұмыс логистикалық регрессия (LR), сызықтық дискриминантты талдау (LDA), К-Nearest Neighbor (KNN), Шешім ағаштары (DT) сияқты әртүрлі машиналық оқыту алгоритмдері бойынша салыстырмалы талдауды қамтамасыз етеді. Аңғал Байес (NB) және тірек векторлық машина (SVM).

Әдістеме

EDM білім беру жағдайында білім беру деректерінде жасырылған құнды білім алу үшін қолданылатын әртүрлі әдістерді әзірлейді және қолданады. EDM студенттерді жақсырақ түсіну және студенттердің мінез-құлқы мен үлгерімін сипаттайтын үлгілерді болжауға тырысу мақсатында әртүрлі статистикалық, машиналық оқыту және деректерді өндіру әдістерін пайдаланады. Білім беру, ақпараттық және информатика негізгі бағыттарды ұсынады

EDM, мұнда осы салалардың қабаттасуы EDM-ді машиналық оқытумен, деректерді өндірумен, оқыту аналитикасымен және компьютерлік біліммен байланыстыруға әкеледі. EDM мақсаты-көптеген атрибуттары бар шикі деректерді деректерге негізделген мағыналы шешімдерге айналдыру. EDM сонымен қатар студенттердің білімін, оқуды тастап кетуін және студенттердің мотивациялық жағдайын дәлірек болжауға әкелуі мүмкін, өйткені ол әртүрлі деректерге негізделген, бұл өз кезегінде студенттердің нақты топтары туралы кеңірек түсінік береді. EDM-ді бес негізгі категорияға жіктеуге болады: (i) болжау, (ii) кластерлеу, (iii) қатынастарды іздеу, (iv) адамның пікірі үшін деректерді дистилляциялау және (v) модельдермен табу. Болжау - белгілі бір оқиғаларға болжамдарды есептейтін және қолда бар өңделген мәліметтер негізінде жасалатын модель жасайды. Деректерді өндіруде тәуелсіз айнымалылар бұрыннан белгілі атрибуттар болып табылады және жауап факторларын болжау қажет. Болжаудың үш негізгі категориясы-жіктеу, регрессия және тығыздықты бағалау.

Кластерлеу-топтастырылған деректерді анықтайды, ұқсас логика мен бақылауларға жауап береді. Онлайн оқытуда кластерлеудің мысалы ретінде студенттерді олардың оқу үлгілеріне қарай топтастыру болады, бұл әрі қарай мағыналы қорытындылар алуға мүмкіндік береді.

Relationship mining – деректер жиынындағы көптеген айнымалылар арасындағы қатынастарды анықтайды және басқа айнымалымен тығыз байланысты айнымалылар туралы ақпарат бере алады. Сонымен қатар, қарым-қатынасты іздеу кейбір айнымалылар арасындағы ең күшті қатынастарды анықтай алады.

Реляциялық тау-кен жұмыстарының төрт негізгі категориясы: (i) ассоциация ережелерін өндіру, (ii) корреляциялық таукен, (iii) дәйекті үлгіні өндіру және (iv) себепті деректерді өндіру.

Адамның пайымдауы үшін деректерді дистилляциялау – адамның пайымдауын жеңілдету үшін деректерді тиісті түрде ұсыну және визуализациялау әдістерін әзірлейді. Деректерді әртүрлі тәсілдермен ұсыну жіктеуге немесе сәйкестендіруге қол жеткізу үшін жаңа білімді ашуға көмектеседі. Жіктеу үшін деректерді айдау әрі қарай болжау үшін дайындық кезеңі ретінде пайдаланылуы мүмкін, ал сәйкестендіру деректерді белгілі үлгілер арқылы оңай анықтауға болатындай етіп көрсетуге бағытталған.

Модельдермен жаңалық ашу – автоматтандырылған әдістерді емес, адамның пайымдауын пайдалана отырып, кластерлеу, болжау немесе білім инженериясына негізделген бұрын анықталған үлгілерді пайдалануды талап етеді.

ML машиналарға өткен бақылаулардан нақты болжамдарды білуге және жасауға мүмкіндік беретін әдістерді қолданады. Соңғы жылдары ML-ДІ EDM-мен байланыстыру зерттеулерде үлкен назар аударды. Кластерлеу, жіктеу, регрессия, нейрондық желілер, ассоциация ережелері, генетикалық алгоритмдер, шешім ағашы және т.б. сияқты әртүрлі әдістер мен алгоритмдер.

Әдістеме үш кезеңнен тұрады: (I) деректерді жинау және интеграциялау, (ii) деректерді алдын-ала өңдеу және (iii) модельдерді құру және бағалау. Деректерді жинау және интеграциялау кезеңінде мәліметтер студенттердің оқу процесінде жиналады. Деректерді алдын-ала өңдеу кезеңі келесі міндеттерді қамтиды: (I) жетіспейтін мәндерді өңдеу, (ii) сәйкессіздіктерді жою, (iii) артықтықты жою, (iv) мүмкіндіктерді таңдау және (v) қалыпқа келтіру. Осы кезеңнің нәтижесі-қалыпқа келтірілген мәліметтер жиынтығы

Деректерді жинау. Модельді құру және бағалау кезеңінде нормаланған мәліметтер екі жиынтыққа бөлінеді: мұғаліммен оқыту және мұғалімсіз оқыту

Деректер жиынтығы (алынған нормаланған деректердің 80% құрайды) және сынақ деректері (20%).

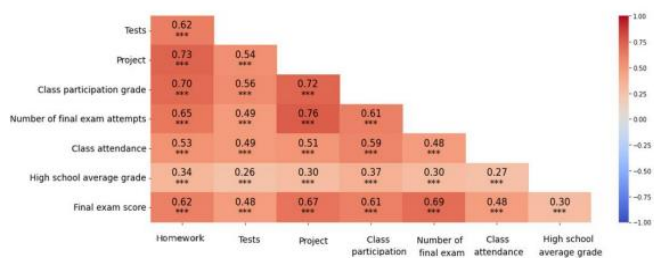
Бұл жұмыста пайдаланылған студенттердің деректеріне мыналар кіреді: (i) үй тапсырмалары бойынша бағалар, (ii) онлайн тестілеу бағалары, (iii) жобалық тапсырмалар бойынша бағалар, (iv) сабаққа қатысу бағасы, (v) қорытынды емтиханды тапсырудың сәтсіз әрекеттерінің саны, (vi) сабаққа қатысу орташа бағасы. Таңдалған курстарда студенттер апта сайынғы үй тапсырмаларын, бір курсқа бір жобалық тапсырманы тағайындады. Студенттердің сабаққа қатысуы апта сайын өткізілетін. Берілген бағалардан басқа, EMS және LMS студенттердің оқуы туралы қосымша деректерді жинады, мысалы, LMS-ке жұмсалған уақыт, форумға қатысу, студенттердің тапсырмаларын тапсыру уақыты және т.б.

Әр курстың оқу жоспарында тапсырмалардың әр түрлі саны және олардың қорытынды бағадағы бөлігі анықталады. Үй тапсырмалары, тесттер, жобалар және сабаққа қатысу бағалары курстың қорытынды бағасының 70% құрайды. Қорытынды емтихан бағаның 30% құрайды. Жиналған деректер жиынтығы бастапқы деректер бойынша сызықтық түрлендіруді жүзеге асыратын және (0, 1) ауқымындағы деректерді масштабтайтын min-max қалыпқа келтіру арқылы қалыпқа келтірілді. Қорытынды емтихан балының сандық мәндері үш категориялық айнымалыға жіктеледі: сәтсіздік/өту. Емтихан балының 50%-дан азын жинаған студенттер кірмейді, ал емтиханды сәтті тапсырған және емтихан балының 50% немесе одан да көпін жинаған студенттер кіреді.

Сәйкес мүмкіндіктерді таңдау мақсатында барлау деректерін талдау жүргізілді. Мүмкіндіктерді таңдаудың дұрыстығы пирсонның корреляциясын анықтаумен қамтамасыз етілді және деректер жиынтығындағы айнымалылар арасындағы корреляция зерттелді. модельді тексеру үшін машиналық оқытудың алты алгоритмі қолданылды. Осы мақсатта таңдалған ML әдістері қолданылды: (i) логистикалық регрессия (LR), (ii) сызықтық дискриминантты талдау (LDA), (iii) К-жақын көрші (KNN), (iv) шешім ағаштары (DT), (v) аңғал Байес (NB) және (vi) тірек векторлық машина (SVM). Құрастырылған модельді бағалау SVM классификаторымен тестілеу деректер базасында жүргізілді. ML техникасының жіктелуін жүзеге асыру үшін Python бағдарламалау тілі қолданылды. Алынған нәтижелер метрика ретінде дәлдік пен шатасу матрицасын қолдану арқылы ұсынылады.

Талдау мен нәтижелер

Функцияларды таңдауды орындау және айнымалылар арасындағы корреляцияны талдау үшін пирсон коэффициентімен корреляциялық матрица есептелді. 1-суретте Python Pandas кітапханасын пайдалану арқылы берілген кіріс деректер жиынының корреляциялық жылу картасының графигі көрсетілген. Корреляция дәрежесі келесідей жіктелді: төмен (0,29-дан төмен), орташа (0,3-тен 0,49-ға дейін) және жоғары (0,5-тен 1-ге дейін). Алынған нәтижелерге сүйене отырып, барлық айнымалылар арасында орташа және жоғары корреляция дәрежелерінің болуын байқауға болады.

Сурет-1. Корреляциялық жылу картасы

Барлық параметрлер арасында корреляция бар-жоғын талдау қызықты болды. Мысалы, үй тапсырмасының тестілермен (0,62), жобалармен (0,73), сабаққа қатысу бағасымен (0,70), қорытынды емтиханды тапсыру әрекеттерінің санымен (0,65) және сабаққа қатысумен (0,53) жоғары корреляцияға ие екендігі қызықты. Мүмкін болатын түсініктемелердің бірі-сабаққа үнемі қатысу үй тапсырмасын сәтті орындауға және оның орнына жобаға дайын болуға көмектеседі. Сол сияқты, жоба сабаққа қатысу бағасымен (0,72), қорытынды емтихан тапсыру әрекеттерінің санымен (0,76) және қорытынды емтихан ұпайларымен (0,67) жоғары корреляцияға ие.

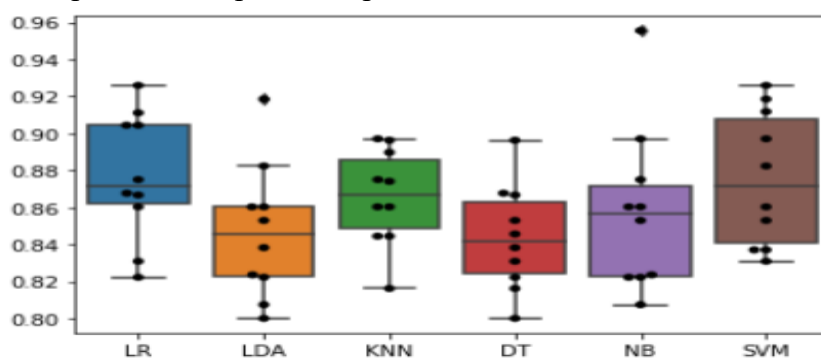
Дегенмен, қорытынды емтихан бағасы мен басқа параметрлер арасындағы корреляцияға назар аударылды. Корреляциялық матрицаға сүйене отырып, ең жоғары корреляция жоба мен қорытынды емтихан тапсырылған әрекеттер саны арасында болатынын көруге болады (0,76). Сонымен қатар, қорытынды емтихан бағасы мен жобалардың бағасы (0,67) мен үй тапсырмасы (0,62) арасындағы корреляцияның жоғары деңгейі көрсетілген.

Біздің мәліметтер қорымыз үшін ескерілген курстар тек қорытынды баға құрылымында ғана емес, сонымен қатар бағалау түрінде де ұқсас. Мысалы, барлық курстар компьютерлік оқу бағдарламаларының бөлігі болып табылады және практикалық тапсырмалардың жоғары дәрежесіне ие, тіпті бағалау негізінен бағдарламалауға немесе технологияның қандай да бір түріне (практикалық) қатысты мәселелерді шешуге негізделген. Демек, дәл осы себептен қорытынды емтихан нәтижелері мен үй тапсырмалары мен жобалар арасындағы корреляция күтіледі, өйткені қорытынды емтихан сұрақтары үй тапсырмалары мен жобалық тапсырмаларға ұқсас. Сондай-ақ, студенттердің сабаққа қатысу бағасының қорытынды емтихан бағасымен (0,61) жоғары корреляциясы бар екенін атап өткен жөн, өйткені бұл бағаның өзі студенттің семестр бойы қаншалықты белсенді және жүйелі түрде оқығаны туралы ақпаратты қамтиды, бұл студенттің дайындығын көрсетеді. Қорытынды емтихандар арасында нашар корреляция бар (0,3). Бұл мән студенттердің оқыған орта типіндегі немесе сол жерде алған білім деңгейіндегі айырмашылықтарды көрсетеді. Сабаққа қатысумен және тесттермен корреляция үшін орташа корреляция көрсетілген. Сабаққа қатысу міндетті түрде студенттің белсенді және қатысатындығын білдірмейді. Дәл осы себептен қорытынды емтихан нәтижелері мен сабаққа қатысу бағалары арасында жоғары корреляция бар (0,61), бірақ қорытынды емтихан нәтижелері мен сабаққа қатысу арасындағы орташа корреляция ғана (0,48). Сол сияқты, қорытынды емтихандардағы бағалар мен тестілерде алынған бағалар арасында орташа корреляция бар (0,48). Бұл өте қызықты, өйткені тесттердің көпшілігі бірнеше таңдау сұрақтары болып табылады, оның ішінде теориялық жұмыс, оның ішінде қорытынды емтихан сұрақтары теориялық және практикалық мәселелерді қамтиды. Сонымен қатар, біз функциялар мен мақсатты айнымалылар арасындағы корреляция

дәрежесінің орташа және жоғары деңгейлерін көре аламыз (қорытынды емтихан баллы), сондықтан барлық мүмкіндіктер деректер жинағында сақталады.

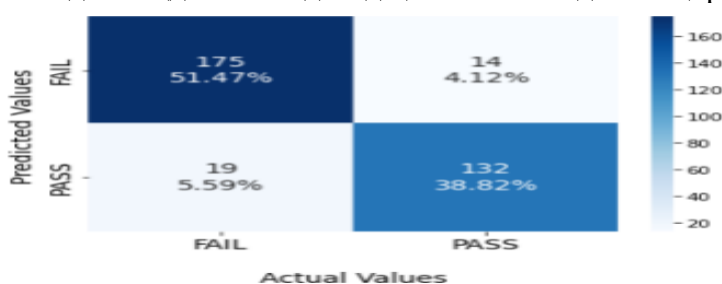
Қорытынды емтиханның нәтижесін болжау үшін жіктеуішті таңдау үшін (курс өтме, сәтсіз аяқталды ма) 10 есе кросс - валидация әдісі жүргізілді. Кросс-валидация әдісі жаттығу деректер жинағын шамамен бірдей өлшемдегі 10 топқа бөледі, модельді тоғыз топқа үйретеді және модельді оныншы топта он итерацияда сынайды. Эксперименттердің нәтижелері он кросс-валидация итерациясынан кейін орташа дәлдік ретінде есептелген классификатордың дәлдігін пайдалана отырып қорытындыланады. Модельді тексеру үшін АЛТЫ ML алгоритмі қолданылды. Барлық он итерация үшін жіктеуіштің дәлдігі 2-Суреттегі қорап сызбаларымен берілген.

Сурет 2- Алты түрлі классификатор үшін кросс-валидацияның 10 итерациясынан кейін дәлдігі бар қорап учаскелері

SVM барлық он итерацияда жіктеуішті таңдауда ең жақсы нәтижелерді көрсетеді, орташа дәлдігі 88,5%. Зерттелген басқа алгоритмдер LR (87,6%), LDA (84,6%), KNN (86,5%), DT (84,4%) және NB (85,7%) орташа дәлдігін көрсетеді. Алынған нәтижелер тұжырымдарына сәйкес келеді, Бұл SVM шағын деректер жиынының өлшемімен жақсы жұмыс істейтінін көрсетеді. Жіктеу есептерін оқытудың бақыланатын алгоритмі ретінде SVM шекаралары сызықтық емес болған кезде ең жақсы көрсеткіштерге ие болады, өйткені ол тек шекараларына бағытталған, ал бәрібір оңай жіктелетін нүктелер өткізіп жіберіледі.

Модель оқытылғаннан кейін ол жиналған деректер жинағында сыналды. SVM негізінде студенттердің үлгерімін болжаудың ұсынылған моделі тестілеу деректер жиынтығында модельді бағалағаннан кейін 90,3% дәлдікті көрсетеді. Таңдалған модельдің өнімділігі шатасу матрицасы арқылы қосымша бағаланды. Шатасу матрицасы 3-Суретте көрсетілгендей таңдалған модельдің жалпы өнімділігін қорытындылайды.

Сурет 3-Ұсынылған SVM моделінің шатасу матрицасы

Модель мінсіз жұмыс істемейді және I және II типті қателер бар. SVM моделінің бағаланған өнімділігі 1-кестеде көрсетілгендей дәлдік пен еске түсіру арқылы ұсынылады.

	Precision (%)	Recall (%)
FAIL	93%	93%
PASS	90%	87%

Дәлдікке сүйене отырып, біз барлық "сәтсіз" болжамдардың 93% - ы емтиханды шынымен тапсыра алмағанын, ал барлық "өту" болжамдарының 90% - ы емтихан тапсырғанын көреміз. Екінші жағынан, шолуларға сүйене отырып, біз емтиханды шынымен тапсыра алмаған студенттердің жалпы санынан модель 93% сәтті, ал емтиханды нақты

тапсырған студенттердің жалпы санынан модель 87% сәтті болжағанын көреміз. Бұл көрсеткіштер таңдалған модель қорытынды емтихан нәтижелерін болжауда өте қанағаттанарлық нәтиже беретіндігін растады. Нәтижелер таңдалған үлгіні қорытынды емтиханның нәтижесін (курс өткен-өтпегенін) жеткілікті жоғары дәлдікпен болжау үшін пайдалануға болатынын көрсетеді. Бұл тәуекел тобындағы студенттерді ерте анықтау үшін маңызды, бұл олардың проблемалары мен мәселелерін ерте шешуге көмектеседі.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Жұмыс ҚР БҒМ грантының қаржылық қолдауымен орындалды (AP19680169 "Білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда LMS-те оқыту стратегияларын болжау үшін машиналық оқытуды интеграциялау" гранты).

Қорытынды

Студенттердің үлгерімі әрбір университет үшін маңызды сапа көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Студенттік академиялық өмірдің бастапқы кезеңінде тәуекел тобындағы студенттерді анықтауды болжай білу оқу процесін жақсартуға, сондай-ақ оқуды тастап кету деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл жұмыста біз студенттердің қорытынды емтиханды тапсыруын немесе тапсыра алмауын болжау үшін алты түрлі машиналық оқыту алгоритмінің дәлдігін зерттедік. Зерттелген классификаторлар ML алгоритмі NB, LDA, LR, DT, KNN және SVM болды. Алгоритмдер дәлдік және дәлдік жылдамдығы сияқты сипаттамалар негізінде бағаланды. SVM студенттердің үлгерімі туралы мәліметтер жиынтығын жіктеуде және студенттердің қорытынды емтиханының нәтижелерін болжауда ең дәл болып шықты. Болашақ жұмыс ML алгоритмдерінің көбірек санын талдайды және студенттердің үлгерімін болжаудың дәлірек үлгісін алу және бүкіл оқу процесін қолдау үшін қосымша мүмкіндіктерді қосуға тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ghorbani R., Ghousi R. Comparing different resampling methods in predicting students' performance using machine learning techniques //IEEE access. – 2020. – Т. 8. – С. 67899-67911.
2. Liu Q. et al. Ekt: Exercise-aware knowledge tracing for student performance prediction //IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering. – 2019. – Т. 33. – №. 1. – С. 100-115. DOI: 10.1109/TKDE.2019.2924374
3. Hellas A. et al. Predicting academic performance: a systematic literature review //Proceedings companion of the 23rd annual ACM conference on innovation and technology in computer science education. – 2018. – С. 175-199. doi.org/10.1145/3293881.3295783
4. York T. T., Gibson C., Rankin S. Defining and measuring academic success //Practical assessment, research, and evaluation. – 2019. – Т. 20. – №. 1. – С. 5.
5. Daniel B. B ig D ata and analytics in higher education: Opportunities and challenges //British journal of educational technology. – 2015. – Т. 46. – №. 5. – С. 904-920. doi.org/10.1111/bjet.12230
6. Nachouki M., Abou Naaj M. Predicting student performance to improve academic advising using the random forest algorithm //International Journal of Distance Education Technologies (IJDET). – 2022. – Т. 20. – №. 1. – С. 1-17. DOI:10.4018/IJDET.296702
7. Shahiri A. M. et al. A review on predicting student's performance using data mining techniques //Procedia Computer Science. – 2015. – Т. 72. – С. 414-422. https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.12.157
8. Hamoud A., Hashim A. S., Awadh W. A. Predicting student performance in higher education institutions using decision tree analysis //International Journal of Interactive Multimedia and Artificial Intelligence. – 2018. – Т. 5. – С. 26-31.
9. Almarabeh H. King king Saud Bin Abdulaziz University for Health Sciences College of Science and Health Professions Riyadh //Kingdom of Saudi Arabia, "Analysis of students' performance by using different data mining classifiers," Int. j. mod. educ. comput. sci. – 2017. – Т. 9. – №. 8. – С. 9-15.
10. Jishan S. T. et al. Improving accuracy of students' final grade prediction model using optimal equal width binning and synthetic minority over-sampling technique //Decision Analytics. – 2015. – Т. 2. – С. 1-25. doi.org/10.1186/s40165-014-0010-2

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№3 (3) 2024

ISBN 978-601-06-8389-1

9 786010 683891